

ISSN 1800-7007

LINGUA MONTENEGRINA

časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA

the magazine of linguistic, literature and cultural issues

Broj 1

Izdavač

INSTITUT ZA CRNOGORSKI JEZIK I JEZIKOSLOVLJE
«VOJISLAV P. NIKČEVIĆ»

Redakcijski odbor

Vojislav P. Nikčević (Cetinje)

Josip Silić (Zagreb)

Vukić Pulević (Podgorica)

Radoslav Rotković (Herceg-Novi)

Žarko Đurović (Cetinje)

Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)

Przemysław Brom (Katowice)

Milorad Nikčević (Osijek)

Aleksandra Banjević (Podgorica)

Aleksandra Nikčević-Batričević (Podgorica)

Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

Čedomir Drašković (Cetinje)

Čedomir Bogičević (Podgorica)

Adnan Čirgić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik

Adnan Čirgić

Sekretar redakcije

Aleksandar Radoman

Cetinje

2008.

Prvi broj časopisa *Lingua Montenegrina* posvećen je utemeljivaču nauke o crnogorskom jeziku, akademiku Vojislavu P. Nikčeviću.

Vojislav P. Nikčević
(1935 - 2007)

Žarko L. ĐUROVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 061.12:929 Nikčević V.P.

OSVRT NA STAVOVE O NAUČNOME DOPRINOSU AKADEMIKA VOJISLAVA P. NIKČEVIĆA

In memoriam

**Vojislav P. Nikčević
(1935-2007)**

Autor ovoga teksta donosi osvrt na stavove poznatih crnogorskih i inostranih kulturnih i naučnih radnika o naučnome doprinosu akademika Vojislava P. Nikčevića, utemeljivača montenegristike, naučnika koji je postavio temelje kodifikaciji crnogorskoga jezika.

Prije dvije godine navršilo se 70 godina života i 40 godina naučnog rada akademika Vojislava P. Nikčevića. Smatrao sam da je najljepši način za izražavanje zahvalnosti, priznanja i divljenja njegovom grandioznom naučnom djelu pisanje knjige o cjelokupnome, naučno relevantnom opusu ovog uvaženoga jezikoslovca. Zato sam knjigu *Bard crnogorskoga jezika* posvetio najistaknutijem, najjeminentnijem predstavniku crnogorske lingvistike koji je cio svoj životni i radni vijek usmjerio na proučavanje, naučnu obradu i afirmaciju crnogorskoga jezika. Ističem da akademiku Nikčeviću, lucidnome naučnom istraživaču i stvaraocu ogromne energije, nije bila potrebna afirmacija iz mojega pera, te je jedino objašnjenje za nastanak pomenute knjige želja da se naučna javnost podseti na kapitalni značaj njegova djela i nemjerljivi doprinos koji je dao crnogorskoj nauci i kulturi. Akademik Vojislav P. Nikčević je svojim djelom obogatio savremenu lingvistiku i crnogorsku kulturnu istoriju.

Krajem šeste i na početku sedme decenije XX. stoljeća dio ondašnje jugoslovenske inteligencije, izgrađujući kritički stav prema društvenoj stvarnosti, uviđao je ekonomsku i političku krizu postojećeg društvenoga sistema i neophodnost promjene društvenih odnosa u vjerski, nacionalno, kulturno, jezički, pa čak i idejno heterogenoj jugoslovenskoj državnoj zajednici. Različita su bila shvatanja i gledišta oko pitanja: kojim putem Jugoslavija treba da ide u svome razvoju? U toku polemike koja je dugo trajala traženo je najbolje rješenje ovoga vitalnog problema. Jedni su bili za očuvanje postojećega stanja i moći Saveza komunista po svaku cijenu, drugi za uspostavljanje preuređene i smanjene Jugoslavije koja bi funkcionisala kao ujedinjena srpska država, dok su se treći zalagali za suštinske promjene koje su podrazumijevale preoblikovanje veza i statusa republika, što bi u krajnjem ishodu dalo savez suverenih jugoslovenskih republika. Ovi treći su zagovarali demokratski uređenu modernu konfederalnu državnu zajednicu koja bi sprječavanjem narastanja unitarističkoga pritiska i širenja agresivnih hegemonističkih težnji Srbije i njene vladajuće političke, intelektualne i duhovne elite garantovala ravnopravni status svim republikama. Normalno je bilo da suprotstavljeni koncepti o budućnosti SFR Jugoslaviji dovedu do neslaganja, ali nije bilo normalno da nesuglasice i nesporazumi prerastu u nepomirljive antagonizame i podjele koje su na početku potonje decenije prošloga stoljeća kulminirale raspadom zajedničke države u krvavome ratu.

Jedino je Crna Gora nespremna dočekala kraj SFRJ, zapostavila svoje nacionalne i državne interese zarad jugoslovenstva koje se u cjelini transformisalo u veljesrpsstvo. Ideja o političkoj, vojnoj, duhovnoj, jezičkoj, etničkoj i državnoj istovjetnosti Srba i Crnogoraca bila je kobna zabluda za naivni crnogorski narod koji je po ko zna koji put u svojoj istoriji prevaren i prevođen u srpski nacionalni i državni korpus. Imajući dobro pripremljen program asimilacije Crnogoraca, Srbija se opredijelila za perfidno negiranje i prisvajanje svih izvornih crnogorskih etničkih, duhovnih, kulturnih, jezičkih i državnih posebitosti kao čuvara crnogorskoga nacionalnog identiteta i državnoga suvereniteta. Ime, jezik i duhovnost su temelj svakojeg nacionalnoga bića i državnosti. Zato je srpska politička i duhovna elita sa mnogo volje i elana pristupila ubrzanom razgradnji crnogorske nacionalne svijesti, uspostavljajući pri tome srpski vrijednosni sistem u svim sferama života. Najočigledniji primjer koji nepobitno šedoči da je Crna Gora devedesetih godina prošloga vijeka krenula putem potpunoga utapanja u Srbiju i srpsstvo jeste nametanje Crnogorcima „srpske pravoslavne vere“

kao izvorno crnogorske i „srpskog“ jezika kao maternjeg. Grube negatorske nasrtaje na temelje crnogorske kulture, državnosti i duhovnosti obilato su pomagali pojedini ovdašnji naučnici velikosrpske orijentacije. Dakako, uslove za bavljenje „naukom“ (naročito bogate izvore finansiranja) i snažni podstrek za rad obezbjeđivao im je moćni velikodržavni aparat sa sedištem u Beogradu koji je radi sprovođenja u djelo velikosrpske i anticnogorske ideje angažovao mnoge istaknute predstavnike SANU i CANU, Srpske pravoslavne crkve, književnike, lingviste, političare, profesore, pravnike, istoričare, novinare, publiciste, pa čak i pripadnike vojske. Svi oni dobili su isti zadatak: ostvariti ekspanziju srpske nacionalne svijesti i izbrisati svaki trag o postojanju Crnogoraca kao samobitnoga naroda i nacije.

S takvom društveno-političkom situacijom, a takođe i stanjem u crnogorskoj nauci i kulturi nije se mirila grupa crnogorskih intelektualaca različenoga stručnog i profesionalnoga profila. Ona se izdvojila i stupila na istorijsku pozornicu kao vjerni tumač, čuvar i branič izvornih crnogorskih vrijednosti i nacionalnih posebitosti. Po pitanjima jezika već od kraja šeste decenije prošloga vijeka izdvaja se Vojislav P. Nikčević, koji se naučno suprotstavlja zatiranju crnogorskoga jezika i nasilnoj promjeni jezičke stvarnosti u Crnoj Gori.

I najpovršnijim uvidom u prebogati stvaralački opus akademika Vojislava P. Nikčevića dolazi se do saznanja o nemjerljivom njegovom doprinosu očuvanju duha crnogorskoga jezika. Tačno je da zbog takvoga pristupa akademik Nikčević imao dosta oponentata na srpskoj strani. Međutim, značajna imena savremene filologije i lingvistike bezrezervno su podržala darovitog i neumornoga naučnika Nikčevića kao crnogorskoga jezikoslovnog vođu koji je svojim fundamentalnim knjigama postavio najčvršće temelje crnogorske jeziku i montenegristici uopšte.

Radi objektivnosti, potrebno je osvrnuti se na sudove kompetentnih jezikoznanstvenika, zaslužnih poslanika u oblasti književnosti i nauke, koji o lingvističkim dometima akademika Vojislava P. Nikčevića imaju samo riječi pohvale. On je nesumnjivo najproduktivniji i najreprezentativniji predstavnik crnogorske lingvistike. Pošto će se crnogorska lingvistika i u budućnosti temeljiti na njegovim radovima, sigurno je da će se javiti potreba da se cjelokupni naučni rad Nikčevićev prikaže još bliže, poptunije, opsežnije i produbljenije. Zato ostaje obaveza mlađim naraštajima da bez opterećenja i zastranjivanja analiziraju, osvjetle i na odgovarajući način vrjednuju kapitalno djelo barda crnogorskoga jezika, koji već sada uživa

veliki ugled u filološkim i lingvističkim krugovima širom Evrope.

Impozantan je broj književnika, istaknutih kulturnih poslenika, filologa i jezikoslovaca koji drže da je Vojislav P. Nikčević kao naučnik i neumorni pregalac bez premca u crnogorskoj lingvistici.

Na osnovu konkretne jezičke građe, držeći se rigoroznih naučnih načela, akademik Radoslav Rotković, ugledni crnogorski književnik, politikolog, naučni savjetnik, proučavalac i vrstan poznavalac društveno-političkih, istorijskih, kulturnih i jezičkih prilika u Crnoj Gori, utemeljio je svoj stav o vrijednostima Nikčevićevog rada na njegovom cjelokupnom i više nego bogatom opusu. Dakle, sva djela akademika Vojislava P. Nikčevića u dugom periodu bila su pod naučnom lupom akademika Radoslava Rotkovića. Svestrano eruditsko obrazovanje Rotkovića daje mu za pravo da se dokumentovano, naučno prihvatljivo i stručno osvrne na vrijednost opsežnog djela akademika Nikčevića. Rotković ističe značajni doprinos Nikčevića crnogorskoj jezikoslovnoj nauci. Osvrćući se na cjelokupno njegovo djelo, Rotković u recenziji rukopisa *Gramatike crnogorskog jezika* primjećuje: „*Gramatika crnogorskog jezika* akademika Nikčevića zaokružuje opus koji čine knjige: pravopisna pravila *Piši kao što zboriš* (1993); *Crnogorski jezik I, II* (1993, 1997), *Crnogorski pravopis* (1997) i *Štokavski dijasistem* (1998). Sa ovom *Gramatikom* formirana je cjelina, tako da će se, kada ona bude objavljena, moći pristupiti nastavi crnogorskoga jezika, sa ovim knjigama kao univerzitetskim priručnicima.“¹

Do pojave Vojislava P. Nikčevića crnogorski jezik u svojoj dugoj istoriji, koja seže od sredine IX. stoljeća, nikad nije imao u pisanom obliku formulisana pravila. Zapravo, nije imao knjige standardnojezičkoga kodifikovanog normativističkoga karaktera. Nikčević je prvi jezikoslovac koji je „analizirao genezu, tipologiju, razvoj, strukturne osobine crnogorskoga jezika. Zatijem je objavio pomenuti *Crnogorski pravopis*, koji sadrži i obimni pravopisni rječnik (470 stranica), i kao logični finale svega toga evo nam nudi i *Gramatiku Crnogorskoga jezika*, na 765 kucanijeh stranica.“² Stoga njegove knjige na naučnom planu predstavljaju stručnu literaturu neophodnu svakom lingvisti. Na pedagoškom planu, one će služiti za školovanje mladih generacija koje će poslije nas doći.

---

¹ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, DANU, Podgorica, 2001, str. 562.

² *Isto*, str. 563.

Kao bitnu osobinu Nikčevićevog rada akademik Rotković navodi princip uvažavanja jezičkih činjenica. Po njemu, akademik Nikčević ne pripada onome krugu jezikoslovaca koji izmišljaju rješenja samo da bi se crnogorski jezik razlikovao od srpskoga, bosanskog ili hrvatskog. Ističući specifičnosti crnogorskoga jezika, „Nikčević nije podvlačio razlike između crnogorskoga, hrvatskoga, bosanskog i srpskoga jezika, nego ih je identifikovao i kodifikovao.“³

Još 1994. godine podgorička *Doclea* (br. 3) donosi Rotkovićev tekst *Kodifikacija crnogorskog jezika* povodom Nikčevićeve zasebne knjige *Piši kao što zboriš*, priručnika koji prvi put donosi glavna pravila crnogorskoga (standardnoga) jezika. Sama činjenica da se ova knjiga pojavila (1993. godine) u okolnostima kada je crnogorskome narodu nametnuto ustavno rješenje da im maternji jezik nosi ime drugoga naroda i nacije - šedoči da se Nikčević opredijelio za programsku orijentaciju narodnosne i nacionalne zaštite i očuvanja crnogorskoga jezika od razgradnje i asinilovanja. Zato za moto priručnika *Piši kao što zboriš* Nikčević uzima riječi Iva Andrića da je „jezik živa snaga sa kojom je vezana ne samo kultura nego i samo postojanje jednog naroda“. Polazeći od toga stanovišta, autor se zalaže da crnogorski jezik nosi svoje etničko, nacionalno ime, a ne da se tretira kao podvarijanta, dijalekat srpskoga jezika. Uostalom, svima je dobro poznata činjenica da ime crnogorskoga jezika izvire iz bića crnogorskoga (a ne srpskoga) naroda, kao njegovoga tvorca i mora se poistovjećivati sa tim narodom. Narodi koji prihvate tuđi jezik kao svoj, vlastiti, osuđeni su na nestajanje. Na tuđem jeziku ne razvija se sopstvena književnost, kultura, ne može se postojati. Zato je pitanje jezika mnogo više od formalnog priznanja i ostvarenja univerzalnog ljudskoga prava. Jezik je prvorazredno egzistencijalno pitanje naroda. Postoje brojni dokazi da se crnogorski jezik razvijao u kontinuitetu još od praslovjenskoga perioda. Malo koji narod kao crnogorski ima tako bogatu usmenu i pisanu književnost. Potvrdu o postojanju crnogorskoga jezika nalazimo u književnim djelima Petra I, Petra II, Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića i drugih književnika koji su izvornim crnogorskim jezikom napisali djela neprolazne vrijednosti.

Rotković ističe da je Nikčević svoju naučnu misao razvijao u pravcu stalnoga afirmisanja suštinskih obilježja crnogorskoga jezika koja djela crnogorskih književnih velikana izdižu na najviši umjetnički

³ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, DANU, Podgorica, 2001, str. 563.

nivo. U vezi s tom činjenicom on navodi Nikčevićeve riječi da lajtmotiv *Crnogorskoga pravopisa* mora biti maksima: *Piši kao što dobri pisci pišu!* A naši najbolji pisci su Petar I, Petar II. Petrović-Njegoš, Stefan Mitrov Ljubiša, Marko Miljanov Popović. Crnogorci traže isto što su svi civilizovani narodi ostvarili u normiranju svojega jezika – da se oslone na svoje najveće pisce.

I površni uvid u opus najvećih crnogorskih književnika pokazaće da su odista pisali narodnim jezikom, ali bitno drukčijim od srpskoga. Toliko je različit da ih Srbi (iako ih prisvajaju kao svoje pisce) ne mogu razumjeti bez rječnika!

Po Nikčeviću, crnogorski jezik se ne može valjano iskazati bez vlastitoga pisma, azbuke i abecede. Da bi se realizovalo magistralno crnogorsko ortografsko i ortoepsko načelo *Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano* - za svaki glas (fonem) mora se naći odgovarajuće slovo (grafem). Karadžićev apstraktni jezički standard lišavao je Crnogorce mogućnosti da napišu mnoge svoje riječi i vlastita imena kao što su: *Šago, Šako, Šata, Šenički Do, Šenica, Ševernjača, Šekanica, Ševerovo Selo, šutra, šeme, šen, šedište, šednik, šekira, šever, šeta, Žaga, izesti, koži, izelica, izđeljati, Zano, Zaja, zanovijet, zera, zipa, zinzula...* U bogatoj crnogorskoj usmenoj i pisanoj književnosti odista su živi ovi glasovi i ova slova koja i sami negatori crnogorskoga jezika upotrebljavaju u dijalektologiji. Živi su i danas u crnogorskom (ali ne i srpskom) jeziku osim kao prenešeni dijalektizmi i arhaizmi iz crnogorskog jezika. Stoga se ne može prihvatiti pogrješno mnijenje nekih srpskih lingvista da Nikčević „izmišlja nova slova i glasove“. On samo uspostavlja istorijski kontinuitet crnogorske ortografske norme koju je Vukova (a docnije i Belićeva) pogrješna književnojezička norma potisnula. Crnogorskoj dugovjekoj tradicionalnoj upotrebnoj normi nikako ne odgovara 30 slova (grafema) za 33 glasa (fonema). Bez grafema/fonema *š, ž* i *ž* glasovni sistem crnogorskoga jezika je nepotpun, nestvaran i nepostojeći. Podržavajući akademika Nikčevića u njegovoj kodifikaciji crnogorskoga jezika u punom obličju, Rotković insistira da ozvaničimo slova koja će nam omogućiti da prenesemo sve glasovne vrijednosti crnogorskog govornoga jezika.

U završnoj riječi na Međunarodnom naučnom skupu *Jezici kao kulturni identiteti* (Podgorica, 14-15. X. 1997) akademik Rotković još jednom vrjednuje rad akademika Nikčevića: „A naš crnogorski jezik imao je na ovome skupu temeljno strukturalističko izlaganje u saopštenju prof.

dr. Vojislava Nikčevića *Etnička i jezička osnova štokavskog dijasistema*. On je, u stvari, napravio i hronološku strukturnu analizu razvoja jezika, koji je doveo do normiranja štokavskoga dijasistema.⁴

Akademik Danilo Radojević, jedan od najvećih autoriteta moderne crnogorske filologije, ustao je protiv unifikatorskih nenaučnih postavki srpskih jezikoslovaca koji olako gaze sve posebnosti crnogorskoga jezika, trudeći se da ga degradiraju svođenjem na niži nivo, to jest da ga prikažu kao provincijalnu, pokrajinsku i neknjiževnu podvarijantu srpskoga jezika. Takvim anticrnogorskim pristupom ovoj problematici Crnogorcima se osporava pravo da zборе i pišu svojim književnim jezikoma i pravo da njihovo nacionalno ime bude sadržano u nazivu maternjega jezika.

Podvrgavajući oštroj kritici sva anticrnogorska nenaučna tumačenja u oblasti lingvistike, Radojević je istovaktno pisao o naučnom radu akademika Nikčevića. Posebnu pažnju posvetio je Nikčevićевой knjizi *Crnogorski jezik* (Tom I, Matica crnogorska, Cetinje 1993). Poznat po svojoj naučnoj objektivnosti, Radojević nije sklon pisanju panegirika. Zato bez ikakve rezerve možemo prihvatiti njegovo mišljenje o Nikčevićevom radu kao krajnje objektivnan sud: „Prvi tom knjige dr. Vojislava Nikčevića *Crnogorski jezik* tek sad je pred nama, što predstavlja osobiti trenutak u istoriji crnogorske kulture. Ovo djelo ima veliki značaj za sveukupni kulturni oporavak i snažan je podsticaj za vraćanje narodnog samopoštovanja.“⁵

U opširnoj studiji o ovoj temi Radojević ističe (prije trinaest godina) da Nikčević već tri decenije izučava probleme crnogorskog jezika. Pojavu Nikčevićeve monografije o crnogorskome jeziku, akademik Radojević sagledava u kontekstu širokog naučnoga rada na afirmaciji crnogorske literatutre, istorije i etnogeneze. Vrijednost Nikčevićeve nauke vidi i u tome što autor *Crnogorskoga jezika*, tom I, opovrgava monogenetsku tezu o nastanku jezika koja dominira u srpskoj lingvistici. „Suprotno tome, Nikčević zastupa naučno valjanu tezu da su jezici nastali poligenetički. Inače, monogenetička teza odgovara imperijalnom političkom konceptu i prenijeta je sa praslavenskog na južnoslavenske jezike, među kojima je

⁴ Radoslav Rotković, *Završna riječ. Jezici kao etnički identiteti i kulturni entiteti*, Zbornik radova Međunarodnog naučnog skupa Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika, Podgorica, 14-15. oktobra 1997, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, str. 345.

⁵ Dr. Danilo Radojević, *Crnogorski jezik i njegova istorija*, Monitor, br. 269, Podgorica, 15. decembar 1995, str. 40.

crnogorski jezik tretiran kao varijetet ‘srpskog’.⁶

U želji da spriječi dalje prodiranje i ekspanziju srpskoga jezika akademik Nikčević je 1993. godine objavio glavna pravila crnogorskoga standardnog jezika pod naslovom *Piši kao što zboriš*. Tim povodom oglasio se akademik Radojević ocjenjujući pojavu knjige kao osobito značajan korak ka budućem potpunijem normiranju crnogorskoga jezika: „Glavna pravila crnogorskog standardnog jezika dr. Vojislava Nikčevića, u kojima govori o leksici, strukturi, fonetici, semantici i drugim osobenostima koje tvore izražajnu dubinu, metaforičnost i punoću crnogorskog jezika – pomoći će da se otklone prepreke njegovom prirodnom razvoju. Nikčević ima čvrst, naučno utemeljen i jasan istorijski i lingvistički pristup uslovima koji su doveli do izgradnje snažne strukture crnogorskog jezika.”⁷

Akademik Danilo Radojević ističe stav da je primjena „srpskog“ jezika u Crnoj Gori imala za cilj integrisanje crnogorskoga jezika u umjetni („srpski“). Stoga prosuđuje da je posebno značajna Nikčevićeva rasprava o formalističkoj rekonstrukciji samoglasničkog sistema, koji je sa aspekta crnogorske jezikoslovne nauke u Karadžić-Belićevoj koncepciji bio baziran na neodgovarajućim grafemima. Tako stoji u toj odumrloj imperijalnoj srpskoj koncepciji, da između Trsta i Carigrada postoje samo dijalekti „srpskog jezika“, te da će, na temelju toga, biti formiran „jedan jedini narod od Drave do Olimpa.”⁸

Da bi skinuo sumnju u postojanje crnogorske nacije i crnogorskoga jezika, Nikčević podrobno istražuje i rasvjetljava etnopovijesni i etnojezički razvitak Crnogoraca. Na taj postupak primorali su ga nasrtaji srpskih istoričara, etnologa i lingvista na crnogorski državni, nacionalni, kulturni, duhovni i jezički identitet. Uz puno poštovanje naučne argumentacije, studioznim istraživanjima, autor dolazi do naučne verifikacije crnogorskoga jezika koji pošедуje razvijene, opšecrnogorske karakteristike (koine, lingua communis) i koji je stoljećima potvrđivan u književnoj praksi i službenoj komunikaciji.

Izražavajući stav o neophodnosti upotrebe nacionalnoga crnogorskog jezika, u zaključnom razmatranju akademik Radojević ističe: „Nikčević je u svom naučnom radu izvodio dokazne postupke, koristeći

⁶ *Isto*, str. 40.

⁷ Dr. Danilo Radojević, *Povratak Matici*, Monitor, br. 27, Podgorica, 7. oktobar 1994, str. 38.

⁸ *Isto*, str. 37.

obimni naučni aparat, vodeći i naučne rasprave sa većijem brojem lingvista i istoričara, pa ovu dragocjenu knjigu možemo shvatiti kao cjelovito naučno utemeljenje crnogorskog jezika.“⁹

U opširnim raspravama o crnogorskome jeziku mnogi filolozi, jezikoslovci i književnici naglašavaju značaj Nikčevićevoga rada koji ima za cilj da dovede crnogorski jezik do stupnja ravnopravnosti sa drugim standardnim jezicima tzv. novoštokavskih dijalekatskih osobina što su se razvili iz nekadašnjega „dogovornog“ srpskohrvatskoga/hrvatskosrpskog jezika (bosanskim, hrvatskim i srpskim). Sučeljavajući naučne argumente sa neistomišljenicima, Nikčević niže nepobitne dokaze da je crnogorski standardni jezik, kao sredstvo javne komunikacije, preuzeo temeljne strukture iz crnogorskoga narodnog jezika (za razliku od srpskog koji se sve do početka XIX. stoljeća izgrađivao na tradiciji „slavenoserbske“ jezičke kulture). U zajedničkom „dogovornom“ jeziku Crnogorci su imali barem onoliko dijela koliko i ostali njegovi korisnici (Srbi, Hrvati, Bošnjaci). Stoga je on dokazivao da se ne može samo Crnogorcima osporavati pravo na upotrebu sopstvenoga jezika, odnosno pravo da maternji jezik nazovu imenom svojega naroda. To je realnost koja se mora prihvatiti.

Akademik Sreten Perović, književnik, prevodilac, kritičar, istoričar literature, naučni savjetnik, glavni urednik *Crnogorske enciklopedije* i priješednik Crnogorskog PEN centra u više navrata je ocjenjivao djelo Vojislava P. Nikčevića, nastalo nakon višegodišnjega proučavanja usmene i pisane crnogorske književnosti i uporednog istraživanja jezičke baštine (južno)slovenskih naroda. Nikčevićev rad, tvrdi Perović, od fundamentalnog je značaja za predmet kojim se bavi. Zahtjev da se jezik Crnogoraca nazove nacionalnim imenom - da se zove crnogorski, sasvim je opravdan. Tim Crnogorci ne ugrožavaju ničije pravo, već imentuju svoj dio štokavskoga sistema koji zajednički baštine sa Bošnjacima, Srbima i Hrvatima.¹⁰

Mišljenje da rad Nikčevića prate najbolje stručne ocjene Perović iznosi povodom drugoga toma Nikčevićeve monografije *Crnogorski jezik*: „Taj kapitalni projekat, dostojan razvijenog instituta za jezik i književnost (kojega Crna Gora nema), plod je dugogodišnjega studioznog

⁹ Dr. Danilo Radojević, *Crnogorski jezik i njegova istorija*, Monitor, br. 269, Podgorica, 15. decembar 1995, str. 40.

¹⁰ Sreten Perović, *Pravopis crnogorskog jezika*, Monitor, Podgorica, petak, 27. februar 1998, str. 46.

rada jednoga inokosnog znanstvenika, univerzitetskog profesora i viteškoga oponenta malograđanskoj, podaničkoj ‘intelektualnoj’ svijesti – u sredini koja se doskora uporno zorila svojim ‘internacionalizmom’, tj. pomnim izbjegavanjem imenovanja vlastite kulture, kao i nijekanjem, poricanjem potrebe razvijanja mreže nacionalno-kulturoloških ustanova i institucija.“¹¹

Perović dalje ukazuje da drugi tom Nikčevićeve monografije *Crnogorski jezik* „donosi obilje činjeničnog materijala i koherentnog razmatranja sudbine ovoga jezika kroz vjekove, pogled na njegov etnoistorijski razvoj, posebno na sve etape pisanog jezika. Veoma instruktivna su poglavlja o etnogenezi, periodizaciji i klasifikaciji crnogorski(je)h govora, o predvukovskim pismima u Crnoj Gori – abecedi i azbuci...“¹²

U Nikčevićevim knjigama sadržana je nepobitna naučna istina o crnogorskom jeziku koji je po podrijetlu, tradiciji i svojim bitnim obilježjima (fonetskim, morfološkim, leksičkim i sintaksnim) nacionalni jezik Crnogoraca. Ispoljavajući spontanost, prirodnost i samostalnost svojega razvoja, on je jezičko obilježje crnogorskoga naroda te, prema tome, ne može imati lokalni, dijalektalni karakter bez obzira na to koliko je lingvistički blizak ili dalek ostalim južnoštokavskim jezicima. U svojoj dugoj istoriji (sve do „pobjede“ Vukove i Beličeve reforme jezika) Crnogorci su pisali svojim jezikom, koji je stvarao i kojim zbori crnogorski narod.

Akademik Vukić Pulević, s Novicom Samardžićem koautor monumentalne monografije *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* (Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003), doslovno tvrdi: „U toku višedecenijskog predanog rada na izučavanju crnogorskog jezika NIKČEVIĆ (...) je razriješio niz problema, razjasnio mnoge nepoznanice i ispravio brojne greške, a na prvom mjestu uspostavio je logičan red u njegovoj istoriji i pravopisu. Jedan od većih doprinosa mu je ortografsko i ortoepsko utemeljenje glasova i grafema *ś*, *ž* i *z* u crnogorskoj abecedi i azbuci“.¹³

---

¹¹ Sreten Perović, *Crnogorski jezik, tom II*, Monitor, Podgorica, petak, 3. april 1998, str. 42-43.

¹² Sreten Perović, *Crnogorski jezik, tom II*, Monitor, Podgorica, petak, 3. april 1998, str. 43.

¹³ Vukić Pulević, *Glasovi ś i ž u crnogorskoj toponimiji*, Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika. Zbornik radova, Podgorica, 28-30. X. 2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 136.

Mladi crnogorski jezikoslovac Adnan Čirgić, koji je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta J.J. Strossmayera 26. X. 2007. godine odbranio doktorski rad i postao prvi doktor crnogorskoga jezika u Crnoj Gori, studiozno proučava djelo akademika Vojislava P. Nikčevića. Ocjenjujući ulogu i značaj Nikčevića u proučavanju crnogorskoga jezika i njegov doprinos crnogorskoj montenegristici i njegošologiji, Čirgić piše o njemu kao utemeljivaču montenegristike, najznačajnijem crnogorskom jezikoslovcu, vrijednom naučnom pregaocu, neumornom istraživaču literature i građe i samostalnom naučnom radnikom koji do sopstvenih zaključaka dolazi ne povodeći za bilo čijim autoritetom. Čirgić tvrdi da je problematika koja je ulazila u domen Nikčevićevih inetresovanja uvijek bila nedovoljno istražena a njegov cilj da doprinese rasvjetljavanju takvih problema gotovo po pravilu bio je ispunjen. „Ljubav prema Crnoj Gori i svome maternjem jeziku bila je i ostala glavna njegova inspiracija. Iz želje da i jednu i drugu postavi na svoje mjesto, nastali su nebrojeni veoma kvalitetni radovi ovoga istraživača...“¹⁴

Ogromni doprinos lingvističkoj nauci vodećega crnogorskoga jezikoslovca Vojislava P. Nikčevića Čirgić ističe i u studiji *Filološka razmatranja* (povodom knjige: Vojislav P. Nikčević, *Jezičke i književne teme*, ICJJ, Cetinje, 2006.). Čirgić izriče zaključak da je ova knjiga pokazala „neumornost u naučnoistraživačkim poduhvatima akademika Nikčevića, naučnu vitalnost kakvom se ne mogu pohvaliti ni oni mnogo mlađi od njega, te neustrašivost u odabiru problema sa kojijema se hvata u koštac... Nikčević rasvjetljava takve probleme sa kojijema se (...) zvanična ovdašnja lingvistika još uvijek nije ni oprobala. Neki od onijeh koji spadaju u jezikoslovce te zvanične lingvistike moraće uskoro učiti iz knjiga koje su rezultat njegovijeh istraživanja. A ova je zasigurno jedna od takvijeh.“¹⁵ Čirgić ističe činjenicu da je „Vojislav P. Nikčević napisao i publikovao sve važnije knjige koje bi mogle crnogorskome jeziku obezbijediti izučavanje u univerzitetskoj nastavi.“¹⁶

¹⁴ Adnan Čirgić, *Etnolingvistički članci*, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Tekuća crnogorska istoriografija i povijesna leksikografija*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje/ Crnogorski kulturni krug/Crnogorski kulturni forum, Cetinje, 2006, str. 470.

¹⁵ Adnan Čirgić, *Filološka razmatranja*, Bibliografski vjesnik, god. XXXVI, br. 1, časopis Centralne narodne biblioteke „Đurđe Crnojević“ na Cetinju, Cetinje, 2007. [časopis u štampi]

¹⁶ Isto.

Za Čirgića nema nikakve dvojbe da je akademik Vojislav P. Nikčević svojim radom i jezičkom koncepcijom stekao veliko međunarodno priznanje u lingvističkome svijetu. Zahvaljujući Nikčevićevom zalaganju i opusu, crnogorskome jeziku je u svijetu vraćeno izgubljeno mjesto prije nego što je to učinjeno u crnogorskoj državi. Za preko četiri decenije rada uradio je toliko značajan posao da bi mu na njemu zaviđele razvijene naučne i kulturne institucije. Od crnogorske države izostala su priznanja renomiranome naučniku za veliki trud i kolosalne rezultate u lingvistici. Međutim, dobio je priznanje od savremenoga lingvističkog svijeta, koji iz njegovih knjiga na brojnim fakultetima širom svijeta proučava crnogorski jezik, pa i na odsijeku za slavistiku u Sorboni.¹⁷

Pored toga, Čirgić zapaža da se o akademiku Nikčeviću uglavnom pisalo i govorilo kao o jezikoslovcu, dok je njegovo bavljenje istorijom crnogorske književnosti, naročito njegošologijom, bilo neopravdano zapostavljeno. Njegova borba za ozvaničenje crnogorskoga jezika uvijek je bila u prvom planu iako je on dao ogroman doprinos njegošologiji, oblasti iz koje je napisao brojne radove i opsežnu monografiju o mladome Njegošu. Uostalom, proučavaocima Nikčevićeva djela nije nepoznato da je on na Njegošu i doktorirao. Ipak, akademik Nikčević je dao primat borbi za ozvaničenje crnogorskoga jezika: „Trebalo je dokazati da taj jezik postoji i da polaže ista prava na sopstveno postojanje kao i ostali jezici svijeta, opisati ga, propisati pravopisna pravila itd., a sve je to prof. Nikčević i uradio.“¹⁸

Nesumnjivo je da se naučni stavovi Čirgića o cjelokupnom radu i značaju Vojislava P. Nikčevića uklapaju u kriterijume brojnih savremenih lingvista širom Evrope, akademika i univerzitetskih profesora. Svi oni su jedinstveni u ocjeni da je Nikčevićovo djelo odigralo glavnu ulogu za njihovo upoznavanje sa crnogorskim jezikom, te da se zahvaljujući njemu ovaj jezik izučava na slavističkim katedrama izvanj Crne Gore. Bez imalo prećerivanja, moglo bi se reći da nema lingviste u svijetu koji zna za crnogorski jezik a da mu je ime akademika Nikčevića nepoznato.

Nikčevićev rad proistekao je upravo iz bavljenja crnogorskom

---

¹⁷ Vidi: Adnan Čirgić, *Vojislav P. Nikčević kao jezikoslovac* u knjizi Dragoje Živković & Vojislav P. Nikčević, *Naučna crnogorska historiologija*, str. 197-211.

¹⁸ Adnan Čirgić, *Doprinos njegošologiji*, Lučindan, Glas Crnogorske pravoslavne crkve, br. 20, god. IX, Cetinje, za Petrovdan, 2006, str. 123.

književnošću, prvjenstveno njegošologijom, koja ga je pokrenula na ozbiljna istraživanja i lingvistički rad. To nam potvrđuje i zapažena knjiga dr. Krsta Pižurice, u kojoj autor sažeto piše o velikom doprinosu prof. dr. Vojislava P. Nikčevića njegošologiji. Podrobnom analizom njegove studije *Mladi Njegoš* (doktorska radnja Nikčevićeva i njegovo najvažnije djelo iz ove oblasti), autor dolazi do vlastitoga suda i zaključka o vrijednosti Nikčevićeva rada u oblasti njegošologije. Dr. Pižurica ističe njegovu analitičnost, sistematičnost i objektivnost i navodi ogromni spisak korišćene građe za nastanak doktorske disertacije *Mladi Njegoš*. On ističe činjenicu da Nikčević tretira Njegošev jezik na radikalno drukčiji način od onih lingvista koji su jezik najboljega crnogorskoga pjesnika proučavali kao sastavni dio tzv. zetsko-lovcenskoga ili zetsko-južnosandžačkoga dijalekta u okviru srpskoga jezika. „Nema sumnje, knjiga je svoj zadatak ispunila i predstavlja krajnji domet u proučavanju onog Njegoša koji se nalazi izvan glavnih radova do 1844. godine. To se vidi i po ozbiljnosti kojom je autor prišao poslu, po korišćenoj literaturi, dosljednom primjenjivanju savremenih naučnih metoda, rezultatima i zaključcima...“.¹⁹

Znameniti crnogorski književnik, akademik Mirko Kovač, koji živi i stvara u Hrvatskoj, o Nikčeviću piše sljedeće: „Sada već mnogi crnogorski intelektualci i jezikoslovci tvrde da je na njihovu izvoru izgrađen srpski i hrvatski štokavski sustav, a da sami nemaju naziv za svoj crnogorski jezik koji pripada opšteštokavskom standardu, ali s uočljivijim razlikama nego što je to slučaj kod drugih, jer, Crnogorci ne bi bili to što su kad ne bi imali barem slovo više, pa su tako u *Crnogorski pravopis* dr. sci. Vojislava Nikčevića, odličnog lingvista, pridodana slova *ś* (*šeme, šekira*), *ž* (*ižesti*), *z* (*bronzin*). Ako takva slova mogu imati Poljaci, mogu i Crnogorci, to prije što je Polablje prapostojbina Crnogoraca. Nema nikakvog razloga da crnogorska djeca u školama uče srpski jezik, inače siromašniji za tri slova, čak i da je na djelu srpska okupacija, a nije, jer što je Njegoš pjevao: odža riče na ravnom Cetinju, samo je metafora i pjesnička sloboda“.²⁰

Savo Lekić, profesor i publicista iz Bara, spada u red crnogorskih intelektualaca koji odaju priznanje i poštovanje obimnom i sveobuhvatnom djelu akademika Vojislava P. Nikčevića. On smatra da nijesu u pravu oni koji

¹⁹ Krsto Pižurica, *Vojislav P. Nikčević kao njegošolog*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 19-20.

²⁰ Mirko Kovač, *Crna Gora u boj kreće*, Lučindan, br. 12, Cetinje, na Petrovdan 2004, str. 12.

osporavaju postojanje crnogorskoga jezika koji se kontinuirano razvijao od praslavjenskoga perioda, preko zetske redakcije staroslovljenskoga jezika i stvaranjem bogate narodne i umjetničke književnosti crnogorskoga naroda. Sve to je detaljno proučeno, naučno obrađeno i sistematizovano u Nikčevićevim knjigama. Zato postojanje crnogorskoga jezika nije sporno za mnoge priznate lingviste sa ostalih govornih područja.

Lekić podseća crnogorsku javnost da je „crnogorski jezik studiozno proučen i naučno utemeljen kao poseban, standardni jezik. Tome su najveći naučni doprinos, pored brojnih istraživača u ovoj oblasti, dali uvaženi naučnici dr. Radoslav Rotković i dr. Vojislav Nikčević svojim obimnim i naučno argumentovanim djelima, u kojima je, na osnovu relevantnih činjenica, naučno dokazana osobenost našeg sopstvenog, crnogorskog jezika. Jezik je neodvojiv od naroda, on je odlika narodnog identiteta.“²¹

U jednom teškom periodu sva zvanična lingvistika kod nas utemeljena na osnovnim načelima svesrpske imperijalne politike i u službi njene doktrine ustala je protiv akademika Vojislava P. Nikčevića. Po njegovim riječima, u tome su prednjačili Dragoljub Petrović, Drago Ćupić, Mihailo Šćepanović, Miloš Kovačević, Aleksandar Mladenović, Pavle Ivić, Radmilo Marojević i drugi. Dovoljno je npr. pročitati knjigu *Škola nemuštog jezika* Dragoljuba Petrovića („Dnevnik“, Novi Sad, 1996) da bismo se uvjerali kako samo u njoj postoje na desetine paskvila i pamfleta kojima se prof. Nikčević najgrubljim etiketama, falsifikatima, podvalama, uvredama, montažama i drugim opačilima i beščašćima nastoji diskreditovati, jerbo je iz temelja razorio „srbijatiku“ u dijelu koji se tiče Crne Gore, Crnogoraca i crnogorskog jezika. On je četrdeset godišta bio opsesija srpske filologije i lingvistike, a ni mrtvoga ga ne štede.

U nedostatku valjanih argumenata kojim bi dokazali svoje teze da su Crnogorci etnički, narodnosno i nacionalno Srbi i njihov maternji jezik srpski, oni svoju „nauku“ temelje i na zabludi svojega uzora Vuka Karadžića da su svi južnoslovljenski štokavci jedan narod koji se služi jednjim jezikom. Mnijem da je u XXI. stoljeću suviše ponavljati fraze koliko je ovo shvatanje pogrešno, nerealno i daleko od životne zbilje.

---

²¹ Savo Lekić, *Crnogorski jezik – Okosnica naše samobitnosti i razvoja crnogorske nacionalne kulture*, Okrugli sto Crnogorski jezik u novom Ustavu Crne Gore, Zbornik saopštenja, Podgorica, 6. decembar 2003, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Građanska partija Crne Gore, Cetinje-Podgorica, 2004, str. 141.

Uprkos iluzijama, zabludama i nerealnim željama srpskih duhovnih vođa, političara, generala i naučnika, Slovenci, Hrvati, Bošnjaci, Makedonci, Bugari, neki prije a neki kasnije, izašli su iz državnih, nacionalnih i etnoistorijskih ramova i ekspanzionističkih planova Velike Srbije, stekli slobodu i nezavisnost, te međunarodnim priznanjem teritorijalnoga i nacionalnog subjektiviteta, integriteta i suvereniteta doživjeli istinski preporod zakoračivši na put evropskoga razvitka i napretka. Prema tome, imajući u vidu nespornu činjenicu da su se u bližoj ili daljoj prošlosti južnoslovenski štokavski narodi, liše Crnogoraca, udaljili od utapanja u srpski nacionalni korpus, Srbiji je ostala samo mogućnost da se domogne Crne Gore. Ali ova ideja mogla se ostvariti samo pod jednim uslovom – da su Crnogorci i Srbi pripadali istom etničkom i nacionalnom entitetu. Zato je politička elita iz Beograda pokretala moćnu velikosrpsku mašineriju, nastojeći da svim raspoloživim propagandno-političkim sredstvima uvjere naivne Crnogorce kako nemaju vlastitu nacionalnu individualnost, već su „elitni Srbi“, o čemu šedoče isti („srpski“) jezik i ista pravoslavna („srpska“) vjera.

Jedan od upornih zagovornika teze da ne postoji crnogorski jezik, što je u skladu sa zabludom Dositeja Obradovića i mnogih drugih da su *svi Južni Slojevni Srbi*, je i redovni prof. dr. Filološkog fakulteta u Beogradu Radmilo Marojević. Iako se sa njegovim pogledima na savremeni srpski jezik ne slažu ni mnogi srpski lingvisti, Marojević, kad je riječ o ovoj problematici, ostaje na pozicijama Vuka Karadžića, starim skoro dva stoljeća. On ne posustaje u nastojanju da dokaže kako su svi štokavski književni i standardni jezici zapravo samo istorijski i regionalno-konfesionalni varijeteti srpskog književnoga jezika. Po njegovom uvjerenju, „tzv. hrvatski književni jezik, kojim se služe Hrvati ili čakavci, Novohrvati ili kajkavci i Srbi ili štokavci katoličke vjere“ nije ništa drugo do „zagrebački regionalno-konfesionalni varijetet srpskog književnog jezika“. Prof. dr. Radmilo Marojević takođe ne propušta priliku da saopšti kako je „u govorima Bosne i Hercegovine gdje masovnije žive Srbi islamske vjeroispovijesti“ u upotrebi „sarajevski regionalno-konfesionalni varijetet srpskog književnog jezika (tzv. bosanski književni jezik)“, dok se u Crnoj Gori koristi „cetinjski regionalno-konfesionalni varijetet srpskog književnog jezika (tzv. crnogorski književni jezik što ga prihvataju privrženici Crnogorske pravoslavne crkve raspopa Dedeića), koji se doduše nalazi na stadijumu pokušaja formiranja (nije zvanično

prihvaćen od države)²².

Dakle, navođenje samo kratkog dijela izlaganja Radmila Marojevića otkriva da je temelj njegova jezičkoga određenja uvjerenje, bolje reći idejna i ideološka zabluda, da su svi štokavci u narodnosnome i nacionalnom smislu Srbi. Na taj način svi južnoslovljenski narodi izdvojeni su iz istorijskoga konteksta, vlastitoga etnogenezičkog okvira i protiv svoje volje vještački uvedeni u srpski nacionalni organizam koji ih kontinuirano planski i sistematski apsorbuje.

U skladu sa takvim shvatanjem prof. dr. Radmilo Marojević izvodi zaključak da je zahtjev Crnogoraca za preimenovanje jezika „samo na osnovu teritorijalnog principa“ „potpuno besmislen“: „Jezik kojim se govori u Crnoj Gori zove se *srpski jezik* zato što je narod koji njime govori svjestan da pripada srpskom etnosu. U tom smislu to je i jedini ispravni naziv i za narodni i za književni jezik slovenskog stanovništva u Crnoj Gori.“²³

Ovim zaključkom Marojević negira crnogorske državne, nacionalne, duhovne, kulturne i jezičke specifičnosti, a njenu cjelokupnu tradiciju izmiješta u tuđi (srpski) korpus. Pri tome sebi daje za pravo da kao jedini autoritativni arbitar odlučuje o nacionalnom i kulturnom identitetu Crnogoraca, tretirajući ih kao pripadnike druge (srpske) nacije. Ovakvi stav je u suprotnosti sa suštinom korpusa ljudskih prava jer se pripadnicima crnogorskog naroda osporava pravo da budu ono što jesu i vrši nad njima političko nasilje da moraju biti ono što nijesu.

I mr. sci. Branislav Brborić, sociolingvista iz Beograda, javlja se kao oponent Vojislavu P. Nikčeviću. Ističući da niko dobronamjeran ne može biti protiv emancipacije Crnogoraca i učvršćivanja njihovoga identiteta, „kulturnoistorijskog i savremenokulturnog, jezičkog i svakog drugog“, on svoje određenje prema lingvističkom učenju akademika Nikčevića intonira sarkazmom i malicioznošću: „Bilo bi netačno pa i nepravedno glavnom sazivaču ovog skupa dr Vojislavu Nikčeviću pripisivati krivicu za dosad neuspjelo prekrštavanje srpskog jezika u Crnoj Gori, oko kojeg

---

²² Radmilo Marojević, *Srpski književni jezik i njegovi istorijski i regionalno-konfesionalni varijeteti*, Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Insitut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 311-312.

²³ *Isto*, str. 315 – 317.

se on trudi gotovo četiri decenije. Nikčević to čini s takvom upornošću i strašću da čovjeku ponekad bude žao kad pomisli na to u šta se sve može utrošiti ljudski život ispunjen naučnim pretenzijama bez pokrića, onim pretenzijama koje se ne slažu s činjenicama niti pak s voljom naroda na koje se pozivaju. U novije vrijeme dr Nikčević i ne skriva da su mu ideološko-političku i 'scijentističku' inspiraciju dali Sekula Drljević i Savić Marković Štedimlija, crnogorske ustaše i saradnici Ante Pavelića. To je bilo jasno i odranije: on je studirao u postpavelićevskom, socijalističkom, Zagrebu odbranivši disertaciju o mladom Njegošu (...) pred komisijom za koju je teško reći da je mogla poznavati prevreloga, a kamoli mladog Njegoša (koji je, doduše, i umro mlad), njegovo djelo i njegov jezik. U Zagrebu se inspirisao drljevićevsko-štedimlijskim antisrpskim djelovanjem i jezikoslovljem, kojim se ponešto bavio i Benito Musolini kada je nakratko zaposjeo Crnu Goru 1941. godine²⁴

Sva se srpska jezikoslovna nauka u polemičkom sučeljavanju s Nikčevićem ispoljavala na ovakvi pamfletski način. To je posebno došlo do izražaja na simpozijumu održanome u CANU (*Jezička situacija u Crnoj Gori – norma i standardizacija*, Podgorica, 24-25. maj 2007) neposredno pred njegovu smrt.

U savremenim međunarodnim odnosima i međunarodnome javnom pravu nezamislivo je da drugi ignorantski, agresivno, bahato, arogantno ili perfidno (što isključivo zavisi od izabrane strategije) negiraju autonomiju individue i pripadnika oformljenoga naroda i nacije, markirajući ih kao ljude pomućenoga razuma koji ne znaju ko su te zbog toga ne smiju imati pravo izjašnjavanja i odlučivanja o svojoj prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Crnogorci koji ne žele da budu Srbi od ovih drugih često dobijaju „naučne komplimente“ utemeljene na principu: vrijeđanjem, ironijom, nipodaštavanjem, omalovažavanjem i potcjenjivanjem suprotstavljenih vrijednosti tražiti uporište da se ospori nacionalni i kulturni identitet Crnogoraca, što se legitimno i naučno ne može osporiti. Najviše takvih „komplimentata“ od neistomišljenika dobijao je vodeći crnogorski jezikoslovac Vojislav P. Nikčević. U leksici nacionalnog srpskoga programa osvješćivanja za njega i one koji žele standardizovati crnogorski jezik na temelju izvorne crnogorske tradicije, kulture, civilizacije i

²⁴ Branislav Brborić, *Porijeklo, dometi i odmeti lingvističke montenegriskike*, Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 252-253.

misli preovladavaju nazivi: *drljevićevci*, *štedimlječivci*, *independentisti*, *separatisti*, *secesionisti*, *nacionalisti*, *šovinisti*, *ekstremisti*, *destruktivni dukljanisti*, *srpski dušmani*, *pobrozice*, *titoisti*, *tuđmanovci*, *poturice*, *ustaše*, *saradnici Anta Pavelića*, *raskolnici*, *nadrilingvisti*, *autokefalisti*, *privrženici raspopa Dedeića* i sl.

Bez želje da komentarišem ovakvi „naučni pristup“, moram primijetiti da su citirani nazivi kod jednoga broja ostrašćenih unifikatora uspjeli da nadomjeste nedostatak pravih argumenata neophodnih za uspostavljanje naučne istine. Razrješavanje prisutnih problema, odnosno opovrgavanje ili potvrđivanje naučnih sudova na temelju ovakve „argumentacije“ ostavlja znanstvenicima mogućnost da na adekvatan način svestrano vrjednuju i valorizuju naučne domete i odmete citirane „savremene“ srpske lingvistike čiji je jedini cilj da spriječi (re)afirmaciju crnogorskoga, hrvatskog i bosanskoga jezika i neargumentovano ih svede na nivo regionalnih podvarijanti „srpskoga“ jezika.

Nikčević je knjigama i brojnim radovima osporio navode svih jezikoslovnih oponenta, odbačivši sve što srpski lingvisti koji se bore za unificiranje, to jest za prevlast srpskoga jezika, žele nametnuti Crnogorcima, Bošnjacima i Hrvatima: „Polazeći od društvenih i političkih, kulturnih i vrijednosnih kriterijuma jezičke klasifikacije, od jezičkih činilaca, na podlozi štokavskog dijasistema oformili su se crnogorski, bosanski/bošnjački, hrvatski i srpski standardni jezik kao četiri sociolingvistička idioma. Svaki od tih jezika pošeđuje posebnu istoriju, standardizaciju, lingvistički identitet izražen kroz normu (skup pravila) i kodifikaciju (propisivanje normi) i sopstvenu nadgradnju kao samopotvrdu i afirmaciju.“²⁵

Kao glavni i odgovorni urednik zbornika radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, akademik Nikčević je iznio opredjeljenje organizatora skupa da se ne odstranjuju referati neistomišljenika iako među njima ima radova koji kao recenzirani u cjelini ne bi mogli biti objavljeni: „Dovoljno je spomenuti da neki referati paskvilno-pamfletskog karaktera ni u kom slučaju samo zbog toga ne bi mogli biti pečatani u Zborniku radova naučnog profila. Isto

---

²⁵ Vojislav P. Nikčević, *Promemorija o normi i kodifikaciji štokavskih standardnih jezika*, Međunarodni naučni skup *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 519-520.

važi i za referat koji je anahronistički u tolikoj mjeri da čak i dan-danas iz izvanjaučnijih razloga nekritički propagira naučno i životno prevaziđenu i odbačenu Vukovu filološku i monogenetsku teoriju o srednjojužnoslovjenskim štokavcima kao 'Srbima/Srbohrvatima' na podlozi 'srpskoga/srpskohrvatskog' jezika iz članka *Srbi svi i svuda* (Beč, 1849). Ali je prisustvo njihovijeh autora na skupu bilo dragocjeno jer su dali legitimitet i legalitet raspravi o crnogorskom jeziku. Zalažući se za nenaučne postavke i na taj način samoporičući, oni su ipak najveći gubitnici.²⁶

Na toj iracionalnoj velikosrpskoj nacionalističkoj hegemonističkoj doktrini, na koju je istrajno ukazivao akademik Nikčević, zasniva se zvanična srpska lingvistika. Postalo je izvjesno da se velikosrpski program ne može ostvariti bez programa osporavanja, negiranja, nijekanja i zatiranja crnogorskoga državnog, narodnosnoga, nacionalnog, kulturnoga, duhovnog i jezičkoga identiteta Crnogoraca. Sva zvanična srpska lingvistika okrenula se protiv Nikčevića zato što je on probleme jezika sagledavao u svjetlosti novoga pristupa koji ne odgovara etničkim i jezikoslovnim unifikatorskim idejama, opredjeljenjima i konceptima, bez obzira na činjenicu što njegovo učenje polazi od temeljnih vrijednosti i dostignuća savremenih jezikoslovnih naučnih disciplina. Nikčevića pokušavaju da naučno ospore i diskvalifikuju samo oni „naučnici“ koji polaze od diskriminatorškoga stava da Crnogorci nijesu samosvojan narod koji poseduje vlastiti jezik. Njihov je naučni interes da poriču postojanje posebnoga crnogorskog jezika jer to smatraju dovoljnom činjenicom i za negiranje crnogorske nacionalne individualnosti. Oni zaboravljaju da svrha nauke nije osporavanje, uskraćivanje ili ograničavanje prava na samoopredjeljenje drugim (oformljenim) narodima. Prirodna je težnja i neotuđivo pravo crnogorskoga naroda za očuvanjem kulturne i etničke samobitnosti. Nema činjenica ni validnih argumenata kojima lingvisti to pravo mogu osporiti bilo kojem, pa ni crnogorskome narodu. Tim prije što Crnogorci samoizražavanjem vlastitoga kulturnoga i nacionalnoga bića u skladu sa normama međunarodnoga prava i osnovnim ljudskim pravima nikome ne uskraćuju nijedno pravo niti povrjeđuju bilo čiji legitimni interes.

Ne sporeći pravo srpskim jezikoslovcima da imaju drukčije

²⁶ Vojislav P. Nikčević, glavni i odgovornu urednik, *Pogovor*; Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 521-522.

pogleda, shvatanja i uvjerenja, moram istaći da se gotovo niko od današnjih istaknutih nesrpskih lingvista neće složiti sa njima da hrvatski, bosanski, crnogorski, pa čak makedonski, bugarski i slovenski nijesu posebni jezici već samo dijalekti „srpskoga“ jezika. Sa aspekta savremene nauke o jeziku srpska koncepcija negiranja postojanja zvanično priznatih jezika (i naroda) je anahrona, konzervativna, bajata, kompromitovana, životno i naučno prevaziđena. Stoga nije nikakvo iznenađenje što je svakim danom sve više jezikoslovaca širom Evrope koji podržavaju naučnu istinu za koju se do smrti borio akademik Vojislav P. Nikčević. Ta podrška je obilata posebno od strane hrvatskih znanstvenika koji ne štede priznanja i riječi pohvale o vrijednosti njegovoga rada u prvom redu u oblasti kroatistike. Za razliku od jezikoslovaca velikosrpske orijentacije koji su naučni interes podredili političkim željama i potrebama, hrvatski znanstvenici zauzimaju naučni stav o pitanjima suodnosa crnogorskoga jezika i crnogorske nacije. Oni nijesu pupčanom vrpcom vezani za tradicionalističku jezikoslovnu unifikatorsku koncepciju koja favorizuje samo srpski kao većinski narod, te na temelju toga jedino tom narodu daje pravo vlasništva nad „umjetnim“ jezikom čiji su ga tvorci nazvali „srpskohrvatskim/hrvatskosrpskim“ po izmaštanom, nepostojećem „srbohrvatskom narodu“. I drugi narodi za vrijeme zajedničkoga života u jednoj višenacionalnoj državi ravnopravno su učestvovali u stvaranju, korišćenju, bogaćenju i razvijanju toga nazovi jezika, unoseći u nj svoje posebnosti. Stoga nijedan od tih naroda ne može imati ni manje ni više prava od ostalih. Nakon razdruživanja (raspada nekad zajedničke države), svaki od njih (Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi) mora uvažiti pravo drugih da jezik kojim zborne i pišu i koji su sami stvorili kao samoizražavajući oblik svojega postojanja nazovu sopstvenim narodnim i nacionalnim imenom.

Prilikom razmatranja pitanja postojanja crnogorskoga jezika hrvatski znanstvenici imaju isključivo naučni pristup. To naglašava i dr. Srećko Lipovčan kao glavni urednik edicije *Manualia universitatis Erasmus Naklade* u Zagrebu, koja je izdala Nikčevićevu knjigu *Kroatističke studije*, u *Predgovoru nakladnika*: „...uvijek ćemo biti samo na tragu onome što se zove ‘znanstvenom istinom...’ Zacijelo će poneki zaključci akademika Nikčevića naići na osporavanje onih koji na probleme gledaju drugačije. Sam je otvorio i potaknuo raspravu. Neka bude tako! Dapače! Rasprava među znanstvenicima različitih struka i drugačijih pogleda i jeste ono što može kada se za kosu uhvati Kairosa, i neočekivano unijeti nove spoznaje

tamo gdje se činilo da je već ‘sve rečeno’ otvoriti horizonte...²⁷ Prema tome, dr. Srećko Lipovčan drži da je akademik Vojislav P. Nikčević naučnik kojemu je stalo da dođe do novih spoznaja onamo đe se srpskoj anahronoj lingvistici čini da je odavno „sve rečeno“! Kad bi se svi naučnici ponašali kao pojedini srpski jezikoslovci, jasno je kakva bi bila sudbina čovječanstva!

Dr. Stijepo Mijović Kočan takođe se potrudio da nam upotpuni predstavu o naučnim dometima akademika Vojislava P. Nikčevića. Pod naslovom *Predknjige za crnogorski jezik* objavio je prikaz o knjizi Nikčevića *Crnogorski jezik*, kojim se aktivno uključio u kulturološka zbivanja na tlu Crne Gore krajem XX. i na početku XXI. stoljeća. Zrelom intelektualcu kao što je dr. Stijepo Mijović Kočan nije promakla činjenica da su u Crnoj Gori oformljene kulturne institucije nacionalnog značaja (Matica crnogorska, Crnogorsko društvo nezavisnih književnika, Crnogorski PEN centar, a kasnije i DANU i Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje), koje se opiru velikosrpskim planovima i projektima. „Crnogorski rodoljubi zalažu se za afirmaciju crnogorskog jezika, bez kojega ne može biti ni samostalnosti ni samobitnosti. Jedan od najznačajnijih zagovornika crnogorske samobitnosti je dr. Vojislav Nikčević, ugledan crnogorski znanstvenik, književni i jezični historičar“.²⁸

Komentarišući Nikčevićevu knjigu *Crnogorski jezik* (Matica crnogorska, Cetinje 1993), dr. Stijepo Mijović Kočan navodi opšta mjesta, bitna za razumijevanje njenoga globalnog značaja: „Riječ je o opsežnu i znanstveno iznimno artikuliranu djelu u kojemu autor, nakon uvoda i pregleda slavenskih etnosa i jezika, piše o povijesti crnogorskog jezika, po etapama, kako stoji u podnaslovu: od artikulacije do sredine XIV. stoljeća. *Etnopovijesni razvitak, Etnojezični razvitak, Govorni jezik, Zetska redakcija staroslavenskog jezika*, samo su neki od poglavlja te knjige. Općenito, možemo je držati temeljnom i bitnom knjigom za znanstveno utemeljenje crnogorskoga jezika kao samostalnog.“²⁹

Istovaktno dr. Stijepo Mijović Kočan se osvrnuo i na Nikčevićevu knjigu *Piši kao što zboriš* (Crnogorsko društvo nezavisnih književnika,

²⁷ Srećko Lipovčan, *Predgovor nakladnika - Vojislav Nikčević, Kroatističke studije*, Erasmus, Zagreb, 2002, str. 7-8.

²⁸ Stijepo Mijović Kočan, *Predknjige za crnogorski jezik*, Danica. Vjesnik, subota, 14. siječnja 1995, str. 29.

²⁹ *Isto*, str. 29.

Podgorica 1993). Iz njegovog ugla radi se o programskom tekstu, na temelju istraživanja iz prve knjige. Pošto knjiga donosi *Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*, može se smatrati osnovom za pravopis crnogorskoga jezika: „Ukratko, dr. Vojislav Nikčević je udario temelje crnogorskoj gramatici i pravopisu.“³⁰

I povodom objavljivanja *Kroatističkih studija*, dr. Stijepo Mijović Kočan u prikazu s najvećim poštovanjem i argumentovano ocjenjuje vrijednost Nikčevićevoga rada: „Knjiga Vojislava Nikčevića, crnogorskoga Gaja, kako ga volim nazvati (premda je bez Gajevih zabluda o južnoslavenstvu), iznimno je značajna za hrvatski kulturni prostor već samom pojavom, izvan predmeta kojima se znanstveno bavi... Ova knjiga Vojislava Nikčevića doista je iznimno važna za suverenu kroatističku znanost jer je, osim tematske važnosti, pisana znanstveno iznimno čvrsto postamentarno i kompetentno. Njezin je poseban značaj u prinosu ‘crnogorsko-hrvatskim kulturnim i znanstvenim vezama’ i ne samo u kontekstu povijesnih odnosa između dva naroda, kako kaže Srećko Lipovčan, urednik i jedan od recenzenata, uz akademika Mirka Tomasovića...“³¹

Ono s čim se Stijepo Mijović Kočan redovno srijeta u sredini u kojoj je rođen i u jeziku koji mu je maternji (hrvatski), to su narodni govori južne Hrvatske. Na području Konavala i Dubrovačkoga primorja, a i samoga Dubrovnika, čuo je tri zanemarena narodna fonema za koje je akademik Nikčević odredio odgovarajuće grafeme. To su *ś*, *ź* i *z* koje je Nikčević na temelju narodnih govora uveo u crnogorsku jezičnu normu. Nažalost, normiranjem jezika izražena je tendencija da se zaobiđu fonemi o kojima je zbor i istisnu iz standarda. Zbog toga se danas u govoru sve rjeđe čuju iako je vrlo vjerovatno da su se i u knjigama starih hrvatskih pisaca čitali na način kako se danas u narodu izgovaraju. Slika o crnogorskome jeziku znatno je jasnija kada se ima u vidu da je akademik Nikčević, prije poprilično godina, tiskao knjige koje su temelj crnogorskome standardnom jeziku. „Nikčevićevo je normiranje crnogorskoga jezika tu činjenicu ponovo osvijetlilo, budući da je on, dakle, sve te foneme prihvatio i njima označio jednu od najprepoznatljivijih osobina crnogorske jezične norme.“³²

---

³⁰ *Isto*, str. 29.

³¹ Stijepo Mijović Kočan, *Iznimno važna i značajna knjiga – Vojislav Nikčević, Kroatističke studije*, Erasmus, Zagreb, 2002.

³² Stijepo Mijović Kočan, *Neke istovjetnosti crnogorskoga normiranoga jezika i*

Dr. sci. Milica Lukić (Filozofski fakultet Sveučilišta J.J. Štrosmajera u Osijeku), kao urednica knjige *Ogledi, studije, susreti*. Apologetika crnogorskog jezika prof. dr. Milorada Nikčevića, u svojim stavovima o vrijednosti rada akademika Vojislava Nikčevića pridružuje se dr. Stjepu Mijoviću Kočanu. Kada je riječ o Vojislavu P. Nikčeviću, i ona upotrebljava izraze najvećeg poštovanja, nazivajući ga najvećim crnogorskim intelektualcem, crnogorskim Gajem, „čiji su radovi (*Istorija crnogorskog jezika*, 1993, tom I, 1997, tom II, *Crnogorski pravopis*, 1997. i *Crnogorska gramatika*, 2001) utrli put pravednoj borbi jednoga naroda za jezično i nacionalno osamostaljenje.“³³ Citirana knjiga je predstavljena na Međunarodnom naučnom skupu *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika* koji je održan od 28. do 30. X. 2004. godine u Podgorici, kada je dr. sci. Milica Lukić ponovila već iskazani stav o akademiku Vojislavu P. Nikčeviću.

Etnički neopterećeni hrvatski znanstvenici objektivno sagledavaju naučne probleme, te zbog takvog pristupa o radu Vojislava P. Nikčevića izriču pohvale, priznajući mu vrhunsku naučnost. Podupirući Nikčevićev rad, Stjepan Pantelić konstatuje: „V. P. Nikčević je jedan od poznatih lingvista u svijetu koji se već decenijama nevjerojatnom akribijom bori za priznanje crnogorskog jezika kao nacionalnog jezika Crne Gore.“³⁴

A u drugom radu Stjepan Pantelić izjavljuje: „V. P. Nikčević ispravno zaključuje kad govori o zastupnicima ‘promašene iranske teorije o etimologiji imena Hrvat’. Čini se da je to jedna od najljepših misli nekog lingvista u svezi s iranskim podrijetlom Hrvata. Ne smijemo zaboraviti da je V. P. Nikčević jedan od svjetskih lingvista. Možda ćemo morati prihvatiti Nikčevićevo mišljenje da se ime Hrvat mora riješiti iz grčkog jezika a po mogućnosti i latinskog, bez obzira na to hoćemo li etimologizirati grčko ime *Korbatoi* iz X. st. poslije Krista ili *Koribantoi* iz XII. st. prije Krista, kad ih Homer spominje u vrijeme Trojanskog rata“.³⁵

---

južnohrvatskih govora i još ponešto – Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004., Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 149.

³³ Milica Lukić, *Branič jezika crnogorskoga* - prof. dr. Milorad Nikčević, *Ogledi, studije, susreti*. Apologetika crnogorskog jezika, Osijek, 2004, str. 9.

³⁴ Stjepan Pantelić, *Pradomovina Slavena u srednjem Podunavlju*, Mainz/Zagreb, 2002, str. 42.

³⁵ Stjepan Pantelić, *Zablude o iranskom podrijetlu Hrvata*, Zadarska smotra, br. 1-3, Zadar, 2000, str. 130.

Na temelju iznijetih stavova jasno se vidi oštra suprotstavljenost zvanične srpske i hrvatske lingvistike o pitanjima u vezi sa priznanjem postojanja crnogorskoga jezika i odnosa prema akademiku Nikčeviću. Važno je istaći da zvanična srpska lingvistika, za razliku od hrvatske, više vjeruje zabludama Vuka Karadžića nego dostignućima savremene svjetske lingvistike. Za tvrdokorni stav može se okriviti srpska nauka jer je podlegla pritisku feudalne osvajačke politike koja svim sredstvima nastoji da u Crnoj Gori konstituiše, ojača i afirmiše srpsko nacionalno, ideološko i kulturološko biće. Na taj način „srboljublje“ se izdiže iznad nauke, što zapravo predstavlja njenu vulgarizaciju. Ne može nijedna nauka, pa ni srpska lingvistika, iz političkih razloga odrediti, propisati i narediti Crnogorcima da zборе i pišu jezikom drugoga naroda. Za Crnu Goru veoma je važno pitanje da li će njen jezik biti na temeljima crnogorskih narodnih govora, ravnopravan sa srpskim standardom, ili će se dalje razvijati kao podvarijanta srpskoga standarda, to jest fiksiran i kodificiran prema potrebama i mjeri srpskog ali ne i crnogorskoga naroda. Ova druga varijanta bila bi pogubna za Crnogorce koji bi u tom slučaju ostali diskriminirani u odnosu na sve druge narode i nacionalne manjine, bez priznanja vlastite jezičke subjektivnosti i suvereniteta. Proces razgradnje i asimilacije svih crnogorskih posebitosti i obilježja na taj način bi vrlo brzo bio doveden do kraja.

Stupajući na pozornicu jezikoslovne nauke prije četiri decenije, akademik Vojislav P. Nikčević se odredio i opredijelio da se do kraja bori za afirmaciju žive riječi crnogorskoga naroda, za crnogorski jezik kao temelj narodnoga bića. Crnogorski jezik se našao na udaru srpske lingvistike zato što samoizražava svijest o pripadnosti crnogorskom narodu kao njegovom tvorcu, predstavniku i vlasniku.

Akademik Nikčević ima najveće zasluge za reafirmaciju crnogorskoga jezika, što mu priznaju mnogi ugledni lingvisti širom Evrope. Prof. dr. sci. Josip Silić, jedan od vodećih hrvatskih pravopisaca i gramatičara pa i odličan poznavalac Nikčevićeva naučnoga rada i njegov stalni recenzent, znanstveno ocjenjujući Nikčevićev *Pravopis crnogorskog jezika*, u recenziji, pored ostalog, ističe: „U njemu (*Pravopisu*, primjedba autora) je rečeno sve ono što je trebalo reći u vezi s crnogorskim standardnim jezikom općenito, a posebno u vezi s njegovim pravopisom. Pravopisna su pravila sročena racionalno, jednostavno i jasno, bez suvišna teoretiziranja. Dodatna su objašnjenja u pojedinim dionicama zato da

upozore na specifičnosti crnogorskoga pravopisanja (urednopisanja) i pravogovorenja. U rječniku se nalaze samo riječi koje su pravopisno problematične (označene, markirane). U njemu ima malo (to je dobro) onoga što bi se moglo nazvati jezičnim savjetom u najširem smislu. Vodilo se računa o tome da se izbjegnju (čisto) leksičke inačice (varijante). I u tome se uglavnom uspjelo.³⁶

U zaključku prof. dr. sci. Josip Silić naglašava da mu je drago i čast što je bio jedan od onih koji su sudjelovali u rađanju onoga na što i Crnogorci (konačno) imaju legitimno pravo – u rađanju pravopisa crnogorskoga standardnog jezika: „Njegovom će se pojavom upotpuniti slika standardnojezičnih idioma koji su imali legitimno pravo nastati u okvirima općeštokavskoga sustava.“³⁷

Gotovo da je dovoljno samo registrovati autore koji su pohvalno pisali o Nikčevićevim logičkim argumentovanim razmatranjima jezičke problematike, pa da se upotpuni slika o rezultatima i vrijednostima njegova rada. Obilježje njegovih studija, rasprava i univerzitetskih udžbenika je moderni koncept pisanja koji ih preporučuje svim korisnicima s lingvističkim interesovanjima, dajući podsticaj za cjelovitiji uvid i daljnja proučavanja. Sadašnji i budući izučavaoci crnogorskoga jezika na raznim nivoima ne mogu zaobići Nikčevićevo obimno i vrijedno djelo. Još jednom je profesor Filozofskog fakulteta u Zagrebu dr. sci. Josip Silić bio recenzent Nikčevićeve knjige – *Gramatike crnogorskog jezika*. Tim povodom prof. Silić konstatuje sljedeće: „Akademik je Vojislav Nikčević *Gramatiku crnogorskog jezika* i zamislio i ostvario kao gramatiku standardnog jezika, tj. kao činjenicu sociolingvističke ‘etno(socio)lingvističke’ posebnosti crnogorskog jezika, ali je pritom uvažio i ono što je zajedničko svim standardnim jezicima (i crnogorskomu, i hrvatskomu, i srpskomu, i bosanskomu) u ijekavskoj inačici štokavskoga sustava. Drugim riječima, držao se dijalektike suodnosa lingvističkih i sociolingvističkih zakonitosti, tj. zakonitosti koje vladaju štokavskim jezikom kao sustavom i zakonitosti koje vladaju štokavskim jezikom (jezicima) kao standardom (standardima). To je činio krećući se kroz povijest (dijakroniju) i krećući se kroz stanje (sinkroniju) crnogorskoga standardnog jezika. Pritom je i u jednome i

³⁶ Prof. dr. sci. Josip Silić, *Recenzija rukopisa Pravopis crnogorskog jezika prof. dr. sci. Vojislava Nikčevića* – dr. sci. Vojislav Nikčević, *Pravopis crnogorskog jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997, str. 466.

³⁷ *Isto*, str. 466.

u drugome slučaju pronalazio razloge koji opravdavaju izdvajanje (i) crnogorskoga jezika kao posebna standardnog jezika u okviru štokavskog sustava.³⁸

U daljoj analizi prof. dr. sci. Josip Silić ističe da je Nikčevićeva *Gramatika crnogorskog jezika* teorijski i metodološki moderno koncipirana, te da su mnoge njene dionice veoma uspjele. Ističući brojne kvalitete knjige, prof. Silić izdvaja najvažnije: „*Gramatika* je o kojoj je riječ napisana kao znanstvena gramatika, koja je (kao znanstvena) dopustila sebi i dosta toga što je ‘odvišno’ i ‘suvišno’, ali što kao usputno objašnjava ono što dosad, posebno kao specifično gramatičko u crnogorskome jeziku, nije objašnjeno. Iz nje će se lako izvesti ‘operativne’ gramatike koje takvih objašnjenja neće imati...“³⁹

Knjiga *Crnogorski jezik*, tom I. (od artikulacije govora do 1360. godine), u izdanju Matice crnogorske (Cetinje 1993.), pobudila je mnoge znanstvenike da daju analizu, iznesu svoje mišljenje, napišu prikaz ili komentar. Jedan od mnogih, koji je pomno pratio zbivanja vezana za osporavanje i afirmaciju crnogorskoga jezika, jeste i istaknuti hrvatski slavista Mate Šimundić, prof. dr. Pedagoškog fakulteta u Mariboru. Pod naslovom *Cjelotna slika crnogorskog jezika* on je podrobno analizirao Nikčevićev rad, ocijenivši tom prilikom njegove znanstvene i stručne vrijednosti.

Šimundić daje sud da je Nikčević „vodeći crnogorski jezikoslovac, poznat daleko izvan svoje domovine. Sljedbenikom je strukturalističkoga pravca u struci. Koliko pratim, ovo je njegova peta knjiga, možda i najvrjednija po svojoj utemeljenosti i dosegu, sigurno pak po značaju za crnogorsko nacionalno biće i bitak.“⁴⁰

U daljoj analizi prof. dr. Šimundić ističe da je predmet Nikčevićevih istraživanja većina južnoslovenskih jezika i književnosti, a istodobno i etnogeneza svih južnoslovenskih naroda. Iako je toj problematici posvećeno

---

³⁸ Prof. dr. sci. Josip Silić, *Recenzija rukopisa Gramatike crnogorskog jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* – Vojislav Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, DANU, Podgorica, 2001, str. 561.

³⁹ Prof. dr. sci. Josip Silić, *Recenzija rukopisa Gramatike crnogorskog jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* – Vojislav Nikčević, *Gramatika Crnogorskog jezika*, DANU, Podgorica, 2001, str. 561-562.

⁴⁰ Mate Šimundić, *Cjelotna slika crnogorskoga jezika*, Republika, br. 5-6, Zagreb, 1996, str. 248.

dosta prostora, ipak se mora priznati da su u njenome središtu crnogorski jezik i književnost. Prema analizi prof. Šimundića: „Vrlo je teško pisati o djelu visoke znanstvene domene i utemeljenosti, kano što je Nikčevićev *Crnogorski jezik*, jer osim pohvale ne može se o njemu puno govoriti.“⁴¹ Nikčević počinje *ab ovo*, dakle od početka pismenosti na crnogorskome tlu. Dobro je što je autor obradio ilirsko, rimsko i vizantijsko razdoblje, jer se na njih nastavlja crnogorski život nakon doseljenja u današnju postojbinu. Daleki Crnogorci, odnosno preci današnjih Crnogoraca, imali su spontanu, prirodnu etnogenezu i etnojezički razvoj. U tom procesu nema niti jedne praznine. Crnogorci su u svoj život i kulturu naprosto ugradili tekovine svojih predaka. Iz Duklje/Zete pisana riječ se širila na istok, šever i zapad. Zahvaljujući bogatome kulturnom našljeđu, u Crnoj Gori, naročito u njenom primorskom pojasu, razvila se zavidna pismenost.

Bez obzira na sve teškoće, vrijedno je istaći da se Nikčević „veoma spremno upušta u izlaganje, razčlanbu i najzapletenijih pitanja. Uporabio je skoro sve mjerodavne naslove, domaće i tuđe, što se odnose na opću slavistiku te crnogoristiku posebno... Naravski, potanko je proučio sve najvažnije iz područja južnoslavistike, jer njezina problematika neposredno zadire u povijest crnogorskoga jezika. Malo je djela na jezicima velike kulture, kojima se V. Nikčević nije poslužio... Najzanimljivije je, dakako, kada se djelomično ili u cjelosti ne slaže s pojedinim piscima. Tada iznosi vlastite protudokaze, koji su redovito obuhvatniji, dublji, uvjerljiviji i jači.“⁴² Prof. dr. Šimundić u cjelosti prihvaća dokaze posredstvom kojih Nikčević uspijeva dokazati samorodnost (autohtonost) crnogorskoga naroda i jezika. Svoje dokaze temelji na najmjerodavnijoj literaturi o dotičnome pitanju. Ako bi se prihvatila iskrivljena i nenaučna gledišta da su Crnogorci Srbi, ispalo bi da Crnogorci pripadaju dvijema nacijama – svojoj crnogorskoj i srpskoj. Nije prirodno da se na temelju jedne krivotvorine i mlađega politikantstva ne priznaje samobitnost jednome narodu, već se njegovo izvorište pripisuje sušednome (srpskom) narodu. Takvi pristup ovome problemu sasvim je neosnovan. On postaje temeljnom postavkom negiranja crnogorskoga naroda i jezika, što mora ostati u izvanjaučnim sferama. Na kraju svoje više nego izvrsne studije o radu Vojislava P. Nikčevića, prof. dr. Šimundić navodi naučnu istinu da se izvorni zaključak

⁴¹ Mate Šimundić, *Cjelotna slika crnogorskoga jezika*, Republika, br. 5-6, Zagreb, 1996, str. 249.

⁴² *Isto*, str. 249.

temelji na činjeničnom stanju. Kad je riječ o starome crnogorskome jeziku, siguran je da Nikčevićeve naučne postavke nije moguće poljuljati. Onim što je napisao u knjizi *Crnogorski jezik*, tom I, Nikčević je „pružio cjelotnu sliku crnogorskoga jezika do navedene (1360.) godine, sliku kakvu prije njega nitko nije stvorio. Mnogošta je u njoj nova i za nas slaviste; puno je dopunjeno i ispravljeno, stavljeno na pravo mjesto. Tvrdnje i zaključci uvijek su potkrijepljeni jakim dokazima; ne opažaju se nategnutosti i usiljenosti.“⁴³

Prof. dr. Stanislav Marijanović s Filozofskog fakulteta u Osijeku je anonimno dobio referat *Milan Rešetar kao njegošolog* na recenziju za *Zbornik o Milanu Rešetaru* s međunarodnoga naučnog skupa fakulteta Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu održanoga u Beču i Dubrovniku 2004. godišta, kao što ni njegov autor, prof. dr. Vojislav P. Nikčević, nije znao da mu je taj njegov referat Uredništvo toga zbornika uputilo na ocjenu. Dajući kratku ocjenu i kategorizaciju članka prema uputstvima u zvaničnom formularu Uredništva, prof. Marijanović na njegovom samom početku kaže: „Naslov je odgovarajući i u cjelosti pokriven sadržajem. Tekst je napisan jasno i logično i bez ikakvih kontradikcija i ponavljanja, a u navođenju podataka je točan i pouzdan, što je rezultat autorova osobitog znanstva i višestruke istraživačke obaviještenosti o temi, koja ga svojom obradom i u ovom radu svrstava u red ne samo vodećih njegošologa nego i kompetentnog poznavatelja Rešetara kao takvog“.

Dajući sadržaj referata, referent na kraju recenzije izriče posve objektivni zaključak na temelju anonimnosti: „Svoja specijalistička ispitivanja, analitičko-interpretativno–kritička, kao i Rešetarove njegošologije, izvodio je induktivno-deduktivnom i strukturalnom sociolingvističkom metodom služeći se jednom i drugom. Svoje spoznaje o izdvojenim segmentima te njegošologije, o Rešetarevu golemom znanstvenom doprinosu, ali i o sagledanim negativnostima, sažeo je u *Zaključku*: Rešetar je ‘Njgošev maternji jezik i nominalno i strukturalno okarakterisao kao crnogorski’. Tim je jezikom napisan i ovaj rad, pa predlažem da na crnogorskom jeziku bude i objavljen, u pravopisu kojim je napisan“. Svemu tome nije potreban nikakvi komentar. Navodi su donešeni iz zvanične recenzije.

Književnik i mr. sci filologije Ernest Fišer, priješednik Hrvatsko-

---

⁴³ *Isto*, str. 255.

crnogorskog društva prijateljstva Croatica-Montenegrina iz Varaždina, u pozdravnoj riječi na međunarodnom naučnom skupu *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika* ističe: „Crnogorci imaju sreću što su im glavna pravila crnogorskoga standardnog jezika već normirana. Naime, taj golemi fundamentalni stručni posao obavio je zasigurno najugledniji suvremeni crnogorski jezikoslovac, akademik Vojislav Nikčević, izradivši i objavivši do sada dva temeljna jezična priručnika – *Pravopis crnogorskog jezika* (1997.) i *Gramatiku crnogorskog jezika* (2001.), utemeljenim na glavnim pravilima crnogorskog standardnoga jezika *Piši kao što zboriš* (1993.).“⁴⁴ Ernest Fišer i u svojem referatu s toga naučnog skupa podvlači golemi doprinos koji je vodeći crnogorski jezikoslovac Vojislav Nikčević dao normiranju i kodifikaciji crnogorskoga standardnog jezika.⁴⁵

Redovni profesor dr. sci. Lavovskog nacionalnog univerziteta Ivana Franka (Ukrajina) Ljudmila Vasiljeva tijekom višegodišnjeg proučavanja štokavskih književnih jezika pokazala je suptilan odnos i prema najkomplikovanijim problemima, što bez sumnje potvrđuje stav njenih kolega da se radi o dobrom, vrijednom stručnjaku jezikoslovcu pred kojim stoji lijepa naučna budućnost. U svojim naučnim radovima prof. Ljudmila Vasiljeva trezveno i objektivno prosuđuje stvarnu vrijednost tardicionalnoga i savremenog pristupa jezikoslovnoj nauci. Evidentno je da je njen cilj da pronikne u suštinu jezičkih pojava, bez kompleksa veličine kojim su često opterećeni „previše učeni“ lingvisti. Slobodan sam ovom prilikom iznijeti moje zapažanje da darovita naučnica Ljudmila Vasiljeva nije potpala pod uticaj velikih lingvističkih autoriteta, te je i izučavanju crnogorskoga jezika pristupila bez diskriminacije i zastranjivanja. Prateći njene opširne i produbljene jezikoslovne radove, sa zadovoljstvom možemo konstatovati da je došla do plodnih rezultata koji upotpunjuju objektivnu sliku o crnogorskome jeziku „kojim zbori crnogorski narod i to od najstarijeg perioda njihova postojanja. Njega su donijeli preci Crnogoraca iz praotadžbine Polablja/Primorja, prenosili ga usmeno i pismeno s generacije na generaciju i tako ga *kao ženicu svoga oka* očuvali tokom milenijskog vremena u teškoj borbi s kontaktnim i mnogobrojnim narodima. U toj grčevitoj borbi za spas i izumiranje svog maternjeg jezika

⁴⁴ Ernest Fišer, *Pozdravna riječ*, Međunarodni naučni skup *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 30.

⁴⁵ Ernest Fišer, *Pogledi na jezike nacionalnih entiteta u kontekstu Deklaracije o nazivu i položaju hrvatskoga književnog jezika*, Isto, 97.

ponajviše se u drugoj polovini prošlog XX. i početkom ovoga XXI. vijeka, istakao u filološkoj nauci zaštitnikom crnogorskoga jezika akademik Vojislav Nikčević. Taj jezikoslovni tribun i jezikoslovni univerzum udario je svojim fundamentalnim knjigama najčvršće temelje crnogorskom jeziku. On ga je uveo u sfere filološke nauke kao nezaobilazan jezički i filološki fenomen koji se danas s velikom pažnjom prati na mnogim slavističkim univerzitetima i katedrama ne samo u Crnoj Gori, državama bivše Republike Jugoslavije, već i u cijeloj južnoslavenskoj i svjetskoj slavističkoj stvarnosti. Od nacionalnog crnogorskog 'radikalnog' jezikoslovnog barda, 'separatista' i žestokog jezikoslovnog borca za utemeljenje crnogorskog jezika, prof. dr. Vojislav Nikčević je, dakle, izrastao danas u osobnog najistaknutijega svjetskog lingvista...⁴⁶

Problemom crnogorskoga jezika prof. dr. sci. Ljudmila Vasiljeva se ozbiljno bavila u više navrata, proučavajući ga najviše zahvaljujući obimnoj stručnoj literaturi akademika Vojislava P. Nikčevića. Svoje naučne nalaze ona često podupire njegovim bogatim naučnim opusom. Primjera radi, u svojoj monografiji (doktorskoj disertaciji) *Штокавські літературні мови, проблеми, становлення, розвитку, сучасний стан* (Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, Львів, 2002.) (*Štokavski književni jezici: problemi nastanka, razvitka i sadašnje stanje*, Izdavački centar Lavovskog nacionalnoga univerziteta, Lavov 2002. godine) Vasiljeva 71 put citira jezikoslovca Vojislava P. Nikčevića, pozivajući se na sadržaje i dokaze koje je prihvatila i preuzela od njega iz 19 njegovih navedenih radova. Ističući činjenicu da *Pravopis srpskog jezika*, koji je na snazi u Crnoj Gori, gotovo u potpunosti potire jezičke, a time i kulturne i nacionalne posebnosti Crnogoraca, ona konstatuje postojanje altrernativnog *Pravopisa crnogorskoga jezika* Vojislava Nikčevića. Pojava Nikčevićevog *Pravopisa* (1997) uslovljena je nastojanjem Crnogoraca da njihov jezik zadobije status standardnoga, a takođe i suprotstavljanjem tendencijama njegove potpune unifikacije sa srpskim jezikom. Ukažujući na ogromni doprinos Vojislava P. Nikčevića crnogorskoj lingvistici, Vasiljeva ističe da je tom jezikoslovcu i sama najdublje zahvalna za inspirativne pobude i utemeljenje njene habilitacione doktorske disertacije koju je uspješno odbranila u ukrajinskoj Akademiji nauka i umjetnosti u Kijevu.⁴⁷

---

⁴⁶ Ljudmila Vasiljeva, *Neuništivost naroda i jezika*, Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 501.

⁴⁷ *Isto*, str. 502.

Sudbina „srpskohrvatskog“, nekad najrasprostranjenijeg južnoslovenskog jezika, kojim su se koristila četiri etnosa u SFR Jugoslaviji: Bošnjaci, Crnogorci, Hrvati i Srbi privukla je pažnju i Aleksandra Dmitrijeviča Duličenka, uglednog specijaliste u oblasti slovenskih književnih mikrojezika (Univerzitet Tartu, Katedra za slavistiku). To je jezik koji je zaživio zahvaljujući naporima Vuka S. Karadžića, Ljudevita Gaja i nekih drugih kulturnih radnika nacionalnoga preporoda. Duličenko ističe da od sredine XIX. stoljeća počinje zvanična „dogovorna politika“ u pogledu jedinstvenoga književnog jezika. Književnim dogovorom u Beču 1850. godišta nosioci „srpskohrvatskoga“ jezika proglašavaju se za jedan narod kojem je potrebna jedna književnost i jedan jezik. Ono što je posebno važno za nas, jesu činjenice da Duličenko objektivno sagledava situaciju, konstatuje da su „dogovorni jezik“ koristila četiri posebna etnosa, te da je kod svih naroda korisnika zajedničkoga jezika trebala da bude korelativnost etnonima i lingvonima. Takođe primjećuje da su crnogorske i bosanske jezičke osobine, u zajedničkim jezičkim kodifikacijama tretirane kao dijalekatske i lokalne, što je njihove korisnike dovodilo u inferioran položaj u odnosu na druge. Od devedesetih godina XX. stoljeća umjesto unitarističke koncepcije jedinstvenog književnog jezika rađaju se „četiri književne varijante, koje pretenduju na status autonomnog književnog jezika. Automatski se skida problem korelativnosti etnonima i lingvonima: *Srbi – srpski jezik, Hrvati – hrvatski jezik, Bosanci – bosanski jezik, Crnogorci – crnogorski jezik.*“⁴⁸

Prateći promjene jezičke situacije na području nekadašnjega srpskohrvatskog jezika, Aleksandr D. Duličenko zapaža težnje dijela crnogorske inteligencije za priznanje samostalnosti crnogorskoga jezika. Govoreći o tome, on ističe rad akademika Vojislava P. Nikčevića, koji ideju crnogorskoga jezika aktivno razvija još od kraja 60-ih i početka 70-ih godina prošloga stoljeća. Za ostvarenje ove ideje značajne su Nikčevićeve knjige pod nazivom *Crnogorski jezik* (tom I. i II.), kao i *Glavna pravila crnogorskoga jezika. Piši kao što zboriš*. Ono na čemu insistira Aleksandr D. Duličenko i čemu treba posvetiti više pažnje jeste spoznaja da svi narodi i svi jezici ne mogu biti istovremeno veliki i istovremeno mali. Dijalektičko jedinstvo velikoga i maloga je jedini razumni put kojim se može kretati

⁴⁸ Aleksandr D. Duličenko, *Srpski, hrvatski, bosanski, crnogorski: raspad 'dogovornog' jezika?*, Međunarodni naučni skup Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika, Podgorica, 14-15. oktobra 1997, Crnogorski PEN centar, cetinje, 1998, str. 63.

čovječanstvo. Zato je zadatak savremenog društva da izgrađuje lojalne odnose prema malim narodima i njihovim jezicima.

Kao glavni urednik za dokaz postojanja crnogorskog jezika objavio je po pozivu rad *Crnogorski jezik Vojislava Nikčevića* s odjeljcima: Pojam, Istorija, Pisma, Naziv jezika, Diskusije, Ustavno-pravni status, Perspektive i Literatura u reprezentativnom Zborniku *Языки малые и большие...* (In memoriam acad. Nikita Tolstoj, Slavica tartuensia IV, Universitas tartuensis, Tartu, 1998, 116-127).

I dr. sci. Robert Bońkowski, saradnik u Institutu slovjenskih jezika Šleskoga univerziteta u Katovicama (Poljska), proučavajući nastanak i razvoj zajedničkog jezika Hrvata, Srba, Crnogoraca i Bošnjaka, istraživao je i jezičku situaciju u Crnoj Gori. Po njemu, ideja o jednome zajedničkom jeziku za sve južnoslovjenske narode potekla je od Hrvata. Slovenci, zahvaljujući Francu Prešernu i Matiji Čopu, kasnije su odustali od zajedničkoga projekta, dok su Bugari bili potpuno nezainteresovani za njega. Na *Bečkom dogovoru* 1850. godišta predstavnike su imali Srbi, Hrvati i Slovenci. Polazna osnova učesnika *Književnog dogovora* bila je teza da jedan narod treba da poseduje samo jedan jezik i jednu književnost. Može se slobodno reći da je takvi pristup bio u skladu sa gledištem koje se zasnivalo na kasnije mnogo kritikovanom mnijenju da su gotovo svi južnoslovjenski štokavci Srbi, odnosno Srbohrvati. Na osnovu zaključka učesnika *Književnog dogovora* nastao je jedan jezik za Hrvate, Srbe, Crnogorce i Bošnjake (bez njihovoga pristanka). Crnogorci i Bošnjaci su pogrješno tretirani kao pripadnici srpskoga naroda.

„Srpskohrvatski“ jezik je dominirao kao službeni jezik komunikacije u SFRJ i nakon Drugog svjetskoga rata. Stanje se počinje mijenjati od 1967. godine, kad su najpoznatije hrvatske kulturne i znanstvene ustanove donijele *Deklaraciju o nazivu i položaju hrvatskog književnog jezika*. Ističući načelo nacionalnoga suvereniteta i potpune ravnopravnosti, hrvatski intelektualci se pozivaju na pravo svakog naroda da svoj jezik naziva svojim imenom.

Bońkowski smatra da je hrvatska *Deklaracija* pozitivno uticala na buđenje interesovanja crnogorskih intelektualaca za istraživanje bogatoga jezičkog nasljeđa u Crnoj Gori. Nakon objelodanjivanja *Deklaracije* u Hrvatskoj, Crna Gora je ozbiljnije počela da se bavi pitanjima svojega jezika već 1968. godine, kad je u njoj održan simpozijum *O crnogorskoj kulturi*

i putevima njenog razvoja: „Rad nad jezikom su započeli prof. Vojislav Nikčević, Danilo Radojević, Branko Banjević, Radoje Radojević i dr. Priključili su im se Sreten Zeković, Borislav Cimeša, Radoslav Rotković i dr. Treba napomenuti da u tom procesu sudjeluju takođe književnici, članovi Crnogorskog PEN centra, Crnogorskog društva nezavisnih književnika, DANU i Matica crnogorska.“⁴⁹ Iako je bilo nekih zaokreta i pokušaja da se potisnutom crnogorskom jeziku vrati bar malo dostojanstva koje je kao nekodifikovani varijetet „srpskohrvatskog“ standarda sasvim izgubio, on se našao pred potpunim gubitkom naročito devedesetih godina XX. vijeka, kada je formirana Savezna Republika Jugoslavija. Usvajanjem *Ustava Republike Crne Gore* 1992. godine položaj crnogorskoga jezika se znatno pogoršao. U Crnoj Gori novi *Ustav* je ozvaničio srpski jezik u službenoj upotrebi. „Jezička pitanja, iako su o njima govorili crnogorski intelektualci poput primjerice prof. V. Nikčevića, bagatelisana su i potcjenjivana... Ipak, značajni dio opozicije, povezan s prof. V. Nikčevićem, želi nakon službene kodifikacije uvesti crnogorski jezik kao ravnopravan srpskome.“⁵⁰

Bońkowski ističe činjenicu da je jezik značajan, možda i najvažniji dio identiteta koji je neophodan u održavanju tradicije i kulture naroda. Međutim, u Crnoj Gori je veliki problem što je društvo nejedinstveno. Jedan dio nastoji da zadrži povlašćeni položaj srpskoga jezika. No, uprkos tome, većina poljskih jezikoslovaca, znajući radove V. Nikčevića te aspiracije Crnogoraca, njihovih naučnih, društvenih i političkih ustanova, polazi od stanovišta da svaki narod ima pravo na vlastiti jezički identitet. Stoga, kad je u pitanju normiranje crnogorskoga jezika, oni su pružali podršku akademiku Nikčeviću i dijelu Crnogoraca koji su uz njega. Literatura koja opisuje crnogorski jezik malobrojna je u odnosu na obimnu pisanu srpsku jezikoslovnu građu. Uprkos tome, poljski jezikoslovci uočavaju crnogorski problem, pa je otud i jasan njihov blagonaklon stav prema radu profesora Vojislava Nikčevića. U akademskim centrima u Katovicama, Poznanju, Gdanjsku, Bijelsku i drugim na naučnim skupovima i u publikacijama problematika crnogorska jezika se analizira bez političkih emocija. To znači da poljski jezikoslovci nepristrasno, krajnje objektivno uvažavaju samo činjenice i na osnovu

⁴⁹ Robert Bońkowski, *Crnogorski refleksi u Poljskoj*, Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskog jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 99-100.

⁵⁰ *Isto*, str. 101.

njih određuju svoj stav prema jezičkoj situaciji nakon pada komunizma i raspada službenoga „srpskohrvatskog“ jezika. Brojni su poljski lingvisti koji izučavaju savremeno stanje crnogorskog jezika i normativni rad na njemu. Oni ne dovode u pitanje postojanje bilo kojeg jezika ili njegov naziv. Ima i takvih naučnih interpretacija poljskih jezikoslovaca (Emil Tokarz) da razvojne tendencije i faktičko stanje upućuju na zaključak kako današnji Slovjeni u XXI. stoljeću imaju 18 standardnih jezika: crnogorski jezik egzistira potpuno ravnopravno su ostalih 17. O odnosu poljskih lingvista prema radu akademika Nikčevića ilustrativno govori podatak da je Przemysław Brom koji je u Poljskoj (pod mentorstvom prof. dr. Emila Tokarza) doktorirao na crnogorskome jeziku, svoju doktorsku disertaciju (*Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko Biała, 2007) posvetio Nikčeviću: „Niniejszą rozprawę poświęcam pamięci profesora Vojislava P. Nikčevića.“⁵¹ Dakle, pitanje crnogorskoga jezika je nezaobilazna tematika na poljskim univerzitetskim centrima. Brojni su autori koji pišu magistarske radove, doktorske disertacije, pa čak i habilitacijske disertacije o crnogorskome jeziku. Njihova gledišta su najčešće identična i principijelna u skladu sa već citiranim načelom: svaki narod ima pravo na vlastiti jezički identitet. Najveća zasluga za to pripada, svakako, akademiku Vojislavu Nikčeviću, čiji je rad probudio interesovanje poljskih jezikoslovaca za sudbinu crnogorskoga jezika. On je pomogao kolegama u Poljskoj da objektivno sagledaju jezičku situaciju u Crnoj Gori ne zbog njihovoga prijateljstva sa Crnogorcima, nego zato što im je pružio ubjedljive naučne dokaze o postojanju crnogorskoga jezika. Bońkowski zapaža da su Crnogorcima najbliži sušedi (majući pri tom na Srbe) u raspravama o crnogorskome jeziku zadržali neaktuelne stavove usklađene sa pogledima davnih lingvističkih autoriteta XIX. stoljeća. Danas ništa nije kao prije, ali oni, nažalost, ne zapažaju velike promjene koje su se desile, naročito kad je riječ o jeziku. Tačno je da narodi u Evropi teže ujedinjenju u ekonomskoj, političkoj i vojničkoj sferi, ali sa vlastitim nacionalnim (etničkim), kulturnim i jezičkim identitetima. Komentarišući aktuelnu problematiku crnogorskoga jezika, Robert Bońkowski zaključuje: „Identitet Crnogoraca je drukčiji od njihovijeh sušeda i u sferi kulture, tradicije, ali i u jeziku i niko im ne bi trebao nametati način izražavanja

---

⁵¹ Przemysław Brom, *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej, Bielsko Biała, 2007, str. 1.

svojijeh razlika. Poljski jezikoslovci, koji opisuju crnogorski jezik ili jezičku situaciju u Crnoj Gori, razmatraju tu problematiku kao savremenu društvenu pojavu...⁵²

Bońkowski upućuje na prof. Gdanjskoga sveučilišta Agnieszku Spagińsku-Pruszk koja se od poljskih znanstvenika prva počela baviti sociolingvističkom situacijom na prostoru bivšega „srpskohrvatskog“ jezika. Po njenom mišljenju, kraj političkoga mita bratstva i jedinstva pokazao je da „srpskohrvatski“ jezik nije ispunio ulogu veze koja spaja narode, unificira. Još od vremena njegovoga kodificiranja polovinom XIX. stoljeća nije postojao socio i psiholingvistički uslov koji bi pogodovao njegovom učvršćenju. „Srpskohrvatski“ jezik je bio sredstvo politike, oružje za kojim se posezalo kada se branila i pravdala ideja jugoslovenstva. Nacija i jezik su nerazdvojivo prepleteni tako da su društveno-politički činioци izuzetno snažno uticali na smjerove razvoja jezika i u prošlosti i sada. Jezici koji uglavnom imaju političku funkciju nemaju velikih šansi na dugo postojanje. „Srpskohrvatski“ jezik je doživio poraz jer je izgubio svoju sociolingvističku osnovu. Takozvani jezički i književni dogovori u Beču (1850) i Novom Sadu (1954) ostali su kao podatak za istoriju i kao šedočanstvo o neuspjelom ujediniteljskom poduhvatu, narodnom, jezičkome i državnom. Kad je zbor o bivšem standardnom „srpskohrvatskom“ jeziku koji se našao u komplikovanoj sociopolitičkoj situaciji, prof. Agnieszka Spagińska-Pruszk se zalaže za iznalaženje utemeljenih rješenja koja odgovaraju svim članovima jezičke i državne zajednice. „Sa gledišta sadašnjosti (premda još ne svi) jezici treba da imaju pravno regulisanje i službeno priznavanje (ovo se odnosi na crnogorski jezik). Ne može se posebnom narodu poreći legitimno pravo na upotrebu naziva materinskog jezika prema njegovoj volji, da jezik imenuju i upotrebljavaju onako kako mu odgovara. Jezik, kako je dobro poznato, dio je kulturne baštine naroda koja je pisana i zapisana jezikom toga naroda; on je instrument njegove kulture i civilizacije. Temelji se ne samo na odnosima srodnosti jezika po postanju nego takođe i na kulturnoj, sociolingvističkoj i emocionalnoj osposobljenosti.“⁵³

⁵² Isto, str. 104.

⁵³ Agnieszka Spagińska-Pruszk, *Sociolingvistička situacija na prostoru bivšeg srpskohrvatskog jezika*, Međunarodni naučni skup Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika, Podgorica, 14-15. oktobra 1997, Zbornik radova, Crnogorski PEN centar, Podgorica, 1998, str. 39-42.

Naravno, Agnieszka Spagińska-Pruszk nalazi uporište u radovima akademika Vojislava P. Nikčevića. Uvažavajući kompleksnost problema, ona se slaže sa stavom poznatog crnogorskoga lingviste i navodi njegove riječi: „Crnogorci zbere i pišu crnogorskim jezikom. Oni su stvarali taj jezik u procesu vlastitog nastanka i razvoja kao samobitan narod i nacija. Pošto isključivo postoji po Crnogorcima, prema njima ga je jedino moguće imenovati (...) Naziv crnogorski proizilazi iz prirodnoga prava svakog naroda i nacije, da jezik kojim zbere i pišu, što su ga oni sazdali, kojima se služe i što njima služi, nazovu sopstvenijem imenom.“⁵⁴

U izdanju Gdanjskog univerziteta 1997. godine pečatana je knjiga Agnieszke Spagińskiej-Pruszk pod naslovom *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*. Podrobno opisujući status „srpskohrvatskog“ jezika u bivšoj Jugoslaviji, koncepciju njegova funkcionisanja, jezičku politiku koja je vođena, autorka se bavi i jezičkom problematikom na području Crne Gore. Iako knjiga nije publikovana na crnogorskome jeziku, smatramo da je u interesu utvrđivanja naučne istine potrebno napraviti uvid i osvrt na njenu interpretaciju ove tematike i tendenciju osamostaljenja crnogorskoga jezika. U pokušaju da nađe pravi put za rješavanje mnoštva jezičkih pitanja i nedoumica, autorka dragocjenu pomoć nalazi, naravno, u obimnom naučnom radu akademika Vojislava Nikčevića. Objašnjavajući položaj Crne Gore prema Srbiji u zajedničkim državama od 1918. godišta sve do najnovijeg vremena, Agnieszka Spagińska-Pruszk zapaža da je u *Ustavu Srbije* iz 1990. godine ostao „srpskohrvatski“ jezik u službenoj upotrebi, dok je u *Ustavu Savezne Republike Jugoslavije* iz 1992. godine imentovan srpski jezik ekavskoga i ijekavskoga izgovora i ćirilčko pismo, a latiničko pismo je u službenoj upotrebi u skladu sa ustavom i zakonom. To znači da je ćirilica reprezentativno srpsko pismo, a latinica dobija status pomoćnoga pisma. *Ustavom Republike Crne Gore* tada je određeno da je u službenoj upotrebi u Crnoj Gori srpski jezik ijekavskog izgovora.

Nasuprot tome, akademik Vojislav Nikčević, u svojim radovima je u drugom svijetlu predstavljao istoriju i razvoj crnogorskoga jezika. Zbog toga su ga neki politički i naučni krugovi prozvali crnogorskim separatistom. Slijedeći narodnu tradiciju, Nikčević je pratio razvojni put crnogorskoga jezika kroz razne etape. Crnogorski jezik i crnogorska ijekavica odavno su pošedočeni u upravno-administrativnim kancelarijskim dokumentima, beletrističkim tvorevinama, a naročito u bogatoj književnoj ostavštini

---

⁵⁴ *Isto*, str. 40.

crnogorskih pisaca: Ivana Antuna Nenadića, Petra I, Petra II, Stefana Mitrova Ljubiše, Marka Miljanova Popovića i drugih. Interesovanje jezikoslovaca za jezik njihovih djela sve više raste. Nikčević je crnogorski jezik obrađivao ne samo na gramatičkom i pravopisnom nivou, već ga je proučavao i iz sociolingvističkoga, povijesnojezičkoga, etnojezičkoga, lingvostilističkoga, komunikacijskog i kulturološkog aspekta. Da bi dokazao naučnu validnost svojih teza o izvornome lingvističkom identitetu crnogorskoga jezika, on navodi brojne izvore. Najveću prepreku spontanom razvoju crnogorskoga jezika predstavlja shvatanje da su Crnogorci u nacionalnom smislu Srbi, te je i jezik crnogorski izvorno srpski.

Agnieszka Spagińska-Pruszk navodi Nikčeviću tvrdnju da najstariji preci Crnogoraca vode podrijetlo od slovjenjskih Dukljana i kao autohtoni narod datiraju od XII. stoljeća. Od polovine IX. stoljeća formirali su se i razvijali Dukljani, poslije 1042. godine nastavili da se uobličavaju Zećani, a od druge polovine XV. vijeka Crnogorci kao samostalni narod i od kraja toga stoljeća crnogorska nacija. Istovremeno sa formiranjem nacionalnoga bića konstituisao se jezik Dukljana/Zećana/Crnogoraca kao jedinstvena cjelina pod različitim imenima: prvo pod opštim slovjenjskim imenom, a zatim i pod drugim nazivima, pa i crnogorskim prisvojnim pridjevom kao njegovom odgovarajućom narodnosnom i nacionalnom atribucijom.⁵⁵

Na zabludu da su Crnogorci u nacionalnom smislu Srbi, te na temelju toga i njihov jezik mora biti srpski, presudno su uticala Vukova poimanja naroda i jezika u skladu sa monogenetskom teorijom, što je omogućilo zasnivanje i širenje jezikoslovno-filološkoga i monogenetskog štokavskoga srpstva. Međutim, u brojnim radovima Nikčević je analitičko-kritički ukazao na praizovnu neodrživost monogenetskoga pristupa. Na pogriješnim etnološkim i jezikoslovnim premisama zvanično je preusmjerena spontana i prirodna evolucija crnogorskoga jezika na krivi put s namjerom da se jezik Crnogoraca asimiluje i utopi u vještački „srpski“ i etnički nepostojeći „srpskohrvatski“ jezik. Crnogorski jezik će naročito biti ugrožen u periodu između dva svjetska rata. Kodifikovana norma književnoga jezika Aleksandra Belića imala je tendenciju ukidanja i brisanja crnogorskih jezičkih specifičnosti, odnosno svih crnogorskih samorodnih etničkih i samosvojnih jezičkih individualiteta.

⁵⁵ Vidi: Agnieszka Spagińska-Pruszk, *Sytuacja językowa w byłej Jugostawii*, Wydawnictwo uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 1997, str. 63.

Termin *srpski jezik* je u oficijelnoj upotrebi u Crnoj Gori od tridesetih godina XIX. stoljeća do 1923. godine, a takođe i u periodu od 1944. do 1960, i najzad od 1992. do 2007, mada se neoficijelno upotrebljavao takođe *crnogorski jezik*, to jest *naš* ili *naški* za razliku od srpskoga. Termin *srpskohrvatski jezik* bio je u oficijelnoj upotrebi od 1923. do 1944. i od 1960. do 1992. godine. Ustavnim određenjem srpskoga jezika kao službenog u Crnoj Gori, crnogorski je sveden na status regionalnog idioma kojim se bavi dijalektologija. No, bez obzira na sve teškoće, osporavanja i negiranja, crnogorski jezik je uspio da preživi. U svojim knjigama Nikčević je došljedno upotrebljavao grafeme *ś*, *ź* i *ź* za obilježavanja odgovarajućih fonema koji ne postoje ni u srpskome ni u hrvatskom ni u bosanskome jeziku. Agnieszka Spagińska-Pruszk smatra da je Nikčević te grafeme prihvatio iz poljskoga jezika u kojem, kao i u crnogorskome jeziku, postoje isti fonemi. Za uvođenje grafema *ś*, *ź* i *ź* u crnogorsko pismo Nikčevića su oštro kritikovali pripadnici nekih krugova, koji se više bave politikom nego naukom.

Nema nikakve dvojbe da poljski lingvisti svakim danom sve više podržavaju akademika Vojislava P. Nikčevića u nastojanju da Crnogorci ostvare svoje pravo na potpuni integritet, suverenitet i daljnji prirodni razvoj crnogorskoga jezika uprkos pritiscima, kritikama i osudama od strane srpskih jezičkih unitarista. Pored već citiranih, u Poljskoj se na visokom naučnom nivou tom problematikom bave i Emil Tokarz, Przemysław Brom, Piotr Tokarz, Włodzimerz Pianka, Edyta Koncewicz-Dziduch i drugi. Koliko je autoru poznato iz postojeće dostupne literature, svi oni su rasterećeni od brojnih predrasuda iz prošlosti. Problem posmatraju sa stanovišta savremene sociolingvistike, što će reći da su odobravali u i podržavali angažovanje Vojislava P. Nikčevića za naučno utemeljenje i punu afirmaciju crnogorskoga jezika. U istorijskom kontekstu promatrane jezičke situacije na prostorima bivšeg „srpskohrvatskoga“ (ili „hrvatskosrpskoga“) jezika, crnogorski jezik je pravo crnogorskoga naroda kao što je to slučaj i sa drugim oformljenim narodima kojima je „srpskohrvatski/hrvatskosrpski“ nekad bio zajednički jezik. Za savremenu jezikoslovnu nauku u Evropi i svijetu neprihvatljivo je stanovište zadržih srbista koji pod okriljem naučnih i strukovnih institucija pokušavaju da negiraju posebnost i samostalnost crnogorskoga naroda i crnogorskoga jezika. Ključni razlog takvog njihovoga lingvističkog pristupa ovoj problematici je želja da se zadrži dominantni uticaj srpstva u Crnoj Gori koji ima presudnu ulogu da se u njoj maksimalno razvije srpska svijest,

a nakon toga srpski nacionalni i državni identitet i suverenitet. Nauka u službi velikosrpske ekspanzionističke politike teži jezičkom jedinstvu koje afirmiše samo srpske vrijednosti, dok duhovni suverenitet, tradiciju, običaje i pravo drugih naroda u cjelini briše, potire i zatire. A što je to do programska zloupotreba nauke koja ima cilj da zadrži jezičku zajednicu i u novostvorenim nezavisnim i međunarodno priznatim državama organizuju i održe jedinstveni kulturni sistem sa srpskim predznakom? U tim državama, a posebno u Crnoj Gori koja je tek 2006. godine uspjela da ostvari vlastitu samostalnost i nezavisnost, naučnici srpske provenijencije nastoje da udalje autohtone narode od njihovoga stvarnoga identiteta uz pomoć davno prevaziđene teze da su Bošnjaci, Hrvati, Crnogorci i Srbi samo jedan (srpski) narod jer koriste samo jedan (srpski) jezik. Najaktivniji zagovornici nacionalističke teze o postojanju samo jednoga jezika i samo jednoga naroda na ovim prostorima su srpski akademici, jezikoslovci i književnici koji se ne mogu pomiriti sa krahom velikosrpske ujediniteljske ideje i njenijem dalekosežnim posljedicama. Zahvaljujući prije svega njihovom upornom nacionalističkom nasilju u nauci i politici, akademik Nikčević je isticao da su Crnogorci danas „jedini južnoslovenski narod i nacija koji još nijesu svoj jezik službeno nazvali vlastitim narodnim i nacionalnijem imenom, niti pak imaju sopstveni zvanično usvojeni pravopis toga jezika.“⁵⁶ Nažalost, nije dočekao ustavno priznanje crnogorskoga jezika.

Iznoseći svoje stavove o aktuelnoj jezičkoj situaciji na prostorima nekadašnjeg „srpskohrvatskog/hrvatskosrpskog“ jezika, jezikoslovci su se obavezno osvrtni na tumačenje problema neprihvatanja crnogorskoga jezika u interpretaciji akademika Vojislava P. Nikčevića kao naučnika koji je postavio čvrste temelje za teoretsko i praktično rješenje statusa toga jezika kao četvrtog zasebnog nakon raspada SFR Jugoslavije i raslojavanja zajedničkoga „dogovornog“ jezika. O tome problemu piše i renomirana naučnica Edyta Koncewicz-Dziduh. U studiji *Sytuacja językowa w Czarnogórze*⁵⁷ kroz detaljnu analizu dviju suprotstavljenih koncepcija o pitanju crnogorskoga jezika, ona nastoji da izgradi stav koji pretenduje

⁵⁶ Vojislav P. Nikčević, *Uvodna riječ*, Međunarodni naučni skup Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika, Zbornik radova, Podgorica, 28-30.X.2004, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 11.

⁵⁷ Edyta Koncewicz-Dziduh, *Sytuacja językowa w Czarnogórze*, Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagellońskiego, Kraków, 1999, str. 261-274.

na naučnu istinitost i objektivnost. Zato počinje od opisa faktičkoga stanja kada su se na tlu nekadašnje SFRJ pojavile nove države Hrvatska i Bosna i Hercegovina, nakon čega je došlo i do političkopravnoga priznanja njihovih nacionalnih i državnih jezika: hrvatskoga i bosanskoga. Istovremeno, jedna grupa crnogorskih jezikoslovaca predvođena Vojislavom P. Nikčevićem, te historičara i književnika, ne mireći se s političkom hegemonijom i kulturnom dominacijom Srbije nad Crnom Gorom u novostvorenoj SR Jugoslaviji, traže da jezik Crnogoraca nosi svoje etničko, nacionalno ime. Njihov zahtjev došao je kao odgovor na *Ustav Republike Crne Gore* iz 1992. godine kojim je Crnogorcima nametnuta odredba da njihov maternji jezik nosi ime drugoga (srpskog) naroda i nacije. Smatrajući da pojmom crnogorski jezik imaju pravo da imenuju svoj dio štokavskoga sistema, koji zajednički baštine sa Bošnjacima, Srbima i Hrvatima, vodeći crnogorski intelektualci u Crnogorskom PEN centru 1994. godine donose *Deklaraciju o ustavnom položaju crnogorskog jezika*, utemeljenu na *Deklaraciji* objavljenoj na 60. Kongresu Međunarodnoga PEN Centra u Santjagu de Compostela kojom se taj centar obavezuje da problem ugroženih jezika tretira kao jedan od glavnih prioriteta u odbrani savremene kulture i posebno literature. Pošto svaki jezik predstavlja specifični i nezamjenjivi izraz duha svake nacionalne zajednice, Međunarodni PEN centar se zalaže za zaštitu i poštovanje kulturnog identiteta i lingvističkoga prava svih naroda.

Ubrzo po objavljivanju *Deklaracije* Crnogorskoga PEN centra uslijedio je najbrutalniji napad najekstremnijih srpskih jezikoslovaca na čelu sa Pavlom Ivićem. Oni izričito zahtijevaju da se ijekavici porekne standardni status u korist ekavice kao jedinoga službenog izgovora. Njihov urotnički agresivni odnos prema ijekavici najbolje ilustruje situacija u Republici Srpskoj, đe su izvršili ustavni udar na ijekavicu sa zlim naumom da je potpuno razure i eliminišu za sva vremena. Stoga ne čudi njihovo uporno insistiranje da se u enciklopedijsku jedinicu *Crnogorci – Jezik* Dalibora Brozovića iz 1984. godine unese formulacija da Crnogorci uz ijekavicu koriste i ekavicu. Nikčević je još ranije istakao da je u Brozovićevoj interpretaciji najpozitivnije to što konstatuje da idiom u Crnoj Gori predstavlja „jezik crnogorskog naroda“.

Udarom na ijekavicu ekstremni srpski jezikoslovci predvođeni Pavlom Ivićem namjeravali su da ponište stvaralački udio Crnogoraca u „novoštokavskome“ jezičkom zajedništvu sa Bošnjacima, Hrvatima i Srbima, odnosno da ospore postojanje Crnogoraca kao naroda i sve

njihove ijekavske jezičke specifičnosti. Najjači argument za kojim poseže Pavle Ivić jeste njegova tvrdnja da su se u vrijeme Vukove reforme jezika Crnogorci smatrali Srbima, o čemu (navodno) šedoći „najveći srpski pesnik“ Petar Petrović-Njegoš. Sva ta zbivanja potvrđuju pravo i valjane razloge braniča i zaštitnika crnogorskoga jezika od 1968. godišta naovamo da ne prihvate nametnuta isključiva i nedemokratska rješenja vatrenih boraca protivu crnogorskoga jezika iz Beograda. U najaktivnije branitelje crnogorskoga jezika iz toga perioda Edyta Koncewicz-Dzidush ubraja: Vojislava Nikčevića, Radoja Radojevića, pjesnika Branka Banjevića, Rikarda Simeona, Radoslava Rotkovića, Sretena Asanovića. Svi oni su do dana današnjega ostali vjerni ideji da nakon raspada SFRJ i oficijelnoga priznanja triju jezika (bosanskog, hrvatskoga i srpskog) isto pravo pripada i četvrtom jeziku – crnogorskome. Ona ističe značaj periodizacije crnogorskoga jezika sa etapama njegova razvoja koju je izvršio Vojislav P. Nikčević prema nekim bitnim obilježjima i naučnim mjerilima. Kriterijumi od kojih je pošao Nikčević proizilaze iz autonomnoga postanka i razvoja crnogorskoga jezika i suštinskih okolnosti koje su presudno uticale na njegov postanak i razvitak. Za razliku od srpskih etnologa, istoričara i jezikoslovaca koji istrajavaju na tezi da su Crnogorci srpskoga etničkog podrijetla, Vojislav P. Nikčević tvrdi i svoje tvrdnje krijepi dokazima da su preci Crnogoraca zaključno početkom VII. stoljeća doseljena slovjsenska plemena iz Polablja. O tome najupečatljivije šedoći crnogorski (i)jekavski izgovorni kompleks koji u polapskome (i)jekavskom jezičkome arealu nalazi najpotpuniji i najadekvatniji izgovorni prototip.

Edyta Koncewicz-Dziduch Vojislava Nikčevića smatra glavnim patronom i realizatorom značajnog projekta ozvaničenja crnogorskoga jezika. U svojemu članku ga je na desetine puta citirala u prilog svojih teza o crnogorskom jeziku. Uz njegovu dvotomnu monografiju *Crnogorski jezik*, od velikoga su značaja i knjige *Piši kao što zboriš* (1993) i *Crnogorski pravopis* (1997). Njegove knjige su pripremile čvrst temelj za oficijelnu kodifikaciju crnogorskoga jezika. Međutim, taj proces je usporen zbog nejedinstvenoga gledišta crnogorskih intelektualaca kad je u pitanju jezički sistem u Crnoj Gori. Jedni ga i dalje identifikuju sa srpskim standardom, dok se drugi zalažu za punu afirmaciju crnogorske norme. Srpski jezikoslovci jednostrano posmatraju problem i po svaku cijenu sprječavaju priznanje crnogorskoga jezika. Oni osporavaju čak i ijekavicu, specifične oblike, crnogorsku književnu tradiciju.

Politička zbivanja i promjene lingvističke situacije na Balkanu u potonjoj deceniji XX. stoljeća privukla su pažnju i G. K. Venediktova (Institut slavistike Ruske akademije nauka). Po njegovom mnijenju najveće i najznačajnije promjene jezičkoga stanja desile su se upravo na teritoriji nekadašnje SFR Jugoslavije koja se veoma brzo dezintegrirala na pet samostalnih država. „Srpskohrvatski“, makedonski i slovenski jezik imali su u SFRJ ravnopravni status zvaničnih jezika, ali nijedan od njih nije imao status državnoga jezika. Književni jezici „srpskohrvatski“, makedonski i slovenski, kao i ostali savremeni književni jezici drugih naroda, bili su višefunkcionalni. Međutim, „srpskohrvatski“ je bio jezik koji je imao svojstvo međunacionalnoga opštenja na teritoriji SFRJ. Realno gledajući, prije raspada SFRJ, u njoj su funkcionisale dvije varijante „srpskohrvatskoga“ jezika: istočna ili srpska i zapadna ili hrvatska. Nakon raspada SFRJ jezička situacija se značajno izmijenila. Dolazi do raslojavanja „srpskohrvatskog“, donedavno zajedničkoga jezika Srba, Hrvata, Crnogoraca i Muslimana. Za Venediktova neočekivana je „pojava novoga slovenskoga jezika – bosanskoga, kako ga nazivaju u postojećoj literaturi, u današnjoj Bosni i Hercegovini.“⁵⁸

Postoje očigledni dokazi da tim nije završeno raslojavanje „srpskohrvatskog“ jezika. Novi crnogorski Ustav (2007) to je i potvrdio prihvatanjem crnogorskoga kao službenog jezika. Priprema se njegova kodifikacija čije je temelje Nikčević davno postavio. Venediktov ističe činjenicu da su objavljene knjige i čitav niz članaka o gramatici, pravopisu i funkcionisanju toga jezika. U fusnoti autor navodi monografiju Vojislava P. Nikčevića *Crnogorski jezik* i studiju pod istim naslovom objavljenu u već pomenutoj knjizi *Языки малые и большие...* (Tartu, 1998), u kojoj se akademik Nikčević bavi pitanjem crnogorskoga jezika koji kao „zasebit jezik opstoji na isti način kao srpski, hrvatski i bosanski jezik“.⁵⁹ Uvođenje termina *crnogorski jezik* Venediktov tumači težnjom Crnogoraca da iskažu nacionalni identitet crnogorskoga kao posebnoga naroda. Očigledno je, smatra on, da će dalju sudbinu crnogorskoga jezika u bliskoj budućnosti odrediti unutrašnjopolitička situacija u Crnoj Gori. U slučaju da Crna Gora ostvari državnu nezavisnost (danas znamo da je ostvarila, primjedba Ž. Đ.),

---

⁵⁸ Г.К. Вenedиктов, *Языковой вопрос у славян на Балканах в недалеком прошлом и в настоящее время*, Человек на Балканах в эпоху кризисов и этнополитических столкновений XX века, Российская академия наук, Институт славяноведения, Санкт-Петербург, 2002, стр. 380.

⁵⁹ *Isto*, str. 381.

razvitak crnogorskoga jezika može poći putem udaljavanja od srpskoga, odnosno realnom izdvajanju crnogorskog književnoga jezika u kojem će dominirati elementi mjesnih govora.

Neki naučnici još od 2001. godine i ranije, tretiraju „srpskohrvatski“ kao bivši jezik. Za Venediktova ilustrativan primjer predstavlja tekst austrijskog slaviste G. Neveklavskog *Языковое состояние на территории распространения бывшего сербскохорватского языка (Lingvistička situacija na prostoru bivšeg srpskohrvatskog jezika)*, iz čijeg se naslova može zaključiti da taj jezik nije više u upotrebi na prostoru Srbije, Hrvatske, Crne Gore i Bosne i Hercegovine. Venediktov također zapaža da se „srpskohrvatski“ jezik u nekim naučnim publikacijama gubi sa spiska savremenih slovjskih jezika i ustupa mjesto bosanskome, hrvatskome i srpskome. Iako je Venediktov oprezan u davanju sudova o perspektivi i razvoju jezika nastalih osamostaljenjem na teritoriji nekadašnjega „srpskohrvatskog“ jezika, ipak priznaje da postoje brojni dokazi koji praktično šedoče o njegovome brzom nestajanju sa mape južnoslovenskih jezika. Sve to zbori da su u pravu lingvisti, uključujući i Vojislava P. Nikčevića, koji tvrde da je istorijski hod rastočio „dogovorni srpskohrvatski jezik“ i smjestio ga u prošlost. Danas ga ne želi nijedan od srednjojužnoslovenskih naroda kojima je sredinom XIX. stoljeća nametnut zbog ideološko-političke pretpostavke i etno-lingvističke zablude „da jedan narod treba jednu književnost da ima“.

U kontekstu lingvističke situacije na teritoriji bivšeg „srpskohrvatskog“ jezika crnogorskim jezikom bave se i naučnici na Oksfordu. U obimnoj studiji *Language and Identity in the Balkans, Serbo-Croatian and its Disintegration*, Oxford university press, 2003.) na 186 strana Robert D. Greenberg analizira lingvističke procese na teritoriji bivše Jugoslavije. Ono što se iz njegova izlaganja može zapaziti, jeste otvorena prosrpska pristrasnost, kojoj se očigledno priklonio zbog uticaja, odraza i prevlasti srpske lingvistike. No, i pored toga, dvadesetak strana svojega rada posvetio je crnogorskome jeziku citirajući Vojislava P. Nikčevića kao centralnu ličnost. Greenberg priznaje činjenicu da je 1994. godine postalo očigledno da „srpskohrvatski“ jezik više ne postoji. Kritički interes za crnogorski jezik nije ga spriječio da osvijetli neke nove činjenice u aspektu savremenih gledanja na problematiku crnogorsko-srpskih odnosa u lingvistici. Smatram da je u tom smislu značajno njegovo zapažanje da pojedini lingvisti smatraju crnogorski jezik posebnim, za razliku od nekih

lingvista u Srbiji koji vjeruju u nedjeljivost Srba i Crnogoraca.

Bez obzira na mnoge primjedbe koje se opravdano mogu uputiti Robertu D. Greenbergu, posebno u pogledu njegove opredijeljenosti za postulate dijela srpske lingvistike, u zaključku njegova izlaganja ne isključuje se mogućnost da crnogorski jezik može postati realnost kroz službeno priznanje u nezavisnoj Crnoj Gori. Tim prije što je u svim priznatim državama na tlu bivše Jugoslavije postojao trend usvajanja „etničkih jezika“ koji su zamijenili jedinstveni neetnički „srpskohrvatski“. Zato smatra da nema indicija koje bi sugerisale da nezavisna Crna Gora ne bi nastavila istim trendom i da ne bi u toku prvih godina nezavisnosti usvojila nezavisni crnogorski jezik. Dakle, u zaključku Greenberg ostavlja mogućnost da Crna Gora ostvari državnu samostalnost u okviru koje će afirmisati prepoznatljivi crnogorski kulturni identitet i sve ono što Crnogorcima određuje nacionalnu posebnost i vlastito ime. Međunarodni odnosi evoluiraju u pravcu podsticanja uvažavanja malih naroda i njihovih država.

Jezičko pitanje Crnogoraca postalo je aktuelno i o njemu se danas naučno raspravlja širom slavističkoga svijeta. Nema nikakve sumnje da je ogromni doprinos takvom tretmanu crnogorska jezika dao svojim grandioznim naučnim djelom akademik Vojislav P. Nikčević. Zemlja prve državne štamparije u svijetu najzad je u XXI. stoljeću došla u poziciju da (do)kaže svijetu kako ona nije samo muzej istorije. Oslobođanjem od pogubnoga uticaja kosovskoga, svetosavskoga i drugih velikosrpskih mitova ušla je u proces nacionalnoga preporoda. Postojanje vlastite državne, nacionalne i jezičke nezavisnosti, čije temelje nalazimo u staroj crnogorskoj državnosti i tradicionalnoj samostalnosti na ovim prostorima, više nije nostalgija za prošlošću. Međunarodni standardi ljudskih prava garantuju da je realizacija projekta autentičnog subjektiviteta za Crnu Goru istorijska realnost.

Na kraju ovoga osvrtu opredijelio sam se da ustupim prostor još nekim činjenicama. Naime, bibliograf Ljiljana Lipovina je do 2003. godine registrovala 551. bibliografsku jedinicu akademika Vojislava P. Nikčevića. Zaista imponozantna cifra za nepunih četrdeset godina ozbiljnog naučnoga rada:

„Vojislav Nikčević je objavio više stotina naučnih i stručnih radova iz jezika i književnosti, s posebnim osvrtom na crnogorski jezik

i crnogorsku književnost. Objavio je više knjiga o crnogorskom jeziku, kao i njegov pravopis, zalažući se za njegov ravnopravan status u porodici svjetskih jezika.⁶⁰ Zahvaljujući velikom entuzijazmu i pregalaštvu, Vojislav P. Nikčević sa svojim saradnicima uspio je da konstituiše Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, čiji je bio priješednik i koji već postiže odlične rezultate u radu. Poslije njegovi smrti, jednoglasnom odlukom Skupštine ICJJ, Institut je preimenovan u *Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“*.

Vrijedno je istaći još jednu zabilješku koju kao šedočanstvo o plodonosnom radu Vojislava P. Nikčevića u dugom periodu ostavlja Ljiljana Lipovina: „Vojislav Nikčević je pionir nauke o crnogorskom jeziku – i njegov reformator. Objavio je istoriju crnogorskog jezika, kodifikovao njegov standardni jezik pravopisnim osnovama, pravopisom i gramatikom, i tipološki i strukturalno identifikovao ga u okviru štokavskog dijasistema – u njegovoj dijahroniji i sinhroniji. Bavio se etimološkim i etnogenetičkim problemima, jezičkim korijenima, etnogenezom Crnogoraca i drugih naroda.“⁶¹

Naučni doprinos prof. Vojislava P. Nikčevića afirmaciji crnogorskog jezika je takvi i toliki da je jedan od vodećih hrvatskih jezikoslovaca, znameniti Dalibor Brozović u odrednici *Crnogorci – Jezik*,⁶² iako još nije bio ustavnopravno ozakonjen i priznat ni u samoj Crnoj Gori, taj jezik obradio konstatujući: „Krajem XX. st. znatan dio kult. radnika postupno izgrađuje poseban crn. standard (Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*, tom I. do 1360, Cetinje, 1993, tom II. do 1995, Cetinje, 1997). Provodi se i reforma grafije pa se u latinici uvode slova *ś, ź* (meki *š* i *ž*) i *з* (*ǝ*), u ćirilici *ć, ź* i *с*“.

Akademik Vojislav P. Nikčević je dao veliki doprinos i kroatistici i slovenistici, kao i jezikoslovnoj nauci uopšte, o čemu će izreći mjerodavne sudove tamošnji stručnjaci. Ovim želim samo otvoriti naučnu raspravu o akademiku Vojislavu P. Nikčeviću kao jezikoslovnome i književnom velikanu koji je na široka vrata ušao u istoriju.

Svemu navedenom odista je teško bilo što dodati!

⁶⁰ Ljiljana Lipovina, *Bio-bibliografija dr Vojislava Nikčevića (1935 -)*, Bibliografski vjesnik, god. XXXII, Cetinje, br.1-2-3, Cetinje, 2003, str. 234.

⁶¹ *Isto*, str. 234.

⁶² Dalibor Brozović, *Crnogorci – jezik*, Hrvatska enciklopedija, 2, Be – Da, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb, 2000, str. 4.

Žarko L. ĐUROVIĆ

**REFLECTING THE ATTITUDES ABOUT THE SCHOLARLY
CONTRIBUTION OF ACADEMICIAN VOJISLAV P. NIKČEVIĆ**

Summary

The modern meaning of linguistic and literal science in Montenegro comes from the pioneer's works of academic Vojislav P. Nikcevic, who made in period from 1965. to 2007., not only its basis, but also made a radically changed scientific system which, by its value exceeds the reaches of traditional Serbian linguistics. The radical changes in meanings of linguistics and separation from Serbian traditional linguistic and literal meanings provoked a strong opposition, because they change the rudiments of Serbian statements that the stocavian diasystem is the one language into which all other related languages exist as a part. In other words, the main conception of traditional Serbian linguistics forced the statement that there is only one standard "Serbian" language as a south Slav stocavian language, which led to a linguistic unitary, or denationalisation and assimilation of the Montenegrin, Bosnian and Croatian stocavian language from the most spread hegemony ("Serbian") official language.

Nikevic presents many scientific evidences which show his conception that the stocavian diasystem exists as a part of south Slav linguistic system, together with chacavian, kaicavian and torlac dialect system, but it is more important because it is the most spread, more than all these three together. Checking and putting on analytic and critic test the whole linguistic doctrine whose aim was to make the Serbian all non-Serbians, Nikcevic came to the evidence that the nominal and crucial existence of the Bosnian, Montenegrin, Croatian and Serbian standard languages in middle Slav linguistic system, even in stocavian diasystem, is a linguistic reality. Thus, his scientific attitude opposes to the main Serbian nationalistic ideology in science which the national and standard languages: Bosnian, Montenegrin and Croatian treats as sub variants, that is, the dialects of unified "Serbian" language. Their wrong attitude is based on false theory : "one nation – one language", as well as in their mistake

that there is no a nation if there is no a separate language.

Academic Vojislav P. Nikcevic has cleared up by its works , one of the greatest mistakes from the past which treats the Montenegrins as Serbians, and their language as a part of “Serbian” or “Serbo-Croatian” language. His work was even harder, because of the ideological and political reasons he was lonely in his attitudes and opposed by lot of linguists, representatives and interpreters of the “official” philology. But, in spite of these, for him bad circumstances, Nikcevic has solved the opposite attitudes by scientific access from historical and modern aspects and proved the existence of the Montenegrin language, which, as a representative part of the Montenegrin national culture cannot be called by any other name. For that reason, his deed is of great, capital importance for whole Montenegrin culture which is in correspondence with authentic national tradition and has a continuity in ten centuries existence of the Montenegrin state.

Reminding to the fact that the mother tongue is the safest guardian of tradition, Nikcevic studies in details the linguistic problems of stocavian diasystem and he treats the four languages: the Bosnian, Montenegrin, Croatian and Serbian as a separated national languages. As a part of that attitude, he supports the scientific concept of independent Montenegrin nation and Montenegrin language. Emphasizing the Montenegrin existence and independence, Nikcevic supports the idea of raising the Montenegrin language to the degree of the standard language. The Montenegrins are the independent, specific nations with their native language, not the part of the Serbian nation which use the Serbian language. That is not a politically motivated attitude, but the result of the long and persistent study of stocavian diasystem , especially of the Montenegrin language as a part of it. According to Nikcevic, the Montenegrin language is one of the most important characteristic of independent Montenegrin nation and state.

The Montenegrin language has a system of signs which represent the means of communication among people of the Montenegrin population. Thus, the Montenegrin language, by its name indicates to its ethnic origin. In the name of Montenegrin, there is the origin, ethnic name which indicates that it is the language of the Montenegrins in ethnic and geographical sense. Considering the fact that the Montenegrin language hasn't been born or survived outside the ethnic limits, it cannot be called the Serbian (neither as a dialect, nor as language).

Referring to the literal language of the most important Montenegrin writers before Vuk's period and in the transitional period, Nikcevic issued the rules and codification conforming to traditional norms and codification of the Montenegrin socio-cultural surroundings ("The Montenegrin Orthography", Cetinje, 1997). The orthographic codification of the Montenegrin language provides its perspective and salvation of the Serbian standard hegemony language. Although, the 150 years of the Serbian force to the Montenegrin language put some traces on it (especially the ecavian pronunciation tried to annihilate the original Montenegrin ijecavian pronunciation), thanks to the deeds of Vojislav P. Nikcevic, there is a hope that the original Montenegrin linguistic culture in Montenegro will become lively again. In spite of the fact that the Serbians pronounced the deaf sentence to the Montenegrin language long ago.

Vojislav P. NIKČEVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje

UDK 091.14=163.1"11"

811.163.1`34/37"10"

**CRNOGORSKA REDAKCIJA STAROSLOVJENSKOGA
KNJIŽEVNOG JEZIKA I MIROSLAVLJEVO
JEVANĐELJE***

Autor ovoga rada ukazuje na najbitnije osobine crnogorske (zetske) redakcije staroslovjenskoga književnoga jezika koja je prijedila bosanskoj i srpskoj redakcijskoj pismenosti. Poseban je akcenat stavljen na Miroslavljevo jevanđelje kao najznačajniji spomenik crnogorske (zetske) ćiriličke redakcijske pismenosti i književnosti. Rješava se problem autorstva i hronotopa ovoga djela i ukazuje na jezičke i grafijske specifičnosti njegove i uticaj koji je ono izvršilo na bosansku i srpsku redakciju.

Pod *redakcijom* se u slovjenjskoj filologiji podrazumijeva prilagođavanje staroslovjenskoga jezika i njegovijeh kategorija živome govoru pišćeva kraja. Dok u starijim spomenicima, koji se ubrajaju u (uži) kanon staroslovjenskih spisa, do ovakvih pojava dolazi u manjoj mjeri, u mladima ono se redovito javlja i po njima ih nije teško prepoznati i smjestiti na područje u kojemu su nastali. Za razliku od recenzija, koje predstavljaju svjesno nastojanje da se neki tekst (ili određeni tekstovi) poprave ili bilo kako prema nećemu izmijene, redakcije su obićno nehotićni refleksi,

---

* Ovaj naućni rad akademika Vojislava P. Nikćevića objavljuje se posthumno kao dio njegove obimnije rukopisne zaostavštine (nedovršena *Istorija crnogorske književnosti*). Rad je priredio i prilagodio strukturi ovoga ćasopisa Adnan Ćirgić.

kao slučajne omaške ili slične pojave preko kojijeh se živo govorno tlo samo od sebe, spontano probijalo pod uticajem govora pisca. Do toga je dolazilo uprkos njegovu nastojanju da ostane vjeran jeziku originala koji je prepisivao (9: 268; 5: 187-188).

Staroslovenski književni jezik ćirilometodskoga tipa u osnovi makedonskog podrijetla iz okoline Soluna, koji je kao bogoslužbeni jezik monoteističke Grčko-katoličke crkve bio posve ujednačen, dotle da nije dozvoljavao prodor bilo kakvih dijalektizama i provincijalizama da se oko njih ne bi stvorile razne jeresi, onemogućavao je uticaj narodne govorne stihije da bude izveden do kraja. *Tome je stajala na putu sama osnovna, liturgijska, funkcija staroslovenskoga jezika, koji je, upravo, kao jezik kulta u suštini bio neprikosnoven. Pojedine, uglavnom glasovne, izmene koje su se u njemu spontano vršile nisu narušavale njegovu osobenu gramatičku, tj. morfološku, sintaksičku strukturu, koja se kroz vekove dosta čvrsto držala u svima nacionalnim redakcijama* (3: 231-232).

Prilikom prepisivanja staroslovenskijeh tekstova, dijaci su s najvećom mogućom pažnjom iz rečenijeh razloga vodili računa da ne prave omaške. To se smatralo njihovijem najvećim grijehom. Ilustrativan dokaz za to je *Pogovor Miroslavljevu jevanđelju*. Njegov početak glasi: *Ja grešni Gligorije dijak, nedostojan nareći se dijak* (4: 59). Griješan je i bogobojažljiv¹ da u dugom prepisivanju *Miroslavljeva jevanđelja* nije počinio neku grješku zbog koje bi mu bilo zamjereno. No, i pored velike pažnje, spontane omaške su bile neminovne. Pravljene su u trenucima kad pisar od umora izgubi koncentraciju, popušti mu pažnja, zadrijema. Tako su nastajale redakcije.

---

¹ Dimitrije Bogdanović, *Vukanovo jevanđelje u Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi. Crna Gora u doba Nemanjića, Redakcija za *Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970, 105, piše: *Preko knjige koja je uživala karakter božanskog otkrovenja dobijala je takav autoritet sama vještina pisanja i kazivanja istine o životu, tako reći „blagosloveno” je samo književno stvaranje. Pisanje postaje, zato, askeza, bogougodno djelo, ravno molitvi i „razgovoru s Bogom”. Gdje god je doprla, Biblija je stvorila kult pisane riječi, kult uzvišene, lijepe, odgovorne riječi. Ona je tako među varvarske narode prenosila antičke i hebrejske tradicije, predanja drevnih, odnjegovanih kultura. Biblija, prva knjiga s kojom su se Sloveni upoznali, bila je u isti mah jedno od vrhunskih ostvarenja ljudske kulture, u kome je nataložena mudrost i ljepota mnogih vijekova i mnogih naroda. Iz tog razloga su prepisivači knjiga kao kulturnijeh bogougodnih tvorevina svaku počinjenu omašku prilikom njihovijeh prepisivanja doživljavali kao neoprostivi grijeh, unaprijed sebe proglašavali velijem grješnicima.*

Crnogorska/zetska redakcija (lat. *redactio* = popravak, popravljanje) predstavlja tip staroslovljenskoga jezika izgovoren na crnogorski (zetski) način. U stvari, taj tip je mahom glasovno prilagođen izgovoru prepisivača bogoslužbenijeh knjiga iz Makedonije i Bugarske na području poznosrednjovjekovne Crne Gore (Zete/Duklje) za potrebe širenja pravoslavlja u njoj. Obuhvata vrijeme 1183-1360. godišta, kada se nalazila pod srpskom nemanjićkom upravom kao država u državi. Nastala je u javnoj dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru kao najstarija ćiriliska redakcija na štokavštini. Kao takva, kako reče Josip Hamm, *nadovezuje se na staroslavenske tekstove te u mnogočemu nastavlja staru glagoljsku pravopisnu tradiciju* iz ohridske glagoljske škole Klimenta Ohridskog i Nauma. Prilikom zajedničkoga rada pisara u Nemanjinoj slovljenskoj dvorskoj kancelariji u Kotoru iz nje su se razvile srpska i bosanska redakcija staroslovljenskoga jezika. Pošto se Hum kao oblast nalazio u sastavu Zete, u njemu je crnogorska redakcija poprimila samo neke specifične crte. Njezin glavni ćirilički predstavnik je *Miroslavljevo jevanđelje*, a glagoljski *Marijinsko jevanđelje*. Njezine pojedine tipične crte preko pisara prenešene su u srpske i bosanske srednjovjekovne spomenike. Kao svojevrsan tip crnogorskoga (zetskog) književnoga jezika svojega doba, pošeduje određene izrazite jezičke, pravopisne i grafijske osobine u glagoljici i ćirilici kao dvama pismima kojijema se pisala. Može se nazvati i crnogorskoslovljenskim (zetskoslovljenskim) jezikom. Poslije 1360. godišta postepeno se povlači i gasi (7: 478-479).

Crnogorska redakcija se upotrebljavala i u kancelariji zetskih suvladara kao oblasnih gospodara vrhovnijeh vladara srpske nemanjićke države. Polazeći od filološke analize tzv. *Vukanova (Stefanova) jevanđelja*, *Miroslavljeva jevanđelja* i drugih spomenika zetske i raške škole, srpski bogoslov Dimitrije Bogdanović izjavljuje da se *može govoriti o književnim strujanjima između Makedonije s jedne i Raške i Zete s druge strane*, i to ne u toku XI i XII v., kako mnije, nego tek od kraja XII. stoljeća *iz Makedonije u Rašku i Zetu* (2: 104). Nešto podalje od toga Dimitrije Bogdanović još dodaje i to da će Zeta, ipak, kroz sve nemanjićko vrijeme, biti u šenci raškog stvaralaštva i onijeh književnih tradicija koje su se formirale izvanj Zete na zemljištu bližem vizantijskome duhovnom uticaju (2: 107). Važno je istaći još i to da sam D. Bogdanović prihvata činjenicu da je zetska redakcija, uskoro nakon što je oplodila rašku i bosansku redakciju, *u samom Humu i u Zeti ta redakcija veoma brzo zamijenjena novim, raškim pravopisom, razumije se, u izvjesnim etapama, ali u kratkom roku* (1: 100). To je nastalo

kao posljedica srpske kulturne dominacije i političke hegemonije.

Budući da sam u *Istoriji crnogorskoga jezika* pod naslovom *Zetska redakcija staroslovenskoga jezika* i *Glavne strukturalne osobine zetske redakcije* donio najznačajnije strukturalne i tipološke odlike (6: 272-342), ovđe ću spomenuti samo neke od njih kao određujuće crte po kojijema pismenost i književnost zetskoga perioda pripadaju crnogorskoj književnosti. Četiri su bitne karakterne crte crnogorske redakcije koje je izrazito markiraju i razlikuju od srpske i ostalih srednjojužnoslovenskih redakcija. To su: *jest*, *jat*, *đerv* i *zelo*. *Jest* i *jat* su slova koja se u zetskoj izgovorno-pravopisnoj glasovnoj vrijednosti upotrebljavaju u vrijednosti: (*i*)*je* i *j*, *a*, *ja*, *je*, *i*, *e*, a *đerv* i *zelo* u takođe zetskoj izgovorno-pravopisnoj glasovnoj vrijednosti: *đ*, *ć* i *z* (*dz*). Āe se gođ nađu ta četiri znaka, dokaz su da tekstovi u kojijema se javljaju pripadaju crnogorskoj redakciji. A tamo Āe se samo pojedini od njih susrijeću, potvrđuju prisusutvo i uticaj te redakcije u nekoj od njoj sušednjih srednjojužnoslovenskih redakcija (8: 105-122).

Literatura

1. Bogdanović, Dimitrije. – *Miroslavljevo jevanđelje* u *Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi. Crna Gora u doba Nemanjića, Redakcija za *Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970.

2. Bogdanović, Dimitrije. – *Vukanovo jevanđelje* u *Istoriji Crne Gore*, knjiga druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, tom prvi. Crna Gora u doba Nemanjića, Redakcija za *Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970.

3. Đorđić, Petar. – *Posebni deo* u *Staroslovenskom jeziku*, Matica srpska, Novi Sad, 1975.

4. Gligorije dijak. – *Pogovor Miroslavljevu jevanđelju* u *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka Luča. Priredili: dr Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković. Grafički zavod, Titograd, 1963.

5. Hamm, Josip. – *Staroslavenske redakcije* u *Staroslavenskoj gramatici*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

6. Nikčević, Vojislav. – *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije. Tom I (Od artikulacije govora do

1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

7. Nikčević, Vojislav P. – *Crnogorska/zetska redakcijska pismenost u Jezikoslovnijem studijama*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević”. Posebna izdanja. Knjiga 53, Cetinje, 2004.

8. Simeon, Rikard. – *Redakcija u Enciklopedijskome rječniku lingvističkih naziva*, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

MIROSLAVLJEVO JEVANĐELJE KAO PREDSTAVNIK CRNOGORSKE ĆIRILSKE REDAKCIJE

Poznati hrvatski jezikoslovac Josip Hamm, s pozivom na fototipsko izdanje *Miroslavljevog jevanđelja* Ljubomira Stojanovića (10) i studiju St. M. Kuljbakina o njemu (8), smatra da su glavni i najstariji predstavnici „zetsko-humske“, odnosno zetske redakcije *Miroslavljevo jevanđelje* s kraja XII. stoljeća i, s osloncem na studiju paleografa-filologa Josipa Vrane (21: 5-67), povelja bosanskoga bana Kulina iz 1189. godišta (7: 197). Budući da sam *Miroslavljevo jevanđelje*, kao remek-djelo istočnoevropske književnosti, koje predstavlja pandan *Kraljevstvu Slovjena* Grgura Barskog kao monumentalnoga povijesno-beletrističkoga djela zapadnoevropske mediteranske prepoznatljivosti, detaljno proučio u *Istoriji crnogorskoga jezika* (11: 269-342) i u posebnoj opširnoj studiji (12: 71-144), ovom prilikom ću o njemu govoriti više kao o najznačajnijemu slovjenškome paleografsko-filološkome kodeksu nego o jezikoslovnome spisu. To moje zborenje o njemu treba shvatiti kao sintezu ranijih proučavanja iz tih dviju studioznih interpretacija primjerenoj prirodi i karakteru povijesti crnogorske književnosti. Kao jedno od fundamentalnijeh reprezentativnih djela te povijesti, poput *Kraljevstva Slovjena*, i ono zaslužuje punu naučnu pažnju historičara ne samo crnogorskog jezika, nego i crnogorske literature.

Pisari spomenika

Ranije se smatralo da je cio spomenik radio samo jedan pisar koji je svoje ime zabilježio u tri drugačice: Grigorije, Gligor i Gligorije. Danas se drži da su *Miroslavljevo jevanđelje* prepisivala dva pisara: Varsameleon,

utemeljitelj zetskoga pravopisa crnogorske redakcije staroslovenskoga književnog jezika, i Gligorije dijak, tvorac raškoga pravopisa srpske redakcije staroslovenskoga književnog jezika.

Varsameleon je zetski, glavni pisar *Miroslavljeva jevanđelja*, benediktinac, osnivač crnogorske (zetske) redakcije staroslovenskoga književnog jezika. Pod tijem su ga imenom identifikovali St. M. Kuljbakin (8) i A. Belić (1: 211-276), ali se poslije njih počelo tvrditi da je ranije bez osnova nazvan *Varsameleonom*, jer ta riječ, ispisana pri kraju rukopisa, nije ništa drugo do grčka slavizirana složenica *βαλσμέλεον* (što je grč. balsamovo ulje), materijal za koji se drži da služi za spravljanje boje (2: 96). Tako se tvrdi uprkos tome što je sam pri kraju toga rukopisa posebitijem pismom rekao da spomenik *Svrši s Božjom pomoću. Amin!* i poslije Gligorijeva drukčijega zapisa ispisao svoje ime jednom riječju: *varsameleon*. Prepisao je gotovo cijeli tekst spomenika (p. 1-358a) *pravopisom koji se nadovezuje na ortografiju staroslovenskih spomenika* (2: 97), što ga je A. Belić nazvao „zetsko-humskim“ pravopisom, tj. zetskijem. Taj zetski pravopis karakterišu elementi: jotovanijeh vokala **Ѡ** i **ѡ** nema. Upotrebljavaju se oba jusa (**Ѣ** i **ѣ**), ali s novom glasovnom vrijednošću i bez prejutacije. Veliki jus (**Ѥ**) upotrebljava se kao **Ѥ** i **Ѥ̣**, uvijek u vrijednosti glasova *u* i *ju*. Mali jus (**Ѧ**), koji se grafijski javlja i u staroslovenskome zatvorenom trouglastom obliku (**Ѧ̣**), takođe nema prejutacije i uvijek se upotrebljava u glasovnoj vrijednosti *e* i *je*. Grafem *e* (jest) pisao se u pravopisno-izgovornoj vrijednosti (*i*)*je*, a **Ѧ** kao *j*, *a*, *ja*, *je*, *ije*, *i*, *e*. Varsameleonov dio *Miroslavljeva jevanđelja* pripada crnogorskoj književnosti. Kod njega su drugi dijaci učili ćirilometodsku pismenost kao kod glavnog pisara (13: 506).

I prema Radoslavu Rotkoviću (16: 364), crnogorskome kulturnom našljeđu pripada glavni dio *Miroslavljevog jevanđelja*, rađenoga u Kotoru oko 1185. godišta. Glavni pisar, Vrsameleon, piše ijekavski imena *Stefan* i *Tekla s jatom*. A to, po srpskom lingvisti Petru Đorđiću, *lepo odgovara ... narodnim oblicima sa pravilno zamenjenim jatom Stjepan ili Šćepan i Ćekla* umjesto *Stepan* i *Tekla* (5: 512).

Gligorije (Grigor/ije) je pisar humskoga kneza Miroslava s kraja XII. vijeka. Kao dijak (đak), obučavao se u javnoj dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru kod glavnoga pisara Varsameleona. Dovršio je prepisivanje *Miroslavljevog jevanđelja*: od 2. stupca 358-360. strane, napisao zapise, pored Varsameleona, bio jedan od njegovijeh rubrikatora i

pozlaćivao minijature. Prema D. Bogdanoviću, on *ne osjeća razliku između ģ i e*, već ih piše *uvijek kao e* (2: 98), što znači da je bio ekavac. Njegov dio *Miroslavljevog jevanđelja* pripada Srbima (13: 506-507), što će reći srpskoj književnosti. I time se dokazuje njihovo dvojstvo.

Varsameleonov pomoćnik, Gligorije dijak, pisar na dvoru Nemanjića, Rašanin, dakle, došljedno je ekavac. Za razliku od njega, Kotoranin Varsameleon ima i slovo *đerv* (u obliku izvrnutoga **ѡ**) za *ć* i *đ*, dok Gligorije upotrebljava *k* i *g*. Inače, u tekstu spomenika se nalaze latinski termini **паска** i **мѡша** mjesto *pasha* i *liturgija* (grč. *λιται* = molitva). I sam Ivan Krstitelj je signiran kao **Жвань Батисть**, što jasno govori o sredini u kojoj je jak romanski uticaj (16: 364-365). A to je dokazano mogao biti samo Kotor.

Struktura spomenika

Miroslavljevo jevanđelje je određeno za liturgijsku upotrebu po istočnome, pravoslavnom obredu. To je izborno (aprakos, katadnevno) jevanđelje ili pak jevanđelistar dužeg tipa i kao takvo ono ne obuhvata cio tekst četvorice jevanđelista. Ima dva dijela: pashalni (počinje od Vaskrsa) i kalendarski (od 1. IX). Osim jevanđeoskog teksta, ispred svakog čitanja nalaze se crvenijem mastilom pisane oznake kada se koji odlomak čita, mjestimično s početnijem riječima određenih stihova iz *Psaltira*. To su tzv. alilujari. Rukopis kodeksa se završava samijem alilujarima, i to za neđelje i sedmične dane. Izbor i raspored čitanja stoje u bliskoj vezi sa starijim tipikom Svete Sofije u Carigradu iz VIII-IX. stoljeća. U kalendaru se ne spominju lokalni makedonski sveci koji se nalaze u glagoljskom *Asemanovom jevanđelju* iz XI. vijeka (6: 132).

Hronotop spomenika

Pitanje hronotopa, tj. mjesta i datiranja prijepisa *Miroslavljevoga jevanđelja*, još odavno je vrlo sporno. Prvo se pojavila pretpostavka da je kao *granični spomenik samostalnog razvoja zetske književnosti*, pošto je, prema zapisu, napisan *knezu velikoslavnomu Miroslavu, sinu Zavidinu*, što znači humskom knezu i bratu Nemanjinu (po majci) Miroslavu, čija je prijestonica bila Bijelo Polje, po svoj prilici nastao u Crkvi Sv. Petra i Pavla osamdesetijeh godišta XII. stoljeća (2: 96). Poslije toga se izričito tvrdi

da natpis kneza Miroslava u Bijelome Polju (oko 1190) u svakom slučaju nedvosmisleno potvrđuje da se knez Miroslav pojavljuje kao ktitor hrama Sv. Petra, bilo to njegovoga dijela ili kao obnovitelj cijeloga manastira. Knez Miroslav je vladao u Zahumlju, po dokumentima do 1190. godišta, kada je držao i jedan dio Polimlja. Tada je svakako i podigao Manastir Sv. Petra, u kojemu je nastalo i čuveno *Miroslavljevo jevanđelje*, koje je po njemu i dobilo ime, a nastalo je najvjerojatnije između 1180-1191. godine (15: 1). A natpis na manastirskoj crkvi je nastao u istom periodu, dakle krajem XII vijeka (19: 63-64).

Sam Božidar Šekularac navodi kako ima pokazitelja da bi najveći dio Crkve Sv. Petra u Bijelom Polju mogao biti izgrađen znatno prije kneza Miroslava, možda već u XI. ili početkom XII. stoljeća. Na popisu crkava u Crnoj Gori, ta crkva se tretira da je slična crkvama zrele romanike kakve su crkve Sv. Luke, Sv. Ane, Sv. Marije Kalodete i Sv. Pavla (3: 204). To verificuje Dragan Podgorni koji je u doktorskoj disertaciji iz arhitekture (odbranjenoj u Minhenu) utvrdio da je sporna crkva u potonjijem godištima Miroslavljeve vlade iz romaničke crkve s razmeđa XI-XII. stoljeća sa zapadnoga preuređena na istočni obred, pa se može vjerovati da je tada nastao i *Ktitorski natpis kneza Miroslava* (11: 283). A ta prepravka je izvršena 1186-1190. godišta ne samo u doba kada u Humu nije bilo istočnoga obreda (pravoslavlja), nego i usljed toga što su u njoj izvođeni radovi. To je onemogućavalo prijepis *Miroslavljeva jevanđelja*, utoliko prije ako se zna da je tada Hum, kako naučavaju J. Vrana (22: 166) i L. Mirković (9: 5-8), u crkovnom pogledu bio pod latinskom jurisdikcijom (Bar, Dubrovnik) te se u to vrijeme pravoslavni uticaj u njemu skoro uopšte i ne ošea. To onda Bijelo Polje po svemu isključuje kao mjesto prijepisa *Miroslavljeva jevanđelja*.

S tim se slaže i činjenica da *Miroslavljevo jevanđelje* sadrži više od sto dvadeset čitanja koja se ne slažu ni sa službenijem čitanjima Pravoslavne crkve niti pak s čitanjima drugih slovjskih, mlađijih aprakosa, da ono čuva karakter staroslovljenskih aprakosa, te da je van uticaja liturgijskijeh promjena u vizantijskoj crkvi. Ukazuje, takođe, na mogućnost da je ono napisano u sredini koja nije bila izložena neposrednome vizantijskom uticaju (2: 99-100). To je posigurno bio Kotor prije osnivanja Nemanjine javne slovjske dvorske kancelarije. U njoj počinje da djeluje tek od početka 1186. godišta, kada je započelo da se prepisuje *Miroslavljevo jevanđelje*, koje je trajalo do 1190. godišta. Tu je prepisano kao narudžbina

od strane njegova brata Miroslava za Crkvu Sv. Petra u Bijelome Polju kao svoju zadužbinu, jer nije imalo đe drugđe biti prepisano. Sama činjenica da je ostalo posve sačuvano (netaknuto) od mrlja voska istopljenijeh svijeća, dokaz je da nije upotrebljavano u toj crkvi, kao što nije u njoj ni nastalo, da je kao veleljepna svečana knjiga, do njegove pojave ornamentima neviđene ljepote u raznijem bojama, ukrašena da služi za izvanjliturgijsku upotrebu, da bude reprezentativna relikvija koja odgovara kneževoj zadužbini.

Nije slučajno što je *Miroslavljevo jevanđelje* kao tako veličanstvenu knjigu Gligorije dijak u svojstvu pisara kneza Miroslava ukrasio zlatom u inicijalima i minijaturama, posvećujući je svojem *knezu velikoslavnome Miroslavu ... A mene, gospodine, ne zaboravi grešnoga* – nastavlja Gligorije – *no sačuvaj me sebi, da mi nije, gospodine, žao što sam radio tebi, knezu svome gospodinu, ako me ne sačuvaš grešnoga* (14: 59). Tu posvetu mu ne piše Varsameleon, jerbo on nije bio njegov pisar, već samo glavni realizator Miroslavljeve narudžbine kao skriptor u Nemanjinoj dvorskoj kancelariji. Time se jedino može objasniti prvijenstvo i svečani ton Gligorijeve posvete tome knezu u njegovoj kultnoj knjizi *Miroslavljevo jevanđelje*.

U istoriji književnosti konstatovano je da grafija glavnoga pisara, kao i upotreba nekijeh riječi u spomeniku zapadnoga, primorskog podrijetla (МЬША – misa, liturgija) govore o važnoj posredničkoj ulozi glagoljskijeh primorskih tekstova u predistoriji nastanka *Miroslavljevog jevanđelja*. U stvari, glagoljski staroslovenski predlošci morali su da prođu kroz zonu đe se javlja taj romanski oblik (МЬША), a to je zapadna, odnosno primorska zona govora i njene fonetske (o - e mjesto ѣ - ѣ), a naročito morfološke i leksičke osobine (asigmatski aorist, nesažeti imperfekat, kondicional, nastavci imperfekta itd.) (2: 97-98). Radoslav Rotković je izričit u tome da *Miroslavljevo jevanđelje* nije moglo da nastane u Dubrovniku, s kojijem je knez Miroslav ratovao, niti pak u Stonu, zbog sukoba s papom, ni u Bijelome Polju u vrijeme izgradnje crkve i još s katoličkoga predloška na glagoljici. Ima 120 razlika pomeđu toga teksta i zvanične pravoslavne jevanđelistike, što je utvrdio srpski bogoslov D. Bogdanović. Zato je jedini odgovor na sva pitanja: Katedrala Sv. Tripuna u Kotoru – produžuje Radoslav Rotković.

R. Rotković za priču o skriptorijumu u Crkvi Sv. Petra i Pavla u Bijelome Polju, u kojoj je navodno nastalo *Miroslavljevo jevanđelje*, kaže da je samo nerealno povezivanje djela i naručioca, koji je, uzgred rečeno, bio nepismen, jer je metnuo krst na mirovni ugovor s Dubrovnikom, potpisan

tri-četiri godine prije završetka potpisa spomenutoga jevanđelja. Nauka je, na kraju, ipak došla do zaključka da je takvo djelo moglo da nastane samo đe je već postojala takva prepisivačka djelatnost i đe su se odavno miješali romanski i vizantijski uticaji. Pošto je Miroslav, s Nemanjom, ratovao protiv Dubrovnika i bio ekskomuniciran od pape, a iz Stona se i sam sklonio u Bijelo Polje, jevanđelje je moglo da bude prepisano samo u Kotoru, s katoličkoga predloška u Sv. Tripunu na glagoljici, pa je stoga njegov tekst bio nesaglasan s pravoslavnijem kanonom i sačuvan je bez mrlja od voska, jer uopšte nije upotrebljavan (17: 212).

Tačno je da je *Miroslavljevo jevanđelje* prepisano u Kotoru, ali bez ikakvih glagoljskih posredničkih katoličkih tekstova i vizantijskih uticaja iz primorske zone. Sve do početka 1186. godišta takvih glagoljskih katoličkih tekstova niti pak vizantijskih uticaja u toj zoni, pa samim tijekom ni u Kotoru, nije bilo. Utvrđenih 120 razlika pomeđu teksta *Miroslavljevog jevanđelja* i zvanične pravoslavne jevanđelistike ne dolaze otuda što mu je predložak bio katolički, nego usljed toga što mu je glavni prepisivač bio Varsameleon – katolik, benediktinac. Uz to se uopšte ne uzima u obzir da je već u makedonistici Vangelija Despodova dokazala elemente slovenskog predloška kojijem je vezan za Klimentovu glagoljsku tradiciju ohridske književne škole (4: 251-259) i da je još 1980. godišta u Skoplju o makedonskoj glagoljskoj podlozi *Miroslavljeva jevanđelja* odbranila komparativnu doktorsku disertaciju *Јужнословенскиот поли апракос (според Григоровичето ев. бр. 9 и Мировлавовето ев.)*. A i sam sam, u vezi s tvrdnjom da je *Miroslavljevo jevanđelje* nastalo prema *određenom katoličkom predlošku*, odnosno da je prepisano *s katoličkog predloška na glagoljici su 120 razlika između toga teksta i zvanične pravoslavne jevanđelistike u Katedrali sv. Tripuna u Kotoru*, napisao da se to nikako ne može prihvatiti, jer Katolička crkva u vrijeme prepisivanja *Miroslavljeva jevanđelja* na ćirilici (1186-1190) nije imala nikakva interesa da u katoličkom Kotoru, u Katedrali Sv. Tripuna oko sto i trideset šest godišta od crkavnoga raskola (1054) na ćirilici kao suparničkome pismu Istočno-pravoslavne crkve prepisuje to jevanđelje (13: 116) istočnoga, pravoslavnog obreda.

Varsameleon ili Balša Primorac?

Božidar Šekularac je mnijenja da riječ *balsameleon* ne mora

značiti *balsamovo ulje*, jer kakvoga smisla ima da se tom riječju završava reprezentativna knjiga kakvo je *Miroslavljevo jevanđelje*. Poznato je da su monasi zbog svoje skromnosti vlastita imena na kraju rukopisa ostavljali u tajnopisu jer nijesu željeli da im se ime zna. Vjerujemo da je i ovđe isti slučaj, tako da prvi dio ove složenice jasno daje ime Balsa (Balša), drugi dio – *meleon* mogao bi imati više značenja. Grčki *meleon* od *mel* – na primorju: *bjeličasta, žedna zemlja; rukavac; vrlo fini krečnjački pijesak; prud*, dok je *melo* – *plitko mjesto u moru uz kraj; pridjev – melan – pjeskovit*.

B. Šekularac u nastavku podvlači još i to da je ta riječ *meleon* sveslovenska. Kako su svi oblici te riječi vezani za primorje, to bi i riječ *meleon* mogla biti razriješena kao *primorac*. Dakle, riječ iz tajnopisa *Balsameleon* vjerovatno je ime pisara Balše Primorca. Zar i ime naselja *Baošić* (<*Balšić*) u Herceg-Novom ne podseća na istu formu? – pita se Božidar Šekularac (20: 31, 37).

Ta Šekularčeva etimologija je vrlo moguća i posve usklađena s Kotorom kao s primorskim gradom u kojemu je *Miroslavljevo jevanđelje* posigurno prepisano. Da je o tome konsultovao radove Dargoja Živkovića, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića, i sam bi se uvjerio u tačnost te lokacije i s njom povezane mogućnosti njegove etimologije. Etimologiju Božidara Šekularca treba i pobliže lingvistički objasniti. Zna se da je *beta* drugo slovo starogrčkog alfabeta, pismeni znak za starogrčki suglasnik [b], koji zvuči „mekše“ negoli naše B. Izgovara se po prilici kao u novogrčkome. Stoga se piše mjesto rimskoga V (usp. *Bárrōn – Varro*). Od srednjega vijeka *beta* je od bilabijalnoga glasa [b] priješla u labiodentalni [v] (usp. Βαρβαρος = stgr. *bárbaros*: nvgr. *várvaros*); otada se naziva *vita* te se prestala upotrebljavati kao brojni znak. Ćirilo je za glas [b] uveo novo slovo u glagoljski alfabet: *buky* (=stilizovano slovo *beta*), a *beta* (veta) mu vrijedi kao *v* (18: I, A-O, 151).

A *r* (er) u *Varsameleon* je znak preuzet u staroslovenski jezik (*rci*) i savremenu ćirilicu iz grčkog alfabeta (P, ρ) za tekući ili likvidni suglasnik ili zvučni alveolarni vibrant koji se u raznijem jezicima i govorima tvori na različite načine, ostajući slična zvuka i koji je (kao i *l*) često sonant (18: II, P-Ž, 235). Tamo će je sačuvano naše [l] najviše odgovara praslovenskom [l] koje odražava likvidne suglasnike (*l* i *r*) indoevropskoga prajezika (18: I, A-O, 736).

Prema tome, osim etimologija *Balsameleon* i *Balša Primorac*, u

potpunoj su lingvističkoj saglasnosti i oblici *Varsameleon* i *Balsameleon* kao sinonimi. Jedino je vjerovatnije da je ime *Balša Primorac* kao glavni pisar *Miroslavljeva jevanđelja* ostalo u tajnopisu *Varsameleon* iz razloga što nije bio Miroslavljev pisar, već pisar u kancelariji na Nemanjinome dvoru, a ne iz skromnosti. Kao takvi, morao je ostati u šenci Gligorija dijaka koji, kao skriptor kneza Miroslava, sam u posveti mu priznaje da za njega radi, da mu je on, iako je njegov udio u prepisivanju i ukrašavanju spomenika mali, zlatom ukrasio to veličanstveno likovno umjetničko djelo. Uz to ga još moli za oprost ako je u njegovome prepisivanju počinio kakve pogriješke.

Tako je svijem kazanim definitivno riješeno pitanje hronotopa *Miroslavljeva jevanđelja* kao prvorazrednoga kulturnog spomenika crnogorske književnosti u povijesnoj vertikali *Kraljevstvo Slovjena* Grgura Barskoga – *Miroslavljevo jevanđelje* Varsameleona (=Balša Primorac) i Gligorija dijaka – *Oktoih* iz Crnojevića knjigopečatnje i Njegošev *Gorski vijenac*. Zato sam na prednjoj i zadnjoj korici prvog toma monografije *Crnogorski jezik* donio slova *jest, jat* i *đerv* kao tri glavna izgovorno-pravopisna obilježja koja određuju zetsku redakciju staroslovjenskoga književnog jezika starije crnogorske književnosti i *ć (š), ź (ž)* i *s (dz)* na prednjoj i zadnjoj korici drugog toma istorije *Crnogorski jezik* kao identitetske određujuće reprezentativne glasove i foneme novije crnogorske književnosti u *Gorskom vijencu* kao kruni ukupne crnogorske literature.

Jezik i grafija spomenika

Po sudu Petra Đorđića, evanđelijski tekst pisao je glavni, anonimni pisar spomenika isključivo mrkijem, ne sasvim crnim mastilom, i to krupnijem, pravougaonim izduženijem tipom ustavnoga pisma, neujednačenim i po veličini i obimu pojedinih slova. Pismo prvih 88 strana je docnije, u XIV. vijeku vršenim, dosta grubijem podebljavanjem, moralo izmijeniti svoj prvobitni lik. Pismo drugoga pisara, Gligorija, sitnije je i kvadratnog je tipa, pisano crvenijem mastilom i dvojakim pravopisom; u evanđelijskijem zaglavljima pravopis je arhaičan, kao što je u evanđelijskom tekstu, a pošljednja četiri stupca su pisana drugijem, novijim pravopisom – smatra Petar Đorđić.

Ranije je A. Belić držao da je veliko značenje *Miroslavljeva*

jevandolja prije svega u tome što se iz određenijih i ustaljenih osobina njegove grafije i ortografije može zaključiti da je formiranje srpske nacionalne recenzije staroslovljenskoga jezika u svojoj osnovi već bilo završeno ranije (krajem XI. stoljeća) i mnogo prije osnivanja samostalne srpske crkve. To mišljenje i Petar Đorđić neosnovano prihvata. Uz to u paralelnoj upotrebi dvaju pravopisa, starijega i novog, iako već u ograničenome obimu, vidi pravac razvitka „srpskohrvatskog“ načina pisanja, koji je već u prvoj polovini XIII. vijeka dobio svoje ustaljene osobine. Dalje u „srpskohrvatskom“ ćirilskom pismu i književnome crkvenom jeziku jasno zapaža genetičku vezu s glagoljskijem pismom, koje je još u drugoj polovini XII. stoljeća postojalo pored nadmoćnijega ćirilskog – nastavlja Petar Đorđić.

Đorđić još tvrdi da je tijekom pismima pravopis bio zajednički u oba crkvena obreda, istočnome i zapadnom. To je oni arhaični i glavni način pisanja u *Miroslavljevom jevandlju*. Najvažnija osobina toga pravopisa jeste upotreba naročitog znaka za glas *h* (u obliku **ћ**, npr. **ЄВ(А)НЃЕЛІЄ**), koji je bio osobina jedino naše ćirilske i crkvene i svjetovne grafije te se javio kao adekvatna zamjena glagoljskoga slova. Međutijem, Gligorije u svojem zapisu piše **ЄВАНГЕЛІЄ**. To je druga, novija škola, svetogorska i uopšte istočna, u kojoj se više nije pisalo glagoljicom, a iz koje je izašao Gligorije.

Glavni pisar radio je u oblasti, ako ne i školi, u kojoj su se upotrebljavalo, pored glagoljskoga i ćirilskog, još i latinsko pismo za latinski jezik. Zato u grafiji glavnoga pisara ima morfoloških elemenata latinskoga beneventanskog uglastoga pisma. U toj zapadnoj sferi karakterističan je izraz *missa*, slavizirano **МЪША** (docnije **МАША**), koji se kao zetsko-humski arhaizam srijeće u *Miroslavljevom jevandlju*, a pored toga nalazi se i istočni naziv **ЛИТЪСГІА**, koji je poslije sasvim zavladao u sređenoj raškoj recenziji. Ima i drugih arhaičnih i regionalnijih osobina, i to ne samo leksičkih koje se nalaze u raškoj školi. Takve jezičke i pravopisne osobine kojijema se odlikuje *Miroslavljevo jevandlje*, koje se u svetosavskoj crkvi i nemanjičkoj državi, u čijem se sastavu nalazilo i Zahumlje (kao uostalom i Zeta), nijesu mogle održati - čuvale su se i dalje u nejakoj ćirilskoj i crkvenoj pismenosti u Bosni do početka XV. vijeka, a pogotovo na području hrvatske glagoljice (6: 132-133).

I tvrdnje Petra Đorđića o tome da je glavni pisar radio u oblasti, pa moguće i školi, u kojoj su se upotrebljavala tri pisma – glagoljica, ćirilica

i latinica – iz potonjega paragrafa odaju da je to bio Kotor. U njegovoj Nemanjinoj javnoj dvorskoj kancelariji jedino su postojali benediktinci, poput Varsameleona, odnosno Balsameleona ili Balše Primorca, koji su znali ta pisma i njima se koristili u prepisivanju glagoljskijeh, ćirilskih i latinskijeh knjiga i dokumenata u kojijema se miješaju navedeni jezički, grafijski, pravopisni i likovni elementi istočnoga i zapadnog obreda.

U početku je bio zajednički pravopis, upravo sve dok se nije polako i postepeno diferencirao na zetski u Varsameleonovome gotovo cijelome tekstu spomenika s glagoljicom kao preovladavajućemu zajedničkom pismu, morfološki naličnijem u Duklji tradicionalnoj skripturi beneventani, i raški u Gligorijevome samo neznatnom dijelu rukopisa pri kraju spomenika, koji je sve više poprimao istočno obličje, jer su se Rašani kao istočno-pravoslavni etnikum opredijelili za ćirilicu kao jednostavnije dominantno službeno pismo u početnoj etapi njihova sticanja pismenosti i književnosti krajem XII. stoljeća. Gligorije dijak morao je kao budući Miroslavljev pisar i Varsameleonov đak završiti spomenik pohvalom kao legitimacijom da se zna ko je Ko, kome je jevanđelje posvećeno i koji je knežev pisar pisao posvetu u čast njemu u pogovoru kodeksa. Samo se time može objasniti veliki nesrazmjer Varsameleonovoga i Gligorijevoga dijela teksta, prepisivanoga njihovijem zajedničkim radom.

U prilog tome govori sve što je rečeno o strukturi, pisarima, hronotopu, Varsameleonu, odnosno Balsameleonu kao Balši Primorcu, jeziku, grafiji i dvama pravopisima *Miroslavljeva jevanđelja*. Njegov istočni i zapadni karakter u kotorskoj kancelariji Stefana Nemanje kao sredini koja tek počinje da ustanovljava i baštini istočno-pravoslavnu tradiciju dokazuje i ornamentika, iluminacije i minijature toga najljepšeg slovenskoga kodeksa, kojijema je ukrašen bez premca među svim redakcijskijem spomenicima te vrste u srednjemu vijeku.

Ornamentika spomenika

Prema Petru Đorđiću, ornament u *Miroslavljevu jevanđelju* po spoljašnjem šaju prevazilazi sve ostale slovenske ornamente (Buslajev, 1884). Po vrsti ukrasa to su, prije svega, čelna zastavica ili pak vinjeta na prvome listu i četiri umjetnički izvedene pletenice, koje dijele pojedine odseke teksta, a ostali ukrasi su 296 inicijala i minijatura u bojama.

Vinjeta s likovima triju jevanđelista (Jovana, Marka i Luke) rađena

je po orijentalno-vizantijskome uzoru. Ima još dva ili tri primjera istočnijih uzora pri izradi inicijala, ali su oni posredno došli iz južne Italije, kao i vas ostali ornament, koji nosi izrazito zapadni, romanski karakter, prenešen iz benediktinskih manastira provincije Apulije u skriptorijume na zetskome i dubrovačkom primorju ili u njegovu zaleđu, Mirosavljevom Zahumlju. Na romansko podrijetlo ornamenata upućuje i natpis na minijaturi Jovana Krstitelja - **ЖВАНЬ БАГІСТА**. Inicijali su ukrašeni stilizovanom i deformisanom florom i faunom, prirodnom i fantastičnom, i raznijem drugim ornamentima. Sve je to u živome pokretu, što je odlika zapadnoga stila, nasuprot strogoj mirnoći vizantijskoj. Lica kod ljudskih figura su profanijeh i sakralnih obilježja, svježja i okrugla, nasuprot asketskijem likovima u naslovnoj vinjeti. Inicijali se nalaze prije samoga teksta. Prvo su rađene linearne konture crnijem i crvenim mastilom, bez šenčenja i plastičnosti. Poslije toga su stavljene boje crvena, žuta i zelena te rjeđe bijela ili mrka. Minijature imaju obično dekorativnu, a rjeđe ilustrativnu svrhu. Najčešće se ponavlja figura Hrista. Jedanput je iznad figure Isusa koji šedi na prijestolu nacrtan golub – simbol Sv. Duha – kako slijeće na Hrista. U toj, u ikonografiji neuobičajenoj ilustraciji Hristova krštenja, tražen je bogumilski uticaj, koji je neosnovano indiciran i u samome tekstu *Mirosavljeva jevanđelja* u arhaizmu **ИНОЧЕДЫ СЫНЬ** (6: 132).

Spomenik kao izvor uticaja crnogorske na bosansku i srpsku redakciju

Polazeći od navodne „zetsko-humske“, tj. crnogorske redakcije iz *Mirosavljevog jevanđelja*, Dimitrije Bogdanović konstatuje da će ta redakcija nastaviti da živi, s izvjesnijem izmjenama, u rukopisnoj tradiciji srednjovjekovne Bosne. Tu će jusovi, u izvjesnijem spomenicima, biti zadržani sve do XIV. vijeka. Zadržaće se i **ñ** (*đerv*) u značenju *ć* i *đ*; **ε** će biti upotrebljavano kao *e* i *je*; **ѣ** kao *e* i *ja*. Međutijem, kako je ranije već kazano, u samome Humu i Zeti ta je redakcija veoma brzo zamijenjena novijem, raškim pravopisom, naravno u izvjesnijem etapama, ali ipak u kratkom roku.

D. Bogdanović dalje kaže da se već u *Kulinovoj povelji* iz 1189. godišta, upućenoj Dubrovčanima, oseća uticaj raških promjena, prije svega u upotrebi **к** i **г** u značenju *ć* i *đ*. Ali, zadržano je *đerv* u starom obliku (**ñ**), a **ѣ** se upotrebljava kao *ja*. Jotovanja nema. *Kulinova povelja*,

ispisana na pergamentu, sačuvana je u tri primjerka, od kojijeh se originalni primjerak čuva u Publicčnoj biblioteci u Petrogradu (Sankt Peterburg), a dva prijepisa u Dubrovniku.

Tzv. zetsko-humski, odnosno zetski elementi još uvijek preovlađuju i u Nemanjinoj *Povelji manastiru Hilandaru* iz 1199. godišta. Njezin original je, nažalost, iz Hilandara nestao u doba Prvoga svjetskog rata. Ona je pisana brzopisom, koji pošeduje i starijih i novih elemenata.

Mnogo je interesantnije prisustvo „zetsko-humske“ tradicije u *Hilandarskom tipiku* iz 1199. godišta, koji se čuva u Hilandaru. Na osnovu njegovijeh jezičkih osobina, može se pretpostaviti da je pisar toga rukopisa podrijetlom iz Zete. On je prihvatio raški pravopis, ali je djelimično ostajao i pri ortografiji sličnoj pravopisu *Miroslavljevog jevanđelja*, samo bez jusova. Ponekad upotrebljava malo jus (⚡), ali isključivo ugledajući se na ruski pravopis toga vremena, radi arhaiziranja teksta.

Izvjersnijeh rijetkih zetskiijeh osobina ima i u *Hilandarskoj povelji* kralja Stefana Prvovjenčanoga iz 1200-1202. godišta, ali je ta povelja (koja se danas nalazi u Hilandaru) u duhu novoga, raškog, svetosavskoga pravopisa, s pravilnom upotrebom ⚡ iza samoglasnika i suglasnika; upotrebom ⚡ pored ⚡ u početku riječi i poslije samoglasnika, a obilježavanjem umekšanosti suglasnika ispred *a* kakvijem drugim načinom (u *Hilandarskoj povelji* Stefana Prvovjenčanoga je najčešće i dalje ⚡ u značenju *ja*) (2: 100-101).

Spomenik na razmeđu Istoka i Zapada

Na temelju izloženijeh brojnih podataka i provjerenijeh činjenica, koji proizilaze iz kompleksno sprovedene analize veoma složenijeh pitanja autorstva, hronotopa i nacionalne atribucije rukopisne knjige *Miroslavljeva jevanđelja*, sa sigurnošću se može zaključiti da je ono moglo biti jedino prepisano kada se Kotor nalazio u sastavu srpske države, u periodu od godišta 1186. do 1190. Pisala su je i ukrašavala zaista dvojica pisara: tekstualni dio gotovo u cjelosti zetski pisar Varsameleon, a određeni dio ukrašavao i samo neznatno prepisivao Rašanin, dijak Gligorije. U tekstu prvoga pisara ispoljavaju se grafijske, jezičke i pravopisne osobine zetske (crnogorske) ijekavske redakcije, a u tekstu drugoga pisara grafijske, jezičke i pravopisne odlike raške (srpske) ekavske redakcije. Zetska redakcija se javlja prije drugih redakcija, tj. u vrijeme raške prevlasti u Zeti iza 1183.

godišta, zato što se ona tada, kao i ranije, nalazila na visokom stupnju kulturnoga razvitka. Njezin samostalan razvoj, realizovan u dukljanskome periodu, u doba postojanja državne samostalnosti iz vremena Vojislavljevića, obilježen takvim spomenikom zapadnoevropskoga ideološkog smjera i strukturalnoga stilskog i tipološkoga opredjeljenja kakvo je *Kraljevstvo Slovjena* Grgura Barskog, biva ipak prekinut raškom okupacijom Zete. U novijem okolnostima, srpski mjerodavni politički faktori u Raškoj počinju preuzimati inicijativu i ulogu tvorca u Zeti nove, drukčije kulturne tradicije – tzv. srpskoslovske, ćirilometodske, istočnoevropske. Kao rezultat tih i takvih njihovih nastojanja i orijentacija pojavi se *Miroslavljevo jevanđelje*. Ali, kao što to redovno biva, stare tradicije nijesu mogle biti odjednom prekinute, niti pak nezavisno od njih formirane nove. Stoga se taj spomenik i javio kao simbioza novoga i starog, kao ukrštanje istočnih i zapadnih struktura u slovske kodeksu koji, bez ikakve sumnje, posedovaše ohridski makedonski glagoljski predložak. Iz istoga razloga je sačuvao karakter graničnoga spomenika.

Za razliku od Zete, koja iz nadređenoga postepeno dolazaše u podređen politički i književni položaj, Raška kao vazalna i Bosna isto kao vazalna vizantijska zemlja postepeno se dizavši iz političke i kulturne potčinjenosti Vizantiji, tek krajem XII. stoljeća počeo da stupaju na istorijsku pozornicu. Raška više, a Bosna manje. I prirodno, zbog nepovoljne kulturne situacije u kojoj su se na početku nalazile, bile su prinuđene da formiraju svoje pismenosti, i književnosti započnu s osloncem na zetska kulturna središta kao tada najrazvijenija, da vlastito najstarije nasljeđe kulture oplode stvaralačkim impulsima i tradicijama iz onovremeno mnogo naprednije Zete, u čijemu su se državnom sastavu prije toga i same nalazile. Uostalom, za to postoji vjerodostojna analogija u odnosu Grčke i Rima. Rim je vojnički pokorio Grčku, ali ga je zato ona duhovno, sopstvenom izvanredno bogatom kulturom i civilizacijom osvojila i oplemenila. Otuda se određeni pravopisni i likovni elementi iz *Miroslavljeva jevanđelja* pojaviše u prvijem raškim i bosanskim spomenicima iz toga i mnogo poznijega vremena. To isto vrijedi i za humske spomenike.

Svojijem brojnim grafijskijem, jezičkim, pravopisnijem i likovnomjetničkim karakteristikama samo *Miroslavljevo jevanđelje* otkriva da je u fiksiranome vremenu jedino moglo biti ispisano u Zeti. Takvu njegovu lokalizaciju opravdavaju i sve istorijske činjenice – društveno-

političke, crkovno-vjerske i kulturno-civilizacijske. Zato naučnici taj spomenik najčešće tretiraju kao najstariju sačuvanu zetsku (crnogorsku) ćiriličku knjigu. A u pogledu njegova još užeg lociranja, zacijelo sve govori u prilog Kotoru kao gradu u kojemu je najprije moralo biti prepisano. U njemu kao tadašnjemu poznatome kulturnom centru s vrlo povoljnijem društveno-političkim statusom i rangom, priznatijem, uvaženim i zaštićenijem čak i od strane najautoritativnije vrhovne raške vladalačke strukture, bijaše utvrđen Nemanjin dvor. Na tome dvoru siguno je bilo dijaka poput Gligorija, pisara podrijeklom iz Raške, Srba (ekavaca), koji su se za upravno-administrativne i kancelarijske poslove obučavali, ili ih pak na tome istom dvoru obavljali, u kotorskoj katoličkoj sredini, u društvu s pisarima i jerejima koji pripadahu i tada još moćnome benediktinskom redu. *Evanđelje kneza Miroslava* jamačno predstavlja odraz prilika na samoj granici između Istoka i Zapada. A linija razgraničenja je i 395. i 1054. godišta išla preko Boke Kotorske. Ovi zaključci još više dobijaju na snazi kad se uzme u obzir da je zahumski knez Miroslav po majčinoj liniji posigurno bio u srodničijem odnosima s velikim raškijem županom Stefanom Nemanjom, da je i u idejno-političkim i crkovno-vjerskijem pitanjima s njim bio takođe mnogo blizak, a ima i čvrstijih razloga za vjerovanje da je i njegov Hum (Zahumlje) ipak bio, sigurno u određenome vazalnom odnosu, u sastavu raške države. Ako je to tako, a sve govori da jeste, biće da je iz tih razloga za svoju zadužbinu, Crkvu Sv. Petra i Pavla u Bjelome Polju, koja se od godine 1186. do 1190. stvarno preuređivala sa zapadnoga na istočni obred, dao nalog da se u to isto vrijeme za nju na Nemanjinome dvoru u Kotoru ispiše rukopis *Miroslavljeva jevanđelja*. A ne vidi se kako bi taj rukopis mogao biti prepisan u katoličkoj Stonskoj biskupiji ako se ima na umu da je knez Miroslav još od 1181. godišta bio izopšten iz Katoličke crkve, a da se i ne pominju lingvistički i brojni drugi povijesni razlozi koji su to onemogućavali. Ston je čak i od Dubrovnika još više udaljen na zapadu i zbog niza pokazanih razloga bez ikakvih izgleda i uslova da u njima nastane *Miroslavljevo jevanđelje*. Isto tako, ne vidi se otkuda bi na dvoru Kulinovom u mnogo udaljenome, njegovom jeretički raspoloženome stolnom gradu Vrhbosni mogli biti prisutni katolički benediktinski redovnici i raški pravoslavni dijaci-ekavci kao neprijatelji Crkve bosanske, koji u njemu s bosanskijem krstjanima nijesu mogli zajedno raditi.

Iako je vojnički pobijeđena i pokorena, Zeta je u državi Nemanjića dobila povlašćen položaj, neku vrstu unutrašnje autonomije, izvojevanu

stalnijem otporima i bunama Zećana protivu raške centralne vlasti. Produžila je da živi na svoj način, da se čak i dalje smatra zasebno državom i da vodi vlastitu spoljnu politiku. Drugijem riječima, njezin samostalan položaj uglavnom se ispoljavaše u postojanju zapadnijeh uticaja. Položaj Zete kao državno-pravnoga subjekta u cijelome nemanjićkom periodu ogledaše se i u postojanju njezine vladalačke kancelarije u tome periodu, pored niza ranijih benediktinskih i drugih katoličkih skriptorijuma (Dukljansko-barske nadbiskupije i mitropolije) i novih pisarnica pri pravoslavnijem crkvama i manastirima, ograđenim iza godine 1219. Preko svoje javne dvorske kancelarije Zećani su za službene potrebe pismeno komunicirali sa sušednjem državama i oblastima, Raškom, Bosnom, Dubrovnikom, Humom i Travunijom. Iz toga odnosa, koliko je poznato, ostala je najstarija sačuvana ćiriliska isprava *Odolja Predenić s Krajinjanima i Dubrovčani utvrđuju mir i prijateljstvo*, pisana u slovjenskoj kancelariji u Dubrovniku 1248. godišta. U svojijem službenim i diplomatskijem odnosima iz toga vremena Dubrovčani su bili izdigli Zetu na isti rang koji su imale Raška i Bosna. U *Dubrovačkom statutu (Liber statorum)* iz godine 1272. mimo regulisanja diplomatskijeh odnosa Dubrovačke Republike sa sušednjem državama, pored samostalnih gradskih republika na Jadranu, ima i posebna, 42. glava za odnose s Raškom, Zetom, Humom i Bosnom. I ovi podaci posredno govore o mogućem kulturnome i političkom statusu Zete, neophodnom za nastanak rukopisne knjige kakvo je *Miroslavljevo jevanđelje*. Ona je po svijem osnovama, pa čak i ovim pokazateljima, jamačno morala biti njegova postojbina. A u radu dvojice različitijeh pisara na istome rukopisu toga kodeksa pokazuje se bliska veza između zetskoga i raškog književnoga izraza i kako oba urastaju u temelje redakcijske pismenosti crnogorske literature zetskoga i srpske književnosti nemanjićkog perioda. Taj se kodeks neosporno pojavio kao produkt te saradnje i kao takvi jedanak predstavlja i remek-djelo stare crnogorske i srpske kaligrafske umjetnosti (12: 138-142).

Vojislav P. NIKČEVIĆ

**MONTENEGRIN REDACTION OF OLD CHURCH SLAVIC
LITERARY LANGUAGE AND *MIROSLAV'S GOSPEL***

Summary

The author of this work points out the most important feature of the Montenegrin redaction of Old Church Slavic standard language which preceded the Bosnian and Serbian redaction. The Miroslav's gospel is especially emphasized as the most significant monument of the Montenegrin cirilican redaction of literacy and literature. The problem of the authorship and the chronotype of this work and points out its lingual and graphical characteristics and the influence which the autorship did upon the Bosnian and Serbian redaction.

Literatura

1. Belić, A. – *Učešće sv. Save i njegove škole u stvaranju nove redakcije srpskih ćirilskih spomenika u Svetosavskom zborniku*, I, Rasprave, Srpska kraljevska akademija. Posebna izdanja, knj. CXIV, Društveni i istorijski spisi, knj. 47, Beograd, 1936.

2. Bogdanović, Dimitrije. – *Miroslavljevo jevanđelje u Istoriji Crne Gore*, knj. druga. Od kraja XII do kraja XV vijeka, Tom prvi, Crna Gora u doba Nemanjića, *Redakcija za Istoriju Crne Gore*, Titograd, 1970.

3. *Crkve u Crnoj Gori*. – Istorijski leksikon Crne Gore, 1, A-Crn. Izdavač Daily Press–Vijesti, Podgorica, 2006.

4. Десподова, Вангелија. – *Кон праишњето на прототипот на Мировлаво то јевангелије*, Македонски језик, Скопје, 1984.

5. Đorđić, Petar. – II: *Književno jezik*. A) *Književni jezik na osnovi staroslavenskog jezika*. a) *U srpskoj književnosti do Dositeja u*

Enciklopediji Jugoslavije, 4, Hil-Jugos. Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLX.

6. Đorđić, Petar. – *Miroslavljevo evanđelje* u *Enciklopediji Jugoslavije*, 6, Kalj-Put. Izdanje i naklada Jugoslavenskog leksikografskog zavoda, Zagreb, MCMLXV.

7. Hamm, Josip. – *Staroslavenska gramatika*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

8. Kuljbakin, S. M.- *Paleografska i jezička ispitivanja o Miroslavljevom jevanđelju*. Posebna izdanja, knj. LII, Srpska akademija nauka, Beograd, 1925.

9. Mirković, Lazar. – *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd, 1925.

10. *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd, 1897.

11. Nikčević, Vojislav. – *Književni jezik* u istoriji *Crnogorski jezik*. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije. Tom I (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

12. Nikčević, Vojislav. – *Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture* u *Crnogorskim književnim raskršćima*. Datiranja, lokacije, autorstva, etničke atribucije, veze. Matica crnogorska, Cetinje, 1996.

13. Nikčević, Vojislav P. – *Varsameleon i Gligorije dijak* u *Jezikoslovnijem studijama*, Centralna narodna biblioteka Republike Crne Gore „Đurđe Crnojević”. Posebna izdanja. Knjiga 53, Cetinje, 2004.

14. *Prednjegoševsko doba*, Biblioteka Luča. Priredili: dr Niko S. Martinović, Risto Kovijanić, Slavko Mijušković, Čedo Vuković. Grafički zavod, Titograd, 1963.

15. Rodić, Nikola & Jovanović, Gordana. – *Miroslavljevo jevanđelje*, Beograd, 1986.

16. Rotković, Radoslav. – *Najstarija crnogorska država Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijek*. Izvori i legende, Print, Podgorica, 1999.

17. Rotković, Radoslav. – *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda*, II, Zeta u državi Nemanjića (1186-1356), Crnogorska izdanja, Podgorica, 2003.

18. Simeon, Rikard. – *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva*,

I, A-O, II, P-Ž, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.

19. Šekularac, Božidar. – *Natpis kneza Miroslava u Bijelom Polju (oko 1190)* u knjizi *Tragovi prošlosti Crne Gore*. Srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, Cetinje, 1994.

20. Šekularac, Božidar. – *Riječ Balsameleon je najvjerojatnije ime pisara Balše Primorca – Miroslavljevo jevanđelje temelj pismenosti*, *Vijesti*, Podgorica, 29. i 30. decembar 2006, 37, 31.

21. Vrana, Josip. – *Da li je sačuvan original isprave Kulina bana?* *Radovi Staroslavenskoga instituta u Zagrebu*, knj. 2, Zagreb, 1955.

22. Vrana, Josip. – *L'Évangélarire de Miroslav*, s'-Gravenghage, 1961.

Vukić PULEVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 811.163.4`373.21(497.16)

GLASOVI Š I Ž U CRNOGORSKOJ TOPONIMIJI*

Ovaj rad ukazuje na zastupljenost glasova š i ž u crnogorskoj toponimiji. Potreba za njihovim fonetskim i grafemskim prihvatanjem na svim nivoima zvanične komunikacije objašnjena je kroz najučestalije primjere. Upotreba grafema š i ž je posebno važna za nauke koje je proučavaju prirodne karakteristike Crne Gore, tj. u izvještajima o prirodnim staništima bioloških vrsta, kao i lokacijama geoloških naslaga (upotreba u botanici, zoologiji, geografiji, geologiji itd). Registrovanje toponima u originalu se takođe zahtijeva u onomastičkim, etnografskim i drugim istraživanjima koja su zasnovana na lokalitetima ili povezani s njima. Što se tiče crnogorskoga jezika, dosljedna upotreba Kradžićevog fonetskog aksioma - piši kao što govoriš - mogla bi popraviti nepravdu koja opterećuje jezik i ljude dugo vremena. U ovom radu takođe se iznosi kako su glasove š i ž tretirali i označavali pojedini autori, uglavnom lingvisti kao što su V. Karadžić, V. Vrčević, D. Majić, B. Miletić, M. Stanić, D. Petrović, M. Pešikan, M. Pižurica, J. Subotić, D. Čupić, R. Marojević, V. Nikčević i dr.

Rehabilitacija crnogorskoga jezika, koja je u toku, ne smije se svoditi jedino na nivo njegove nominacije. Dosta lingvista smatra da je imenovanje jezika najvećim dijelom sociolingvistička kategorija koju ne uslovljavaju samo jezički razlozi već i sociopolitički uslovi. Ime jezika

---

* Po odobrenju autora, ovaj rad je preštampan iz Zbornika radova s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 123-140.

uspostavlja se ustavom kao najvišim zakonskim i političkim aktom države u kojoj je taj jezik dominantan. Zato, zajedno sa imenom treba utemeljiti i lingvističku suštinu crnogorskog jezika i standardizovati sve opštije i običnije razlikovne osobine i specifičnosti koje su istorijski provjerene i potvrđene, kako u govoru, tako i u literaturi. Ili, preciznije rečeno: treba standardizovati sve elemente crnogorskoga jezika koji su lingvistički opravdani i imaju kompaktni areal na čitavoj govornoj teritoriji Crne Gore. Takvi su glasovi *ś* i *ž*, koji su, zahvaljujući jakim dijahronim razlozima i velikoj ortoepskoj snazi, izdržali sve torture jedne, za crnogorski jezik neprimjerene ortografije.

Složenim jezičkim problemima i temama mogu mjerodavno da se bave samo istoričari jezika i specijalizovani dijahroničari, što nadilazi mogućnosti pisca ovoga priloga. Zato je naša jedina namjera da na primjerima validnih onomastičkih uzoraka, u ovome slučaju na primjerima toponima, ukažemo na fiksirano prisustvo glasova *ś* i *ž* u crnogorskome jeziku. Napominjemo da u Crnoj Gori nijesmo otkrili primjere fitotoponima i zootoponima, njih smo najduže izučavali, u kojima bi bio prisutan i glas *ʒ*, kao treći „sporni“ suglasnik. Drugo, što nas je osobito zainteresovalo, jesu grafijska rješenja za suglasnike *ś* i *ž*, tj. kako da se na fonetskome principu uskladi njihova ortografija i ortoepija, kako bi ti grafemi bili konvertibilni u oba pisma, latinici i ćirilici.

Smatramo da ćemo najracionalnije prići ovome problemu ako se prvo osvrnemo, makar i letimično, na tradiciju pisanja riječi u kojima su zastupljeni glasovi *ś* i *ž*, počev od Vuka KARADŽIĆA (čije grafeme nije uveo u azbuku) i njegovoga savremenika, Vuka VRČEVIĆA (koji je ove probleme rješavao na originalan način), zatim preko lingvističkih radova D. MAJIĆA i B. MILETIĆA, koji su se između dva svjetska rata bavili problemima crnogorskih govora. I dalje, do studija savremenih lingvista koji su crnogorski jezik izučavali preko regionalnih govora: M. PEŠIKAN, M. STANIĆ i M. PIŽURICA. Neki su sačinili i rječnike govora pojedinih krajeva: M. STANIĆ (za Uskoke), D. ČUPIĆ & Ž. ČUPIĆ (za Zagarače) i M. VUJIČIĆ (za selo Prošćenje kod Mojkovca). Tradiciju izučavanja crnogorskoga jezika znatno podupire i prilično bogata toponomastička građa koju su sakupljali i publikovali renomirani lingvisti. Kako su svi bili Crnogorci, to su najbolje mogli i da ošete probleme svoga maternjeg jezika. O tome će biti riječi kasnije. Da ukažemo i na to da su neke suštinske probleme crnogorske ijekavice, a imanentno tome i status glasova *ś*, *ž* i *ʒ*,

opsežnije izučavali lingvisti V. NIKČEVIĆ i R. MAROJEVIĆ, pa ćemo i na njihove stavove obratiti nešto veću pažnju.

Zanimljivo je kako je Vuk VRČEVIĆ u jednoj važnoj ortografskoj nijansi, pod pritiskom ortoepskih argumenata, odstupio od Vuka KARADŽIĆA, inače njegovoga velikog prijatelja i saradnika, pod čijim je mentorstvom sakupljao narodnu književnost. U *Tužbalicama* (kritičko izdanje iz 1986), kao i u pratećim obašnjenjima i legendama, na svim mjestima đe prirodno treba da stoji glas *š*, on koristi suglasnički duplet *šj*: *starješine išjekoše, ne šjekla im; šjajni grade međ gradove; ko li će ih šjetovati, moj šjetniče*. To je u pogovoru iste knjige prokomentarisao njen priređivač Danilo Radojević (str. 247) na sljedeći način: *Vrčević je zadržao crnogorski glas šj, za koji ne postoji posebni grafem (šjetuj, pošjekoše, šjajno, šjesti, šjetniče itd.)*. VRČEVIĆ nije imao odgovarajući grafem, jer ga nije bilo među 30 slova VUKOVE azbuke. KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 548 & 685 ovakve riječi pisao je drugačijim grafijskim dupletom *sj* (*posjeći, sjetovati* i dr).¹ Tako se može smatrati da Vrčevićovo *šj* predstavlja svojevrsnu ortografsku, pa donekle i ortoepsku, reviziju Karadžićevoga sistema jer je koliko-toliko bliže fonetskome izgovoru, kojega je proklamovao sam KARADŽIĆ. To potvrđuju primjeri *musj* i *musjo*, koje je KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 375 objasnio sa: *kaže se magaretu kad ga mame ili zovu... Sedlah konja dobra musja*. Ko imalo poznaje crnogorske jezičke prilike, dovoljan je samo ovaj primjer, kojega je Karadžić srećom zapisao, pa da se uoče i ortografske i ortoepske, a samim tim i suštinske, posljedice nedostatka grafema *š* u crnogorskoj azbuci. I još jedan ilustrativni primjer: za područje Njeguša KARADŽIĆ STEF. V. 1852: 490 navodi fitonim *pasje uho*, što ni ortoepski ni ortografski ne odgovara njeguškome govoru i crnogorskome jeziku uopšte, za koje je jedino ispravno da se fonetski napiše i izgovori *paše uvo*.

NIKČEVIĆ V. 1997: 500 & 501 interpretira jednu staru polemiku koju su još krajem 19. vijeka, na temu ortografije crnogorskoga jezika, vodili Lazar TOMANOVIĆ i Jovan PAVLOVIĆ, u to vrijeme dvojica najuglednijih kulturnih i prosvjetnih radnika na Cetinju. TOMANOVIĆ je ukazivao na specifičnosti crnogorskoga jezika koje se ne mogu zaobilaziti, dok je PAVLOVIĆ smatrao da oblike *šutra, šeme, šekira* po pravilu treba pisati ili: *sjutra, sjeme, sjekira* ili: *šutra, šeme, šekira*, a nikada: *šjutra*,

¹ Sva pocrnjavanja (boldovanja) pojedinih slova i riječi, kao i isticanja preko kurziva i dr. izvršio je V. Pulević.

šjeme, šjekira. Ovi primjeri veoma uvjerljivo potvrđuju, kada je crnogorski jezik u pitanju, ortografsku invalidnost KARADŽIĆEVE azbuke kojoj su amputiranjem glasova *ś*, *ž* i *ʒ* nanijete ozljede s velikim posljedicama. Objektivno gledano, u to vrijeme u Crnoj Gori nije bilo moguće korigovati ili dopunjavati VUKOV pravopis i azbuku, ne zbog toga što za to nije bilo razloga već što nije bilo autoritetnih lingvista i mjerodavnih institucija koje bi to mogle na valjan način da urade. Kroz čitavu drugu polovinu 19. vijeka crnogorsku kulturu, obrazovanje, nauku i izdavačku djelatnost, usmjeravali su brojni izvanjci, među kojima je jedna od glavnih ličnosti bio i pomenuti Jovan PAVLOVIĆ. Međutim, i pored svih tih teškoća, dvojica Crnogoraca: Vuk VRČEVIĆ i Lazar TOMANOVIĆ, učinili su važne primjedbe VUKOVOJ azbuci, i to na primjerima frekventnih riječi iz živoga crnogorskoga jezika. Oni nijesu imali moć i uslove da predlože grafijsko rješenje za glas *ś*, jer nijesu bili lingvisti, ali sa stanovišta istorije jezika veoma je značajno što su ove probleme uočavali i registrovali upravo savremenici i sljedbenici Vuka KARADŽIĆA.

I kroz čitavu prvu polovinu 20. vijeka lingvisti su nalazili načine da se odupru kanonima VUKOVOG pravopisa, što je i prirodno, jer po mnogim elementima štokavsko narječje nije jedinstveno. Ovo primjećuje MAJIĆ D. 1933: 18-19, kada piše *da su današnji regulatori našeg književnog jezika već počeli pomalo odstupati od Vukovih regula, te svakako neće mnogo vremena proći kada će se jekavcima preporučivati da pišu ć i đ m. tj i dj onamo gde je iza t i d bilo Ꞥ*. D. MAJIĆ ukazuje i na važnu specifičnost u govoru našega kraja – da su se od „izgubljenih“ suglasnika sačuvali, *s'* i *z'*, u slučajevima kada se iza *s* i *z* nađe *je* koje je postalo iz staroga *jata*. D. MAJIĆ dalje konstatuje da se proces formiranja ovih glasova, što je nazvao kao *novi proces starog jotovanja* vrši samo na teritoriji Crne Gore, tj. na nesrazmjerno manjem reonu nego što je oblast jekavštine. Time MAJIĆ ovim izrazitim specifičnostima crnogorskoga jezika namjenjuje rang lokalizma i „nedozvoljenog“ arhaizma, koje treba *izbegavati pri upotrebi književnog jezika bilo u govoru bilo u pisanju*. On skreće pažnju i na *dz*, koji se održao u primjerima: *Burdzan, Borodzan, Dzano, obdzovina, dzanovijet, brondzin, bidzin, dzavole, dzindzula* i dr. Zanimljivo je kako D. MAJIĆ karakteriše *ć* i *đ* u slučajevima kada se piše *djevojka* umjesto *đevojka*, *tjerati* umjesto *ćerati* i sl., ističući da je to *ozakonio tvorac našega književnog jezika Vuk Karadžić u svom pravopisu, praveći na taj način koncesiju govorima u kojima nije izvršeno ovo stapanje*. Vjerovatno je da su kao žrtve ove „koncesije“ stradali i crnogorski glasovi *ś* i *ž*, čime je

KARADŽIĆ negirao fonetsko načelo (jedan glas – jedno slovo) koje je sâm postavio. Zato D. MAJIĆ nema grafijsko rješenje za ove glasove jer ga nije ostavio VUK, pa ih piše s apostrofima kao *s'* i *z'*. U ovome slučaju, gledano sa stanovišta istorije crnogorskoga jezika, nijesu bitne MAJIĆEVE dileme i skolastički odnos prema „nedozvoljenim“ arhaizmima i njihovim zabranama, već je važno to što je ove bitne karakteristike uočio i zabilježio lingvista, i što je pokušao da o njima dâ svoje mišljenje. To su izvorni i prilično stari podaci na koje mogu da se pozivaju savremeni lingvisti koji rade na standardizaciji crnogorskoga jezika i azbuke.

Značajan doprinos proučavanju i afirmaciji karakterističnih glasova u crnogorskome jeziku dao je MILETIĆ B. 1940: 341-346. Na samom početku studije o crmničkome govoru on ističe da *sj* i *zj* daje *umekšane glasove š* i *ž*, kao i to da se o prirodi ovih glasova kod nas nije mnogo pisalo. Zatim objašnjava njihovu artikulaciju u govornome aparatu i navodi primjere s odgovarajućom grafijom: *pašega, prošak, šutradan, koži* i dr.

PIŽURICA M. 1981: 88-89 & 233 takođe koristi grafeme *š* i *ž* pri zapisivanju riječi iz govora okoline Kolašine, u kojima se odgovarajući glasovi i nalaze, kao što su primjeri: *paši, šutra, šedok, šednik, koži, izelica* i dr. Uz to kaže da se ovi glasovi pojavljuju u poznatim pozicijama i da su karakteristični *za srodne istočno-hercegovačke i sve crnogorske govore*. Za glas *ʒ* M. PIŽURICA konstatuje da *nije član „standardnog“ fonološkog sistema govora Kolašina* i da je njegovo pojavljivanje uslovljeno stilsko-semantičkim kontekstom. Za selo Prošćenje kod Mojkovca, koje nije daleko od Kolašina, VUJIČIĆ M. 1995: 58 & 117 navodi 18 riječi s glasom i grafemom *š*: *kišelica, šeme, šeruša, šeča* i dr. Zanimljivo je da na tom području nije nađen primjer s glasom *ž*, koji je, očito, na toj poziciji supstituisan s bliskim *đ*, što se može zapaziti u riječi *kođi, -a, -e – kozji*, koja je ujedno jedini primjer ove vrste u VUJIČIĆEVOM *Rječniku*.

U radovima u kojima tumači uskočki govor, uskočku toponimiju i antroponimiju, STANIĆ M. (1969: 70, 1974: 79-86, 1988: 220, 1989: 540, 1990: 204, 1991: 536-554) objašnjava prirodu, artikulaciju i evoluciju *prostrujnih šušlavaca*, naročito u radu iz 1974: 79-86, đe je istakao i poseban naslov *Suglasnici š* i *ž*². Važno je to da je STANIĆ, kao dobar

² Gotovo svi autori na koje se ovđe pozivamo pisali su svoje lingvističke rasprave ćirilničnim pismom, pa su tako označavali i šušlave glasove. Latiničnu transkripciju izvršio V. Pulević.

poznavalac crnogorskoga jezika, odmah na početku poglavlja konstatovao da ovi glasovi, iako ne postoje u književnom jeziku, *postoje u priličnom broju prirodnih govora*. Zapravo, glasovi *ś* i *ž* realno postoje ne samo u priličnome broju već u svim crnogorskim govorima. Iz ovoga se otvara osnovno pitanje – zašto ovih glasova, ako već imaju kompaktni areal na čitavome prostoru crnogorskoga jezika, nema u književnom (standardnom) jeziku i zašto se njihova ortoepska realnost ne standardizuje ortografski, i to isključivo na Vukovome fonetskom principu (jedno slovo – jedan glas).

ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997: 71, 140, 175, 307, 320, 357, 385, 475-478 & al. u *Rečniku govora Zagarača* upotrijebili su glasove i grafeme *ś* i *ž* u svim riječima u kojima su prirodno zastupljeni. Čak je slovu *ś* pripalo i izdvojeno poglavlje, sa 60 riječi (koje ovim glasom počinju), čime je dobio ravnopravan status s ostalim slovima, s azbučnom pozicijom između slova *s* i *t*. Primjeri koje pomenuti autori navode imaju opšte rasprostranjenje u Crnoj Gori, kao npr.: *gušenica, pašaluk, šednik, šečivo, oše, ošečit, pošečen, šera, pašak, šeda* i dr. Od ovih primjra naročito je karakteristična posljednja riječ – *šeda*, koja je sažeta na svega četiri glasa i na njoj se mogu analizirati nekolike bitne karakteristike iz razvoja crnogorskoga jezika. Sa slovom *ž* u Zagaraču je registrovano 5 riječi, sa svega dvije motivacione osnove: 1) *ižeden, iželica, ižes* i 2) *koževina, koži*, dok nije zapisana nijedna riječ koja bi počinjala ovim glasom. U lingvističkoj literaturi Crne Gore zabilježeni su samo antroponimi s početnim slovom *ž* (*Žajo, Žale, Žena*), a vjerovatno i neki zoonimi kada se radi o imenima domaćih životinja. ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997: 33 našli su samo jednu riječ s glasom *ʒ*: *bronzin* i *bronsin*, za koju bi bilo adekvatnije da se piše *bronzin*.

I u dva enciklopedijska teksta, naslovljena kao *Crnogorski govori* i *Jezik*, koji po svojoj prirodi imaju esencijalnu strukturu na nivou kategorija, zbog čega su uostalom i ušla u enciklopedije, našla su svoje mjesto i objašnjenja specifičnih glasova *ś*, *ž* i *ʒ*, čime se ipak potvrdila njihova bitnost u crnogorskome jeziku, bez obzira na eufemističke naslove i interpretacije. To što autori tih tekstova: VUJOVIĆ L. (=L. Vu.) 1956: 495 i BROZOVIĆ D. (=D. Bro.) 1984: 59 daju samo redukovana oprezna i nedorečena objašnjenja ovih problema, uslovljeno je tadašnjim lingvističkim i političkim prilikama, kao i kompromisima koji su pravljani u redakciji Enciklopedije Jugoslavije. Prejaki su bili kočni mehanizmi Novosadskoga dogovora (1954) i političkoga unitarizma toga vremena da bi se mogli otvoriti bilo kakvi suštinski procesi.

Od velikoga značaja je to što su prilično opsežna onomastička istraživanja u Crnoj Gori u cjelini sprovodili lingvisti rođeni u Crnoj Gori, kojima je crnogorski jezik maternji. Tako su oni i najlakše mogli da ošete izvornost glasova *ś* i *ž* i njihovu čvrstu utemeljenost u toponimima, de je, prosto rečeno, neizvodljiva bilo kakva ortografska supstitucija. Toponimi predstavljaju jezičke „fosile“ i, kako je to zapisao ŠIMUNOVIĆ P. 1986: 203-204, jedino su pravilni u obliku u kojem se najčešće upotrebljavaju od mještana.

Neposredna toponomastička istraživanja na crnogorskom terenu vršili su: ĆUPIĆ D. (1981, 1983, 1984), ĆUPIĆ Ž. (1990), DŽOGOVIĆ A. (1983), PEJOVIĆ M. (1977/1978), PEJOVIĆ P. (1989), PEŠIKAN M. (1985), PETROVIĆ D. (1966, 1972, 1988), STANIĆ M. (1963, 1988), SUBOTIĆ J. (1971, 1973). Oni su publikovali relevantnu građu u kojoj su u gotovo svim slučajevima upotrebljavani grafemi *ś* i *ž* za odgovarajuće glasove. Iako su pomenuti autori polazili od stanovišta da na taj način obilježavaju dijalekatske i lokalne osobine pojedinačnih „govora Crne Gore“, oni su kao mjerodavni naučnici inicirali dopunu Vukove azbuke i time udarili podumijentu novoj ortografiji crnogorskoga jezika, i to na fonetskome a ne fonološkom principu. Jedino se SUBOTIĆ J. (1971 & 1973), pri prikazivanju toponimije Ledenica i Krivošija (Boka Kotorska), dosljedno pridržavala Karadžićeve azbuke, tako da je sve toponime u kojima je bilo mjesto suglasniku *ś* zapisala s dvoslovom *sj*: *Sjenokos*, *Sječine* i dr.

I laik u lingvistici lako zapaža da nijednome slovenskom jeziku nije toliko primjeren fonetski princip na relaciji ortoepija – ortografija kao crnogorskome. To je navelo KARADŽIĆA da taj princip usvoji jer je bio *rođeni ijekavac i nije krio koliko mu je taj govor prirastao za srce* (PAVLE IVIĆ in MAROJEVIĆ R. 2000: 92). Crna Gora nalazi se na raskršću kultura, a time i jezika. Kao slobodna zemlja imala je priliku da izgrađuje i usavršava svoj narodni jezik i da ga sama uvodi u literaturu i u opštu govornu i službenu komunikaciju. Taj jezik KARADŽIĆ nije dao Crnogorcima, već ga je kao gotov uzeo iz Crne Gore, de je standardni jezik narodni ijekavskoga izgovora, a ne „jatovski“ sa fonološkom refleksijom toga staroga znaka. Crnogorskome jeziku *locus classicus* je u Crnoj Gori, a ne ni u Beču ni u Novom Sadu, niti na bilo kojoj jezikoslovnoj katedri izvan Crne Gore, a to što nije bilo uslova da se ova važna pitanja na vrijeme riješe – problem je druge vrste. Koliko je jaka pozicija glasova *đ*, *ć*, *ś*, *ž* i *ž*,

vidi se i po tome što su monolitno opstali u crnogorskoj ortoepiji, iako su za njihov nestanak stvarani ortografski preuslovi.

Kako je Bečki dogovor postignut na kompromisu, to Karadžić Srbima i Hrvatima nije mogao da sasvim nametne crnogorski jezik kao normativni, a naročito ne glasove *ś* i *ź* koji su tim narodima bili strani i nejasni, a time i neprihvatljivi. U Srbiji ijekavicu progone više od jednoga vijeka, a tek što bi radili da ih je Vuk obavezao na glasove *ś* i *ź*, koji nijesu imanentni srpskome jeziku i ekavici. Kompromisnost Bečkoga dogovora primjerena je tadašnjim sociolingvističkim, političkim i regionalno-geografskim prilikama. Tačno se znalo ko što može i koliko da „progura“ i kako da se uravnoteže „koncesije“ i uticaji. KARADŽIĆ je računao na uspostavljanje štokavske imperije, čime je nanio neizmjernu istorijsku štetu srpskome narodu. Radi se o tome što se srpska intelektualna elita odrekla suštine Karadžićevoga jezika, usvajajući samo njegove političke floskule koje su im podgrijavale iluzije o jedinstvenome srpskom jeziku i jedinstvenome srpskom narodu na čitavome području štokavskoga izgovora. Ako je Bečki dogovor donekle i predstavljao južnoslovensku sintezu na polju politike i kulture, koja je odgovarala tome vremenu, za Novosadski dogovor se jasno može kazati da je bio kamen temeljac unitarizaciji Jugoslavije, prije svega političkoj, a uz to i jezičkoj, kulturnoj i svakoj drugoj. To su potvrdila i najnovija ratna zbivanja kad se Jugoslavija krvavo raspadala ne po šavovima i lingvističkim mapama projektovanim u Beču i Novom Sadu, već ipak po istorijskim i prirodnim granicama južnoslovenskih naroda i država.

Među srpskim lingvistima postoji razlika u pogledu načina revidiranja KARADŽIĆEVE azbuke i jezičkih pravila.³ Jedni nastoje da se ijekavsko narječje u cjelini zamijeni ekavskim, zapravo, da se staro **ѣ** transkribuje samo sa *e*. Time bi se postigla potpuna ekavizacija na čitavome štokavskom prostoru kojega oni smatraju srpskom teritorijom. Druga grupa nastoji da isti cilj postigne preko vrtanja „starog dobrog jata“, koje bi ekavci izgovarali kao *e*, što im ortoepski odgovara (jedno slovo – jedan glas), a ijekavci kao *ije*, što im ortoepski ne odgovara (jedno slovo – tri glasa). Tako bi ijekavski izgovor, zbog jedinstvene ortografije, bio u

---

³ Toliko su srpski lingvisti negirali suštinu jezika i rječnika Vuka Karadžića, osporavali ih, sakatili, mijenjali, da je od „reformatora srpskoga jezika“ ostao kao uspomena samo „Vukov spomenik“, ili „Kod Vuka“, na elitnom skveru u Beogradu, kao orijentir u saobraćaju i sastajalište zaljubljenih.

potpunosti relativiziran i imao bi tendenciju ekaviziranja.

O mekim i šuštavim suglasnicima u crnogorskome jeziku raspravlja MAROJEVIĆ R. 2000: 11 & 83-86, koji je njihovu realnost mogao ponajbolje da ošeti i jezički ocijeni, na jednoj strani kao školovani lingvisti i dobar poznavalac slovenskih jezika, a na drugoj i kao „rođeni ijekavac“, u smislu kako je to PAVLE IVIĆ izrekao za VUKA KARADŽIĆA (in MAROJEVIĆ R. 2000: 92). Ovo se u prvom redu odnosi na priznavanje ortoepškoga statusa glasa *ś*, bez obzira na to što za njega predlaže neprimjereno grafijsko rješenje. On nije pridavao veći značaj „spornim“ šuštavcima *ž* i *ʒ*, i samo ih se uzgred doticao. Uporedo s tim MAROJEVIĆ jasno i energično podržava ijekavicu, iz čega se vidi da je i njemu, kao Crnogorcu, *takav govor prirastao za srce*. Ali kada se to poveže sa vrtanjem *jata*, MAROJEVIĆEVA ijekavica bi bila samo u ravni „dobrovoljne“ ortoepije, bez ortografskoga utemeljenja na fonetskome principu *jedan glas – jedno slovo*. No, ovđe je najvažnije da je MAROJEVIĆ kompetentno obrazložio lingvističku realnost glasa *ś* u crnogorskome jeziku, kao i realnost ijekavskoga narječja. To su neosporne karakteristike MAROJEVIĆEVOGA maternjega jezika, koje on veoma dobro poznaje i iza kojih je mjerodavno stao, a o njegovim spornim stavovima i neutemeljenim prijedlozima može se raspravljati i polemisati.

MAROJEVIĆ R. 2000: 82-83 predlaže da se iz savremenoga ruskog jezika pozajmi grafem *u* kao trideset prvo slovo azbuke, koja bi imala u *srpskom pravopisu onomastičku, stilsku, lingvističku i transkripcionu funkciju*. Predloženo *u*, na isti način kao i vrtanje *jata*, nije ništa drugo do odstupanje od KARADŽIĆEVOGA fonetskog principa i tendencija ka unifikaciji jezika na čitavome prostoru štokavskoga jezičkog sistema. MAROJEVIĆ R. 2000: 87 otvoreno i jasno kaže da bi se reformisanom azbukom (s vraćenim *jatom* i pozajmljenim grafemom *u*), postigla *horizontalna (tj. geografska) celovitost srpskog jezika i srpske kulture*, kao i stvorili uslovi za *unifikaciju srpske ortografije u štampi, osnovnoj književnoj produkciji i školskim udžbenicima*. Tako bi se postigla *veća kohezija srpskog naroda i jedinstvo školskoga sistema*.

MAROJEVIĆ R. 2000: 83 objašnjava evolutivni proces od staroruske grupe /*st/*, od koje je jotovanjem dobijena suglasnička grupa /*š'č'*/, koja je obilježavana ligaturom *ш*. Tako se, prema MAROJEVIĆU, savremeno rusko *u* smatra suglasnikom a ne suglasničkom grupom. Treba uzeti u obzir to da se crnogorski jezik razvijao u sasvim osobenom kulturnom

arealu (na raskrsnici kultura) i da se po tome znatno razlikuje od ruskog, pa i srpskoga jezika. U crnogorskoj azbuci ne bi se moglo raspoznavati da li je **ш** suglasnička grupa, suglasnik, ligatura, afrikat(a) ili samo esperantski „poklon“ kojim bi Crnogorci obilježavali svoje šenokose, prešeke, paše prolaze i dr.⁴ Na području ekavskoga izgovora **јат** ima potencijal jednog samoglasnika, pa je sa fonetskoga stanovišta sasvim svejedno da li će se takav samoglasnik obilježavati sa *e* ili sa **ѣ**, jer je srpski jezik tradicionalno ekavski, dok bi na području ijekavskoga izgovora, tj. crnogorskoga jezika „vraćeni“ **ѣ** imao ortoepski potencijal od dva samoglasnika i jednog suglasnika (=jedno slovo – tri glasa), čime bi se crnogorski jezik privremeno fonologizirao, sa realnom tendencijom ne samo ortografskoga već i ortoepskog utapanja u ekavski srpski jezik. Tako su pod crnogorski jezik podmetnute dvije paklene unutarjezičke mine: jedna lingviste PAVLA IVIĆA preko uvođenja ekavice na čitavome štokavskom području, čime bi crnogorskome jeziku jednim potezom bio zadan smrtonosni udarac. Druga mina je ona lingviste RADMILA MAROJEVIĆA, preko fonološke zamke (sa **ѣ** i **ш**), čime se crnogorskom jeziku određuje eutanazija, kao znatno „humanije“ umorstvo. Lingvisti „zaboravljaju“ da crnogorski jezik ima po mnogo čemu specifičnu „jatovsku tradiciju“, a u korelaciji s tim i jotovanja. Taj jezik je narodni, koji je usavršavan i standardizovan kroz literaturu, administraciju i narodni govor. Gledano suštinski, Crnogorci se u vezi sa svojim jezikom nijesu ni sa kim dogovarali niti pravili sporazume. Za to nijesu imali potrebe, jer je taj jezik postojao i prije i poslije „Beča“ i „Novoga Sada“. VUK STEFANOVIĆ KARADŽIĆ nije polemisao s crnogorskom jezičkom tradicijom, već sa srpskom. On ništa nije uveo u crnogorski jezik osim što je zbog koncesija i dogovora redukovao upotrebu glasova *đ* i *ć* i sasvim isključio *š* i *ž*.

Osvrt zaslužuje i tvrdnja koju iznosi MAROJEVIĆ R. 2000: 83 da je suglasnik (*š'*) zastupljen u *živom govoru ijekavskih krajeva, prvenstveno u Crnoj Gori i Hercegovini* i da se srijeće u *lokalnoj toponimiji, u retkim prezimenima i, veoma često, u muškim i ženskim hipokoristicima (imenima od mila)*. Potom da se *mikrotoponimi tipa Преуека, Шенокос (napišimo*

---

⁴ Ovakve reforme ne bi bile praktične ni za primjenu u kompjuterskim sistemima koji treba da imaju jasne razlike između „karaktera“ – ruskoga **ш** (*šč*), bugarskoga **ш** (*št*) i „srpskoga“ **ш** (*š*). I daktilografima bi bila neophodna poduža jatovska edukacija, kako bi mogli da se opredjeljuju za **ѣ** ili **ш**, kada se ova dva glasa nađu u određenim kompetitivnim pozicijama.

ih novim slovom) u pisanim tekstovima pojavljuju, ako se pojavljuju, u likovima „Presjeka“, „Sjenokos“, pa se tako i izgovaraju u književnom jeziku jer drugačiji izgovor naša normativna ortoepija ne poznaje.

Kada se radi o arealu crnogorskoga jezika, kategorije „lokalna toponimija“ i „mikrotoponimija“ imaju specifični sadržaj (orografski, jezički, toponimski, arealski, motivacioni i dr).

Pojmovi *šenokos* i *šenokosa* označavaju svaku kosnu livadu, s koje se, naročito u pasivnim krajevima, dobija dragocjeno sijeno. Kako Crna Gora ima specifični reljef i izlomljenu orografiju sa krečnjakom i silikatnom strukturom, tj. sa brdskim i planinskim reljefom, to po pravilu kosne livade imaju male površine. U takvim slučajevima toponimi tipa *Šenokos* i *Šenokoša* mogu se okarakterisati kao lokalni ili mikrotoponimi, ali samo uslovno, ako se posmatraju izolovano i pojedinačno. Mnogo je važniji nominacioni potencijal i frekventnost pojma *šenokos* i toponima *Šenokos* i *Šenokoša*, kao nosilaca glasa *š* koji u crnogorskome jeziku ima preciznu govornu funkciju i kompaktni areal. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 443-445 zabilježili su oko 120 selektivno odabranih toponima tipa: *Šenokos*, *Šenokosi* i *Šenokoša*, ravnomjerno rasprostranjenih na čitavome geografskom i jezičkome arealu Crne Gore. Uzeti su samo kao uzorci koji prezentuju areal glasa i fonema *š* jer da su dati u ukupnom broju – za njihovo zapisivanje bila bi neophodna čitava edicija. Ovđe je bitna i motivacija imenovanja. Kad bi Crna Gora imala pretpostavljenu ravnu površinu, vjerovatno ne bi ni toponimi *Šenokos* i *Šenokosi* bili tako frekventni. Takođe, kad bi na širokome zakrašćenom i neprohodnome crnogorskom prostoru bilo više uvala s kosnim livadama, bilo bi i više toponima imenovanim po *šenokosima*. Sve ovo jako relativizira kategorije „lokalna toponimija“ i „mikrotoponimija“. To bi se najbolje uočilo kad bi se uzradila punkt-karta Crne Gore sa svim toponimima u kojima postoji glas *š*. Prazni prostori na takvim kartama predstavljali bi ne mjesta đe se ne izgovara ovaj glas, već djelove reljefa na kojima nema kosnih livada, tj. *šenokosa*. Za to bi sa stanovišta objektivnoga izučavanja crnogorskoga jezika bilo relevantnije da se izuči frekventnost i areal svih toponim s glasom *š*. Ako bi u Crnoj Gori postojale samo nekolike lokacije sa imenovanjem *Šenokos*, onda bi im pristajala odrednica mikrotoponima i u orografskom i u jezičkom smislu, ali ako takvih toponima ima „na hiljade“, koji su često locirani jedan blizu drugog, onda se sa stanovišta jezika takva imenovanja ne smiju degradirati odrednicama „lokalno“, „izolovano“ i sl.

Pored toponima *Šenokos*, *Šenokosi* i *Šenokoša*, koje smo naglasili samo kao tipične primjere, u Crnoj Gori postoji i bezbroj drugih toponima s glasom *š*, koji do kraja ispunjavaju gustinu i kompaktnost jezičkoga izraza u čitavome arealu. Takvi su: *Šečine*, *Šečice*, *Šečište*, *Šeče*, *Šerčina*, *Šenica*, *Šenički do*, *Šenavci*, *Šedivrana*, *Orlošed*, *Šenište*, *Šeništa vrga*, *Šenokosa*, *Šenožeta*, *Šeničište*, *Šenjak*, *Paša ulica*, *Paša jama*, *Paši nugo*, *Paši vr'*, *Paši potok*, *Gušenica*, *Gubišeme*, *Šemetni do*, *Šerave*, *Šeraka*, *Šerina*, *Velja Šerina*, *Šerkovi*, *Šerkovine*, *Šekirica*, *Ošečenica*, *Prešeka*, *Proše*, *Prošedo*, *Prošena*, *Prošeno brdo*, *Šerogošte*, *Dašin drijen*, *Pešov pristranak*, *Zgrade Šagovića* (lokalitet u Piperima, selo Stijena, sa imanjem i rodnom kućom lingviste Mihaila Stevanovića; sad ima drugoga vlasnika) i dr. Ovakvi toponimi se preko brojnih lokaliteta multipliciraju, i ima ih „na hiljade“. Sve ovo ukazuje da se ne može, kad je Crna Gora u pitanju, sa odrednicama *mikrotoponim*, *lokalna toponimija*, *dijalekat*, *idiom* i dr., sugestivno nametati utisak da se glasovi *š* i *ž* „čuju“ samo u lokalnim govorima. Oni su kompaktno zastupljeni na čitavome crnogorskom prostoru i nijesu stvoreni odjedanput, nekim dekretom, sporazumom, ili pojedinačnom voljom, već kroz dugu nacionalnu istoriju i dijahroniju crnogorskoga jezika.

Još neke napomene oko kategorije „mikrotoponim“. I u relativnom i u apsolutnom smislu, kad je Crna Gora u pitanju, toponimi *Šekirica*, *Šerogošte*, *Ošečenica*, *Prešeka*, *Šenožeta*, *Gušenica*, *Paši nugo*, *Koža* i neki drugi nemaju rang mikrotoponima.

Šekirica je planina visoka oko 2000 m, prostire se od prevoja Čakor do Andrijevice, na dužini preko 10 km. Gravitira prema tri opštine: Beranama, Andrijevici i Plavu, sa bogatim šumskim pokrivačem i velikim brojem sela na njenim padinama. Njeno ime utisnuto je s jakom motivacijom u svijest stanovnika Vasojevića, koji ga nijesu nikada drugačije izgovarali osim kao *Šekirica*, pa čak ni pri čitanju geografskih karata i knjiga, u kojima je zapisana kao *Sjekirica*. Selo *Ošečenica* nalazi se na području Grahova, veoma je poznato kao markantni orijentir na putu Vilusi – Grahovo. *Prešeka* je prepoznatljivo selo i prevoj na ulazu u klanac Duga, na putu Nikšić – Gacko. *Gušenica* je živopisni zaliv uz jugozapadnu obalu Skadarskoga jezera, te se ne može u relacijama veoma razuđenoga crnogorskog prostora smatrati mikrotoponimom, i to ne samo zbog povećće površine i lijepoga položaja, već i zbog značaja koji ima za ovo jezero i okolna sela. *Paša ulica* je konjski put na planini Lukavici, dug je nekoliko kilometara i spaja katune Pribatov dô i Koprivni dô. Čak u ovome slučaju,

pri određivanju toponimskoga statusa makro- i mikrotoponima, nije najvažnija dužina ove ulice, već značaj objekta, njegova markantnost i simbolika u svijesti ljudi, koji su vjekovima putovali planinskim pravcem od Štitova prema planinama ševerne Crne Gore (Lukavica, Lola, Sinjavina i dr). *Šenožeta* je selo kod Andrijevice u Vasojevićima, čije ime ima jasnu i nepromjenljivu ortoepiju koju treba ortografski situirati na odgovarajući fonetski način. *Paši nugo* je poznato selo u Šarancima, *Paši vr'* – vrh na planini Starcu u Prokletijama, *Paši potok* – u selu Višnje u Rovcima, a *Paši kuk* – brdo u selu Borkovići u Pivi. *Koža* je planina s katunom u regionu Kamenika u Piperima, čije ime u narodu ima utemeljenu ortoepsku konzistentnost u sklopu koje je nemoguće supstituisati slovo *ž* bilo kakvim grafemskim kombinacijama, a naročito ne dvoslovom *zj*, jer naziv „Kozja“ narod ne prepoznaje.

Za imenovanja, kao i za jezik u cjelini, nije toliko bitno da li jedan toponim ima „makro“ ili „mikro“ status, već je mnogo značajniji areal određene jezičke pojave utemeljene u toponimima. Glasovi *ś* i *ž* mogu se prenositi i širiti i podalje od centara đe su nastali: usmeno (razgovorom) i pisano (preko publikacija), dok su u toponimima istorijski i prostorno fiksirani i stoje kao granični međaši koji realno obilježavaju crnogorski jezik. Toj činjenici nijesu mogli odoljeti ni najuporniji sljedbenici Karadžićevoga pravopisa i tridesetoslovne azbuke (V. VRČEVIĆ, B. MILETIĆ, D. MAJIĆ, M. PEŠIKAN, D. PETROVIĆ, M. PIŽURICA, M. STANIĆ, D. ČUPIĆ i dr.). Oni su priznavali realnost glasova *ś* i *ž*, pa je jedino sporno to što su ih karakterisali samo kao lokalne pojave u crnogorskim govorima, određujući im time status regionalnoga dijalekta u sklopu srpskoga jezika. Oni nijesu imali mogućnost da pođu dalje od zadanoga sociolingvističkog koncepta, izuzev R. MAROJEVIĆA koji je javno zastupao proširenje azbuke s još dva standardna slova. I pored svega toga, treba izraziti poštovanje i zahvalnost pomenutim lingvistima jer su oni preko izvornih naučnih rezultata trajno ortoepski i ortografski markirali glasove *ś* i *ž*, kao bitne razlikovne karakteristike crnogorskoga jezika. To su dragocjene istorijske činjenice i podumijenta na koju se moraju oslanjati lingvisti koji budu radili na standardizaciji crnogorske azbuke.

Neki srpski lingvisti otvaraju probleme u vezi s grafemom glasa *j*, ističući da je pozajmljen iz latinice i da, kao jedino slovo s tačkom, ne odgovara srpskoj ćirilici. Međutim, kad se radi o crnogorskome jeziku, grafem *j* ima potpuno opravdanje, jer je njime afirmisana ijekavica, a

postignuta je i konvertibilnost abecede i azbuke, kao ravnopravnih pisama u multietničkoj i multikulturalnoj Crnoj Gori. A i tradicija njegove duge upotrebe dala je svoj efekat. Po svemu sudeći, KARADŽIĆ je gledao praktičnu stranu ovoga rješenja jer je uvođenjem *j*, kao glasa i grafema, mogao na najbolji način da ostvari ijekavsku transkripciju *jata* na fonetskoj osnovi, koju je on sam postavio.

Glas *ž* takođe je zastupljen na čitavome arealu crnogorskoga jezika, i sudeći po toponimima, poklapa se s prostiranjem glasa *ś*. To potvrđuju, između ostaloga, i 47 zootoponima koje su PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 257-259 zabilježili u raznim krajevima Crne Gore: *Koža* (Piperi), *Koža glavica* (Grahovo), *Koža greda* (Piva), *Koža kućišta* (Pješivci), *Koža pećina* (planina Njegoš), *Koža putina* (Bjelopavlići), *Koža rupa* (Katunska nahija), *Kožača* (Bijelo Polje), *Kožak* (Crmnica), *Kože borine* (Banjani), *Koži bôr* (Oputna Rudina), *Koži krš* (Rožaje), *Koži krš* (Lješanska nahija), *Koži rt* (Vasojevići), *Koži vrh* (Pivska planina) i dr. PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: 234-235 & 259 navode i 25 zootoponima u kojima je umjesto *ž* zastupljeno *đ*: *Kođa glava* (Drobnjak, topografska karta & informator), *Kođa greda* (planina Njegoš, topografska karta), *Kođača* (Donja Morača, informator), *Kođe lastve* (Mojkovac, informator), *Kođe ždrijelo* (Drobnjak, informator) i dr., kao i 6 toponima s dvoglasom *žđ*: *Kožđa* (Rovca), *Kožđa plan* (Kući) i dr. Ovde se otvaraju nekoliko problema, ne samo s uskojezičkoga već i s arealskoga stanovišta, jer sva ova imena treba dodatno provjeravati na samome terenu i kod većega broja informatora i to uporedo s drugim riječima i frazama u kojima se pretpostavlja glas *ž*, ili na ovim pozicijama njegova alternativa sa *đ* ili *žđ*.

Već je rečeno da je MAROJEVIĆ R. 1991, 2000 & 2004: 29-31 bez kolebanja ocijenio realnost glasa *ś*, za koji predlaže grafem *u*, ali zato za druga dva glasa (*ž* i *ʒ*) smatra da njihovo uvođenje nije opravdano.

Lingvisti D. ĆUPIĆ u radu *Ne postoji poseban crnogorski jezik* (prema: NIKČEVIĆ M. 2005: 137-142), tvrdi da se tu radi o jedinstvenome srpskom jeziku, a specifičnim crnogorskim glasova (*ś*, *ž* i *ʒ*) daje samo dijalekatski i uskolokalni karakter.

U toku višedecenijskoga predanoga rada na izučavanju crnogorskoga jezika NIKČEVIĆ V. (1993, 1997, 1997a & al) je razriješio niz problema, razjasnio mnoge nepoznanice i ispravio brojne greške, a na prvom mjestu uspostavio je logični red u njegovoj istoriji i pravopisu. Jedan od većih

doprinosu mu je ortografsko i ortoepsko utemeljenje glasova i grafema *ś*, *ź* i *ʒ* u crnogorskoj abecedi i azbuci.

Na kraju mogli bismo izvesti i određene zaključke u vezi s vraćanjem glasova i grafema *ś*, *ź* i *ʒ* u crnogorski jezik, abecedu i azbuku:

- 1) glasovi *ś*, *ź* i *ʒ* nalaze se u osnovnim vrstama riječi i imaju kompaktni areal na čitavome prostoru crnogorskoga jezika;
- 2) imaju lingvističko utemeljenje i opravdanje;
- 3) postoje grafemi za njih i u abecedi i u azbuci;
- 4) u skladu su s Karadžićevim fonetskim načelom, tj. iz njega proizilaze;
- 5) čvrsto su utemeljeni u onomastici (toponimiji i antroponimiji);
- 6) nijesu usmjereni protiv bilo kojega jezika (kako u Crnoj Gori, tako i izvan nje);
- 7) postoji tradicija njihovoga izučavanja iz koje su proizašli argumenti za rehabilitaciju i afirmaciju ovih glasova;
- 8) značajni su u transkripciji pri prevodima s nekih stranih jezika (poljskoga, ruskog i dr.);
- 9) značajni su za sve nauke koje se bave terenskim istraživanjima, vezanim za lokalitete i toponime kao što su: geologija, geografija, botanika, zoologija, etnografija, lingvistika i dr.;
- 10) oslobađaju crnogorski jezik od lingvocida;
- 11) izdržali su sve pritiske: lingvističke, političke, vojne (npr. komandovanje), obrazovne, udžbeničke, literarne, literaturne i dr.;
- 12) glasovi *ś*, *ź* i *ʒ* predstavljaju diferencijalne i prepoznatljive karakteristike crnogorskoga jezika, čime se daje doprinos opštoj slovenskoj lingvistici;
- 13) prirodni su i funkcionalni i u crnogorskome jeziku nemaju alternativu, i na njihov račun ne mogu se vršiti nikakve supstitucije i kompromisi, jer se po svim elementima uklapaju u Karadžićevo fonetsko načelo: *jedno slovo – jedan glas*.

LITERATURA

BROZOVIĆ D. (=D. Bro) 1984: Jezik (in Crnogorci). – Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 3: 58-61.

DŽOGOVIĆ A. 1983: Toponimija jugoslovenskog dela Prokletija. – Onomatološki prilozi, Beograd, 4: 225-342.

ĆUPIĆ D. 1981: Iz toponimije oko srednjeg toka rijeke Zete. – Onomatološki prilozi, Beograd, 2: 171-188.

ĆUPIĆ D. 1983: Onomastika Zagarača. – Onomatološki prilozi, Beograd, 4: 345-387.

ĆUPIĆ D. 1984: Složenice u bjelopavličkoj mikrotoponimiji. – CANU - Naučni skupovi, Titograd, 33 (11): 227-232.

ĆUPIĆ D. & ĆUPIĆ Ž. 1997: Rečnik govora Zagarača. – SANU - Srpski dijalektološki zbornik, Beograd, 44: IX-XX & 1-515.

ĆUPIĆ Ž. 1990: Onomastika Lješkopolja. – Onomatološki prilozi, Beograd, 11: 451-474.

KARADŽIĆ STEF. V. 1852: Srpski rječnik, Beč. (Reprint: Nolit, Beograd, 1972)

MAJIĆ D. 1932: Starinske crte u govoru našega kraja. Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije, Podgorica, s. 16-22.

MAROJEVIĆ R. 1991: Ćirilica na raskršću vekova. „Dečje novine“, Gornji Milanovac.

MAROJEVIĆ R. 2000: Srpski jezik danas. – Srpska radikalna stranka, ZIPS, Beograd.

MAROJEVIĆ R. 2004: Srpski književni jezik i njegovi istorijski i regionalno-konfesionalni varijeteti. – Međunarodni naučni skup, Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika. Knjiga sažetaka, Podgorica, s. 29-31.

MILETIĆ B. 1940: Crmnički govor. – SKA, Srpski dijalektološki zbornik, Beograd, 9: 209-455.

NIKČEVIĆ M. 2005: Fonemi *ś, ź, ʒ, ć, đ* u crnogorskome standardnom jeziku (Kritički osvrt na jedan prilog). – Lučindan, Cetinje, 8 (14): 137-142 i Lučindan 8 (15): 78-81.

NIKČEVIĆ V. 1993: Crnogorski jezik, I. – Matica crnogorska, Cetinje.

NIKČEVIĆ V. 1997: Crnogorski jezik, II. – Matica crnogorska, Cetinje.

NIKČEVIĆ V. 1997a: Crnogorski pravopis. – Crnogorski PEN centar, Cetinje.

NIKČEVIĆ V. 2004: Štokavski dijasistem – norma i kodifikacija. Cetinje.

PEJOVIĆ M. 1977/1978: Mikrotoponimija sela Oraha u Lješanskoj Nahiji (građa). – Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, 13/14: 179-186.

PEJOVIĆ P. 1989: Mikrotoponimija Ozrinića. – Onomatološki prilozi, Beograd, 10: 559-604.

PEŠIKAN M. 1985: Imena iz lovcenskog sela Majstora. – Onomatološki prilozi, Beograd, 6: 1-20.

PETROVIĆ D. 1966: Mikrotoponimija Nikšićkog polja. – Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, 2: 123-144.

PETROVIĆ D. 1972: Mikrotoponimija Gornjih Pješivaca i Broćanca. – Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, 8: 47-70.

PETROVIĆ D. 1988: Toponimija Kuča. – Onomatološki prilozi, Beograd, 9: 1-163.

PIŽURICA M. 1981: Govor okoline Kolašina. – CANU. Posebna izdanja, Titograd, 12 (2).

PULEVIĆ V. & SAMARDŽIĆ N. 2003: Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore. – DANU, Posebna izdanja, Podgorica.

STANIĆ M. 1969: Uskočka toponomastika. – Onomastica jugoslavica, Ljubljana, 1: 66-77.

STANIĆ M. 1974: Uskočki govor. – Srpski dijalektološki zbornik, Beograd, 20.

STANIĆ M. 1989: Uskočka antroponimija. – Onomatološki prilozi, Beograd, 10: 497-557.

STANIĆ M. 1988: Uskočka toponimija. – Onomatološki prilozi, Beograd,

9: 189-252.

STANIĆ M. 1990: Uskočki rečnik, I. Naučna knjiga, Beograd.

STANIĆ M. 1991: Uskočki rečnik, II. Naučna knjiga, Beograd.

SUBOTIĆ J. 1971: Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Ledenica (Boka Kotorska). – Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, 7: 193-108.

SUBOTIĆ J. 1973: Mikrotoponimija Donjih i Gornjih Krivošija (Boka Kotorska). – Prilozi proučavanju jezika, Novi Sad, 9: 155-168.

ŠIMUNOVIĆ P. 1986: Istočnojadranska toponimija. Split

VRČEVIĆ V. 1986: Crnogorske tužbalice (Priredio Danilo Radojević), Titograd.

VUJIČIĆ M. 1995: Rječnik govora Prošćenja (kod Mojkovca). – CANU. Posebna izdanja, Podgorica, 29 (6).

VUJOVIĆ L. (=L. Vu) 1956: Crnogorski govori. – Enciklopedija Jugoslavije, Zagreb, 2: 494-495.

Vukić PULEVIĆ

THE SOUNDS *ś* AND *ź* IN MONTENEGRIN TOPONYMY

Summary

1. The work regards representation of sounds *ś* and *ź* in Montenegrin toponymy. The necessity of their phonetic and graphemic acceptance at all levels of the official communication has been explained through the most frequently used examples. The use of letters *ś* and *ź* is especially important for the sciences studying the natural characteristics of Montenegro, i. e. in the recording of natural habitats of biological species, as well as locations of geological deposits (use in: botany, zoology, geography, geology etc). Recording of toponyms in original is also required in onomastic, ethnographic and other researches which are based on or connected to the localities. Concerning Montenegrin language the consistent apply of Karadžić's phonetic axiom – „write as you speak“ could redress an unjustness that is weighting down the language and people for a long time.

2. The work also presents how sounds *ś* and *ź* were treated by particular authors, mainly linguists such as V. Karadžić, V. Vršević, D. Majić, B. Miletić, M. Stanić, D. Petrović, M. Pešikan, M. Pižurica, J. Subotić, D. Čupić, R. Marojević, V. Nikčević etc.

Emil TOKARZ (Bielsko-Biala)

Akademia Techniczno-Humanistyczna

UDK 811.163.4'26(497.16)

JĘZYK CZARNOGÓRSKI W DZISIEJSZEJ RZECZYWISTOŚCI JĘZYKOWEGO ZRÓŻNICOWANIA POŁUDNIOWEJ SŁOWIAŃSZCZYZNY

Raznolikost unutar regije južnoslovenskijeh jezika nije novi fenomen. U praksi, iz perspektive prije nekoliko godina to nije prouzrokovalo ozbiljne probleme u komunikaciji. Jezički predstavnici se lagano navikavaju na inovacije koje potiču iz prekretničkih perioda, iz nejednakoga rasta civilizacije i munjevitijeh socijalnih promjena. Kao rezultat, novi izazovi koje postavlja sadašnjica otimaju efikasniju transformaciju tih jezika, koja se zasniva na simultanome otvaranju ka globalizaciji (širenje elektronskih medija, masovne migracije i sl.) đe čovjek treba da se koncentriše na savremeni izraz sopstvene tradicije, simbola i najnovijih problema. Svoj identitet se mora iznova definisati. Crnogorski jezik, koji je od 19. X. 2007. godišta postao zvanični, službeni jezik Crnogoraca je takođe podvrgnut takvijem faktorima.

Zmierzch XX wieku przyniósł nowe, dotychczas nieosiągalne, możliwości Słowianom. W wielowiekowej historii słowiańskich narodów, a zwłaszcza języków i organizacji społeczno-politycznych, nie było tak dogodnego okresu, w którym zrealizowały się właściwie wszystkie ich pragnienia i marzenia.

Upadek totalitarnych systemów politycznych faszysmu, a później

komunizmu z jednej strony i integracja najbogatszych, demokratycznych narodów zachodnioeuropejskich, w ramach struktur Unii Europejskiej, z drugiej, zachwiały istniejący po II wojnie światowej pojałtański porządek. Równoczesność tych procesów spowodowała natychmiastową realizację tendencji tożsamościowych, które chciano usankcjonować jasnym statusem ustrojowym w europejskich strukturach politycznych. Wprawdzie po upadku faszyzmu większość narodów słowiańskich znalazła się w zasięgu, w jakimś sensie zróżnicowanych, ale totalitarnych, systemów komunistycznych, posiadając, często teoretycznie, możliwości własnego rozwoju, praktycznie była podporządkowana konkretnej ideologii. Zmuszało to do stosowania określonej polityki, w tym i językowej, dając znacznej części z nich, nierówne szanse. Żyjąc w strukturach wielonarodowych były one podporządkowane ideologii tzw. internacjonalizmu preferującej jeden, silniejszy naród i co za tym idzie jeden język, pełniący funkcję ponadnarodowego środka komunikacji, nie uwzględniając w dostatecznym stopniu potrzeby tożsamościowe pozostałych narodów czy grup etnicznych. Powstanie nowych organizmów społeczno-politycznych po upadku komunizmu, w miejsce starych systemów, wytworzyło m. in. nową sytuację komunikacyjną, mającą zdecydowany wpływ na status współczesnych języków słowiańskich XXI wieku..

W czasie, kiedy najbogatsze kraje Zachodniej Europy forsowały ideę ponadnarodowej integracji, łącząc się w struktury Unii Europejskiej, słowiańskie narody pośpiesznie finalizowały procesy odwrotne, tworząc, czasami w ekstremalnych warunkach (wojna domowa na Bałkanach w latach 90-tych XX wieku), nowe struktury unitarne, gdzie język narodowy, kultura czy nawet wyznanie stanowiły ważny element dezintegracyjny.

Większość narodów słowiańskich w międzynarodowych relacjach wywalczyły sobie status prawnego subiektu, a ich narodowe języki nieomalże automatycznie stały się oficjalnymi, państwowymi standardami. 3 czerwca 2006 r. (proklamowanie przez parlament niepodległości Czarnogóry) słowiański świat właściwie zakończył, trwający kilkanaście lat, proces dezintegracyjny, choć w międzyczasie poszczególne państwa starały się, i do tej pory starają się, wstąpić do struktur Unii Europejskiej. Być może taka kolejność w formułowaniu się nowej sytuacji społeczno-politycznej w Europie była przyczyną nie najlepszych skojarzeń Słowian dotyczących byłych form federacyjnych.

Południowosłowiański obszar językowy zawsze stanowił mozaikę językową i polityczną. Na fali przebudzenia narodowego uświadomiono sobie o potrzebie wspólnoty południowych Słowian, w tym i językowej. Ostatecznie jedynie Bułgarzy, Macedończycy, Słoweńcy, Gradišćaniańscy i Molizańscy Chorwaci konsekwentnie zachowali własne języki. Pozostali, po licznych próbach, w 1850 roku wynegocjowali językową unifikację, dokonując wprowadzenie w miarę ujednoczonego modelu wspólnego języka, który miał być środkiem komunikacji między narodowo i socjokulturowo różnymi środowiskami. Języki rodzime zostały zmarginalizowane, a elementy ich starano się włączyć w system języka urzędowego. Zbliżona struktura gramatyczna i leksykalna lokalnych języków w znacznym stopniu ułatwiała ustalenie nowego lingwistycznego modelu z politycznym zabarwieniem.¹ Inne narody, narodowości i grupy etniczne, które na obszarze jugosłowiańskim określało się w granicach od 14 do 27² po powstaniu Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców, a potem w dawnych Jugosławiach w komunikacji państwowej były zmuszone posługiwać się najczęściej językiem serbsko-chorwackim. Język ten z biegiem lat stał się najbardziej powszechnym środkiem komunikacji, oficjalnych wystąpień państwowych w federacji, wyłącznym językiem wojskowym w armii jugosłowiańskiej, a nawet w większości mass mediów. Wokół tego języka dochodziło do licznych ideologicznych i politycznych konfliktów, które zaostrzały i tak napiętą sytuację społeczno-polityczną. Spory dotyczyły alfabetu, odmian, wariantów, a nawet samej nazwy języka³. Wprawdzie nowe konstytucje (np.: *Ustav SFRJ* z 21. II 1974) starały się nie precyzować języka państwowego federacji, lecz również praktycznie nie gwarantowały równoprawności języków narodów i narodowości. W tej sytuacji język serbsko-chorwacki stawał się standardem typu *lingua communis*. Liczyła się tu bowiem przede wszystkim dominacja polityczna i ilościowa jego użytkowników z biegiem lat przybierająca poważniejsze rozmiary.

W krąg językowych dyskusji zostali wciągnięci również, będący we wspólnym organizmie politycznym, Macedończycy i Słoweńcy, korzystający w niektórych sektorach działalności społecznej, ze wspólnego języka (np. w wojsku).

---

¹ Por.: S. Babić, 1990, s. 319.

² S. Vukmanović, 1990, s. 75-77; B. Tošović, 1990, s. 58

³ A. Spagińska-Pruszk, 1997, s. 11-12.

Tymczasem osłabienie systemu komunistycznego, powstanie w Polsce *Solidarności*, zburzenie muru berlińskiego i zjednoczenie Niemiec, a w końcu upadek komunistycznego imperium *Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich* zmieniło zasadniczo polityczny obraz Europy. W Socjalistycznej Federacyjnej Republice Jugosławii poszczególne republiki zaczęły powoli, ale systematycznie kwestionować istniejącą koncepcję struktury federalistycznej państwa i to na różnych poziomach. Rozwiązania proponowane i stosowane przez jugosłowiańską armię, oprócz zniszczeń, licznych ofiar i nienawiści, nie przyniosły żadnych sensownych zmian. W konsekwencji istniejąca do tej pory południowosłowiańska federacja rozpadła się na unitarne państwa, gdzie język rodzimy stał się oficjalnym środkiem komunikacji we wszystkich sferach życia społecznego (por. języki bośniacki, chorwacki, słoweński, serbski, macedoński i od 19. 10. 2007 r. czarnogórski)⁴.

Zasadnicze zmiany w istniejących systemach językowych doprowadziły do powstania nowych standardów językowych, które w konsekwencji zostały uznane za języki urzędowe nowopowstałych państw. Języki, które na tym terenie stanowiły element politycznej walki, w relatywnie krótkim czasie zaczęły ulegać znacznym przeobrażeniom wewnętrznym, pogłębiając zróżnicowanie w procesie społecznego porozumiewania się. Nagle powstało zapotrzebowanie społeczne wprowadzania rozmaitych zmian, które powodowałyby zauważalne różnice między bliskimi sobie językami. Zintensyfikowanie tego typu zjawisk spowodowane były niewątpliwie złymi doświadczeniami z przeszłości, szczególnie wojennymi, oraz wyrazem samodzielności w każdym zakresie życia codziennego.⁵ Ogólnounijne tendencje globalizacyjne zostały wśród Słowian południowych zastąpione tendencjami glocalizacyjnymi. Ostrożność przed jakiegokolwiek unifikacją i gwarancja dla własnej tożsamości każdego z narodów, wynikająca z ich odrębnych czynników geokulturowych, historycznych, cywilizacyjnych, socjologicznych, psychologicznych, językowych, itp. jest realizacją koncepcji wielokulturowości opartej na geokulturowej uniwersalizacji elementu lokalnego w perspektywie wspólnoty europejskiej.⁶ Język,

---

⁴ Zrównanie w nowej Konstytucji Czarnogóry języka czarnogórskiego z serbskim i innymi językami używanymi w Republice.

⁵ Por.: E. Tokarz, 2004.

⁶ R. Robertson, 1995.

literatura i sztuka są istotnymi komponentami wielokulturowości jako działania wartościotwórcze i wartości same w sobie. W ten sposób została przeciwstawiona globalizacji, ciężącej w kierunku unifikacji, glokalizacja – oparta na uniwersalizacji elementów lokalnych, której centrum stanowi człowiek rozstrzygający o sobie i o wspólnocie ziemi najbliższej, następnie o wspólnocie narodu, a w końcu o wspólnocie narodów.⁷

Zmiany społeczno-polityczne, szczególnie na przełomie XX i XXI w., zintensyfikowały procesy uniwersalizacji, standaryzacji, demokratyzacji, liberalizacji, wulgaryzacji, amerykańzacji, itp., które zaczęły wywierać znaczący wpływ na język. Zostały przewartościowane dotychczasowe priorytety w tym zakresie, preferowanie np. etnicznego pluralizmu w polityce unijnej⁸, zauważa się stosunkowo znaczną dynamikę zmian językowych (młodsze generacje nie akceptują istniejącej normy, która za bardzo krępuje ich potrzeby i pragnienia⁹, powszechność posługiwania się elektronicznymi środkami komunikacji stan taki pogłębia. Oficjalny współczesny standard językowy, będący jednym z ważniejszych elementów tożsamości narodowej, stał się przedmiotem zażartej dyskusji oraz widocznej polityki państwowej (próbuje się wprowadzać prawne sankcje dyscyplinujące użytkowników języka, powstają w ramach odpowiednich ministerstw urzędy państwowe odpowiedzialne za politykę językową, zintensyfikowane zostały prace językoznawców w zakresie ortopeii, powstały nowe elektroniczne publikacje leksykograficzne, itd.).

Tendencje glokalizacyjne w języku są najbardziej widoczne w leksyce, gdzie najłatwiej jest, często instytucjonalnie, wprowadzać znaczące korekty czy zmiany. Szybkie przeobrażenia cywilizacyjne w świecie wymuszały dostosowanie języków lokalnych do nowych sytuacji rozwojowych, co również było okazją do określenia w nich nowych tendencji rozwojowych. Dotychczasowe (np. puryzm) zmieniły swoją intensywność i zakres. Leksyka w językach południowosłowiańskich jest szczególnym działem, który od wieków stanowił najbardziej wdzięczne tworzywo podatne na rozmaite eksperymenty. Zaś ich systemy leksykalne posiadają od dawna wypracowany model, w którym istnieje wielość równoległych sobie identycznych lub podobnych semantycznie leksemów.

---

⁷ B. Tokarz, 2003.

⁸ I. Štrukelj, 1998

⁹ M. Jesenšek, 2001

Najbardziej stabilną sytuację w zakresie leksyki wykazują obecnie języki nie będące w bezpośrednim kręgu byłego języka serbsko-chorwackiego, por. bułgarski i macedoński na wschodzie i słoweński na zachodzie. Niewątpliwie język serbski, ze względu na swój status wykazuje generalnie zbliżone tendencje na pełnioną funkcję w minionych systemach społeczno-politycznych, gdzie pozycja i działalność Serbów w dawnych Jugosławiach miała charakter unifikacyjny. Najmniej zaś języki bośniacki, chorwacki i czarnogórski.

Język czarnogórski jest najmłodszym standardem normowanym przez ostatnich kilka lat, wzmocniony przez akty prawne z 19. 10. 2007 roku (por. choćby *Konstytucję Republiki Czarnogóry*). Wspomniana *Konstytucja* stawia go na równi z innymi językami, którymi mieszkańcy Republiki Czarnogóry posługują się w życiu codziennym.¹⁰ U coraz to większej części mieszkańców Czarnogóry występuje wyraźne przekonanie o ścisłym powiązaniu tożsamości narodowej z językiem. Wszyscy z nich bowiem uważają, że należy go kultywować, w dalszym ciągu rozwijać i dostosowywać do nowych potrzeb i wyzwań nowych czasów¹¹.

Zróżnicowanie południowosłowiańskiego obszaru językowego nie jest zjawiskiem nowym w Europie¹² i to ostatnie, z perspektywy kilkunastu lat, nie spowodowało poważniejszych zakłóceń komunikacyjnych. Użytkownicy języka powoli przyzwyczajają się do wprowadzanych innowacji, które są konsekwencją czasów przełomu, niespotykanego tempa rozwoju cywilizacyjnego i burzliwych zmian społecznych. Nowe wyzwania stawiane przez współczesność wymuszają bowiem skuteczniejszą ich transformację, polegającą na jednoczesnym otwieraniu się na globalizację (ekspansja mediów elektronicznych, masowe migracje, itd.) i lokalizację, gdzie winno koncentrować się na nowoczesnym wyrażaniu własnych tradycji, symboli i aktualnych problemów oraz definiować na nowo swoje tożsamości.¹³

---

¹⁰ *Službeni jezik u Crnoj Gori je crnogorski, a u službenoj upotrebi su srpski, hrvatski, bosanski i albanski.*

¹¹ Por.: V. P. Nikčević, 1993, 1997 oraz 2001.

¹² Podobne zjawiska w przeszłości odnotowywano np. wśród języków skandynawskich, por. S. Mønnesland, 2005.

¹³ A. Appadurai, 1996.

Emil TOKARZ

**THE MONTENEGRIN LANGUAGE IN THE PRESENT REALITY
OF LANGUAGE DIVERSIFICATION AMONG THE
SOUTHERN SLAVIC POPULATIONS**

Summary

Diversification within the South Slavic language region is not a new phenomenon. In practice, from the perspective of a dozen or so recent years, it has not caused serious communication problems. The users of the languages are slowly getting used to the innovations, which result from the period of the turn, from unparalleled pace of growth of the civilization and stormy social changes. As a result, new challenges set by the present time extort more efficient transformation of those languages, which is based on simultaneous opening to globalization (expansion of electronic media, mass migrations, etc.) and to localization, in which one should concentrate on the contemporary expression of own traditions, of symbols and up-to-date problems. One should also define one's identities anew. The Montenegrin language, which since the 19th October 2007 has been the official formal Language of Montenegrans, is also submitted to such factors.

Literatura

Appadurai A. (1996), *Modernity at Large. Cultural Dimension of Globalization*. University of Minnesota Press. Minneapolis – London.

Babić S. (1990), *Za rastavu politike i lingvistike*. Hrvatski jezik u političkom vrtlogu. Zagreb.

Brom P. (2007), *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*. Wyd. Naukowe ATH. Bielsko-Białą 2007.

Jesenšek M. (2001), *Slovenščina danes*. Słowiańszczyzna w kontekście przemian Europy końca XX wieku. Red. E. Tokarz. Katowice, 169- 178.

S. Mønnesland, 2005, *Crnogorski standardni jezik i njegov odnos prema ostalim srednjojužnoslovenskim jezicima*. Institut za crnogorski

jezik i jezikoslovje. Red. V. P. Nikčević. Cetinje, s. 69-73.

Nikčević V. (1993), *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*. T. II (Od artikulacije govora do 1360.godine). Matica crnogorska. Cetinje.

Nikčević V. (1997), *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne osobine, funkcije*. T. II (od 1360. do 1995 godine). Matica crnogorska. Cetinje.

Nikčević V. P. (2001), *Gramatika crnogorskog jezika*. Dukljanska Akademija Nauka i umjetnosti. Podgorica.

Roberstson R. (1995), *Glokalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity*. London.

Spagińska-Pruszek A. (1997), *Sytuacja językowa bylej Jugosławii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. Gdańsk.

Štrukelj I. (1998), *Transnacionalne integracije, jezikovna politika in načrtovanje jezika*. Jezik za danes in jutri. Ljubljana, 19-34.

Tokarz B. (2003), *Slovenski kulturni trikotnik*. Perspektive slovenistike ob vključevanju v Evropsko zvezo. Ur. M. Jesenšek. Slavistično društvo Slovenije. Ljubljana, s. 243-249.

Tokarz E. (2004), *Zróżnicowanie językowe Słowiańszczyzny w kontekście integracji Unii Europejskiej*. Idee wspólnotowe Słowiańszczyzny. Red. A. W. Mikołajczak, W. Szulc, B. Zieliński. Poznań, s.199-204.

Tošović B. (1990), *Poredbena sociolingvistička paradigma jugoslovensko-sovjetske jezičke situacije*. Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama. Sarajevo.

Vukmanović S. (1990), *Srpskohrvatski standardni jezik, njegova komunikacijska funkcija i varijantske specifičnosti*. Funkcionisanje jezika u višenacionalnim zemljama. Sarajevo.

Milorad NIKČEVIĆ (Osijek)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera - Osijek

UDK 091=163.1”10”

811.163.1’34/’37”10”

JAGIĆEVO IZDANJE *MARIJINSKOG JEVANĐELJA**

*Među¹ brojnijem filološkim radovima Vatroslava Jagića (1838-1923) ističe se njegovo ćirilčno izdanje **Marijinskog jevanđelja (Quattuor evangeliorum versionis paleoslovenicae codex Marianus glagoliticus)** koje je pečatano 1883. u Berlinu/Berolini². Iste godine ono je objavljeno i u Petrogradu s istijem predgovorom V. Jagića na ruskome jeziku³. Posljednji put ovo Jagićevo izdanje je ponovljeno fototipski u Gracu 1960. godišta⁴. Sva ta izdanja jednoga od najstarijih spomenika omogućila su radoznoj filološkoj javnosti uvid u cjelovito djelo. Od tada započinje sistematsko proučavanje ovoga četvorjevanđelja. Ponajviše su se u spomeniku naučnici–paleolozi zadržavali na jezikoslovnijem i grafijskim problemima, koje je veoma iscrpno i ponajbolje gramatički protumačio upravo Vatroslav Jagić u studiji izdanoj s integralnijem tekstom toga spomenika. Ipak je u vezi s njim, sve do danas, ostao neriješen problem njegove lokacije i datiranja, što će biti i glavni predmet našega rada.*

---

* Ovaj rad je, po odobrenju autora, preštampan iz Zbornika radova s međunarodnoga naučnog skupa o Vatroslavu Jagiću - književnom povjesničaru i filologu, Beč, 1. listopada 2005, Varaždin, 13-15. listopada 2005, Zagreb, 2007, str. 129-148.

¹ Ovi rad pisan je prema *Pravopisu crnogorskoga jezika* Vojislava Nikčevića (Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997).

² Up. Univeränderter Abdruck der 1883 bei Weidmann in Berlin erschienenen Ausgabe.

³ Up. knjigu Stjepana Damjanovića *Slovo iskona* (Staroslavenska/starohrvatska čitanka), Matica hrvatska, Zagreb MMII, str. 77.

⁴ Akademischen Druck – und. Verlagsanstalt. A na stranici 3. tog fototipskog izdanju decidirano se navodi: «Unveränderter Abdruck der 1883 bei Weidmann in Berlin erschienenen Ausgabe».

Ime *Marijinsko jevanđelje* dobilo je po manastiru, zapravo skitu, Rodenje Sv. Bogorodice Marije u Svetoj Gori (Atosu). Taj samostan poznat je, kako ističe profesor Damjanović, i pod imenom Bogorodica, ranije Ksilurg, pa neki proučavaoci misle da bi *Marijinsko jevanđelje* bilo bolje zvati *Bogorodičino* ili *Ksilurško jevanđelje*⁵. Pronašao ga je, kako je to napisao Vatroslav Jagić u predgovoru svoga prvog izdanja, znameniti putopisac Viktor Grigorovič koji je na svome putu po Balkanskome poluostrvu (1884–1885) posetio i navedeni manastir. O tome Jagić piše:

*Знаменитое путешествие Виктора Григоровича на Аеонъ и въ славянскія земли Балканскаго полуострова, въ 1844–1845 годахъ, дало ему возможность между прочимъ приобрести одинъ изъ самыхъ важныхъ памятниковъ старинной глаголической письменности, такъ называемое Мариинское четвероевангеліе, то самое, которое вотъ наконецъ, чутъ-ли не сорокъ лѣтъ послѣ того, какъ оно вывезено изъ Аеона, выходитъ въ свѣтъ въ полномъ своемъ составѣ*⁶.

Sa sobom ga je Grigorovič prenio u Rusiju, a poslije njegove smrti spomenik je pripao biblioteci Rumjancevskoga muzeja. *Marijinsko jevanđelje* je opsežan spomenik. Ima 172 pergamentska lista (po drugima 171), koliko ih je Grigorovič i našao, a od kojijeh se dva čuvaju (koje je poslao A. Mihanović F. Miklošiću) u Narodnoj biblioteci u Beču, a ostali dio rukopisa priješao je iz Rumnjancevskog muzeja u bivšu Lenjinovu biblioteku u Moskvi. Spomenik je četvorojevanđelje, nepotpuno jer mu ipak nedostaje početak (Matej I - V, 23⁷).

---

⁵ Stjepan Damjanović, cit. djelo, str. 77.

⁶ Up. *Marijinsko jevanđelje*, Graz 1960., str. VII. Jagić je u svom predgovoru, prema još tada važećoj ruskoj grafiji, pisao u određenijem pozicijama staro Ѣ, pa ga u tome obliku i navodimo.

⁷ Up. Svetozar Nikolić, *Staroslovenski jezik*, II, Primeri s rečnikom, IV izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1980, str. 21.

Marijinsko jevanđelje je ranije svrstano u uži kanon staroslovenskoga jezika i datiran na koncu X. ili početkom XI. vijeka. Sâm ga je Vatroslav Jagić, po jeziku i nekijem specifičnim osobinama, kako smo to i naveli, iscrpno prikazao još na početku prvoga otisnuća 1883, locirao ga je na hrvatsko ili srpsko područje. On u vezi s tijem u predgovoru eksplicite navodi:

*Частое смѣшеніе буквы ж съ оу глаголю (.. съ ..), передача буквы иногда черезъ и (хотя писецъ въ такомъ случаѣ обыкновенно забечалъ свою описку и лъ и нада строкою приписивалъ ъ) и употребленіе слова кокот вм. коуръ — все это указываетъ довольно ясно на родину издаваемаго здѣсь памятника; онъ должно быть написанъ гдѣ нибудь въ предѣлахъ странъ, гдѣ въ XI вѣкѣ жили Хорваты и Сербы, по всей вѣроятности гдѣ нибудь въ Босніи или южнѣ (...).*⁸

Međutijem, vokalizacija poluglasnika ъ > o i њ > e (*соть* mj. *сѣть*, *день* mj. *дѣнь* i slično) odaje, prema Josipu Hammu, *ruku koja je spomenuti tekst mogla prepisati na makedonskom području*⁹, dakle na području bližem hrvatskijem i srpskim zemljama (na šever od Makedonije). I Stjepan Damjanović u citiranome *Slovu iskona* eksplicite ističe da je *prepisivac ovoga četvoroevanđelja bio sa štokavskog područja i to onoga dijela gdje je vladao istočni obred*¹⁰. Mnogo ranije su se i drugi proučavatelji, pretežno srpske provenijencije, pozabavili datiranjem i lokacijom *Marijinskog jevanđelja*. Petar Đorđić u knjizi *Staroslovenski jezik*¹¹ govori bez ustezanja i dileme o «srpskohrvatskim» jezičkim osobinama u tome spomeniku, tj. o sporadičnoj zamjeni nosnoga samoglasnika *o* vokalom *u* i obratno, i prijelazu suglasnika *v* s poluglasnikom u samoglasnik *u* na početku riječi, po čemu pa i «po svojoj nameni i sudbini», *Marijinsko jevanđelje*, kao spomenik priređen po istočnom (pravoslavnom) obredu, pripada «srpskoj kulturnoj istoriji»¹². Bio je u upotrebi, kaže on, još u XIV. stoljeću kod Srba, pa stoga predstavlja srpski spomenik. Slično njemu i Svetozar Nikolić ga je u udžbeniku koji smo citirali ubrojio u korpus ćirilickijeh

⁸ Up. V. Jagić, cit. djelo, str. 410.

⁹ Up. Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb 1971. (drugo izdanje), str. 12.

¹⁰ Stjepan Damjanović, cit. djelo, str. 77.

¹¹ Matica srpska, Novi Sad, 1975., str. 220-221.

¹² Isto. str. 221.

(srpskih) spomenika.¹³ Na tragu tih proučavanja su i kasniji nalazi srpskih jezikoslovaca, a posebno Pavla Ivića, koji je za *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* ustvrdio da su to crkveni spomenici iz X. ili prve polovine XI. stoljeća, pa samijem tim pripadaju najstarijoj slovjenškoj pismenosti. Za njih se pretpostavlja da su «nastali na tlu našeg (čitaj: srpskog! – M. N.) jezika». Riječ je, dakle, o tekstovima koji su iz hrvatskoga čakavskog područja, ali su prepisivani često i na mnogijem drugim stranama, a samo izvjesne jezičke pojedinosti ukazuju na to da su pred nama prijepisi izvršeni na našem (srpskom!) području - zaključio je Pavle Ivić.¹⁴

Najcjelovitije se ipak spomenikom *Marijinskog jevanđelja*, kao i *Kločevim glagoljašem* iz istoga vremena, naučno pozabavio Josip Vrana u studiji *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*.¹⁵ Prvo je sproveo minucioznu jezičnu i grafijsku realizaciju u oba spomenika, a potom je bez dvojenja i u potpunosti prihvatio Jagićevo mišljenje da oni zaista pripadaju najstarijim spomenicima staroslovjenske književnosti. Međutijem, on se na osnovu detaljnijih izučavanja nekijeh grafijskih, to jest jezičkih osobina, vidno suprotstavlja Jagićevu i Vondrakovu lociranju *Marijinskog četvoroevanđelja* na hrvatskome glagoljskom području. Poblize, Vrana potanko govori da su dvojica uglednijeh proučavatelja takvu tezu uglavnom postavili na osnovu miješanja grafema $\varphi - u$ i $y - i$ koja su se, prema Jagiću i Vondraku, dogodila na hrvatskome jezičkom području kao posljedice glasovne zamjene $\varphi > u$ i $y > i$, a to su u biti specifikumi i osobine jezičkih «hrvatizama». No, on ipak utvrđuje i to da za spomenuto miješanje grafema treba tražiti drugo tumačenje, grafijsko prije svega, a nipošto lingvističko, pa skreće pažnju filološkoj javnosti i na one grafijske, paleografske i jezičke osobine koje upućuju na pretpostavku da su oba spomenika mogla nastati i na bugarsko-makedonskome području. Njihovo je pismo, kaže Vrana, obla, tzv. bugarsko-makedonska glagoljica, a od pisma *Kijevskih listića* razlikuju se u tome što se u njemu pod uticajem grčke uncijale, gotovo sasvijem zatrla jedna od glavnijeh osobina najstarijega Konstantinova pisma, a to je razlikovanje slova po njihovoj jednostepenosti, dvostepenosti i trostepenosti. U *Kločevu glagoljašu* se doduše slova pišu ispod linije, kao u *Kijevskim listićima*, ali su ipak iste

---

¹³ Up. *Staroslovenski jezik*, str. 21.

¹⁴ Up. Pavle Ivić, *Srpski književni jezik*, SKZ, kolo LXIV, knjga 439, Beograd 1975., str. 11.

¹⁵ Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebno izdanje, knjiga CDLXXXIV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 24, Beograd 1975.

veliĉine. Vondrak je u pismu ovoga spomenika vidio zametak kasnijega uglastog duktusa hrvatske glagoljice, ali to podsećanje na uglastost može isto tako biti ostatak najstarijega Konstantinova pisma. Na tu pretpostavku upućuje i jedna važna grafijska osobina, po kojoj je *Kločev glagoljaš* među staroslovljenskim spomenicima takođe najbliži *Kijevskim listićima*, a to je najbolje čuvanje slova *i* kao jednočlanoga grafema *i* u dvočlanim nazivima vokal + *ib*.

U želji da približi *Marijinsko jevanđelje* makedonsko-bugarskome području, Josip Vrana ističe samo dvije jeziĉke osobine, koje su ujedno zajedniĉke i *Kločevu glagoljašu* i ostalijem staroslovljenskim spomenicima s bugarsko-makedonskoga područja. Prva osobina je glasovna promjena, a sastoji se u tome da su poslije ispadanja redukovanih vokala *ɔ* i *ɛ* stvorene nove ksonantske grupe u kojima su pojedini konsonanti izgubili svoju palatalnost ili dobili novu, pa je ĉitava grupa postala nepalatalna ili palatalna, prema tome kakav je bio pošljednji konsonant. Vrana naglašava i to da je ova promjena inicirala depalatalizaciju konsonanata ispred većine prednjih vokala, koja je sprovedena u svijem južnoslovljenskim jezicima, a djelimiĉno i u ĉakavskome jeziku. Druga jeziĉka promjena jest tzv. vokalizacija jerova u jakome poloŹaju, to jest zamjena *ɔ > o* i *ɛ > e*. Do takve zamjene redukovanih vokala dolazi samo na makedonskome (i ruskom – M. N.) jeziĉkom području, pa nema nikakve sumnje da su oba spomenika nastala u tome arealu. Spomenuti prouĉavaoci i ne poriču njihovo makedonsko podrijetlo, nego samo na bazi navedenih »hrvatizama«
tvrde da je njihov pošljednji prijepis naĉinjen na hrvatskome jeziĉkom području. Vojislav P. Nikĉević razluĉuje koje su jeziĉke osobine u tome spomeniku naslijeđene iz njegova predloška, a koje su redakcijske. To je vrlo vaŹno znati za datiranje i lokaciju toga spomenika. Josip Vrana misli da spomenuto miješanje grafema *o – u*, *y – i* ne ukljuĉuje i glasovnu promjenu *o > u* i *y > i*, već se može protumaĉiti grafijski.

Josip Vrana s pravom upozorava i na to da ne postoji mogućnost da se druga glasovna promjena, to jest zamjena vokala *y* vokalom *i* na hrvatskome glagoljskom području izvrši u vrijeme kada su *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš* prepisani, to jest na prijelazu X. u XI. stoljeće. U ovo nas uvjerava ponajviše ĉinjenica što se u ĉiriliĉkijem i glagoljskim spomenicima, za koje sa sigurnošću tvrdimo da su nastali potkraj XII. stoljeća (*Miroslavljevo*¹⁶ i *Vukanovo jevanđelje*, *Kulinova isprava* iz godine

¹⁶ U studiji *Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture* Vojislava Nikĉevića,

1189. i *Grškovićev odlomak*) još uvijek dobro čuva fonem **y**, jer se gotovo isključivo piše grafemom **ы** (u *Grškovićevu odlomku њу*). Međutim, već u dubrovačkim prijelazima *Kulinove isprave* s početka XIII. stoljeća doći će do miješanja grafema **y** i **i**, a takvo je stanje vjerovatno i na *Bašćanskoj ploči*, za koju se zna da je isklesana na prijelazu XI. u XII. stoljeće. Posljednji slučaj upućuje, doduše, na pretpostavku da je u spomenutijem krajevima, u kojima je hrvatsko stanovništvo bilo izmiješano s romanskijem (koje nije poznavalo fonem **y**), do glasovne zamjene **y** > **i** došlo ranije nego u unutrašnjosti, ali malo je vjerovatno da se to dogodilo već pred kraj X. ili na početku XI. vijeka, a u unutrašnjosti pedeset do sto godina kasnije. Prva promjena, tj. zamjena nazala **o** vokalom **u**, vjerovatno je izvršena pedeset godina prije prve, to jest u primorskim krajevima još u prvoj polovini XI. stoljeća, a u unutrašnjosti najranije u drugoj polovini XI. ili tek u prvoj polovini XII. stoljeća. Na takvu pretpostavku upućuje činjenica da u spomenutijem ćirilčkim i glagoljskim spomenicima dolaze grafemi za vokale **o** i **e**, ali više nemaju prvobitne fonemske vrijednosti, nego se njima označavaju vokali **u** i **e**.

No, ipak, prema mišljenju Vrane, za spomenutu zamjenu grafema **o** – **u** i **y** – **i** u *Marijinskom jevanđelju* i *Kločevu glagoljašu* i ne treba tražiti jezičke razloge, jer se veoma lijepo može sve to objasniti grafijski. Poznato je da su u glagoljici oba grafema **y** i **u** dvočlani, a njihova druga polovina jednaka je grafemu **i** ili **u**, pa nije dakle ništa neobično, ističe filolog Vrana, ako je pisar u brzini ili zbog nesmotrenosti kod spomenutih grafema, kojih je u predlošcima dva spomenika bilo na hiljade, pročitao samo jednu polovinu, a drugu dodao ili izostavio prema ličnom nahođenju. Da se tako uistinu dogodilo, možemo se uvjeriti analizom čitavoga materijala, koji nam u tu svrhu pružaju *Marijinsko jevanđelje* i *Kločev glagoljaš*.

Razmotrivši primjere koji se nalaze u *Marijinskom jevanđelju*, Josip Vrana upozorava da je u *Kločevu glagoljašu* kod zamjene grafema **o** – **u** i **y** – **i** situacija malo drugačija nego u prvome spomeniku, ali se može protumačiti na isti način. U drugome spomeniku nalazi se samo jedan

---

Crnogorska književna raskršća, Matica crnogorska, Cetinje 1996, 71–144, na osnovu brojnih podataka i provjerenih činjenica, koje su proizašle iz kompleksno sprovedene analize veoma složenijih pitanja što se tiču autorstva, datiranja, lokalizacije i nacionalne atribucije rukopisa *Miroslavljeva jevanđelja*, s pravom utvrđeno da je ono *jamačno jedino moglo biti prepisano kada se Kotor nalazio u sastavu srpske države, u periodu od godine 1186. do 1190.* Ove naučne nalaze do danas niko nije osporio.

primjer u kojemu se piše *o* mjesto *u*, a deset primjera u kojima se piše *u* umjesto *o*. To bi samo po sebi, zaključuje Vrana, bio dovoljan razlog za fonetsku zamjenu *o* > *u* kad pored toga ne bi bilo sedam primjera s *i* umjesto *y*, četiri primjera s *y* umjesto *i*, pet primjera s *ь* umjesto *ы*, deset primjera s *o* umjesto *ou*, dva primjera s *ou* umjesto *o* i još nekijeh drugih zamjena grafema. I ovđe se očito radi, ističe J. Vrana, o zabuni pisara, koji je u brzini ili možda zbog nečitljivosti predložka krivo pročitao naznačene primjere. I u nastavku svoje analitičke i vrijedne instruktivne studije veoma zaslužni paleolog Josip Vrana decidno zaključuje:

Iz svega, što je u ovoj glavi izneseno, jasno je, da strsl. spomenici Mar. i Kloz. nisu prepisani na hrv. glag. području. Njihovo pismo i grafija nisu ni u kakvoj direktnoj vezi s postankom i kasnijim razvitkom pisama i grafije spomenika, čije je hrv. glag. podrijetlo nesumnjivo, a njihovi su hrvatizmi prividni. U to će nas uvjeriti paleografska, grafijska i jezična analiza najstarijih hrvat. glag. spomenika¹⁷.

U prilog ovakvome Vraninom zaključku treba navesti i činjenicu da je hrvatska glagoljska pismenost pretežno locirana na čakavskome katoličkom području, a *Marijinsko jevandlje* je štokavski spomenik koji sadrži pravoslavne termine: **АРХИЕРЕН** (478), **ВЛАДЪИКА** (485), **КРСТИТЕЛЬ** i **КРСТЪ** (528), **ПАСХА** (550), **ПЛАШТАНИЦА** (551).¹⁸ Upravo zbog toga, takav spomenik, dakle, nije mogao nastati u *latinskoj hrvatskoj dvorskoj kancelariji narodnijeh vladara počevši od oko sredine IX. vijeka* - kako piše u radu *Štokavski književni jezici i njihova unifikacija* Vojislav P. Nikčević¹⁹. I dodaje da se *pored latinskijeh, u toj kancelariji pišu i čakavski spisi*.

Svoju tezu da *Marijinsko jevandlje* nije moglo nastati ni na srpskome ekavskom jezičkom području u ranome srednjem vijeku, Vojislav P. Nikčević je uvjerljivo dokazao u više svojijeh studija, a ponajbolje u radu *Južnoslovenska srednjovjekovna pismenost*²⁰. Baveći se etnogenezom

¹⁷ Josip Vrana, cit. djelo, str. 13-16.

¹⁸ Prema mišljenju akademika Stjepana Damjanovića, osim posljednjega primjera svi ostali su „posve normalni u hrvatskim glagoljičnim liturgijskim kodeksima“ (iz recenzentskoga osvrta).

¹⁹ Up. *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*. Zbornik saopštenja s Međunarodnog naučnog skupa, PEN Centar - DANU, Podgorica 2004, str. 40.

²⁰ U *Crnogorska književna raskršća*.

južnoslovenskih naroda i njihovom ranom pismenošću, on decidno tvrdi da:

*Rašani sve do kraja XII vijeka nijesu imali vlastite države, nijesu pošedovali ni javnu dvorsku kancelariju prijeko potrebnu za nastanak i razvoj njihove pismenosti. Zato se sve do kraja XII. stoljeća u Raškoj nije sačuvao nikakav trag pismenosti.*²¹

A u nastavku utvrđuje i to da su se Stefan Nemanja i zahumski knez Miroslav kao nepismeni ljudi na dokumentima potpisivali krstovima. Takav krst kneza Miroslava nalazi se na prednjoj korici knjige *Istorije srpske ćirilice* Petra Đorđića koju smo ranije citirali. *A za to vrijeme njezina episkopija bogoslužbene knjige ćirilometodskog tipa je dobijala iz Ohridske arhiepiskopije. Izvanj crkve Rašani su bili nepismeni – tvrdi Vojislav P. Nikčević*²².

Filolog Radoslav Rotković pozabavio se pitanjem glagoljice i ćirilice i njezinog prostiranja, i to u dva svoja rada. Obrazlažući naširoko razdoblje dukljanske književnosti, on je u prvome članku ustvrdio da je glagoljica poslije smrti Ćirila i Metodija doprla u Duklju najkraćijem putem koji je vodio od Ohrida, uz Vergo Skampinus (Vojušu) ka Draču i Skadru, do Bara i odatle preko Crnogorskoga primorja na severozapad do Bara i Kotora. U tijem je gradovima uhvatila čvrste korijene (po Vojislavu P. Nikčeviću tek od kraja XII. stoljeća) jer su oni pošedovali episkopije i skriptorije, pa se preko njih glagoljska pismenost prenijela na severozapad sve do granica jadranske obale i trajala je nekoliko stoljeća²³. Svakako, na tome pismu nikla je pismenost na bogatijemu, municipalnom jugu, a tek kasnije u rustičnome gorskom zaleđu, pa potom u Raškoj *jer je u njoj država formirana sa zakašnjenjem*. Na okomici ovijeh istraživanja nalazi se i Rotkovićeva posebno uobličena studija *O nekim «prazninama» u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka, Balkanska strujanja i književni tragovi – Marijinsko jevanđelje i glagoljica u Zeti*²⁴. Ona je direktno u vezi s problemom datiranja i lokacije *Marijinskog jevanđelja*. Oslanjajući se na

---

²¹ *Crnogorska književna raskršća*.

²² Isto, str. 221.

²³ Up. Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe*, I, Pobjeda, Titograd 1976., str. 20-24. U istome radu Rotković upozorava da je vremenom glagoljica, zbog specifičnijeh uslova i usljed svoga geografskog rasporeda naseljavanja, poprimila karakter katoličkoga pisma, nasuprot ćirilici koju je prihvatilo pravoslavlje.

²⁴ Up. *Zbornik Popa Dragolja*, bogumilski apokrifi, Stvaranje, br. 3, Titograd, 1978., str. 343-362.

ranije Hammove tvrdnje da tzv. zetsko-humska redakcija u *mногоčemu* nastavlja staru glagoljsku pravopisnu tradiciju, Rotković sam sebi postavlja sljedeće pitanje:

Zar je logično da najstarija ćirilaska redakcija nema korijen u sopstvenoj glagoljskoj redakciji? Nije. Može li se (...) zetska glagoljska redakcija dokumentovati? Može. To je Marijinsko jevanđelje koje su, ignorišući zetsku glagoljsku tradiciju, locirali na „ničijoj zemlji“.

Za dokaz ove teze, Rotković u pomoć priziva ne samo Josipa Hamma i Blaža Koneskog koji se za njim (Hammom – M. N.) poveo, već i samoga Vatroslava Jagića, pa kaže:

A on je pisao da je spomenuto jevanđelje nastalo južno od Bosne (ali ne u Dalmaciji), u svakom slučaju u štokavskom kraju, jer se ѡъ čita kao u (оу), dok je u čakavskome narječju dalo ва. I tako smo ševerno od Makedonije, ali bliže srpskim i hrvatskim krajevima, južno od Bosne, ali ne u Dalmaciji, smjestili jedan rukopis, ne primjećujući da se između tih granica Makedonije, Srbije, Bosne i Dalmacije nalazi upravo stara Zeta.²⁵

Žestoki oponent Rotkovićevijem naučnim tezama bio je Svetozar Stijović u polemičkome članku *Povodom pretpostavke Radoslava Rotkovića o porijeklu «Marijinskog jevanđelja»*.²⁶ On je zamjerio Rotkoviću što je *Marijinsko jevanđelje* smjestio u Zetu. Međutijem, ničim ne dokazujući svoju deklarativnu raspravu, Stijović u isto vrijeme ne opovrgava i tezu sovjetske slavistkinje Relje Mihailovne Cejtlin koja je opet ovaj drevni spomenik, na temelju jezika, vezala eksplicite za bugarski areal, dakle smatrala ga je *древнеболгарским памятником*.²⁷

²⁵ Isto, 349-350.

²⁶ Up. Savremenik, br. 12, Beograd 1978., str. 559-562.

²⁷ Godine 1975. autor ovoga rada našao se kao slavista na specijalizaciji ruskoga jezika i književnosti na МГУ «Ломоносов» u Moskvi. Jezik i kulturu drevne ruske književnosti predavali su mi E. M. Veršagin i V. G. Kostomarov, autori brojnih studija, koji su mi s posvetom i darovali njihovu zajedničku knjigu: *Язык и культура* (лигвострановедение русского языка как иностраного), Московский университет, Москва 1973. Između ostalih južnoslovenskih spomenika, prof. Kostomarov je u svojim predavanjima spominjao *Marijansko jevanđelje* i predočio aspirantima fototipsko izdanje iz Petrograda. U jednom trenutku, analizirajući jezik toga spomenika, obratio se posebno meni, ukazujući mi da je, po svoj prilici, taj spomenik nastao u mojoj domovini «Черной Горы, в древном городе в Которе».

Kao što se vidi, problemi datiranja i lokacije *Marijinskog jevanđelja* kod većine autora nijesu u suglasju, protivrječni su, pa čak u pojedinijem segmentima i dijametralno suprotni. Stoga je potrebno izvršiti detaljniju tekstološku analizu i iz Jagićeva *Marijinskog jevanđelja* donijeti karakteristični jezični materijal, prije svega specifične riječi i sintagme koje zaista mogu rasvijetliti ovaj sporni problem. Taj materijal svojijem podrijetlom i osobenom leksikom može pouzdano ukazati na to da je spomenik vezan uz lokaciju zetskoga, to jest kotorskoga areala. U prilog tome donosimo na ovome mjestu neke specifične riječi iz *Marijinskog jevanđelja*: **СЕБЕ** (575), **ТЕБЕ** – **СЕБѢ** (dat. 590), mjesto *sebi, tebi* (koje dijelom poznaju i glagoljski tekstovi), **НИ** umjesto *nam*: **ОУЧЕ НИ** (539).

U prilog ovijeh istraživanja mogli bismo navesti i riječi Dagoljuba Majića koji u radu *Starinske crte u govoru našega kraja*²⁸ kaže:

*Kod ličnih zamenica imamo stare oblike u dativu i akuzativu množine. Dativ množine u prvom i drugom licu glasio je ni, vi, akuzativ ne, ve. U našem lokalnom govoru potpuno su se zadržali ovi stari oblici: Imamo: 'Rekli smo vi da ne zovete', ili 'Rekli ste ni da ve zovemo'. Ovo nije samo govorna osobina našega kraja: to postoji u svim crnogorskim govorima...'*²⁹

I Mihailo Stevanović u knjizi *Savremeni srpskohrvatski jezik* veli da se tzv. stariji novoštokavski govori ijekavskoga izgovora u Crnoj Gori odlikuju *enklićkim oblicima zamenica ni i vi (mesto nam i vam) za dat. mn., ne i ve (m. nas i vas) za ak. mn.; zameničkim oblicima dativa i lokativa jed. na e: mene, tebe, sebe...*³⁰

Tezu da je *Marijinsko četvorojevanđelje* moglo biti prepisano u Zeti najuvjerljivije potkrjepljuju jezičke osobine koje je donio Vojislav P. Nikčević u opsežnoj studiji *Crnogorsko-makedonske književne veze u srednjem vijeku*.³¹ Osim imenice *kokot* (spominje je i Jagić), o kojoj je srpski akademik Milivoj Pavlović objavio skicu rasprostiranja s izoglosama koje presijecaju Crnu Goru i koja je na crnogorskome tlu široko zastupljena u nizu ličnih imena i prezimena te toponima tipa *Donji*

²⁸ *Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije*, br. 4, Podgorica 1933.

²⁹ Isto, 19.

³⁰ Up. *Savremeni srpskohrvatski jezik*, knj. I (Gramatički sistem i književnojezička norma). Uvod. Fonetika. Morfologija. Treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1975., str. 15.

³¹ Up. Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Matica crnogorska, Cetinje 1996., str. 145-216.

i *Gornji Kokoti* (blizu Podgorice),³²V. P. Nikčević je od dvadeset četiri leksema koje je R. M. Cejtin donijela u svojoj knjizi, što se ne javljaju u drugijem jevanđeljima, ispisao dvadeset tri riječi koje predstavljaju osobenost *Marijinskog jevanđelja* – to jest leksema koji su po svojem obliku ili pak značenju i danas frekventni i vrlo bliski Crnogorcima, poput: **КОКОТОГЛАШЕНИЕ** (kukurijekanje³³), **ВЪЗГЛАВЬНИЦА** (*uzglavnica* - i danas *uzglavnica*³⁴); **ВЪКЫСѢТИ** (*ukisjeti* > *ukišeti*, *uskiseti* > *uskišeti* – kao *kisjeo* > *kišeo*, *kisjelina* > *kišelina*, *ukisjeliti* > *ukišeliti*), **ЖИВЛІАТИ** (*življati* < *živjeti* – kao *vljera*, *pljesma*, *Plješivci*, *Plješivica*; prema Josipu Hammu – *živiti* – **ВЛІЖ** – *viši* // *živlјati*, - *lјaju* u značenju *oživlјavati*³⁵); **ЗАКЛЕНЖТИ** (*zakljeniti*, *zaklenuti*, odnosno dijalekatski *zakleniti* u značenju *zatvoriti*), **ЗАСѢДЬНИКЪ** (*zasjednik* > *zašednik* – kao *zasjedjeti* > *zašedeti*, *sjednik* > *šednik*, *sjednica* > *šednica*³⁶, **ПОМРЪКНЖТИ** (*pomrknuti* u značenju *smračiti*, *smrknuti* se – i danas *mrknuti*), **ПРОСѢТИ** (*prosjeti* > *prošesti*, prema J. Hammu: u značenju *probiti*, *provaliti*, *prosjeti* se³⁷ - kao *sjesti* > *šesti*,

³² Prisustvo imenice *kokot* je očito i u Njegoševu *Gorskom vijencu* (Up. *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knjiga prva, A- O. Izradili Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Milan Odavić i Milosav Tešić, Beograd-Titograd – Cetinje 1983., str. 357. Prema mišljenju recenzenta, akademika Stjepana Damjanovića, neki od navedenijeh leksema potvrđeni su i u hrvatskoglagoljaškim tekstovima i oni “se nisu ni značenjski ni oblikom udaljili jače no crnogorski”.

³³ Isto, str. 357.

³⁴ Up. u Njegoševu jeziku *ùzglāvļje* u cit. *Rječniku jezika Petra II Petrovića Njegoša*, II, P-Š, str. 427.

³⁵ Up. Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb 1960., str. 105. U Njegoševu jeziku takođe *živiti*, -im. *živjēnje* s dij. v. *živjēnje*, *živjeti*, - im. (nav. djelo, I, A-O, str. 214-215.).

³⁶ U Njegoša: *zàsjesti* > *zašesti*, *zàsjednēm* > *zašednem* (cit. djelo, I, A-O, str. 242). Za razliku od isključivo crnogorskoga *kisjeo* > *kišeo*, *kisjela* > *kišela*, *kisjelkast* > *kišelkast*, *kisjelost* > *kišelost*, *kisjeloča* > *kišeloča*, *kisjeljak* > *kišeljak*, *kisjeljača* > *kišeljača*, *kisjeljački* > *kišeljački*, prema Pravopisnom rječniku Pravopisa srpskohrvatskoga književnog jezika, Izradila Pravopisna komisija, Matica srpska-Matica hrvatska, Novi Sad-Zagreb 1960., str. 372, imamo kao standardne (književne) oblike opšterasprostranjene likove: *kiseline* nego *kišeo*, *kišelkast*, *kišelōst*, -*osti*, instr. -*osti* i *ošću*, *kišelōča*, *Kišeljāk -āka*; *kišeljāk*, -*āka*. mn- -*āci* mineralna voda), *kišeljača*, *kišeljački* – (prema *Kišeljāk*). Ovo potvrđuje i Nevenka Novaković-Stefanović u studiji *Ijekavske varijantne forme u savremenoj crnogorskoj jezičkoj praksi (na dijalekatskoj osnovi)*, Radovi IX, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajvo 1982., str. 64: «Međutim, crnogorski ijekavizam ima i svoje specifičnosti koje ga odvajaju od druga dva tipa ijekavštine: nijesam, sio, srio, zrio, sjedjeti, vrijedjeti, mrzjeti, kisjeo, prvjenstvo, sjekirati se». To je po tradicionalističkoj karažičevsko-beličevskoj ortografskoj normi.

³⁷ Up. Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, str. 132.

sjever > *šever*, *sjenovit* > *šenovit*), **ТОКЪ** (u značenju *tok*, trka, trčanje – u Njegoša: *pōtōč*, što znači *počera*³⁸, **ЧУЋВИИ** [i danas *crevlje* u značenju obuća, cipele – kao Črni Vrh (oko 1220) i sada selo *Crni Vrh*, ševerno od Peći, **ЧУНЧА** (opet oko 1120) i danas selo *Crnča* u Zatonu, istočno od Bijelog Polja³⁹]. U savremenom jeziku Crnogoraca, ukazuje V. P. Nikčević, obične su i sljedeće riječi: **ДЪЛИТЕЛЪ** (još i danas *djelitelj*), **ЖАЛЪ** (*žal*, što znači grob – sada *žalba* u značenju pokajanje, sahrana, žalovati, tj. tugovati), **ПРОПАДЪ** (*propad* u značenju ponor, ždrijelo, provalija), **ПРИПЛОДИТИ** (*priploditi* u značenju roditi, donijeti plod – i sada *priplod*), **СКАНЪДАЛИСАТИ** (skandalisati sa značenjem *sablazniti* – i danas *skandal*). I u nastavku rada Vojislav P. Nikčević zaključuje da se ovijem riječima mogu pribrojiti i one koje je Radoslav Rotković donio iz *Marijinskog jevanđelja* u svom članku, ali je sigurno i to *da se pojedine od navedenih riječi osim u crnogorskom jeziku pojavljuju i u drugim (...) nacionalnim jezicima – srpskome pa i hrvatskom, kao sistemima utemeljenim na crnogorskoj, srpskoj, hrvatskoj i muslimanskoj dijalekatskoj (štokavskoj – M . N.) zajednici*.⁴⁰

Ovome svakako treba dodati da se u *Marijinskom jevanđelju* nalazi i jedan primjer latinskog slova **R** umjesto glagoljskog **Ѡ**. Ono se upotrebljavalo još u XIV. stoljeću, kada je i njegov jedan nestali list popunjen ćirilicom i jezikom kakakav je bio u Istočnoj crkvi u to doba. Ujedno to jevanđelje sadrži mnoge marginalne dopune pisane takođe ćirilicom i jezikom koji se upotrebljavao u toj istoj crkvi za vrijeme vladavine Nemanjića. Sve to upućuje, prema tvrdnji Vojislava P. Nikčevića, na to da je spomenik prepisan u nekom primorskom skriptoriju, po svojoj prilici u dvorskoj kancelariji Stefana Nemanje, to jest Dvorskoj kancelariji Vojislavljevića u Kotoru ili u bokokotorskoj pisarskoj školi. O značaju tih kancelarija Vojislav P. Nikčević je pisao sintetički i u svojoj knjizi *Jezikoslovne studije*⁴¹. Tako se o Dvorskoj kancelariji Vojislavljevića kaže da je njezin nastanak vezan za postanak srednjovjekovne države Duklje, za njezine upravno-administrativne potrebe. A nastanak dukljanske države datira se negđe u sredinu IX. stoljeća. Do toga se došlo putem nalaza i

---

³⁸ *Rječnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, II. P-Š, str. 108.

³⁹ Up. *Imenik geografskih naziva srednjovjekovne Zete*. Napisao dr Gavro A. Škrivanić, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd 1959., str. 110.

⁴⁰ *Crnogorska književna raskršća*, str. 201.

⁴¹ Centralana narodna biblioteka Republike Crne Gore, «Đurđe Crnojević», Cetinje 2004., str. 500-504.

ostataka materijalne kulture, to jest olovnoga pečata⁴² na kojemu je s jedne strane grčkijem jezikom i pismom zabilježeno ime arhonta (kneza) Petra (Pétrou arhonts Dióklías) s početka vladavine vizantijskoga cara Vasilija I. (867– 886), a s druge strane toga istog pečata piše *amin*, što znači da su dukljanski Slovjeni bili već tada pokršteni. Toj dukljanskoj državi je 1043. *prvoj od južnoslovenskih kneževina, Vizantija priznala državni suverenitet* (P. Mijović). To je bilo, u stvari, prvo njezino međunarodno priznanje nezavisnosti i samostalnosti od Vizantinaca kao mjerodavnoga faktora. A prema S. Antoljaku, u toj dvorskoj kancelariji nastala je prva javna isprava, koja nije sačuvana, na latinskome jeziku koju je 1077. tamošnji vladar Mihailo Vojislavljević uputio papi Grguru VII. U njoj su potom nastali lokrumski falsifikati, među kojima se nalazi nedatirana *listina dukljanskog kralja Radoslava (Mihailova brata), Bodinova isprava od 1100. i povelja njegova sina Đura od 1115, koje su sačuvane na latinskom jeziku i pismu iz XVIII. stoljeća.*

Sve ovo mnogo uvjerljivije i naučno čvršće potvrđuje historičar Dragoje Živković⁴³. Prema njemu, spomen nastalih dokumenata na tlu Crne Gore seže u daleku prošlost. Istina, nije moguće utvrditi kad je i kako nastao prvi dokument domaće provenijencije, ali se zasigurno zna da je u Duklji u vrijeme vladavine Vojislavljevića djelovala javna kancelarija. A to dalje znači da je Mihailo Vojislavljević (1047-1082) kao uspješni vladar svoje organizovane države imao i svoju dvorsku kancelariju: prvi značajniji akt, za koji se zna da je postojao iz njegove kancelarije, jeste poznato pismo kojijem je od pape Grgura VII. (1077.) tražio kraljevsku krunu iz Rima koju je tada dobio, a to je bilo drugo međunarodno priznanje nezavisnosti i samostalnosti srednjovjekovne Duklje. Ističući navedene dokumente, Živković dalje tvrdi da i ti podaci pokazuju da je na dvoru Vojislavljevića, svakako, bila organizovana javna kancelarija, iz koje su proizlazili prvi domaći historijski spisi. Uz to su javne isprave Vojislavljevića odista pisali katolički opati na latinskome jeziku. Budući da je Duklja još od 850. postojala samo kao od vizantijske vrhovne vlasti nominalno vazalna država, ona je i prije 1077. morala posedovati javnu dvorsku

⁴² Njegov otisak napravio je Njemač L. Dardelas 1884., prije nego što je taj pečat istrunuo.

⁴³ Up. Dr Dragoje Živković, *Kancelarijsko poslovanje i arhivska služba u Crnoj Gori*. Elementarni podaci do knjaza Danila, Glasnik Cetinjskih muzeja, V. knjiga, Tom V, Cetinje 1972., str. 241.

kancelariju. Poznato je još i to da se Dukljansko-barska nadbiskupija i mitropolija (od 1089) u prepisci s Rimskom kurijom služila skripturom beneventanom (s određenijem narodnim morfološkim karakteristikama), papskom minuskulom, karolinom i goticom. A stari natpisi u Duklji, tvrdi Vojislav P. Nikčević, pisani su *svijem oblicima latinske majuskule i minuskule. Skriptura beneventana je bila opšte pismo*.⁴⁴ U ovome istom gradu Kotoru još od početka 1186. godišta smještena je i javna *slovenska kancelarija*. S obzirom na to da je Zeta/Duklja u potonjijem decenijama XII. stoljeća pošedovala pisarnice i u njima brojne skriptore iz kruga katoličkih redovnika, koji su prema V. P. Nikčeviću *tada pisali slovenske tekstove mjesnijem (starocrnogorskim) jezikom i latinicom, prirodno je što su oni u toj kancelariji u novonastalijem društveno-političkim okolnostima kao jedini pismeni i obrazovani ljudi postali glavni nosioci i starocrkvenoslovenske glagoljske i ćiriličke pismenosti koja se u Zeti/Duklji širi zajedno s prodorom bogoslužbenijeh knjiga ćirilometodske provenijencije iz Makedonije i Bugarske poradi prevođenja Zečana/Dukljana iz rimokatoličke u pravoslavnu vjeru od osnivanja nekanonske Žičke arhiepiskopije (1219)*.⁴⁵

Budući da je Stefan Nemanja još od početka 1186. u bivšoj kancelariji dinastije Vojislavljevića u Kotoru, kao tada najrazvijenijemu prijestonom gradu, smjestio i svoju dvorsku slovensku kancelariju, zetski skriptori od tada u njoj pišu isprave i sva druga dokumenta za njegove upravno-administrativne potrebe, a prepisuju i crkveno-vjerske knjige u bogoslužbene svrhe. U stvari, Nemanjina javna kancelarija predstavljala je središnje mjesto tadašnje ukupne štokavske pismenosti, iz čije prepisivačke radionice nastaju duhovni i crkveni spisi za sve okolne zemlje i oblasti: ne samo za Rašku/Srbiju nego i za Bosnu, Hum i Dubrovnik. U njihovoj službi obuku za pisara obavljao je i dijak Radoje koji je prošao kroz kancelariju u Kotoru. Na čelu Nemanjine dvorske kancelarije sasvim je sigurno bio glavni zetski pisar, katolik Varsameleon, koji je radio kao logotet (logofet) ili gramatik, za čije se ime veže prepisivanje čuvenoga *Miroslavljeva jevanđelja*, a kroz nju je prošao i njegov savremenik, đak (dijak) Grigor(ije) ili Gligorije u svojstvu njegova pomagača u prepisivanju spomenutoga jevanđelja. Upravo su se preko tih pisara *u rečene zemlje i oblasti širili staroslovenski književni jezik crn. (zetske) redakcije*,

---

⁴⁴ *Jezikoslovne studije*, 501.

⁴⁵ Vojislav Nikčević, *Jezikoslovne studije*, str. 502.

glagoljica i ćirilica. S takvim duhovnim i pisarskim okolišom Vojislav P. Nikčević je doveo u vezu prijepis i lokaciju *Marijinskog jevanđelja*. U to svoje uvjerenje učvršćuju ga i nalazi Josipa Vrane koji je nastanak ćirilčke pismenosti s kraja XII. i prve polovine XIII. stoljeća locirao u Travuniji, što po njemu (V. P. Nikčeviću) znači u Kotoru⁴⁶. Stoga nije bez razloga da je isti autor Vojislav P. Nikčević na potkorici *Crnogorskog jezika*⁴⁷ donio *Napomenu* u kojoj piše:

Na prednjoj korici je tip slova iz Miroslavljevog jevanđelja. Na njoj su i njegova dva slova ѣ (jest) i ѣ u zetskoj izgovorno-pravopisnoj redakcijskoj glasovnoj vrijednosti (i)je i j, a, ja, je, ije, i, e.

Isti autor tu sinonimnost ѣ i ѣ je kasnije potvrdio i u izdanjima Crnojevića knjigopečatnje. A na zadnjoj potkorici iste knjige *Napomena* glasi:

Na zadnjoj korici je slovo ѣ (đerv) takođe iz Miroslavljeva jevanđelja u zetskoj izgovorno-pravopisnoj redakcijskoj glasovnoj vrijednosti đ i ć.

A u citiranoj knjizi *Jezikoslovne studije*⁴⁸ piše: *U toj Ćirilici* (tabela – M.N.) *staroslovenskog jezika zetske redakcije nalaze se četiri vrlo važna grafema koja bitno određuju tu redakciju*. Tu tabelu je sačinio A. Belić pod neadekvatnijem «zetsko-humskim» nazivom, koju je Vojislav P. Nikčević nazvao pravijem - **zetskim** imenom. Zbog njezine važnosti ovdje je donosimo kao dokaz.

Sve to ima potvrde i u *Marijinskom jevanđelju*, naročito u njegovoj brojnoj leksici koji ćemo djelimično na ovome mjestu donijeti kao ilustrativni materijal da pripada zetskoj redakciji:

za ѣ: БЕСѢДА (479), БЕСѢДОВАТИ (479), БѢДА (482),

⁴⁶ U istom diskursu članka kaže se i to da je *Marijinsko jevanđelje* bilo u upotrebi još u XIV. stoljeću, kada je i jedan njegov nestali list popunjen ćirilicom i jezikom kakav je bio u Istočnoj crkvi u to doba i da to jevanđelje pored R sadrži mnoge marginalne dopune pisane takođe ćirilicom i jezikom koji se upotrebljavao u toj Istočnoj crkvi za vrijeme Nemanjića.

⁴⁷ Up. Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom I. (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje 1993.

⁴⁸ Str. 119.

za **Ѡ**: **БОЕВОДА** (485), **ИСКОФЕНИТИ** (520), **ОВЪДЕ** (544),

za **ѡ**, odnosno latiničko **3** (dz): **ДВИСАТИ**, **СВЪЗДА** (511),
СЪЛО(512), **КНАСЪ** (526),

za **Ѣ**: **ПЕЕНА/ПЕОНА**, **ПЕНИСАФЕТЪСКЪ**, **ПЕРЪПЕСИНСКЪ/ПЕРЪПЕСИНСКЪ**,
ПЕСТИМАНИ (522).

Veliko je prisustvo i danas u *Marijinskom jevanđelju* običnijih narodnih riječi, poput:

ДАЊЪ, **ДАНИ** (502), **ДИЊЪ** = *dinja* (503), **ДРЪВО** = *drijevo* (505), *crkveno ime ЕЛИСЕИ* (509), **ИНОПЛЕМЕНЪКЪ** (518), **МАТИ** (530), **ОСТРИЕ** = *oštrije* (555), **ОСТРОГЪ**, **ОСТРЪ** (546), **ПИШТА** = *hrana* (551), **ПОМОРИЕ** = *pomorje* (555), **СВЪШТЪНИКЪ** = *svještenik* (574), **ЧЕСО(В)** = *kakvo, kakav* (602) itd. Svi ti leksemi i sada postoje u crnogorskom jeziku.

U cijelome sadržajnom korpusu *Marijinskog jevanđelja* susrijećemo i rimske (latinske) termine, što odaje primorsku katoličku sredinu u kojoj je spomenik i prepisan: **ЛАТИНЪСКЪ** (527), **РИМАЊНИНЪ**, **РИМЪСКЪ** (571). Takvu sredinu predstavljao je katolički Kotor.

I u sintezi ovoga rada možemo reći da najnovija istraživanja Josipa Vrane, Radoslava Rotkovića i Vojislava P. Nikčevića uvjerljivo dokazuju da je *Marijinsko jevanđelje* zaista prepisano u Duklji, dakle zetskom redakcijom, po svoj prilici u dvorskoj slovjenškoj kancelariji Stefana Nemanje u Kotoru na razmeđu XII. i XIII. vijeka. Stoga je bilo potrebno u svjetlosti Jagićevijeh postavki i najnovijih istraživanja ponovo pretesti lokaciju i datiranje toga izuzetnog kulturnoga spomenika kako bi se došlo do pouzdanijeh sinteza i istina. Zetska redakcija u njemu ima potvrdu svijeh svojih strukturalnijeh i tipoloških osobina koje je Vojislav P. Nikčević utvrdio u *Istoriji crnogorskog jezika* pod glavnijem naslovom *Crnogorski jezik*. Uz to je na temelju analize, grafijskijeh, paleografskih i jezičkih osobina *Marijinskog jevanđelja*, koje su izvršili Jagić i kasniji proučavaoci razabrao dva glavna sloja u strukturi njegovijeh elemenata. Prvi, stariji sloj, predstavljaju osobine koje potiču iz staroslovjenske podloge njegova glagoljskoga predloška, nastalom, kako se najčešće uzima, u nekome od makedonskijeh centara stare slovjenške pismenosti ćirilometodskoga karaktera – primarno prisustvo praslavjenskih, opšteslovjenskih i novijih makedonskijeh likova. Drugi sloj čini niz posebnijeh elemenata kao redakcijskih crta kojima se prijepis *Marijinskoga jevanđelja* vezuje

za Zetu/Duklju prije nego za ma koje drugo južnoslovensko područje.⁴⁹ A na razmeđu XII. i XIII. stoljeća, kada je to jevanđelje prepisano, Kotor je bio kulturno najrazvijeniji grad na štokavskome području. Nastalo je za potrebe prevođenja Zećana/Dukljana iz katoličanstva u pravoslavlje.

Milorad NIKČEVIĆ

JAGIĆ'S EDITION OF «MARIINSKO EVANĐELJE»

(Quattuor evangeliorum versionis paleoslovenicae codex Marianus glagoliticus)

Summary

Vatroslav Jagić's (1838 – 1923) Cyrillic edition of *MARIJINSKO EVANĐELJE (Quattuor evangeliorum versionis paleoslovenicae codex Marianus glagoliticus)* published in Berlin / Berollini stands out among his numerous philological works. It was published in St Petersburg the same year with the same introduction by V. Jagić in Russian. Jagić's edition was reprinted for the last time and in the same photo type in Graz in 1960. These editions of one of the oldest ancient monuments enabled the curious philological public to get insight into the complete work. Ever since, a systematic research of these four Gospels had started. The paleologists mainly dwelled on the linguistic issues, which have been best interpreted by Vatroslav Jagić himself in his study published along with the text of the monument. However, the location and the date of origin of the monument have remained disputable until today, which was the main subject of our research.

---

⁴⁹ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, 209-212.

Izvori i literatura

Dagoljub Majić, *Starinske crte u govoru našega kraja*, Godišnjak nastavnika Podgoričke gimnazije, br. 4, Podgorica 1933.

Dr Gavro A. Škrivanić, *Imenik geografskih naziva srednjovjekovne Zete*, Istorijski institut NR Crne Gore, Titograd 1959.

V. Jagić, *Marijinsko evanđelje*, Graz 1960.

Josip Hamm, *Staroslavenska čitanka*, Školska knjiga, Zagreb 1960., 1971.

Dr Dragoje Živković, *Kancelarijsko poslovanje i arhivska služba u Crnoj Gori*. Elementarni podaci do knjaza Danila, Glasnik Cetinjskih muzeja, V. knjiga - tom V, Cetinje 1972.

E. M. Veršagin i V. G. Kostomarov, *Язык и культура* (лигвострановедение русского языка как иностраного), Московский университет, Москва 1973.

Josip Vrana, *Najstariji hrvatski glagoljski evanđelistar*, Srpska akademija nauka i umetnosti. Posebno izdanje, knjiga CDLXXXIV, Odeljenje jezika i književnosti, knj. 24, Beograd 1975.

Mihailo Stevanović, *Savremeni srpskohrvatski jezik*, knj. I (Gramatički sistem i knjiženojezička norma). Uvod. Fonetika. Morfologija, Treće izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1975.

Petar Đorđić, *Staroslovenski jezik*. Matica srpska, Novi Sad 1975.

Pavle Ivić, *Srpski književni jezik*, SKZ, kolo LXIV, knjiga 439, Beograd 1975.

Radoslav Rotković, *Crnogorsko književno nasljeđe*, I, Pobjeda, Titograd 1976.

Radoslav Rotković, *O nekim «prazninama» u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka, Balkanska strujanja i književni tragovi - Marijinsko jevanđelje i glagoljica u Zeti*, Zbornik Popa Dragolja, bogumilski apokrifi, Stvaranje, br. 3, Titograd/Podgorica 1978., str. 343-362.

Svetozar Stijović, *Povodom pretpostavke Radoslava Rotkovića o porijeklu «Marijinskog jevanđelja»*, Savremenik, br. 12, Beograd 1978., 559-562.

Svetozar Nikolić, *Staroslovenaki jezik*, II, Primeri s rečnikom, IV izdanje, Naučna knjiga, Beograd 1980.

Nevenka Novaković-Stefanović, *Ijekavske varijantne forme u savremenoj crnogorskoj jezičkoj praksi (na dijalekatskoj osnovi)*, Radovi IX, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo 1982.

Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša, knjiga prva, A- O, P -Š. Izradili Mihailo Stevanović i saradnici Milica Vujanić, Milan Odavić i Milosav Tešić, Beograd – Titograd – Cetinje 1983.

Vojislav P. Nikčević, *Književne starine Boke i mogućnost njihova valoriziranja*, Boka, br. 18, Herceg Novi, 1986.

Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom I. (Od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje 1993.

Stjepan Damjanović, *Slovo iskona* (Staroslavenska/starohrvatska čitanka), Matica hrvatska, Zagreb MMII.

Vojislav Nikčević, *Miroslavljevo jevanđelje – znameniti spomenik kulture*, Crnogorska književna raskršća, Matica crnogorska, Cetinje 1996., 71-144.

Vojislav P. Nikčević, *Južnoslovenska srednjovjekovna pismenost*, Crnogorska književna raskršća, Matica crnogorska, Cetinje 1996.

Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorsko-makedonske književne veze u srednjem vijeku*, Crnogorska književna raskršća, Matica crnogorska, Cetinje 1996

Vojislav P. Nikčević, *Južnoslovenska srednjovjekovna pismenost*, Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika. Zbornik saopštenja s Međunarodnog naučnog skupa, PEN Centar - DANU, Podgorica 2004.

Vojislav P. Nikčević, *Jezikoslovne studije*, Centralana narodna biblioteke Republike Crne Gore, «Đurđe Crtnojević», Cetinje 2004.

Гласовна вредност	Цирилски знак	Бројна вредност	Гласовна вредност	Цирилски знак	Бројна вредност
а, ја	а, ѡ	1 = а	у	оу	400
б	б		ф	ф	500
в	в	2	тх	Ѡ	9
г	г	3	х	х	600
д	д	4	о	ѡ	800
е, је	ѡ, ѣ	ѡ = 5	шт	Ѡ	
ж	ж		ц	Ѡ	900
дз	Ѡ, Ѡ, Ѡ	6	ч	Ѡ, Ѡ	90
з	Ѡ	7		Ѡ	
и	и	8		Ѡ	
ј	Ѡ, Ѡ, Ѡ, Ѡ		(јат)	Ѡ	
	і	10	(јери)	Ѡ, Ѡ	
к	к	20		Ѡ, Ѡ	
л	л	30	ју	Ѡ	
м	м	40	ен	Ѡ, Ѡ, Ѡ	
н	н	50	он	Ѡ	
о	о	70	јен	Ѡ	
п	п	80	јон	Ѡ	
р	р	100	кѡ	Ѡ	60
с	с	200	пѡ	Ѡ	700
т	т	300		у	400

Цирилца staroslovenskog jezika zetske redakcije

μάχη μάχαιρα gladius: μάχη 33. 1, μάχη 295. 7, μάχη 301. 2-3	мира 8. 12, 45. 24, 88. 25-26, 95. 22, 251. 2, 255. 18-19, 316. 21, 323. 10, 328. 6, 340. 11, 349. 7. 8, 361. 16, 369. 3, 371. 23, 377. 22, 380. 2. 3. 4. 5, 381. 19. 22, 384. 14, 385. 6, 386. 6. 8. 9. 10, 387. 6, 391. 12. 13; мироу 61. 20, 323. 14, 338. 23, 342. 14, 347. 28, 353. 9, 369. 5, 370. 18, 376. 27, 389. 18, 403. 17; мироу 11. 2; мирѣ 98. 9, 172. 29, 315. 1, 349. 17, 353. 8, 368. 19, 371. 4, 384. 13, 385. 18-19. 19, 386. 2.
μιασεράδιε ἔλεος misericordia: μιασεράδιε 195. 30-31.	мица пѣнѣ discus: на мицѣ 48. 25, 49. 2, 137. 18, 250. 15, cf. камаѣ.
μιασεράδεσθι σπλαγγίζεσθαι misereor: μιασεράδεσθαι 54. 2, μιασεράδεσθαι 29. 1, 49. 10, 221. 26-29, 244. 15, μιασεράδεσθαι 64. 11, 73. 6-7, 119. 16, μιασεράδεσθαι 150. 22.	мацаѣ ἀπλός tener: мацаѣ 90. 5, мацаѣ 170. 26.
μιασεράδω σιχτήριμων misericors 218. 21-22; μιασεράδω τι ἔλεώς σοι absit a te 57. 2.	мацаѣница νήπιος parvulus: мацаѣница 36. 14, 242. 24; βρέφος infans: мацаѣница 197. 15, 198. 1. 10-20, мацаѣница 193. 19, мацаѣница 193. 10, мацаѣница 230. 18; adj. мацаѣница νήπιων 75. 4-5.
μιασερνεῖε σιχτήριμων misericors: μιασερνεῖε 218. 20-21; μιασερνεῖε ἐκδι ἀλγῶντι propitius esto 280. 11-12.	мацаѣ-θόρυβος tumultus: мацаѣ 107. 6, 171. 21-22, мацаѣ 97. 13-14, мацаѣ 134. 3-4.
μιασερνην ἑλεημοσύνη elemosyna 14. 25, μιασερνην 14. 17. 22-23, 250. 20, 255. 25, μιασερνην 14. 12-13; dat. μιασερνην, ἑεεε μιασερνη, ἔλεος 26. 16-17.	мацаѣнти θόρυβόσθαι tumultuo: мацаѣнти 134. 6, мацаѣнти 27. 20; περισπάσθαι satago мацаѣнти 245. 9; τυρβάζεσθαι turbor мацаѣнти 245. 13.
μιασερὰ ἔλεος misericordia: μιασερὰ 84. 27, 193. 28, 194. 7. 15, 195. 17, 245. 2, μιασερὰ 87. 18.	мацаѣνни ἀστραπή fulgur: мацаѣнни 111-112, 277. 15, мацаѣнни 89. 13, мацаѣнни 242. 12.
μιασά μι εστὰ σπλαγγίζεσθαι 144. 7, 269. 13, μιαν 138. 5.	мацаѣти σιωπῶω tacere: мацаѣти 103. 16-17, 177. 15, мацаѣти 124. 2, 152. 3, мацаѣти 130. 13, мацаѣти 191. 9.
μιμω coniungitur cum verbo ῥεδντι: παρήγω 72. 24, 180. 21, παρηρῶσθαι 108. 14, 122. 28, 161. 7, 181. 15, παρήρῶσθαι 250. 24, 263. 1-2, διαρῶσθαι 282. 26; μιμω σιδάσθαι dat. sing. διχστίσθαι 301. 17; cum verbo нτι: παρήρῶσθαι 90. 10-11. 12-13. 13, 100. 26-27, 101. 8, 175. 7, 296. 4. 5, ἀντιπαρήρῶσθαι 244. 11. 13, παρήγω 352. 22; cum verbo града παρήγω 121. 17; cum verbo нсти διαρῶω 160. 25, παρηρῶω 179. 9, 300. 4.	мица ѣмѣ, acc. plur. ѣмѣ, unde slavicum десати мацаѣ 284. 23, десати мацаѣ 285. 7, forma vocabuli manet etiam in nominativo: мацаѣ ἑεεε 285. 11. 15 (cf. мацаѣ ἑεεε 285. 6-7), et genetivo: ἄ. мацаѣ 285. 12, ἄ. мацаѣ 286. 2. 3, десати мацаѣ 158. 16, sed 286. 1 legitur accusativus мацаѣ.
μιμητι παρήρῶσθαι transeo, praeterito 24. 15, 189. 18, διαβῆναι 274. 9, διέρχουσι 283. 22; μιμη παρήρῶω 49. 14, 138. 11; μιμηκῶν ἑλθῶν 256. 12, παρήρῶω 275. 15, μιμηκῶν διχγῶν μένου 183. 7-8, μιμηκῶν γενόμενος 183. 9.	можа — можти дунѣти possum: 1 pers. praes. можж 28. 9, 102. 13, 103. 11, 246. 21, 333. 15, 374. 13, 3 pers. pl. aor. 59. 15, 265. 13; можши 13. 10, 21. 20, 119. 15, 150. 21-22. 23-24, 211. 21-22, 219. 8-9, 374. 11; можти 6. 23, 11. 2, 17. 6. 21, 20. 9, 39. 20, 63. 18, 108. 22, 120. 22, 125. 23. 25. 27. 30. 31-32, 141. 20, 142. 8, 144. 13, 151. 18, 156. 12-13, 181. 22, 203. 3, 212. 22, 218. 31, 255. 4, 266. 8. 10. 16, 267. 2, 272. 14, 281. 23, 318. 18, 322. 1. 5-6. 7. 9. 13, 324. 14, 332. 9, 339. 20, 341. 6. 18, 342. 18, 353. 7, 354. 11, 358. 27, 359. 16, 376. 11, 378. 9, можтеѣ 340. 13; можима 375. 7; можти 17. 11, 40. 12, 55. 6, 172. 13-14, 214. 4, 255. 6, 272. 16, 384. 24, 345. 7. 13, 349. 2. 5, 351. 4, 374. 2, 378. 14, 381. 24; можтеѣ 26. 24, 122. 11, 291. 18, 322.
μια μύρον unguentum: μιαμικ 225. 15, vide sub μίρο.	
μια εἶρήνη pax: μια 30. 16-17. 18, 197. 20, 225. 24, 232. 15, 241. 2. 4, 287. 8, 311. 10, 377. 10. 11. 12, 398. 22. 25, 399. 15; μια 32. 24, 33. 1, 241. 3, 257. 23, 384. 12; мироу 287. 17, миремῶ 183. 23, 199. 11-12, мирѣ 248. 12, 246. 26; adj. миремῶ εἶρήνης 196. 4.	
μια κόσμος mundus: μια 46. 3, 57. 15, 147. 22, 153. 27, 184. 22, 236. 3, 315. 1. 2 bis, 323. 14. 15. 19, 336. 22, 342. 18, 356. 15, 360. 3-4, 362. 25, 368. 4, 370. 14. 18. 19, 376. 10. 15. 24, 379. 27, 380. 2. 3. 6, 382. 28, 383. 6. 7, 384. 1, 385. 4, 386. 4. 13. 20. 23, 337. 7, 391. 20, μια 353. 27;	

Faksimil jedne stranice (531) rječnika Jagićeva *Marijinskog jevanđelja* iz fototipskog izdanja, Grac 1960.

Przemysław BROM (Katowice)

Akademia Techniczno-Humanistyczna, Bielsko Biała

ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje

UDK 811.163.4(497.16)

WSPÓŁCZESNE EUROPEJSKIE TENDENCJE JĘZYKOWE NA PRZYKŁADZIE SYTUACJI JĘZYKA CZARNOGÓRSKIEGO

Zmiany, które zaszły na politycznej mapie Europy w dwóch ostatnich dziesięcioleciach, spowodowały problem budowania struktur młodych państwowości w warunkach różnorodności etnicznych, nierównych warunków gospodarczych i całego szeregu innych utrudnień. Niezwykle ciekawe są próby sformułowania programu rozwoju świadomości narodowej w nowopowstałych państwach (jak również w tych, które powróciły do niezależności po okresie pozostawania w większym systemie państwowym).

Niezwykle ciekawe są próby sformułowania programu rozwoju świadomości narodowej Czarnogórców, ponieważ jednym z najważniejszych elementów budowania wspólnoty narodowej jest istnienie jej języka urzędowego. W przypadku bliskiego podobieństwa językowego sama jego nazwa odgrywa ważną rolę w procesie budowania więzi w grupie. Za niezwykle ważny uważa się psychologiczny aspekt wykorzystywania nazwy języka w szkołach, na ulicy, w domu i pracy, co kształtuje przekonanie o odmienności grupy. Obecna sytuacja na sztokawskim obszarze językowym, kiedy to istnieje wspólny słowiański system językowy, którego socjolingwistyczne podsystemy funkcjonują jako standardy narodowe, wydaje się być rozwiązaniem najlepiej odzwierciedlającym współczesne tendencje językowe na Bałkanach.

Procesy społeczno polityczne przebiegające pod koniec XX wieku doprowadziły do powstania szeregu nowych państw, które stały się

równoprawnymi uczestnikami procesów międzynarodowych. Zmianom uległy dotychczasowe granice – wyznaczone nie w wyniku procesów etnicznych i kulturowych, lecz będące efektem konfliktów i kompromisów między siłami polityczno-gospodarczymi. Powstał problem budowania struktur młodych państwowości w warunkach różnorodności etnicznych, nierównych warunków gospodarczych i całego szeregu innych utrudnień – od działań międzynarodowych korporacji do konfrontacji współczesnych ideologii. W ich obliczu w wielu państwach w obawie przed ponowną utratą państwowości pojawiły się tendencje niedemokratyczne.

Niezwykle ciekawe są próby sformułowania programu rozwoju świadomości narodowej Czarnogórców.¹ Jest to bowiem proces najtrudniejszy w przypadku niewielkich narodów, które dodatkowo pozostawały elementem większego systemu państwowego i z tego powodu nie udało im się stworzyć systemu instytucji mających na celu kształtowanie tożsamości narodowej. Zagrożenie jest tym większe, im większą przewagę w strukturach państwa ma naród dominujący, dysponujący środkami prowadzącymi do narzucania swoich tradycji i polityki kulturowej. Bardzo często efektem tego jest asymilacja słabszego narodu, przy czym nierzadko odbywa się to przy wsparciu ze strony systemów oligarchicznych.

Jednym z najważniejszych elementów budowania wspólnoty narodowej jest istnienie jej języka urzędowego. W przypadku bliskiego podobieństwa językowego sama jego nazwa odgrywa ważną rolę w procesie budowania więzi w grupie. Za niezwykle ważny uważa się psychologiczny aspekt wykorzystywania nazwy języka w szkołach, na ulicy, w domu i pracy, co kształtuje przekonanie o odmienności grupy. Podkreśla się również znaczenie symboli narodowych, flagi, godła, waluty, folkloru, wydarzeń sportowych i innych.

Język narodu i państwa jest instrumentem społecznej komunikacji i podstawą jego kultury. Analizę sytuacji językowej na danym terytorium i w określonej przestrzeni czasowej zacząć należy od sytuacji społecznej, która ją determinuje. Ma na nią wpływ szereg elementów struktury społecznej. Badacze wskazują na grupę stałych elementów w relacji społeczeństwo-język, które powodują traktowanie języka jako swego rodzaju fenomenu społecznego – *lustra* w którym odbija się obraz

---

¹ Por. P. Brom: Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny. Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007.

społeczeństwa. Zależność ta nie polega na wzajemnej nierozłączności, lecz na uzupełnianiu się i uwarunkowywaniu. Socjolingwista Fernando Rosi-Landi pisze, że o czymś, co da się opisać jako język bez społeczeństwa, w najlepszym wypadku można powiedzieć, że jest to martwy język.²

W analizie literacko-językowej sytuacji w Czarnogórze należy wziąć pod uwagę: 1) tradycję językowo-piśmienniczą, 2) uwarunkowania społeczne oraz 3) sytuację narodu czarnogórskiego, jak również innych narodów i mniejszości narodowych w Republice Czarnogóry.

Język, którym posługują się mieszkańcy Czarnogóry jest systemowo bliski językom używanym w Bośni i Hercegowinie, Chorwacji czy Serbii. Narody mieszkające na obszarze dawnej Jugosławii posługują się językami, które wzajemnie rozumieją. Faktem jest również istnienie różnic i elementów charakterystycznych w każdym z tych języków. Język czarnogórski posiada szereg elementów specyficznych, które jednakże nie uniemożliwiają jego użytkownikom komunikacji z pozostałymi narodami obszaru sztokawskiego.³

Jednym z najistotniejszych elementów tożsamości kulturowej i państwowej jest język. Oprócz języka tożsamość determinuje struktura państwa, terytorium, historia, różne formy kultury narodowej itd. Analizując stosunek tożsamości kulturowej i języka w Czarnogórze można zapytać: czy istnieje odrębna czarnogórska tożsamość kulturowa jako ważny element struktury społecznej i czy można zatem mówić o języku czarnogórskim jako niezależnym bycie? Należy zaznaczyć, że tożsamość kulturowa każdego społeczeństwa jest wynikiem prowadzonej na tym polu polityki państwa, a w Czarnogórze, poza kilkoma próbami w latach dziewięćdziesiątych, nie udało się wypracować pomysłu na strategię w tym zakresie. Pod pojęciem polityka językowa rozumiemy zespół dyrektyw dotyczących kształtowania stosunku społeczeństwa do języka⁴. Inna definicja wskazuje na cel, który polityka językowa ma osiągnąć: zespół środków przedsięwziętych w celu wywołania zaplanowanych zachowań społecznych w dziedzinie języka.⁵ Wydaje się więc ważnym

² F. Rosi-Landi: *Jezik kao rad i kao tržište*. „Rad” Belgrad, 1982, str. 21.

³ Por. E. Tokarz: *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*. W: *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*. Katowice 2001

⁴ Por. H. Kurkowska: *Polityka językowa a różnicowanie społeczne współczesnej polszczyzny*. W: *Socjolingwistyka 1*, Katowice 1977.

⁵ *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*. Red. K. Polański. Wrocław 1993, s. 408-409.

celem kształtowanie w społeczeństwie takich postaw wobec języka, które wypływają z traktowania go jako wartości nadrzędnej. Działania do tego prowadzące polegają m.in. na umiarkowanym interwencjonizmie o charakterze informacyjnym. Jednocześnie celem jest wykształcenie w społeczeństwie akceptacji faktu, że język jako twór żywy ulega ciągłym zmianom, które są nieodzownym elementem jego rozwoju. Wykonawcami polityki językowej powinny być instytucje państwowe i samorządowe wszystkich szczebli a także szkoły, media itp. W czasie istnienia Socjalistycznej Federalnej Republiki Jugosławii polityka językowa prowadzona była w sposób niekonsekwentny i funkcjonowała na dwóch poziomach: oficjalnym i nieoficjalnym.⁶ Istnienie wielu dwuznaczności w sferze oficjalnej miało również negatywny wpływ na jej prowadzenie.

Wydarzenia pierwszych lat nowego stulecia otworzyły nowe perspektywy przed językiem czarnogórskim, chociaż w dalszym ciągu borykano się z podstawowymi problemami – przykładem może być sytuacja w czarnogórskim szkolnictwie, w którym w 2001 roku 95% podręczników przeznaczonych dla szkół średnich i wyższych napisanych było w dialekcie *ekawskim*.⁷ Rozpad jugosłowiańskiej wspólnoty językowej i spowodowana tym potrzeba unormowania własnego języka była tym ważniejsza, im bardziej ma się na uwadze fakt, że żadna działalność związana z językiem na tym obszarze nie miała wyłącznie wymiaru naukowego – zagadnienia języka zawsze reprezentowały szersze problemy społeczne i polityczne.

Bośniacy, Chorwaci, Serbowie i Czarnogórcy oficjalnie używali języka opartego na sztokawskiej podstawie dialektalnej, który nigdy w historii nie uzyskał wspólnej – powszechnie akceptowalnej – nazwy. I chociaż przez większą część XX wieku mówiono o języku *serbsko-chorwackim* / *chorwacko-serbskim*, to Chorwaci nazywali go *chorwackim* a Serbowie *serbskim*. Również w Bośni od początku XX wieku istniała tendencja do nazywania używanego tam języka bośniackim. W Czarnogórze w pewnych okresach historycznych funkcjonowała nazwa język czarnogórski. Wspomina o nim również Vuk Karadžić, pisząc w 1837 roku, że francuski pułkownik Vijala de Somijer mówił o języku czarnogórskim jako o dialekcie greckim. Pół wieku później Lubomir

---

⁶ Por. B. Oczkova: Wpływ polityki językowej w Jugosławii na normę języka chorwackiego. W: *Bulletin de la société polonaise de linguistique*. Fasc LVIII 2002.

⁷ Por. M. Nikčević: Jezik između domovine i stranputica. W: *Ogledi / studije / susreti. Apologetika crnogorskog jezika*. HCDP Croatica-Montenegrina RH. Osijek 2004, s. 20.

Nenadović stwierdza, że język którego się używa w Czarnogórze jest odmienny od używanego w Nowym sadzie i Belgradzie.

Na obszarze południowosłowiańskim istnieje wspólny słowiański system językowy, którego socjolingwistyczne podsystemy funkcjonują jako standardy narodowe, wzmacniając tym samym tożsamość ich użytkowników. Mamy więc jeden językowy system shtokawski i kilka odrębnych standardów językowych. Zarówno Bośniacy, Chorwaci jak Serbowie i Czarnogórcy urzędowo nazywają swój język zgodnie z nazwą narodu i państwa w którym żyją. Wydaje się, że sytuacja taka najlepiej odzwierciedla współczesne tendencje i stanowi rozwiązanie kompromisowe – tak potrzebne we wciąż jeszcze trudnej sytuacji społeczno-politycznej na Bałkanach.

Przemyslav BROM

CONTEMPORARY EUROPEAN LANGUAGE TENDENCIES ON THE BASIS OF THE MONTENEGRIN LANGUAGE

Summary

Transformations which took place on the political map of Europe over the last two decades made it difficult to construct the structures of new nations with ethnic diversification, not equal economic conditions and the whole scope of other difficulties. Extremely interesting are attempts of forming a program of developing national awareness in the new countries (also in those which regained independence after a period of constituting a part of a bigger country system).

Special interest provoke attempts to form a programme of developing national awareness of Montenegrans since existence of the formal language is one of the most important elements of constructing a community. When languages are similar, the name itself plays an important role in creating ties within a group. The psychological aspect of using the name of the language in schools, in the street, at home and at work are considered significant as they influence the feeling of cultural difference of the group.

The present situation in the region of shtokav dialects, with the common Slavic language system, which sociolinguistic subsystems function as national standards, seems to be the solution best illustrating the contemporary language tendencies in the Balkans.

Bibliografija:

Brom. P.: Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny. Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007.

Crnogorski jezik u javnoj upotrebi. Zbornik saopštenja s okruglog stola. Crnogorski PEN Centar, Podgorica 2002.

Crnogorski jezik bio bi najbolje rješenje, W: *Pobjeda*, 21.10, 2006

Dalewska-Greń, H.: Języki słowiańskie. Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002

Đurović. Ž.: *Crnogorski književni/standardni jezik u dijahroniji i sinhroniji*. W: *Štokavski književni jezici u porodici slovenskih standardnih jezika*. Crnogorski P.E.N. Centar. Podgorica 2004

Jezici kao kulturni identiteti na području bivšega srpskohrvatskoga ili hrvatskosrpskoga jezika. Crnogorski PEN centar, Cetinje 1998

Jezik kao domovina. Deklaracija Crnogorskog PEN centra o ustavnom položaju crnogorskog jezika. Doclea, br. 3. Podgorica 1994

Kovačević, M.: *Jedan ili tri jezika?* Lingvistički nazivi na srednjojužnoslavenskom području. W: *Jezik i demokratizacija (Zbornik radova)*. Sarajevo 2001

Kurkowska, H.: Polityka językowa a zróżnicowanie społeczne współczesnej polszczyzny. W: *Socjolingwistyka I*, Katowice 1977

Molas J: Chorwacka dyskusja o statusie i nazwie języka, W: *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej* nr 40\2005, Warszawa

Nikčević, M.: *Ogledi / studije / susreti. Apologetika crnogorskog jezika*. HCDP Croatica-Montenegrina RH. Osijek 2004

Nikčević, V.: *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom I, Matica crnogorska, Cetinje 1993

Nikčević, V.: *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*. Tom II Od 1360 do 1995 godine, Matica crnogorska, Cetinje 1997

- Nikčević, V.: *Crnogorski pravopis*. Crnogorski PEN centar, Cetinje 1997
- Nikčević, V.: *Piši kao što zboriš. Glavna pravila crnogorskoga standardnoga jezika*. CDNK Podgorica, 1993
- Nikčević, V.: *Status i problemi crnogorskog jezika*. Doclea, br. 2, Podgorica 1994
- Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*. Zbornik radova. Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje. Cetinje 2005
- Oczkova, B.: Wpływ polityki językowej w Jugosławii na normę języka chorwackiego. W: *Bulletin de la société polonaise de linguistique*. Fasc LVIII 2002.
- Oczkova, B.: Zagadnienia sporne w językoznawstwie chorwackim i serbskim po rozpadzie języka serbsko-chorwackiego. W: *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*. Kraków 1999
- Rosi-Landi, F.: *Jezik kao rad i kao tržište*. „Rad” Belgrad, 1982
- Spagińska-Pruszk, A.: *Język-naród-państwo (dylematy językowe narodów Jugosławii)* W: *Riječ*, god.11, sv.1, Rijeka, 2005
- Spagińska-Pruszk, A.: *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego. Gdańsk 1997
- Tokarz, E.: Dynamika rozwoju języków słowiańskich końca XX w. W: *Narodowy i ponadnarodowy model kultury. Europa Środkowa i Półwysep Bałkański*. Red. B. Zieliński. Wyd. Naukowe PAN. Poznań 2002
- Tokarz, E.: *Mikrojęzyki słowiańskie – problemy badawcze językoznawstwa porównawczego*. W: *Nowe czasy, nowe języki, nowe (i stare) problemy*, Katowice 1998
- Tokarz, E.: *Mit wspólnoty Słowian południowych i jego konsekwencje (na przykładzie narodów dawnej Jugosławii)*. W: *Rozpad mitu i języka?* Katowice 1992
- Tokarz, E.: *Współczesne standardy językowe dialektów sztokawskich*. W: *Języki słowiańskie dziś. Nowe fakty. Nowe spojrzenia*. Katowice 2001
- Ustav Republike Crne Gore*, 12. 10. 1992

Ljiljana KOLENIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera

UDK 811.163.42`373.7

FRAZEOLOGIJA U HRVATSKIM JEZIKOSLOVNIM ČLANCIMA

*Članak govori o frazemima u hrvatskim tekstovima jezikoslovne tematike. U takvim su tekstovima najčešći frazemski konektori, poveznice tipa **budući da, s obzirom na, bez obzira na, u vezi s** i slični. Razgovorni su frazemi vrlo rijetki, a frazemi književno-umjetničkoga stila još rjeđi. Frazeologija je hrvatskih jezikoslovnih tekstova prepoznatljiva što znači da su hrvatski jezikoslovci izgradili i stručnu frazeologiju.*

Obično se funkcionalni stilovi u hrvatskom jeziku dijele na znanstveni stil, administrativni stil, književnoumjetnički stil, popularnoznanstveni stil, novinski i publicistički stil. U ovom ćemo članku govoriti o znanstvenom stilu. Budući da svaka struka ima uz uskostručnice i ostale riječi specifične baš za tu struku, pretpostaviti je da svaka struka ima i svoju izgrađenu frazeologiju. Za frazem uzimamo uobičajenu definiciju po kojoj je bitno da je to: 1. ustaljena i prepoznatljiva sveza, 2 najmanje dviju riječi, 3. u kojoj je došlo do preobrazbe značenja barem jedne sastavnice te sveze i da se 4. frazem uklapa u kontekst kao njezin sastavni dio. (V. npr. Menac 1970., 1-4, Matešić 1982., V.-VI.).

Frazeologiji se u znanstvenom stilu u Hrvatskoj ne posvećuje tolika pozornost kao frazeologiji u književnim djelima¹, medijima² ili pak

---

¹ V. npr. Menac i Moguš 1989., Menac 1992., Moguš 2001., Kolenić 1998., Kolenić 2006.

² V. npr. Mihaljević i Kovačević 2006.

u razgovornom stilu (tu uvršćujemo i frazeologiju hrvatskih dijalekata³). Antica Menac 1998. godine upozorava da općenito stilska klasifikacija frazema u našem jezikoslovlju «gotovo sasvim izostaje» te da stoga misli «da će se naši frazeolozi morati ubuduće više pozabaviti problematikom stilističkih značenja frazema, što će onda povući za sobom i odgovarajuću leksikografsku obradu.» (Menac 1998., 265).

Ovaj je rad pogled na frazeologiju u hrvatskim člancima s jezikoslovnim temama. Pri odabiru korpusa vodila sam računa: a) da bude zastupljeno što više jezikoslovaca hrvatoslovaca (kroatista) ili onih koji se bave i hrvatoslovnim temama, b) da budu isključivo znanstveni članci, a ne primjerice znanstveno-popularni ili publicistički, c) da se bave različitim jezikoslovnim temama, ali ponajviše frazeološkim d) da svaki od navedenih autora bude zastupljen samo s jednim člankom. Najviše je znanstvenih članaka iz kojih sam ekscerpirala građu iz zbornika Riječki filološki dani (2006.), ima tekstova iz Filologije⁴, pa i iz osječke Književne revije iz 2005.⁵, upravo broja koji je podaren jezikoslovlju. Frazeme sam ekscerpirala iz članaka naših jezikoslovaca Stjepana Babića, Sande Ham, Lade Badurine, Željke Fink, Sanje Holjevac, Marijane Horvat, Nade Ivanetić, Ivana Jurčevića, Ljiljane Kolenić, Barbare Kovačević, Branka Kune, Ive Lukežić, Blaženke Martinović, Mihaele Matešić, Antice Menac, Milice Mihaljević, Josipa Miletića, Milana Moguša, Žarka Muljačića, Bernardine Petrović, Nede Pintarić, Ive Pranjkovića, Mirka Petija, Vlaste Rišner, Josipa Silića, Diane Stolac, Sanje Vulić, Marije Znika. Ovom sam suvremenom korpusu u kojem nema tekstova starijih od 1998. godine dodala i svoja ranije zapažanja o frazeologiji jezikoslovaca i književnih povjesničara s početka 20. stoljeća: Nikole Andrića, Vatroslava Jagića, Branka Vodnika, Josipa Hama.

Po frazeologiji u velikoj mjeri možemo odrediti stil nekoga pisca, ali možemo odrediti i funkcionalni stil (znanstveni, administrativni, novinarski, književni, razgovorni). Ako frazeologiju shvatimo u širem smislu, u frazeme možemo uvrstiti i neke sveze za koje je do sada bilo upitno možemo li ih uvrstiti u frazeme. Prema osnovnoj definiciji frazema,

---

³ Primjerice u rječniku senjskoga govora Milana Moguša dobro su zastupljeni frazemi ovjereni u rečenicama živa govora. (Moguš 2002.)

Objelodanjen je i frazeološki rječnik novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj Mire Menac-Mihalić (Menac-Mihalić 2005).

⁴ Birala sam one članke iz Filologije što se bave leksikom i frazeologijom, ne starije od 1998. godine. Časopis Filologiju izdaje Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

frazemi su u znanstvenom stilu i **konektori** (poveznice) tipa: *s obzirom na, u skladu s, budući da* i sl. *Budući da* obično zamjenjuje veznik «kako». Dakle, *budući* (glag. pril. sad. glagola *biti*) i *da* (veznik) imaju pojedinačno drugo značenje nego u navedenoj svezi pa bismo trebali i takvu svezu uvrstiti u frazeme. Ako bi prigovor bio da se ne radi o dvije punoznačnice, mislim da se danas općenito frazeolozi slažu da ne moraju biti dvije punoznačnice u frazemu, a to mišljenje u Hrvata ponajprije zastupaju Antica Menac i Željka Fink (v. Menac 1978., 221, Fink 2000.) U gramatici J. Silića i I. Pranjkovića takvi se konektori zovu i «frazelogiziranim izrazima». (Silić-Pranjković 2006., 377.) Navedenu svezu riječi *budući da* koja se javlja gotovo u svim jezikoslovnim tekstovima i to više puta, nisam našla u našim frazeološkim rječnicima premda mislim da bi s obzirom na to da ima sva obilježja frazema, trebala biti. Uz *budući da* gotovo svi navedeni autori rabe više puta svezu *riječ je o*. Zanimljivo je stoga da ni taj frazem nisam našla u našim frazeološkim rječnicima. Taj frazem možemo protumačiti s «biti sadržajem, temom». Dakle, došlo je do semantičke preobrazbe sastavnice *riječ* u frazemu *biti riječ o*. Primjera je za navedene frazeme bezbroj, dajemo samo po jedan iz suvremenih tekstova:

... a sastavljeno i rastavljeno pisanje jedno je od razloga polemici; budući da u radu raspravljam o pravopisnom načelu, a ne o kojem konkretnom pravopisu, ne mogu raspravljati o PHJ jer ondje nije ni navedeno ništa o tom kako i zašto frazemski prijedložni izrazi u frazemima srastaju, tek je iz priloženoga rječnika jasno da se frazemski prijedložni izrazi smatraju sraslima i kao takvi imaju status priloga.

Ako je riječ o leksemima koji ne pripadaju uskostručnome uporabnom području, prevedenice će u načelu imati standardnojezični status.

Frazem *riječ je o* rabe i stariji jezikoslovci, poput Josipa Hama i Vatroslava Jagića.

Pavičić mu je, kako je ranije istaknuto, posvetio opsežnu studiju, nastojeći svojim historijskim izvodima o kojima je već prije bila riječ, pribaviti i jezičnu sankciju. (Josip Ham)

...ne može doista biti riječi ni o kakovu napretku u narodnom jeziku (Vatroslav Jagić)

Možemo reći da su frazemi *riječ je o* i *budući da* konektori

⁵ Književni broj osječke Književne revije uredila je Sanda Ham 2005.

(poveznice)⁶. Konektor povezuje raniju rečenicu i misao s novom koja ju slijedi. Kada govorimo o frazeologiji u jezikoslovnim djelima, onda ponajprije govorimo o takvim svezama, konektorima. Po njima se članci prepoznaju i ti se konektori ponavljaju iz rada u rad. Jedan autor u članku može i po desetak puta uporabiti sveze *budući da*, *riječ je o* i slične.

Od konektora najčešći su u našem korpusu uz već navedeni *budući da* još i *s obzirom na*. Konektor *s obzirom na* može imati i oblik *s obzirom da*. Izričaj *s obzirom na* ima i svoj oprječni vid: *bez obzira na* koji je također čest. Frazem *bez obzira na* ima i svoj kraći oblik, *bez obzira*. *Obzir* je riječ česta u frazeološkim sklopovima znanstvenoga stila. Tako je uz *s obzirom na* i *bez obzira na* vrlo čest i frazem *uzeti u obzir* što ga rabe mnogi jezični znanstvenici:

Posuđenice mogu s obzirom na prilagođenost, proširenost i uporabu u različitim jezičnim funkcionalnim stilovima imati različiti jezični status.

S obzirom na to da rastavljeno/sastavljeno pisanje frazemskih prijedložnih izraza svi autori temelje isključivo na značenjskom kriteriju i ovaj će se opis zadžati u tim okvirima, pa se naglasni kriterij ne uzima u obzir - u radu se ne govori ni o naglasku prijedložnih izraza, ni složenih priloga.

Eufemizmi u javnoj komunikaciji s obzirom na pojavne oblike i načine nastanka istovjetni su onima u privatnoj, no razlika je u uzrocima i učincima njihove uporabe.

Bez obzira na to imaju li ili nemaju sve kategorije riječi (vrste riječi) leksičko značenje ...

Pravopisni priručnici, bez obzira za koje se pravopisno rješenje odlučuju, ne upotrebljavaju naziv frazem (osim HP 2000.), ali je iz primjera jasno da je riječ o frazemima i to o idiomatskim izrazima...

Uzete su u obzir i jedinice koje u svom sastavu sadrže i komponentu rat i ratni.

Konektori spajaju ne samo rečenice, nego i dijelove teksta. U hrvatskoj su znanosti o jeziku i književnosti česti konektori *prema tomu(e)*, *valja/treba/zanimljivo je napomenuti/ naglasiti/istaknuti/upozoriti/reći, u vezi s, što se tiče, s jedne strane... a s druge strane* i sl. Navodim nekoliko

---

⁶ O tome što je konektor v. npr. u Velčić 1987., Stolac i Tribljaš 1994.

primjera:

Prema tomu, riječ je o: a) izvatku iz skladnje i b) dopuni upravo skladnje, a ne morfologije.

Valja napomenuti da u Pacelovu tekstu ima i genitiva množine na –ah (npr. jezicah, podnarječjah, i sl.), ali to Vežić ne spominje. Zanimljivo je napomenuti da je iste 1853. godine jedan drugi član odbora koji je pratio rad na Šulekovu rječniku također objavio svoju analizu kemijskoga nazivlja.

U vezi je s njime i imenica fabrika koja je nekoč značila «građevinu, zgradu, fond za građenje ili održavanje crkve i sam posao popravka», a danas bismo je pisali velikim početnim slovom jer označava propalu Tvornicu papira ili Harteru u kojoj su tijekom čitavoga 20. stoljeća radile generacije Grobničana.

Što se tiče prigovora da spomenuti sustav «opterećuje pamet», Pacel ironično predlaže da se iz logike, odnosno metodologije izbací sve ono što uči o sustavnosti li da Glasonoša «ukaže novi kakov sustav».

Hoće li to mjesto biti popunjeno, ovisi s jedne strane o leksičkosemantičkoj naravi glagola, a s druge strane o želji i volji govornika da...

Frazem *s jedne strane... a s druge strane* može imati još dvije inačice. Naime, neki autori rabe samo *s druge strane*, a neki samo *s jedne strane*. Rečenica koja počinje *s druge strane* suprotstavlja se onome što je u ranijoj rečenici (misli) rečeno, a rečenica koja počinje *s jedne strane* u drugom svom dijelu govori suprotno od onoga što je na početku rečenice rečeno. Navodim primjere za obje mogućnosti:

S druge strane, *po mentaliteu su stariji stanovnici Velikoga Kukeda vrlo slični starijem naraštaju današnjih gradišćanskih Hrvata...*

Ono je potrebno s jedne strane za dopune dosadašnjim rječnicima, ali jednako i za proučavanje leksički i tvorbenih obilježja i težnji ili razvojnoga smjera jednoga jezika.

Frazem *s jedne strane..., a s druge (strane)* javlja se i u starijim jezikoslovnim tekstovima, a on može glasiti i *u jednu ruku..., a u drugu*. U mom je korpusu sveza s *rukom* kao sastavnicom rjeđa u jezičnoznanstvenim tekstovima.

Dosta frazema javlja se u različitim, pa i u istih autora s inačicama. Nabrojít ću neke konektore koji se mogu pojaviti u različitim inačicama: *u*

vezi s/u svezi s /s tim/ s tim u vezi; prema tomu/tome; valja/treba/zanimljivo je napomenuti/istaknuti/reći/upozoriti/naglasiti; može se/valja/treba reći:

U vezi s drugim bečkim dokumentom valja se podsjetiti okolnosti i konteksta samoga događaja.

S tim u vezi, umjesto zaključka, navodimo riječi njemačkog pragmatičara Dietera Wunderlicha koji kaže kako je...

-posebnost značenjskih odnosa unutar frazeoloških sraslica i frazeoloških cjelina čijim su dijelom prijedložni izrazi, a u svezi s tim i propitati mogućnost izdvajanja frazemskih prijedložnih izraza kao zasebnih leksičkih i gramatičkih jedinica - složenih priloga

Prema tomu, takvi se naglasci na imenicama u vokativu ostvaruju kao silazni na unutaršnjim slogovima i nisu u skladu s raspodjelom naglasaka u hrvatskom standardnom jeziku.

Posuđenica bi prema tome bila svaka riječ stranoga podrijetla, bez obzira na stupanj njezine prilagodbe i bez obzira na njezin standardni, odnosno nestandardni jezični status.

Međutim, treba istaknuti razlike koje u hrvatskom naglasnom sustavu postoje između jezika kao sustava i jezika kao standarda...

Ipak treba napomenuti da je u priloga bogzna srastanje još uvijek nepotpuno i nedovršeno jer sastavnice nisu u potpunosti okamenjene

Na pitanje treba li takve sveze riječi (poveznice, konektore) tipa *s jedne strane...*, a *s druge strane, s obzirom na, bez obzira na, budući da* i sl. držati frazemima, možemo odgovoriti da mi mislimo da treba. Osim što imaju sva obilježja frazema, te su sveze toliko prepoznatljive da ćemo ih odmah prihvatiti kao ustaljene i sa značenjem koje one imaju kao cjelina.

U gramatikama se poveznice (konektori) često spominju u poglavlju o veznicima. U *Akademijinoj gramatici* skupine autora (*Akademijina gramatika* 1991.), primjerice, piše: «Kao što primjeri pokazuju, veznici mogu biti jednočlani i dvočlani, a kad službu veznika ima neki skup riječi, tada i više: *osim toga što, zbog toga što, s obzirom na to da...*» I dalje: «U novijim se radovima nastoji prave i neprave veznike nazvati jednim nazivom: *konektor*, a to bi se hrvatski moglo reći *vezilo, vežnjak, poveznik, poveznica ili svezica.*» (*Akademijina gramatika* 1991., 733.) Josip Silić u radu u kojem govori o znanstvenom stilu spominje i takve sveze koje služe kao konektori. On ih zove «frazelogiziranim sintaktičkim konstrukcijama». Za Josipa Silića «frazelogizirane konstrukcije» služe

kao veznici, odnosno kao «objašnjivači prethodnoga sadržaja i kao zamjenjivači prethodnoga sadržaja, pa onda i kao sredstva povezivanja jednoga sadržaja s drugim» (Silić 1997., 407). Kasnije Josip Silić i Ivo Pranjković u svojoj gramatici konektore zovu *tekstnim veznim sredstvima* (mislim da bi bolji bio jednočlani naziv, *poveznice*), a navedene tipove konektora «frazelogiziranim izrazima» (Silić-Pranjković 2006., 377.) Same gramatike, dakle, konektore ne zovu frazemima, nego skupom riječi ili «frazelogiziranim izrazima». Josip Silić u spomenutu radu o znanstvenom stilu izrijekom kaže: «U znanstvenome stilu nema mjesta emocionalno-ekspresivnim frazama, jer su u suprotnosti s načelom logičnosti znanstvenoga sadržaja i s načelom objektivnosti izražavanja toga sadržaja. U njemu nema frazeologizama (frazema) tipa stati komu na žulj». (Silić 1997., 405). Frazemi tipa «stati komu na žulj» pripadaju razgovornom stilu, a ne znanstvenom. Ako prihvatimo činjenicu da i znanstveni stil ima svoju frazeologiju, u što nema sumnje, onda i navedene sveze riječi koje služe kao konektori valja držati frazemima. Neki su od navedenih sveza što ih držimo ovdje frazemima i uvršteni u hrvatske frazeološke rječnike pa možemo reći da su i u tim rječnicima dobile status frazema. Usporedila sam popis svojih frazema s dvama frazeološkim rječnicima književnoga jezika, *Hrvatskim frazeološkim rječnikom* troje autora, Antice Menac, Željke Fink-Arsovski i Radomira Venturina iz 2003. godine (kasnije Menac 2003.) i *Hrvatsko-njemačkim frazeološkim rječnikom* skupine autora iz 1998. godine glavnoga urednika Josipa Matešića (kasnije Matešić 1998.) U *Hrvatsko-njemačkom sam rječniku* (Matešić 1998.) pronašla od sveza što ih držim frazemskim konektorima: *bez obzira na, s obzirom, s obzirom na, drugim riječima, u pravilu, po svoj prilici, samo se po sebi razumije, u svakom slučaju, s jedne strane... a s druge strane, na prvi pogled* itd. Neke od navedenih sveza zapisuje i *Hrvatski frazeološki rječnik* (Menac 2003.): *na prvi pogled, po svoj prilici, samo se po sebi razumije, drugim riječima, uzeti u obzir, po svemu sudeći* itd.

Sadržajno se frazemi jezikoslovnih tekstova mogu podijeliti u veće skupine:

a) povezivanje misli, povezivanje s ranije rečenim/tekstom:

u vezi s, prema tomu/e, budući da, biti riječ o, s obzirom na, na taj način, drugim riječima, dovoljno je spomenuti, s jedne strane..., a s druge, u tom smislu;

b) opseg teme, misli:

u dobroj mjeri, svesti na najmanju mjeru, širok raspon, dati prostora, posvećivati pozornost, cijeli niz, podnositi izvještaj, baciti više svjetla, kazati izrijekom, u pravom smislu, puni smisao, privući pažnj/pozornost, do neslućenih razmjera;

c) opreznost u iznošenju zaključaka:

koliko se čini, ne moći oteti se dojmu, na neki način, po svoj prilici, ići u prilog, samo se po sebi razumije, po mom sudu, po svemu sudeći, na prvi pogled, u pravilu, polaziti od pretpostavke, povući za sobom;

d) postavljanje i rješenje problema:

dolaziti u pitanje, postavljati pitanje, biti u pitanju, odgovoriti na pitanje, otvoreno pitanje, dati rješenje, poći za rukom, kako se tko sjeti, sreća se osmjehnula, biti na tragu, ući u trag, doći na udar, polučiti uspjeh, dostizati svoj vrhunac.

Iz ove se podjele vidi da je temeljno značenje frazema u jezikoslovnim tekstovima ono što se odnosi na povezivanje teksta (rečenica, ulomaka) i ono što se odnosi na samu temu rada odnosno središnji problem i njegovo rješenje.

Ranije su u jezikoslovnim raspravama bili česti navodi iz stranih jezika, posebno iz latinskoga. Nikola Andrić u *Braniču jezika hrvatskoga* često umeće takve navode, primjerice *Habeant sibi!, In hoc signo vincemus, ab ovo* itd. (V. Kolenić 2006., 182.) U suvremenim člancima nastalim u okviru posljednjega desetljeća našla sam u dvoje autora isti frazem *pars pro toto*, i ni jedan drugi.

Stotinjak godina prije bilo je uobičajeno da se radi živosti i uvjerljivosti ubaci i pokoja narodna poslovice ili krilatica u jezikoslovne tekstove. Tako je stil Vatroslava Jagića u njegovim člancima znatno obogaćen narodnom mudrošću i općenito mudrim izrjekama. On tako prestaje biti monotonim i suhoparanim:

Frane Kurelac napisao knjigu; - al kod tog «piše, pisao, napisao» ne ima knjizi ni traga; novom tome čudu što mu se još i o porodu sumnjalo, nisam dakako znao nit imena a još manje poznavao mu čudi. Pobjah se da tu ne bude mnogo zбора, a nikakva stovora: al tko čeka, dočeka.

Nije siromah onaj koji nikad ništa nije imao, nego onaj koji je imao pa izgubio, *veli mudro naša riječ: nu ako smo spali bili s mjesta na koje nas prije dvjesta godina naši stari namjestiše, to se ipak već i preporodismo.*

Al je tako vavijek na svijetu; štogod valjana teško si put krči; premda nisam ni ja željan kritika, a osobito onakih ne o kojih se daje reći: lasno je govoriti, ma je teško tvoriti.

Ovako otprilike bijaše donekle, ali je sada posvema drugačije otkada sve to bolje uviđamo da je istinita naša narodna poslovice: teško tome ko za tuđom pameti ide.

Međutim, meni se vidi, Kurelac se više šali, ma u svakoj šali ima polovica zbilje.

U suvremenim tekstovima uglavnom mudre izrjeke nisam našla. Čak i u člancima koji su pisani nešto «lakšim» stilom, obično nema mudrih izrjeka, nego se više u njima rabi frazeologija razgovornoga stila, što dakako nije isto.

Imenice koje se u suvremenim frazemima našega korpusa češće javljaju i koje većina autora rabi jesu: riječ (*biti riječ, lijepa riječ, drugim riječima, ne naći ni riječi, u nekoliko riječi*), pitanje (*dolaziti u pitanje, biti u pitanju, postavljati pitanje, odgovoriti na pitanje, otvoreno pitanje*), obzir (*bez obzira na, s obzirom na, uzeti u obzir*), smisao (*u pravom smislu, u širem smislu, u tom smislu*), strana (*dobra strana, na sve strane, s jedne strane..., a s druge strane, s jedne strane, s druge strane*), pažnja/pozornost (*privući/pokloniti/obratiti pozornost/pažnju*).

Tekstovi na prijelazu stoljeća rabili su često riječ *duh* u različitim, frazeološkim i nefrazeološkim svezama. Tako Branko Vodnik ima *narodni duh, duh priproste narodne pjesme, prodahnut istim duhom, sloboda duha, kršćanski duh, duh jednostavnosti, duh njemačkog jezika, sredovječni duh, Božji duh, smionost duha, duh savremenog prosvjećenja*. Dragutin Prohaska u *Ilirizmu u Osijeku* ima *feudalni duh, domorodni duh, duh latinski i klasični, stari duh, duh jednakosti i slobode, hrvatski duh, duh novoga njemačkoga kurza*. Dakle, imenica *duh* mogla se javiti u različitim svezama, a značila je uglavnom obilježje, nastojanje. U suvremenim sam tekstovima tu imenicu zabilježila u manje članaka: *duh vremena* i *duh jezika*. I u suvremenim tekstovima *duh* znači obilježje, značajke:

Osobito se smatraju germanizmima izrazi i konstrukcije, koje su

tude duhu jezika, a nastale su doslovnim prevođenjem s njemačkoga kao što su to npr. sjesti se: nj. sich setzen, mjesto pravilnoga sjesti.

Ta svjedočenja mogu biti vrlo osobna i odnositi se npr. na atmosferu i duh jednog – sa stajališta aktualnog trenutka nastanka portreta – već povijesnog vremena...

Bilo bi zanimljivo govoriti i o strukturi jezikoslovnih tekstova, no to ovom prigodom nije teme. Osvrnut ću se samo na to da u pravilu svi članci završavaju nekim zaključkom. Navest ću riječi, sveze riječi i rečenice kojima hrvatski jezikoslovci obično završavaju svoje članke: *iz rečenoga izlazi, zaključno možemo reći ovo, možemo zaključiti, zaključak, može se zaključiti, na temelju iznesenoga možemo zaključiti, moguće je, dakle, zaključiti, umjesto zaključka, ukratko.*

Na temelju iznesenoga možemo zaključiti da članci imaju dobro izgrađenu frazeologiju i po toj se frazeologiji mogu dobro prepoznati suvremeni hrvatski jezikoslovni tekstovi.

LITERATURA

Babić, Stjepan: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, JAZU, Globus, Zagreb 1986.

Babić, Stjepan, **Brozović**, Dalibor, **Moguš**, Milan, **Pavešić**, Slavko, **Škarić**, Ivo, **Težak**, Stjepko: *Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika*, HAZU 1991. (U tekstu *Akademijina gramatika.*)

Bogović, Sanja: *Frazeologija u čakavskim dijalektološkim rječnicima*, Fluminensia ½, Rijeka 1997., 121-132.

Hausen, Renate, **Matešić**, Josip, **Petermann**, Jürgen, **Rittgasser**, Stefan, **Steiger**, Martina, **Zimanji-Goifer**, Irena: *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*, Nakladni zavod Matice hrvatske - Zagreb i Verlag Otto Sagner - München 1988.

Fink, Željka: *Tipovi frazema - fonetske riječi*, Riječki filološki dani, Rijeka 2000., 93-99.

Kolenić, Ljiljana: *Riječi u svezama. Povijest hrvatske frazeologije*, Matica hrvatska, Osijek 2006.

Kolenić, Ljiljana: *Riječ o riječima. Iz hrvatske leksikologije i frazeologije 17. i 18. stoljeća*, Osijek 1998.

Matešić, Josip: *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Školska knjiga, Zagreb 1982.

Menac, Antica: *O strukturi frazeologizma*, Jezik br. 1, Zagreb 1970./71., 1-4.

Menac, Antica: *Neka pitanja u vezi s klasifikacijom frazeologije*, Filologija br. 8, Zagreb 1978., 219-225.

Menac, Antica i **Moguš**, Milan: *Frazeologija Gundulićeva «Osmana»*, Forum 7-8, Zagreb 1989., 192-201.

Menac, Antica: *Pitanja stilističke kvalifikacije u općim i frazeološkim rječnicima*, Filologija 30-r1, Zagreb 1998., 261-266.

Menac, Antica: *Frazeologija Hektorovićeva «Ribanja i ribarskog prigovaranja»*, Senjski zbornik, god. 18., Senj 1991., 101-107.

Menac, Antica, **Fink-Arsovski**, Željka, **Venturin**, Radomir: *Hrvatski frazeološki rječnik*, Naklada Ljevak, Zagreb 2003.

Menac-Mihalić, Mira: *Frazeologija novoštokavskih ikavskih govora u Hrvatskoj*, Školska knjiga, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 2005.

Mihaljević, Milica, **Kovačević**, Barbara: *Frazemi u govornim i pisanim medijima*, Riječki filološki dani, Rijeka 2006., 141-165.

Moguš, Milan: *Senjski rječnik*, HAZU, Matica hrvatska, Zagreb-Senj 2002.

Silić, Josip: *Znanstveni stil hrvatskoga standardnog jezika*, Kolo br. 2, Zagreb 1997., 397-416.

Silić, Josip, **Pranjковиć**, Ivo: *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb 2005.

Stolac, Diana; **Tibljaš**, Verena: *Konektori u znanstvenome stilu*, Fluminensia, Rijeka 1994., 55-71.

Velčić, Mirna: *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb 1987.

Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci. Glavne urednice: Silvana

Vranić i ines Srdoč-Konestra, Rijeka 2006.

Osječki jezikoslovci hrvatisti, Priredila Sanda Ham, Književna revija 3-4, Ogranak Matice hrvatske Osijek, Osijek 2005.

DODATAK

Frazemi iz hrvatskih jezikoslovnih tekstova⁷

BITI: *budući da* (jer)

Budući da je Pacel svoje gledište o prozodijskim pitanjima hrvatskoga jezika obznanio u raspravi Naglas u rieči hrvatskoga jezika (Pacel 1864), ne iznenađuje što je prozodijskim obilježjima dao prostora i u svojoj raspravi o sinonimima.

BOK: *staviti uz bok* (izjednačiti, usporediti)

Vinodolski zakon, kao uostalom i većina hrvatskih srednjovjekovnih statuta može se s pravom *staviti uz bok* drugim europskim opsežnim srednjovjekovnim pravnim dokumentima pisanim na narodnom jeziku...

BROJ: *velik broj* (mnogo)

U spomenutome Rječniku novih riječi nalazimo *velik broj* korisnih podataka, ali on je usmjeren jednostrano...

CRTA: *u glavnim crtama* (u temeljnoj zamisli, ukratko)

... on već ima dosta točnu zamisao o tome kakve će lekseme i frazeme uključiti u taj rječnik i - *u glavnim crtama* - kako će ih obraditi.

ČINITI: *koliko se čini* (izgledno je)

Koliko mi se sada čini, mogli bismo unutar tog perioda od ca. 50 godina identificirati tri faze koje bi se uvjetno mogle nazvati...

DAN: *današnji dan* (danas)

Iako je do *današnjih dana* ostao marginaliziran i zaboravljen, njegovi su radovi važan prinos hrvatskoj znanstvenoj misli.

---

⁷ Za svaki frazem uvrštena je samo jedna rečenica jednoga autora, premda se mnogi frazemi pojavljuju u više autora i više puta u jednoga autora.

DJELO: *život i djelo* (životopis)

Izvršavanje o *životu i djelu* slavljenika čin je odavanja priznanja, a tekstovi uz to često sadrže i tipične ekspresivne segmente ...

DJELOVANJE: *javno djelovanje* (djelovanje u javnosti)

Ivo Pranjković, autor Ljetopisa Vinka Pacela, prvo njegovo *javno djelovanje* bilježi uz proglas bečkih Slavena, koji je bio poziv Hrvatima da priznaju Ljudevita Gaja.

DOBA: *novo doba* (društvene i gospodarske promjene)

U tom je pogledu papino pismo o kojemu ovdje raspravljamo početak jednoga *novoga doba*.

DOBA: *mračno doba* (ratna vremena, teška vremena)

Takvoj neuvijenoj objedi političku težinu daju i aluzije na nacistička i ina *mračna doba*.

DOJAM: *ne moći oteti se dojmu* (čini se, vjerojatno)

(*Ne možemo se oteti dojmu* da bi naše današnje pravopisne dvojbe iz ovh stavova mogle ponešto naučiti.)

DOPRINOS: *dati svoj doprinos* (pridonijeti)

Vidjeli smo da je upravo veći dio Šulekovih suvremenika rodnom ili radom vezanih uz Pimorje, posebno Rijeku, *dalo svoj doprinos* stvaranju hrvatskoga znanstvenoga nazivlja.

DUH: *duh jezika* (jezične značajke)

Osobito se smatraju germanizmima izrazi i konstrukcije, koje su tuđe *duhu jezika*, a nastale su doslovnim prevođenjem s njemačkoga kao što su to npr. sjesti se: nj. sich setzen, mjesto pravilnoga sjesti;

duh vremena (obilježje vremena, obilježje doba)

Ta svjedočenja mogu biti vrlo osobna i odnositi se npr. na atmosferu i *duh* jednog – sa stajališta aktualnog trenutka nastanka portreta – već povijesnog *vremena*...

DUŠA: *mirne duše* (jednostavno, s lakoćom)

mirne se *duše* može pretpostaviti utjecaj na istovrijedna rješenja u hrvatskom jeziku

FUNKCIJA: *staviti izvan funkcije* (odbaciti, ne koristiti)

Tri frazema sadrže sastavnicu sa značenjem oružja koje se različitim postupcima *stavlja izvan funkcije*...

INTERES: *opći društveni interes* (opće dobro)

Proširenost takvih posuđenica ovisi o *općem društvenom interesu* za pojmove koje imenuju...

IZRAŽAJ: *doći do izražaja* (biti razvidno)

Nedovoljno jasno razlikovanje morfologije i sintakse najviše *dolazi do izražaja* u opisu pojedinih glagolskih oblika, a posebno oblika konjunktiva.

IZVJEŠTAJ: *podnositi izvještaj* (izvješćivati)

Na njima su bravari *podnosili* bratimima podroban *izvještaj* o svakome primitku i izdatku u proteklome razdoblju.

KAZATI: *kazati izrijekom* (kazati otvoreno, doslovce)

Također je bitno naglasiti da *izrijekom kaže* da se u opisu glagola i njihova značenja ugledao na Tkalčevićevu Skladnju i Kurelčeve zapise...

KUŠNJA: *naći se na kušnji* (biti upitnim)

... *na kušnji će se naći* sami kriteriji takve diobe

MJERA: *svesti na najmanju mjeru* (najmanje koristiti)

Ekspresivni su dijelovi *svedeni na najmanju mjeru* i lišeni svake emocionalnosti.

u dobroj mjeri (dosta, prilično)

... bit će blizu istine da on *u dobroj mjeri* odražava jezični ustroj organske grobničke čakavice druge polovine 16. i prve četvrtine 17. stoljeća...

MJESTO: *naći svoje mjesto* (smjestiti se, biti zapisani)

Navedeni frazemi koji još nisu *našli svoje mjesto* u frazeološkim, a ni općim rječnicima...

NAČIN: *na neki način* (uglavnom)

Oni se odnose na vojnike, odnosno ljude koji *na neki način* sudjeluju u ratnim sukobima ...

na taj način (tako)

Na taj način nastaju skupovi rečenica.

NAPOMENUTI: ***valja/treba/zanimljivo je napomenuti/istaknuti/reći/kazati*** (upozoravamo)

Valja napomenuti da u Pacelovu tekstu ima i genitiva množine na –ah (npr. jezikanah, podnarječjaha, i sl.), ali to Vežić ne spominje. *Zanimljivo je napomenuti* da je iste 1853. godine jedan drugi član odbora koji je pratio rad na Šulekovu rječniku također objavio svoju analizu kemijskoga nazivlja.

NIZ: ***cijeli niz*** (mnogo)

Cijeli niz proučavanih rječnika, budući da su pisani po principu razlikovnosti prema književnom jeziku, nema velikog dijela traženih natuknica.

OBZIR: ***bez obzira*** (iako)

Polusloženice, riječi koje se po pravopisu pišu sa spojnicom, *bez obzira* bile u izvoru napisane sa spojnicom ili bez nje...

bez obzira na (iako)

Bez obzira na to imaju li ili nemaju sve kategorije riječi (vrste riječi) leksičko značenje ...

s obzirom da (glede),

... npr. nekih memorijala i dopisa upućenih raznim dužnosnicima i ustanovama Rimske kurije, *s obzirom da* predstavljaju izvorne filološke raspravice (koje i danas mogu biti poučne... *S obzirom da* među frazemima upotrijebljenim za ovaj rad nije bilo takvih prijedložnih izraza, rekcijaska će se neovisnost oprimjeriti složenim prijedlozima nastalim srašćivanjem prijedločnoga imeničkoga izraza

s obzirom na (glede)

S obzirom na leksičku semantiku moguća bi bila i ovakva podjela glagola *s obzirom na* obaveznost objekta: ...

uzeti u obzir (razmotriti)

To naravno ne umanjuje vrijednost Pacelovih priloga, jer svakako treba *u obzir uzeti* činjenicu da su ti prilozima nastali cijelo djedno desetljeće prije objavljivanja prvoga sveska prvoga hrvatskoga jednojezičnika...

ODNOS: **urediti odnose** (dovesti u red, urediti)

Pravo *nastoji urediti* odnose u društvu.

OKVIR: **nadilaziti okvire** (nadmašivati)

Sustavno i detaljno istraživanje o dvojezičnim i višejezičnim hrvatskim rječnicima čiji je leksički odabir mogao utjecati na Pacelova promišljanja o sinonimnome rječniku uvelike *nadilazi okvire* ovoga rada i svakako zaslužuje posebnu raspravu.

OSTALO: **između ostaloga** (između drugih mogućnosti)

To *između ostaloga* znači da među oblicima na –o u hrvatskom jeziku ima više pridjeva nego priloga.

PARS: **pars pro toto** (dio umjesto cjeline)

Vjerojatno je po gubitku slavenske riječi preuzet u sustavu postojeći romanizam koji je po načelu *pars pro toto* proširio značenje.

PITANJE: **biti u pitanju** (biti upitnim)

Kad bi *u pitanju bio* ograničen broj riječi i neograničene mogućnosti, onda bi *na to pitanje* bilo lako odgovoriti...

dolaziti u pitanje (postati upitnim)

Kategorijalno se značenje «interjekcionalnost» može podudarati s kategorijalnim značenjem «propozicionalnost» pa u tom slučaju *dolazi u pitanje* pripadnost uzvika kategorijama (vrstama) riječi.

odgovoriti na pitanje (riješiti problem)

Kad bi u pitanju bio ograničen broj riječi i neograničene mogućnosti, onda bi *na to pitanje* bilo lako *odgovoriti...*,

otvoreno pitanje (još nerazjašnjeni problemi)

Iako je M. Stojković (1919) ukazao na brojna *otvorena pitanja*, Bartol Kašić je preko pola stoljeća nakon te odlične monografije ostao, uz rijetke iznimke (Vanino, 1940) zaboravljen.

postavlja se pitanje (upitno je)

Odmah *se postavlja pitanje* kako ćemo odrediti novu riječ jer se već na početku susrećemo s pojmom dosad nezabilježena riječ.

POGLED: **na prvi pogled** (naoko, od prve)

Iako se na prvi pogled doima da su te dvije kolokacije nastale supstitucijom članova, semantička analiza pokazuje da se radi o dvjema potpuno različitim kolokacijama...

POŠTO: *pošto-poto* (pod svaku cijenu)

U tome je Pacel puno lutao, i što je za nj posebno karakteristično, često nastojao biti *pošto-poto* originalan...

POTRAGA: *dati se u potragu* (istraživati)

Na moju zamolbu, obojica su se *dala u potregu* za Hrastincima koji još govore hrvatski, a takve se na žalost više ne mogu nabrojiti niti na prste jedne ruke.

POVUĆI: *povući za sobom* (izazvati)

Stoga mislim da će se naši frazeolozi morati ubuduće više pozabaviti problematikom stilističkih značenja frazema, što se onda *povući za sobom* i odgovarajuću leksikografsku obradu.

POZORNOST: *posvećivati/posvetiti pozornost* (upozoravati, pokazivati zanimanje za)

Autor priloga osobitu *pozornost posvećuje* komentarima Vatroslava Jagića, čija neupitna stručna kompetencija i iz polemičkih razmjena mišljenja s Vinkom Pacelom o kojima je ovdje riječ izranja u punom sjaju.

privlačiti/privući pozornost/pažnju (privući zanimanje)

... pa su stoga frazeološke igre posebno česte u naslovima čija je osnovna funkcija da *privuku pozornost* čitatelja... Česta uporaba frazema u medijima nije slučajna: osim obavijesti, oni nose i veliku ekspresivnost i specifičnost izraza, što *privlači pažnju* gledatelje/čitatelja/slušatelja.

PRAVILO: *u pravilu* (uglavnom)

Kao što je razvidno, *u pravilu* Vinko Pacel za sva vremena i načine ima hrvatski naziv

PRAVO: *dati za pravo* (prihvatiti mišljenje)

Tu slijedi jedini Jagićev komentar u kojem se Pacelu posve *daje za pravo*, ali ujedno jedan od rijetkih u cijelom Jagićevu polemiziranju s Pacelom...

PREMA: *prema tomu/tome* (dakle)

Prema tomu, riječ je o: a) izvatku iz skladnje i b) dopuni upravo skladnje, a ne morfologije. Posuđenica bi *prema tome* bila svaka riječ stranoga podrijetla, bez obzira na stupanj njezine prilagodbe i bez obzira na njezin standardni, odnosno nestandardni jezični status.

PRETPOSTAVKA: ***polaziti od pretpostavke*** (pretpostavljati)

Izraz kolokacija prvi je puta sredinom prošloga stoljeća uporabio britanski jezikoslovac John Rupert Firth koji *polazi od pretpostavke* da značenje pojedine riječi ovisi o drugim riječima...

PRILIKA: ***po svoj prilici*** (vjerojatno)

Koliko god da jezična pragma olakšava, štoviše i omogućuje razumijevanje iskaza poput netom navedenih, *po svoj* ćemo je *prilici* prepoznati i u leksičkom dodiru...

teške prilike (nepovoljno razdoblje)

Jer, *prilike* su tada bile iznimno *teške* za katolike na hrvatskome području.

PRIOLOG: ***ići u prilog*** (koristiti, pogodovati)

Toj pretpostavci *u prilog ide* i stanje u ostalim gradišćanskohrvatskim govorima.

PROSTOR: ***dati prostora*** (pozabaviti se, pisati o čemu)

Budući da je Pacel svoje gledište o prozodijskim pitanjima hrvatskoga jezika obznanio u raspravi Naglas u rieči hrvatskoga jezika (Pacel 1864), ne iznenađuje što je prozodijskim obilježjima *dao prostora* i u svojoj raspravi o sinonimima.

PUT: ***prokrčiti put*** (probiti se)

No taj je znanstveni pristup nova stvar koja si tek treba *prokrčiti put*, a toga nema bez borbe.

RAČUN: ***voditi računa o*** (znati, imati na umu)

Razlike u nazivlju postoje, ali valja *voditi računa* i *o* tome da je Vinko Pacel veliku pozornost posvećivao glagolima...

RANG: ***niži rang*** (niža vrijednost, manja vrijednost)

...kad se osoba *niža rangom* želi dodvoriti višoj iz svojih interesa...

RASPOLAGANJE: ***biti na raspolaganju*** (biti dostupno)

Od dvojezičnika i višejezičnika kojima se mogao služiti *bila* su mu *na raspolaganju* raskošna djela starije hrvatske leksikografije...

RASPON: **širok raspon** (širina, raznolikost, mnogostrukost)

Sve to, s jedne strane, pokazuje koliko je ovaj svetac zbog svoga života i djela bio poštovan a, s druge, govori o *širokom rasponu* kulturne i književne korespondencije na hrvatskom prostoru.

RAZINA: **na istoj razini** (paralelno, na isti način)

Savjetnik, iako izdvaja frazeme u zasebnu skupinu, opisuje ih *na istoj razini* sa slobodnim prijedložnim izrazima jer se frazemska upotreba prijedložnih izraza značenjski, pa onda i pravopisno, uspoređuje sa slobodnim prijedložnim izrazima

RAZMJER: **do neslućenih razmjera** (beskonačno, mnogo, jako)

Uvođenje pragmatičke komponente u analizu jezika (upravo jezične djelatnosti) razigrava te gotovo do neslućenih razmjera širi i pojam tekstnog konektora.

RAZUMJETI SE: **samo se po sebi razumije** (razumljivo je, logično je)

Samo se po sebi razumije da hrastinski govor sadrži i niz leksema karakterističnih za hrvatski jezik općenito.

REĆI: **može se/valja/treba reći** (ističemo, naglašavamo)

Možemo reći da je Vinko Pacel glagolima bio posebno zaokupljen... .. pa ako ih i držimo neobičnima, *valja reći* da ipak nisu i sasvim originalni... *Treba odmah reći* da ne postoji «korijenska osnova».

RED: **nije u redu** (nije dobro, nije pošteno)

No *nije u redu* kad se kaže da «ima slučajeva gdje je sam korijen (bez nastavka) gotova riječ».

u prvom redu (ponajprije)

Članovi su semantičkoga polja povezani značenjskim odnosima, *u prvom redu* paradigmatskim...

RIJEČ: **biti riječ** (biti temom, radi se o)

Autor priloga osobitu pozornost posvećuje komentarima Vatroslava Jagića, čija neupitna stručna kompetencija i iz polemičkih razmjena mišljenja s

Vinkom Pacelom o kojima *je* ovdje *riječ* izranja u punom sjaju.

drugim riječima (naime)

Drugim riječima, imperfekt se, kao što je rečeno, tvori od svoje, tj. imperfektne, osnove.

lijepa riječ (pohvale)

O Pacelu čovjeku ostalo je puno *lijepih riječi*.

ne naći ni riječi (ne biti govora o čemu)

U Vinodolskom zakonu *nećemo naći ni riječi* o dokaznom sredstvu nošenja usijanog žaljeza i drugim sličnim oblicima božjeg suda...

u nekoliko riječi (ukratko)

U predgovoru prvome izdanju svoga Englesko-hrvatskog rječnika, 1955, Rudolf Filipović napisao je i *nekoliko riječi* o povijesti englesko-hrvatskih rječnika.

RJEŠENJE: ***dati rješenje*** (riješiti, odgovoriti)

Pokušavajući *dati rješenje* tim nedoumicama (između ostalih), iskristalizirale su se i koncepcije prozodijske norme.

gotovo rješenje (pravilan odgovor, pravilno rješenje)

Lingvistička stilistika, kao mlada znanost, ne može uvijek ponuditi *gotova* i provjerena *rješenja* kao što ih nude nprf. fonologija, morfologija i tvorba riječi...

ROD: ***biti rodom*** (potjecati)

Ukratko, nisam uspjela pronaći ni jednoga govornika hrvatskoga jezika, koji *bi bio rodom* iz toga mjesta.

RUKA: ***nabrojiti na prste jedne ruke*** (biti u maloj količini, biti brojem manje od pet)

Na moju zamolbu, obojica su se dala u potregu za Hrastincima koji još govore hrvatski, a takve se na žalost više ne mogu *nabrojiti niti na prste jedne ruke*.

poći za rukom (uspjeti)

Meni je *pošlo za rukom* pronaći još tri analogna slučaja...

u najmanju ruku (ponajmanje)

Kažem da je to pretjerano ponajprije zato što «optativna uporaba dionika» posve mijenja njegovu narav, pa *u najmanju ruku* nije bez osnove smatrati optativ posebnim glagolskim oblikom.

SAM: ***sam po sebi*** (po naravi stvari)

Iako je portret *sam po sebi* sredstvo odavanja priznanja, ono se nerijetko i eksplicitno iskazuje...

SJAJ: ***u punom sjaju*** (u cijelosti, u dobrom dojmu)

Autor priloga osobitu pozornost posvećuje komentarima Vatroslava Jagića, čija neupitna stručna kompetencija i iz polemičkih razmjena mišljenja s Vinkom Pacelom o kojima je ovdje riječ izranja *u punom sjaju*.

SLUČAJ: ***u svakom slučaju*** (svakako)

U svakom je *slučaju* ta njegova spoznaja starija od analogne spoznaje rimskog Sudišta...

u tom slučaju (tada, onda)

Kategorijalno se značenje «interjekcionalnost» može podudarati s kategorijalnim značenjem «propozicionalnost» *pa u tom slučaju* dolazi u pitanje pripadnost uzvika kategorijama (vrstama) riječi.

SMISAO: ***puni smisao*** (pravo značenje, smisao, značenje)

Da bi se shvatio *puni smisao* ovoga pisma, potrebno ga je filološki pročitati, tj. nastojati povezati izraz i sadržaj.

u pravom smislu (doista, uistinu)

Sudeći po primjerima, u 19. stoljeću možemo *u pravom smislu* govoriti o participu sadašnjega vremena (glagolskom pridjevu sadašnjem).

u širem smislu (općenito, uopćeno)

Stoga Pacelovi prilozi *u širem smislu* nisu samo prinos hrvatskoj sinonimici, oni su značajan i znatan prinos hrvatskoj semantici.

u tom smislu/pogledu (tako, o tome)

Ladan *u tom smislu* govori o potvrđenim ili samo predlaganim zamjenbenicama. / *U tom* je *pogledu* papino pismo o kojemu ovdje raspravljamo početak jednoga novog doba.

SNAGA: *biti na snazi/stupiti na snagu* (djelovati, imati ovlast)

Iako nisu *bili na snazi* na području cijele Hrvatske, oni nepobitno svjedoče o stoljećima kontinuiteta primjene kaznenog zakonodavstva na hrvatskom tlu i uporabi hrvatskog jezika u praksi.

SPOMENUTI: *dovoljno je spomenuti* (ukratko)

Dovoljno je ovdje *spomenuti* bar dva: jedan je Istarski razvod, a drugi Vinodolski zakon. MM

SREĆA: *sreća se osmjehnula* (imati sreće, dobiti očekivano)

Dok smo vodili pravu utrku s vremenom, *sreća nam se osmjehnula*.

STANJE: *loše imovno stanje* (siromaštvo)

... kojim se određuje tko se ima smatrati «Ilirom» besplatno smješten kako bi (ukoliko je *lošeg imovnog stanja* i dođe u Rim kao hodočasnik(mogao biti besplatno smješten...

STRANA: *dobra strana* (dobra osobina)

Jedna od *dobrih strana* Pacelove rasprave smatra upravo to što se u njoj pretpostavlja ...

na sve strane (posvuda)

Koliko nam je poznato, iz toga rasadišta odlaze glagoljaški popovi na službu *na sve strane* gdje postoji kult svetoga Jeronima, pa tako čak i na područja izvangradskih dubrovačkih župa.

ostaviti po strani

... ali to valja *ostaviti po strani* jer to prelazi okvir ove teme, zadržat ćemo se samo na riječima

s druge strane (usuprot tomu)

S druge strane, po mentaliteu su stariji stanovnici Velikoga Kukeda vrlo slični starijem naraštaju današnjih gradišćanskih Hrvata...

s jedne strane (djelomice)

Ono je potrebno *s jedne strane* za dopune dosadašnjim rječnicima, ali jednako i za proučavanje leksikčki i tvorbenih obilježja i težnji ili razvojnoga smjera jednoga jezika.

s jedne strane..., a s druge strane (djelomice jedno, djelomice

drugo)

Hoće li to mjesto biti popunjeno, ovisi *s jedne strane* o leksičkosemantičkoj naravi glagola, *a s druge strane* o želji i volji govornika da...

SUD: *po sudu* (prema mišljenju)

Jedino je problematična, bar *po mom sudu*, Kostićeva tvrdnja da sad i sada imaju različit naglasak.

SUDITI: *po svemu sudeći* (vjerojatno)

... propustivši da go uspoređi s dva (mlađa) prijepisa koji su se tada čuvali u Padovi, odnosno u Sarajevu (a koji, *po svemu sudeći*, danas više ne postoje).

SUKOB: *izgladiti sukob* (pomiriti)

Godine 1861. Pacel je bio zastupnik grada Karlovca u Hrvatskome saboru, gdje nije ostao zastupnikom dugo, ali je u to kratko vrijeme uspio *izgladiti* jedan, za Rijeku značajan *sukob*.

SVJETLO: *baciti više svjetla na* (jasnije opisati)

U tom kontekstu valja *baciti malo više svjetla na* djelovanje jednoga od –neslužbeno – manje poznatih Šulekovih suvremenika, riječkoga profesora Vinka Pacela.

izaći na svjetlo (pojaviti se)

Zato on sada konačno smije – pa makar samo zakratko prilikom kakva značajna životnog jubileja – *izaći na svjetlo* pozornice i javno...

TEŽINA: *dati težinu* (dati značenje)

Takvoj neuvijenoj objedi političku *težinu daju* i aluzije na nacistička i ina mračna doba

TICATI SE: *što se tiče* (glede)

Što se tiče prigovora da spomenuti sustav «opterećuje pamet», Pacel ironično predlaže da se iz logike, odnosno metodologije izbaci sve ono što uču o sustavnosti ili da Glasonoša «ukaže novi kakov sustav».

TLO: *plodno tlo* (povoljne prilike)

Iz svega se ovoga, samo letimično naznačenog djelovanja može zamisliti iznimno bogata glagoljaška knjižarska djelatnost kao žetva jednog sretno

i dalekovidno posijanoga zrna pape Inocenta IV. na *plodno tlo* Hrvata katolika, posebice na području senjske biskupije u doba njezina prvoga sveženika Filipa...

TRAG: *biti na tragu* (biti u skladu s)

Teško bi bio ne zamijetiti da *su* najranija zanimanja za diskursne oznake kao potvrde tekstne kohezije... sasvim *na tragu* naših određenja tekstnih konektora...

ostaviti traga (odjeknuti)

Ovaj proglas nije *ostavio* značajnijega *traga* u hrvatskoj povijesti.

TRENTAK: *aktualni trenutak* (trenutačno stanje)

Ta svjedočenja mogu biti vrlo osobna i odnositi se npr. na atmosferu i duh jednog – sa stajališta *aktualnog trenutka* nastanka portreta – već povijesnog vremena...

dani trenutak (u određenom vremenu)

... nešto što je u danom trenutku, razdoblju ili kolektivu nepristojno, neuljudno, nazadno, a nerijetko takvi izričaji promjenom svjetonazara i jačanjem ...

UDAR: *doći na udar* (biti kritiziran, napadan)

U sklopu svih tih previranja *na udar dolaze* i hrvatski kazneni zakoni.

UM: *imati na umu* (misliti na, zapamtiti)

Pritom valja *imati na umu* činjenicu da je Jagić u vrijeme kad je pisao svoj izvanredno promišljeni kritički osvrt na Pacelovu «razpravicu» Nješto o našem glagolu imao samo 24 godine.

USPJEH: *polučiti uspjeha* (uspjeti)

Njegove pripovijetke nisu *polučile* značajnijega *uspjeha*.

VEZA: *u (s)vezi s/ s tim u vezi* (povezano s)

U vezi s drugim bečkim dokumentom valja se podsjetiti okolnosti i konteksta samoga događaja. *S tim u vezi*, umjesto zaključka, navodimo riječi nejamačkoga pragmatičara Deitera Wunderlicha koji kaže kako je...

- posebnosti značenjskih odnosa unutar frazeoloških sraslica i frazeoloških cjelina čijim su dijelom prijedložni izrazi, a *u svezi s tim* i propitati

mogućnost izdvajanja frazemskih prijedložnih izraza kao zasebnih leksičkih i gramatičkih jedinica - složenih priloga SH

VID: ***imati u vidu*** (znati, zapamtiti)

Pritom valja posebno *imati u vidu* gotovo nevjerojatan podatak da je u vrijeme pisanja svoje kritike Pacelova «raspravice» Nješto o našem glagolu Jagić imao samo 24 godine.

VIDJETI: ***kao što se vidi/kao što je razvidno*** (očito je)

Najčešći su mu primjeri rečenica za ilustraciju vremena i načina narodne poslovice, ali *kao što se* iz navedenoga *vidi*, nekada daje pokoju zanimljivu rečenicu iz tadanjega svakodnevnoga riječkoga života. *Kao što je razvidno*, u pravilu Vinko Pacel za sva vremena i načine ima hrvatski naziv.

VIJEK: ***radni vijek*** (vrijeme zaposlenosti, službe)

Sve se to moralo odraziti na Kašićeva razmišljanja u toku njegova *radnog vijeka* (od 1598. kad je u Rimskom kolegiju počeo predavati latinski da bi 1599. počeo predavati hrvatsku gramatiku, do doba kad se, najkasnije 1649. god., morao povući iz svake teže aktivnosti).

VIŠE: ***više ili manje*** (donekle)

One su rezultat aktivna, stvaralačkog odnosa u jezičnom posuđivanju, spram posuđenica kao *više ili manje* pasivnog prihvaćanja stranih utjecaja.

VRHUNAC: ***dostizati svoj vrhunac*** (dostizati najbolje stanje)

Upravo od polovice 14. stoljeća i u 15. stoljeću *dosiže* glagoljica svoj *vrhunac* i u umjetničkom smislu...

VRIJEME: ***slobodno vrijeme*** (vrijeme bez radnih obveza)

Budući da je kao vojni službenik Austro-Ugarske Monarhije boravio u Körmendu od 15. studenoga 1915. do 16. veljače 1916., u *slobodno* je *vrijeme* redovito posjećivao hrvatska sela u okolici.

u novije vrijeme (odnedavna)

...*u novije* se *vrijeme* umjesto fige rabi fraza: drži palce

voditi utrku s vremenom (raditi što na brzinu, biti ograničen vremenom)

Dok smo *vodili* pravu *utrku s vremenom*, sreća nam se osmjehnula.

ZNAČITI: *što znači da* (tumačimo kao)

... *što znači da* tuđicama i internacionalizmima u vokativu treba dodavati -e

ŽIVOT: *društveni/kulturni život* (javno društveno djelovanje)DS

Odmah se uključio u *društveni život* grada na Riječini, pa je već 1852. godine postao član Narodne čitaonice rijeke. Od dolaska u Zagreb još je prisutniji u hrvatskome *kulturnom životu*.

Ljiljana Kolenić

THE FRAZEOLOGY IN THE CROATIAN ARTICLES ON LINGUISTICS

Summary

The paper deals with idioms in Croatian linguistics pieces. The most frequent idioms are connectives such as *budući da*, *s obzirom na*, *bez obzira na*, *u vezi s* i ect. Colloquial language idioms are rare, and there are only few idioms of artistic bookish style. We can recognize the phraseology of Croatian linguistics tekst which means that Croatian scientific phraseology is well standardized and that Croatian linguists have developed professional phraseology.

Elvira ĆEMALOVIĆ-DILBEROVIĆ

Fakultet humanističkih nauka u Mostaru

UDK 811.163.4'373.45(497.15):28

ODNOS NORMATIVA PREMA RELIGIJSKOJ LEKSICI

*Namjera autorice jeste da ovim radom ukaže na odnos pojedinih normativa prema religijskoj leksici notiranoj u listu Biser (1912/13, 1914, 1918). U tom smislu želi se utvrditi stepen zastupljenosti pomenute leksike u Škaljićevom **Rječniku turcizama u srpskohrvatskom jeziku**, Vukovom **Srpskom rječniku**, **Pravopisnom rječniku** i **Rječniku srpskohrvatskog jezika iz 1960**. Autorica, također, prikazuje različite pristupe navedenih normativa prema fonetskom liku i semantičkoj jezgri religijskih leksema.*

Uvod

Projicirani cilj ovoga rada je utvrditi stepen prisutnosti religijske leksike orijentalnog porijekla zabilježene u listu *Biser* u Škaljićevom *Rječniku turcizama u srpskohrvatskom jeziku* (peto izdanje, Svjetlost, Sarajevo), Vukovom *Srpskom rječniku* iz 1852. godine, *Pravopisnom rječniku* i *Rječniku srpskohrvatskog jezika* u izdanju Matica, 1960. godina.

Istovremeno, namjera mi je pokazati odnos pomenutih normativa prema ovom leksičkom sloju standardnog bosanskoga jezika, koji je u književnom srpskohrvatskom jeziku najčešće smatran jezičkim substandardom. U tom pravcu, ukazat će se na fonetski lik i značenje religijske lekseme notirane u *Biseru* koju navode konsultirani normativi.

U istraživačkom postupku ovakve prirode imalo se na umu da jedan broj religijskih leksema nije našao mjesto u navedenim normativima, pa

sam na njihovo značenje i oblik ukazivala uz pomoć drugih izvora, kao *Rječnika arapskoga-bosanskoga jezika*, Teufika Muftića.

Kao predmet istraživanja poslužio je list *Biser* (1912/13, 1914, 1918). Naime, vrlo vrijedan izvor iz kojeg možemo crpiti jezičke osobitosti predstandardizacionog perioda u Bosni i Hercegovini jesu sredstva informiranja, naročito jezik štampe u austrougarskom periodu.

S obzirom na buđenje nacionalne svijesti bosanskohercegovačkog stanovništva pod utjecajem Zagreba i Beograda u XIX i XX stoljeću, štampa postaje jedno od najvažnijih sredstava borbe za nacionalnu afirmaciju, a jezik štampe važnim dijelom kulturne identifikacije te borbe.

List *Biser* se pokazao kao izvrsno polazište u pokušaju rasvjetljavanja ovakve problematike, jer, između ostalog, obiluje religijskom terminologijom koja dokazuje da pored postepenog i kolebljivog prihvaćanja Vukovih i Gajevih jezičkih ideja, i planirane jezičke politike tadašnje aktuelne austrougarske vlasti, u Bosni i Hercegovini egzistira jezički specifikum. Jedna od njegovih karakteristika jeste upravo upotreba religijske leksike orijentalnog porijekla.

Dosadašnja istraživanja

Biser se u sklopu sveukupne štampe s kraja XIX i početka XX stoljeća proučavao, uglavnom, iz književnog, publicističkog i socijalnog ugla. Međutim, i pored svog višestrukog značaja, list *Biser* jedini je književni list austrougarskog perioda koji je ostao neobrađen u cjelini.¹

Jezik *Bisera* nije detaljnije obrađivan. Herta Kuna i saradnici u projektu *Jezik štampe u Bosni i Hercegovini do 1918. godine* dotakli su se osnovnih fonetsko-morfoloških osobina lista *Biser*, koje su, manje-više, karakterizirale i ostale muslimanske listove austrougarskog perioda. Leksički sloj nije detaljnije analiziran.

Pravopisnu problematiku i razvoj jezičke norme u *Biseru* opisao je Muhamed Šator u knjizi *Bosanski, hrvatski, srpski jezik u Bosni i*

---

¹ Memija, Emina, Hadžiosmanović, Lamija; *Biser: knjiženo-historijska monografija i bibliografija*, Nacionalna i univezitetska biblioteka BiH, 1998.

Hercegovini do 1914. godine. Kako je autor više pažnje posvetio razvoju i primjeni norme u listovima i časopisima za vrijeme austrougarske uprave, leksika *Bisera* ostala je neistražena.

Zastupljenost religijske leksike u normativima

I Zastupljenost religijske leksike lista *Biser* u Vukovom Rječniku:

- airli (vidi hairli), akšam, alal (vidi halal), amin, avdes, avdesni, Barjam, ćaba, derviš (turski kaluđer), din, dova, dunjaluk, džube/džubeta, ejvala, haram (u značenju prokletstva), hodža, hadžija, hadžiluk (sinonim za hadž), jacija, kadija –sudija (kadiluk), kasida, klanjanje, klanjalica, koran, alkoran, kurban, ićindija, iman, islam, namaz, meit, mejtef, Muhamed (na lat. i njem. sa geminacijom), mujezin, muktija (vidi muftija), munara, musloman, nafaka, nijet, džamija, dženet, džin, ramazan, ruždija, serdžada, selam (selamaleć, selamalećim), sibjan-mekteb, šejh, vaiz,

II Zastupljenost religijske leksike u Pravopisnom rječniku Matica:

- Alah, ahlak, ahiret, ahmedija, avdes, ćefin, sabah, sabahile, šejh, šehadet, šejtan, šerijat, šehit, fetva (osuda muftije), halal (nije alal), hadž, hadži, hafiz, haram (prokletstvo), harem, hair, hairli, hidžret, hidžra, (hedžra), hodža (hodžinska kurija), džamija, dženet, džemat, džematlija, džahil, džan, dženaza, džehenem, džin, džuba, džube/džubeta, džuma, jacija, mejit, Kaderije, kitab, ćitap, kibla, kijamet, kuran, kurban, Kurban-bajram, pejgamber (Pejgamber Muhamed), selam (selam alejć, selam alejkum-pozdrav), tekija, vakuf (vakufski), vala (h), rahmet, rahmetli, musliman, Muhamed, Muharem, muftija, muhadžir, medžlis, mejtef, Meka (samo kao geografski pojam), mekteb, muhadžir, ruždija, sedžada, sibjan-mekteb, šućur, ćefin (ima jedninu u našem jeziku), ćafir (kaurin), Ćaba, zijaret (posjećivati),

III Zastupljenost religijske leksike u Rječniku Matica:

- ahiret, ahmedija, akšam, alah, amen, Bajram, avdes, Ćaba, ćafir, ćefin, dova, derviš, dunjaluk, džamija, džan, dženem (džehenem), (dženet, džemat, džematlija, dženaza, dženet, džuba (džube), džuma, efendija,

ejvala (bravo), ezan, fetva (mišljenje, presuda velikog muftije), hair, hairli, halal, hal, halifa (halif), haram, harem (samo u značenju odaje za žene), hadž, hadžija, hadžiluk, hatib, hatma, hodža, hrka, hurija, ikindija/ićindija, imam, iman (vjera, zakon), kadija, kijamet, kuran, kurban, Kurban-bajram, maksuz, medresa, medžlis, mejit, mejtef, meleć, merhaba, mevlud, mezar, munare/munara, mualim, mubareć, muftija, muhadžir, mula, musaf (starozavjetni dio kurana), musliman, mutevelija, namaz, neuzubillah, nijet, nur, pejgamber, ramazan/ramadan, rahmet, rahmetli, reis, reis-ul-ulema/reisul-ulema, ruždija, sabah, sadaka, salavat (poziv na molitvu), sedžada, sibjan-mekteb, šeh (ne u značenju duhovnog vođe), šehadet, šehit, šerefa/šerefē, šerijat, teravija, zećat,

IV Zastupljenost religijske leksike kod Škaljića:

- abdest (abdes, avdest, avdes, havdes), ahiret, ahlak, ahmedija, ajet, akaid, akšam (ahšam), Alah, alahemanet (alahemanetola), amanet, amin, ashabi, ašure (hašure), bajram, Bejtulah, Bektašije (begtašije), billahi (billah), bilhajr, bismillah, Ćaba (Kaba, č. Kjaba), ćafir (kafir, kjafir), ćefini (kefini), ćurs, darul-mualimin, Dedžal (Derdžal, zapravo Dedždžal), ders, derviš, Devletlija, dova, dun'jaluk (dunjaluk, dunajluk), džahil, džamija, džan, džehalet, džeše šanuhu (dželle šanuhu), dženaza (džennaza), dženet, džihad, džin, džube (džuba), džuma, efendija (efendi), ehli-islam, ejvalah (ejvala), elhamdulilah (zapravo elhamdlillahi), evlija, ezan, fetva, fikh, gusul, hadis, hadž, hadžija (hadži), hafiz, hair (hajir, hajr, air, ajir, ajr), hairli (hajirli, airli), hair-sahibija, hak, hal, halal, halaliti, halifa (halif, kalif), Halvetije, haram, harem, hatib, hatma, Hava, hazreti (ima i za žene samo u ovom rječniku), hićmet (hikmet, ićmet), hidžra (hedžra, hidžret), hifz, hodža (odža), hurija, ibadet, ićindija (ikindija, jećindija, jekindija), idžtihad, iftar, ilmija, imam, iman, iptidaija iskr. iptadija), jacija, jarabi, kader, Kaderije (Kadirije), kadija, kasida, kibla, kijamet, Kudus (Jerusalem), kur'an (koran), kurban, Kurban-bajram, lailahe illallah, lejlei-kadr, levha, makbul (makbul-dova), medresa, medžlis (meljdžis, meljdžuz), mehdija (što nije Mehdi), mejtef, mejit (meit), Meka (Meća), mekteb (mektep, mejtef, mehtef), melek (meleć), merhamet (mehramet), merhum (mehrum), mesdžid (mećet, mećit), mestve, Mešihat, Mevlevije, mevlud, mezar (mezhar), mihrab, minara (minaret, munara), minber (mimber, minbera, mimbera, menbera, membera), mualim, mubareć (mubarek, bumbareć), mudžiza, muftija (muhtija, muktija), muhadžir (muhadžer), Muhamed, muharem,

mukabela, mula (mulla, munla), mumin, musaf, muslim (musliman), mustehab, mušrić (mušrik), mutevelija, Nakšibendije, namaz, neuzubillah, nijet, Nuh, nur, pejgamber (penjgamber), pir, Rab, rahmet, rahmetli (rahmetlija), ramazan, rebiul-ahir, rebiul-evel, Redžep, reis, reisul-ulema, resul, rijaset, ruh, ruždija, sabah, sabur, sadaka/sadakai-fitr (sadakai-fitre), salavat, sedžda (sedžde), serdžada, Sefer, sehur (sufur), Sejid (Seid), selam (salam), selamet (salamat), sevab (sevap), sibjan-mekteb (sibjan-mejtef), sihir, sunet, sunije (suniti), sura (sure), šart, šeh (šejh), šehadet, šehit, šejtan (šeitan), šerefa (šerefe), šerijat (šeriat), ševal, šijje (šiiti), širk (širć), šura, tabut, tarik (tarikat), tefsir, tejemum, tekbiri (tećbiri, teđbiri), tekija, teravija, tespih, toba (tevba, tobe, tevbe), ulema, ulema-medžlis, umet, vaiz (vais), vakuf, valah (valaha, vala, valaj), valahi, zećat (zekat), zikr, zulhidže (zilhidže), zulkade (zilkade),

Ia Sljedeći primjeri religijske leksike nisu registrirani u Vukovom Rječniku:

- ahlak, Allah, alim, ajet, amin, ashab, Azrail, ćafir (kjaafir), ćefini, ćurs, ders, Devletija, Džebrail, džin, evlija, ezan, fikh, gusul, hadis, halifa, harem, hatib, hidžra, hudba (hutba), hurija, ibadet, kader, Kadirije, kandilji, Kevser, levha, imam, medresa, medžlis, Meka, mekteb, mehrum, melek, merhamet, mestve, mevlud, mezar, muallim, muderis, muhadžir, mukabela, mula, mumin, mustehab, mušrik, nafila, Nuh, nur, džehenem, džemat, džihad, džuma, pejgamber, pir, rahmet, rahmetli, reis, rijaset, ruh, sabur, sadaka, sedžda, serdžada, sehur, sihir, sunet, sura, šehadet, šehid (šehit), šerijat, šerefa, šijje, Tabiina, tabut, tefsir, tejemum, tekija, teravija, tevba, tevhid (tehvid), tesavuf, tespih, turbe, ulema, vasijet, vaz, vaiz, zikr (zikir),

Ib Sljedeći primjeri religijske leksike nisu registrirani u Pravopisnom rječniku Matica:

-Adem, ajet, akaid, Alahemanet (nema amanet), alim, amin, ashabi, Azrail, ćurs, ders, derviš, Devletija, din, dova, Džebrail, džin, ezan, fikh, gusul, ibadet, Kuds, millet, sunnet, jasin, sejjid, šart, mušrik, mevlud, kasida, mubareć, muallim, muderis, miradž, mezar, gazel, Mehdi, ensarija, ibadet, iman, imam, mestve, mešihat, mevlud, mezar, mujezin, mula, mumin, munare (minaret), medžlis, mustehab, mušrik, namaz, nijjet, kandilji,

Elvira Ćemalović-Dilberović: Odnos normativa prema religijskoj leksici

---

Kevser, kjutubi, medresa, ruždija, sedžda, sehur, sihir, ulema, munara, musaf, Kaderije, merhum, Medina, misvak, Nakšibendije, Nuh, nur, ejvala, Hava, iftar, pir, rab, ramazan, resul, ruh, ruždija, tabiina, sabur, sadaka, serdžada (ne nego sedžada), sabur, sunet, sura, šeref, šijje, Tabiina, tabut, tefsir, tejemum, teravih (teravija), tesavuf, tespih, tevba, tevekjul, turbe, vadžip, vasijjet, vaz, vaiz, vitre (fitr), zekjat, levha

Ic Religijska leksika koja nije zabilježena u Rječniku Matica:

-ahlak, ahiret, ajet, akaid, ashab, azimušan, begtašije, bejtulah, ćurs, ders, Devletija, džehalet, džin, elhamdulillah, evlija, fikh, gusul, hafiz, Hava, hidžret, ibadet, iftar, kader, kaderija, kasida, Kevser, kibla (kanta), Kudus, la illahe ilallah, levha, makbul, merhamet, merhum, mesdžid, mestve, mešihat, mihrab, minber, Mehdi, Meka, Mevlevije, mudžiza, Muhammed, Muharrem, mukabela, mumin, mustehab, mušrik, Nakšibendije, Nuh, pir, rab, rebiul-ahir, rebiul-evel, Redežeb, resul, rijaset, ruh, sabur, sedžda, sehur, Sinaj-gora, sunet, šijje, Tabiina, tejemum, tesavuf, tevba, vaz, vaiz, zikr,

Id Primjeri religijske leksike koji nisu registrirani u Škaljićevom Rječniku turcizama niti u drugim normativima:

-*radijallahu anhu*, Zadovoljan bio Bog s njim!, s. 537;
- *tabi* pl. –un, savremenik Muhamedovih drugova (ashaba), s 153;
-*tesavuf* - sufizam, misticizam s. 826.,
-*vahadanijjet*- jedinstvo, jedinstvenost, unicitet, neuporedivost, samoća, usamljenost, jednobštvo, monoteizam s.1619,
-*vadžib* – obaveza , dužnost, zadatak, zadaća s. 1614.,
azimuššan – leksema nije registrirana ni u Muftićevom Rječniku.

Teufik Muftić, *Arapsko-bosanski rječnik*, III izdanje, El-Kalem, Sarajevo, 1997.)

Zaključak

Vuk preferira likove religijske leksike bez konsonanta *h*, ali u zagradi navodi i lik sa *h*. Pravopisni rječnik uz pojedine religijske lekseme navodi likove sa glasom *h* kao jedino ispravne, navodeći da je njihov oblik bez glasa *h* pogrešan (*halal*, a ne *alal*).

Neregistriranje određenih religijskih leksema u Vukovom rječniku moglo bi se objasniti postojanjem ekvivalenta u našem jeziku. Tako imenicu *Allah* Vuk ne bilježi, vjerojatno smatrajući kako je imenica *Bog* njen ekvivalent. Međutim, leksema *džuma*, kao i neke druge lekseme, ne može se zamijeniti domaćim ekvivalentom, a nije registrirana u Vukovom rječniku.

Primjetno je da se u navedenim normativima samo mali broj religijskih leksema javlja u dvostrukostima i u trostrukostima. Tako Pravopisni rječnik bilježi sljedeće dvostrukosti: *džuba*, *džube*, dok je u Vukovom rječniku dat samo oblik *džube*.

U Pravopisnom rječniku su zabilježene i neki primjeri trostrukosti: *hidžra*, *hidžret*, *hedžra*, dok Vuk uopće ne registrira ovu leksemu.

U bilježenju dvostrukosti i trostrukosti religijskih leksema najviše dosljednosti pokazuje Škaljićev Rječnik turcizama. Ovo je posve razumljivo ako se uzmu u obzir različite socio-kulturne sredine i različiti putevi kojima su te riječi ulazile u naš jezik.²

Neke religijske lekseme u pojedinim normativima imaju različito značenje. *Hair* u Vukovom Rječniku i Pravopisnom rječniku znači samo *zadužbina* dok kod Škaljića pored značenja *zadužbina* znači i *sreća*, *dobro*, *korist*.

Nezastupljenost velikog broja religijske leksike i njihovih dvostrukosti u normativima ne odražavaju pravu jezičku realnost na bosanskohercegovačkom terenu. Normativi na koje smo ukazali rijetko uz religijsku leksemu bilježe i njene homonime. Time se sužava izbor odgovarajućeg lika i umanjuje jezičko blago našega jezika. Na primjer, pored riječi *ahmedija* (bijelo platno omotano oko fesa, kapa koju nose vjerska lica kao znak prepoznatljivosti) treba dati i oblik *ahmèdija*

² Zulfikar, Resulović, *Orijentalizmi u Pravopisnom rječniku*, Radovi Instituta za jezik, Sarajevo, 1989, XIV.

(pripadnik jedne muslimanske vjerske sekte).³

U nekim riječima arapskog porijekla zvučni suglasnici su preko turskog jezika ušli u narodni govor kao bezvučni, a odatle i u Pravopisni rječnik, npr. *ćitab*.

U Pravopisnom rječniku dati su primjeri sa zvučnim i bezvučnim suglasnikom u finalnoj poziciji: *sevap i sevab*. Pravopis, dakle, ne daje jedinstvena rješenja u vezi sa ovim problemom.

Posebnu pravopisnu problematiku predstavlja i pisanje velikog slova određenih religijskih leksema. Tako je muslimanska sveta knjiga Kur'an i u Vukovom i u Pravopisnom rječniku napisana malim slovom, umjesto velikim kako je uobičajeno u drugim kulturama i zemljama. Leksema *Ćitab*, koja se također odnosi na svetu knjigu muslimana, u navedenim normativima je napisana malim slovom.

Na stranici 198. napisano je velikim slovom polusloženica *Bajram-namaz* mj. *bajram-namaz*. Bajram-namaz je jedan od namaza (molitvi) pa ga treba pisati malim slovom kao i ostale nazive namaza.

U Pravopisu je naveden i izraz *alejhi selam*. Ovaj izraz znači na arapskom *spas na njega* i koristi se iz poštovanja uz imena vjerovjesnika. Kada se koristi mjesto imena Muhammeda peygambera, onda se piše velikim slovom.

Kada je u pitanju porijeklo religijske lekseme, svi normativi, izuzev Škaljićevog Rječnika, pored lekseme stavljaju oznaku tur. (turcizam). Međutim, istina je da većina religijskih leksema potječe iz arapskog i jedan manji dio iz perzijskog jezika. Pomenuti normativi, očigledno, nisu ulazili u porijeklo riječi, što u izradi jednog rječnika predstavlja naučni propust.

---

³ Na ovu problematiku je ranije ukazao Zulfikar Resulović, *Orijentalizmi u pravopisnom rječniku...*

Elvira Ćemalović-Dilberović

**THE RELATION OF NORMATIVE AND THE RELIGIOUS
LEXICON**

Summary

The author's attempt in this paper is to point to the relationship of some standards towards religious lexems noted in the *Biser* Magazine (1912/13, 1914, 1918). In that sense the paper shows a degree of representation of noted lexems in Škaljić's *Rječnik turcizama u srpskohrvatskom jeziku*, Vuk's *Srpski rječnik*, *Pravopisni rječnik* and *Rječnik srpskohrvatskog jezika* from 1960. The author also wishes to show different approaches for the mentioned standards towards phonetic image and semantic core of the religious lexems.

PRIMARNA GRAĐA:

1. *Biser*, godina I, Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija u Mostaru, Mostar, 1912/1913.
2. *Biser*, godina II, Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija u Mostaru, Mostar, 1913/1914.
3. *Biser*, godina III, Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija u Mostaru, Mostar, 1918.

LITERATURA:

1. MEMIJA, Emina, HADŽIOSMANOVIĆ, Lamija: *Biser: književno-historijska monografija i bibliografija*, Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1998.
2. RESULOVIĆ, Zulfikar: *Orijentalizmi u pravopisnom rječniku*, Radovi Instituta za jezik, Sarajevo, 1989, XIV.

RJEČNICI:

1. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga prva, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967.
2. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga druga, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1967.
3. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga treća, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1969.
4. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga četvrta, Matica srpska, Novi Sad, 1971.
5. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga peta, Matica srpska, Novi Sad, 1973.
6. *Rečnik srpskohrvatskoga književnog jezika*, knjiga šesta, Matica srpska, Novi Sad, 1976.
7. STEFANOVIĆ KARADŽIĆ, Vuk, *Srpski rječnik*, II izdanje, 1852, Nolit, Beograd.
8. ŠKALJIĆ, Abdulah, *Rječnik turcizama u srpskohrvatskom jeziku*, peto izdanje, Svjetlost, Sarajevo.

PRAVOPISI:

1. *Pravopis srpskohrvatskoga književnog jezika*, Matica srpska – Matica hrvatska, Novi Sad – Zagreb, 1960.

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“ - Cetinje

UDK 811.163.4'34(497.16:497.11)

FONETSKO-FONOLOŠKE RAZLIKE IZMEĐU CRNOGORSKOGA I SRPSKOG JEZIKA¹

Autor daje osnovne strukturalne razlike na fonetsko-fonološkome nivou između crnogorskoga i srpskog standardnoga jezika. Sagledavajući te jezike kao zasebne sociolingvističke jezike sa štokavskom osnovom, dolazi do zaključaka da su glasovi š, ž, ž te glasovi ć i đ (kao rezultat jekavskoga jotovanja t, d, c) glavna distinktivna obilježja crnogorskoga jezika u odnosu na srpski, koji umjesto navedenih fonema posедуje: s, z, t, d, a samim tim i tri fonema manje. Ovim razlikama pridružen je odnos crnogorska ijekavica/srpska ekavica. Dijalektalne osobine jednoga i drugog jezika u ovoj analizi nijesu uzimane u obzir.

Crnogorski jezik je mnogo prije nego što je stekao svoje ustavno priznanje u zemlji u čijoj je govornoj a uveliko i u pisanoj upotrebi, stekao status lingvističke realnosti priznate širom slavističkoga svijeta. Njegovome postojanju još uvijek se opiru uglavnom samo lingvisti iz Srbije i neveliki broj jezikoslovaca iz Crne Gore. Crnogorska jezička problematika već je postala temom izrada doktorskih disertacija u Crnoj Gori i van nje, a taj jezik izučava se na nekim svjetski poznatim slavističkim katedrama.

Može se govoriti i o razlikama između crnogorskoga i hrvatskog ili bosanskoga jezika, ali su u sadašnjem trenutku razlike za koje smo se mi

---

¹ Rad je pisan prema *Pravopisu crnogorskoga jezika* akademika Vojislava P. Nikčevića, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

opredijelili najaktuelnije jer se nerijetko između crnogorskoga i srpskog jezika stavlja znak jednakosti ili, još radikalnije, ovaj se prvi smatra dijalektom/dijalektima srpskoga. S obzirom na to da još uvijek ne postoji zvanično prihvaćeni *Pravopis*, *Gramatika* niti *Rječnik crnogorskoga jezika*, razlike između crnogorskoga i srpskoga jezika u ovome radu će se tretirati na osnovu norme koju je utemeljio Vojislav Nikčević i zvanične srpske standardnojezičke norme.

Kad je raspadom SFRJ i zvanično prestao da postoji dogovorni vještački tzv. srpskohrvatski ili hrvatskosrpski jezik, kao logičan slijed događaja osamostalili su se zasebni sociolingvistički jezici štokavske osnove: bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski. Oni prije svega opstoje na sociolingvističkoj ravni, kao jezici novoformiranih država čije ime nose, iako se ne može govoriti o nekim većim komunikacijskim preprekama kad su u pitanju njihovi govorni predstavnici. Naravno, u okviru tih jezika razvile su se i određene strukturalne specifičnosti o kojima će ovđe biti riječi. Takve specifičnosti nijesu zanemarljive i ne mogu se anulirati tezom da će nema komunikacijskih prepreka nema ni govora o različitim jezicima. Crnogorski jezik *nije sistemski, genetskolingvistički, nego sociolingvistički, etnojezički, nacionalni, kulturološki, stilistički, emocionalno (psihički) i životno (pragmatični) posebit jezik u odnosu na štokavski dijasistem kao osnovicu bosanskoga, hrvatskog i srpskoga jezika. S tijem jezicima tvori jezički savez.*² Kao jezik interdijalektalnoga/naddijalektalnoga (koine) tipa, crnogorski jezik je i teritorijalni odnosno državni jezik Crne Gore i njenog autohtonog stanovništva (osim Albanaca) bez obzira na to koji dio crnogorske teritorije nastanjuju. *Crnogorci su stvorili taj jezik u procesu vlastitoga nastanka i razvitka kao samobitan narod i samonikla nacija u posebitijem prirodnim i povijesnijem uslovima.*³ Kao takav, on je trostruko raslojen: 1. prvi dio predstavljaju opšteštokavske jezičke osobine (zajedničke bosanskome, crnogorskom, hrvatskome i srpskom jeziku); 2. drugi dio su osobine iz opštecnogorskoga jezičkog sloja (makrostrukture) i 3. u treći sloj spadaju osobine mjesnih govora koje pripadaju crnogorskim dijalektima (mikrostrukture).⁴ Na takav zaključak upućuju i sva dosadašnja

---

² Vojislav P. Nikčević, *Sinteze o crnogorskome jeziku* u knjizi *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje, 2004, str. 471.

³ Isto, str. 471.

⁴ Videti: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 181-204.

ispitivanja crnogorskih govora.

U ovome radu u obzir su uzete samo standardnojezičke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika. Analiza dijalekatskih razlika među tim jezicima iziskivala bi isuviše mnogo prostora, a za nju bi bio poželjan i timski rad. Prije nego se prijeđe na obradu fonetsko-fonoloških razlika između crnogorskoga i srpskog jezika, nužno je dati pregled razvojnih faza i jednoga i drugog.

Razvojni tok srpskoga i crnogorskog jezika nije tekao ujednačeno niti je bio međusobno povezan, izuzev razdoblja od 1186-1360. godine u zetskome periodu. O tome bi se moglo govoriti tek od početka primjene Vukove jezičke reforme u Crnoj Gori 1863/64. godine, da bi kasnije, počev od međuratnoga perioda, uticaj srpskoga jezika na crnogorski dobio veći zamah isključivanjem „južnog govora“ (=crnogorskoga jezika) i umjesto njega uvođenjem „beogradskog stila“ (=srpskog jezika) od početka XX. vijeka. Postanak i razvoj tih jezika zavisi od nastanka i razvoja crnogorskoga i srpskog naroda i kasnije nacija kao glavnih tvoraca i predstavnika rečenih jezika. Starocrnogorski jezik se formira od sredine IX. vijeka u Duklji kao prvoj crnogorskoj državi, kneževini Stefana Vojislava od 1043. i kraljevini Mihaila Vojislavljevića 1077, a srpski tek krajem XII. stoljeća u vrijeme formiranja nemanjičke države, koja je međunarodno priznata kao samostalna i suverena Kraljevina Srbija Stefana Prvovjenčanoga tek 1217. godine. Srpskoslovenski jezik kao prva razvojna faza srpskoga književnog jezika nastaje od kraja XII. vijeka iz crnogorske/zetske redakcije⁵ formirane u Nemanjinoj dvorskoj kancelariji u Kotoru (od 1186. godine). Za razliku od srpskoslovenskoga (raške/srpske redakcije staroslovenskoga) narodu uglavnom nerazumljivoga jezika, starocrnogorski je bio mjesni narodni jezik dukljanskih Slovena (polovina IX. vijeka-1183). Crnogorski jezik poslije zetskoga perioda ponovo poprima narodna obilježja u prvoj etapi predvukovskoga perioda (1360-sredina XVIII. vijeka) kad je *kategorija usmenosti toga jezika postala obrazac (model) pisanosti crnogorskog pismenog jezika*⁶ da bi se u narednoj etapi pomenutog perioda (od sredine XVIII. stoljeća do 1830. godine) razvio u crnogorski nekodifikovani

⁵ Viđi: Josip Hamm, *Staroslavenska gramatika*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970. str. 197. i Petar Đorđić, *Staroslovenski jezik*, Matica srpska, Novi Sad, 1985, str. 219.

⁶ Vojislav P. Nikčević, *Istorija crnogorskog jezika u knjizi Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka “Đurđe Crnojević”, Cetinje, 2004, str. 33.

književni jezik sa narodnom osnovom. I dok su crnogorski pisci u to vrijeme pisali narodnim jezikom *koine* tipa, na kojemu su nastala neka od najznačajnijih književnih djela crnogorske književnosti, srpski pisci u XVIII. vijeku prihvataju narodu još dalji ruskoslovenski jezik. U to vrijeme nastaje prilična haotičnost u srpskome jeziku, koja rezultira nastankom slavenoserpskoga, koji je predstavljao nesuvislu mješavinu ruskoslovenskog i narodnoga srpskog jezika vojvodanskoga tipa. I ova razvojna faza bila je Crnoj Gori potpuno nepoznata.

Nasuprot ovakvome stanju, *narodni jezik na području današnje Crne Gore suvereno gospodari u srednjovjekovnim poslovnim spisima svjetovnoga karaktera, u pismima, u imovinskim dokumentima, pa čak i u poveljama. (...) Pravopisna praksa u Crnoj Gori bolje je odgovarala glasovnom sistemu srpskohrvatskoga jezika nego u drugim područjima ćiriličke pismenosti.*⁷ *Održan je kontinuitet sa srednjovjekovnim (narodnim) tipom jezika, čemu su na naročit način odgovarale prilike koje nijesu dozvoljavale da se klase i pojedini društveni slojevi u Crnoj Gori međusobno diferenciraju posebnim povlašćenim i nepovlašćenim položajima ni u društvenom ni u kulturnom životu. (...) Pisana književnost (...) u Crnoj Gori bila je bliska usmenoj književnosti narodnih masa...*⁸ Dakle, *Vukovo načelo da književni jezik ima isključivo narodnu osnovu u Crnoj Gori je i prije Vuka zaživjelo. (...) Narodnim jezikom pisao je Peraštanin Andrija Zmajević u XVII vijeku, vladika Danilo početkom XVIII vijeka, vladika Vasilije sredinom XVIII vijeka, zatim Petar I krajem XVIII i početkom XIX vijeka.*⁹ Kao što se vidi, crnogorski jezik je zaobišao sve razvojne faze srpskoga jezika i razvijao se samostalno i nezavisno od njega gotovo sve do početka XX. vijeka, s izuzetkom zetskoga perioda u vrijeme nemanjićke kulturne dominacije i političke hegemonije.¹⁰

⁷ Branislav Ostojić, *Književni jezik dovukovskog i vukovskog perioda u Crnoj Gori u knjizi Istorija crnogorskoga književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 27-28.

⁸ Branislav Ostojić, *Nardni jezik u crnogorskom književnojezičkom izrazu u predvukovskom periodu u knjizi Istorija crnogorskoga književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006, str. 31.

⁹ Rajka Glušica, *Jezik Marka Miljanova*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1997, str. 5.

¹⁰ Viđeti o tome više u: Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski jezik nije sastojak srpskoga*, Zbornik radova sa okrugloga stola *Crnogorsko-srpski dijalog: država, nacija, kultura, crkva*, Forum za ljudska prava, Podgorica, 2001, str. 83-87. i Adnan Čirgić, *Jezik u Crnoj Gori nije srpski*, referat sa naučnoga skupa *Ustav Crne Gore*, Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu, Matica crnogorska, broj 29/30, Cetinje-Podgorica, 2007, str. 415-423.

U ovome radu neće biti riječi o svima fonetsko-fonološkim razlikama između crnogorskoga i srpskog jezika. U njemu su mjesta naše samo osnovne strukturalne razlike između tih jezika. Prva distinkcija koja pada u oči kad je u pitanju fonetsko-fonološki sloj rečenih jezika jeste njihov fonemski sastav. Crnogorski jezik posедуje 33, a srpski 30 članova u svome standardnojezičkom fonološkom sistemu. Crnogorski fonemi „viška” su: *ś*, *ž* i *z* (*dz*). U vezi s ovim glasovima koji (u okviru štokavskoga dijasistema) pripadaju samo crnogorskome jeziku javljale su se mnoge rasprave. Protivnici njihova uvođenja u standardni crnogorski jezik (kao i protivnici priznanja toga jezika uopšte) svoje argumente bazirali su ili na činjenici da se naznačeni glasovi javljaju i van crnogorske jezičke teritorije, ili na stavu da oni zapravo nijesu fonemi, pa samim tim ne mogu biti ni dio standarda. Rijetki i nedovoljno upućeni u crnogorsku govornu (dijalektološku) zbilju zastupali su stav da ti glasovi nijesu opšteprisutni u Crnoj Gori.

Istina je da se pomenuti glasovi javljaju i izvan crnogorske jezičke teritorije, pa samim tim i na teritoriji Srbije. Međutim, to nije relevantan argument da ne budu uvršteni u crnogorski standard jer je razlika između njihova ranga i statusa u tim jezicima ogromna. Ti glasovi se na teritoriji Srbije javljaju kao dijalektalni, seobama Crnogoraca od XV. vijeka razneseni van matične teritorije.¹¹ Za razliku od toga, u Crnoj Gori oni su opšteprisutni, tj. spadaju u drugi (naddijalektalni/interdijalektalni, koine) sloj crnogorskoga jezika. Zbog toga su normom Vojislava Nikčevića i obuhvaćeni kao dio crnogorskoga standarda: *U crnogorskome govornom, odnosno književnome jeziku postoje i meki glasovi ś i ž, pri čijoj se artikulaciji prednji i srednji dio jezika snažno izdižu ka tvrdom nepcu, tako da se ti izgovoreni glasovi donekle približavaju vrijednosti š' i ž' (šeme, izesti). (...) Bezvučnom ś odgovara zvučno ž. (...) A glas z (dz) je stara praslovjenska afrikata, koja je zvučni parnjak bezvučnoj afrikati c (...) i opšti je glas u crnogorskome govornom, odnosno književnome jeziku, i to ne samo pri brzom izgovoru riječi podzid = pozid i u riječima ili njihovijem vezama: predzadnji = prezadnji i otac ga je = otazgaje kao u srpskome, hrvatskom i bosanskome jeziku nego i u drugijem riječima: biza, zinzula, zizka (lijepa đevojka), bronza, imenima i prezimenima: Žano,*

¹¹ Ovđe izuzetak predstavlja fonem *z* koji je u govore srpskoga jezika dospio i kao rezultat kontakata i uticaja makedonskih i bugarskih govora na ove prve.

*Miza, Borozan, Burzan(ović), pa i u toponimu Malenza.*¹² Pomenuta tri glasa imaju u crnogorskome jeziku status fonema, pa je to, osim njihove sinhronijske i dijahronijske opšteprisutnosti, bio razlog da uđu standard. Potvrda o njihovoj fonemskoj prirodi ima mnogo:

Šoga : šoga, šenka : Senka, Žagore : zagore, Žagora : Zagora, Zavala : zavala, šetni : četni, šenica : šenica, šutra : jutra, šenka : ženka; ženica : ženica, žato : zato, Žale : Zale; biza : Bisa, Zano : Zano, zipa : pipa i sl.

Navedeni primjeri jasno pokazuju da glasovi *š*, *ž* i *z* imaju fonemski karakter.¹³

Brojni su autori koji ukazuju na opšte prisustvo glasova *š* i *ž* u crnogorskim govorima, kao i na uobičajenost glasa *z* u tim govorima (iako je ovaj posljednji često alternirao sa *z* pod uticajem srpskoga jezika koji je i dalje u službenoj upotrebi u Crnoj Gori, te zbog nemogućnosti njegova bilježenja). Na ovakvu njihovu upotrebu upućuju i sva dosadašnja izučavanja crnogorskih govora, bilo da se ti govori shvataju kao dijalekat srpskoga, bilo da se naučno sagledavaju kao dio crnogorskoga jezika. Rezultati istraživanja i u jednome i u drugom slučaju su istovjetni. To potvrđuju i poznati lingvisti Luka Vujović¹⁴ i Dalibor Brozović¹⁵ u svojim enciklopedijskim jedinicama o crnogorskim govorima. Glasove o kojima

---

¹² Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 30-31.

¹³ Videti o tome opširnije u Milorad Nikčević, *Fonemi š, ž, z, č i đ u crnogorskom standardnom jeziku* (Kritički osvrt na jedan prilog), Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 107-122. Autor daje kritički osvrt na rad Draga Čupića u kojemu se negira fonemski karakter pomenutim glasovima u crnogorskome jeziku (Drago Čupić – Egon Fekete – Bogdan Terzić, *Ne postoji poseban crnogorski jezik*, Slovo o jeziku, Jezički poučnik, knjiga druga, Partenon, Beograd, 2002, str. 21-25) i na konkretnim primjerima i s pozivom na brojna lingvistička imena pokazuje da su to fonemi koji, zahvaljujući takvoj svojoj prirodi i opšteprisutnosti u crnogorskome jeziku, moraju biti dio njegova standarda.

¹⁴ L(uka) Vu(jović), *Crnogorski govori*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI, str. 494-495.

¹⁵ Dalibor Brozović, *Crnogorci – Jezik*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb, 1984.

je riječ kao dio opšteg crnogorskoga konsonantizma tretiraju i Radosav Bošković i M. Malecki¹⁶, Mihailo Stevanović¹⁷, Mitar Pešikan¹⁸, Mato Pižurica¹⁹, Pavle Ivić²⁰, Vojislav P. Nikčević u brojnim svojim radovima te mnogi drugi jezikoslovci. Među svim tim radovima najinteresantnija je studija Vukića Pulevića²¹ kojom se na osnovu crnogorske onomastičke građe nepobitno pokazuje opšteprisutnost glasova *ś* i *ź* u crnogorskome jeziku.

Nasuprot navedenome fonološkom sistemu crnogorskoga jezika, srpski standardni jezik pošeduje 30 fonema. Pomenuta tri crnogorska specifična fonema javljaju se izuzetno rijetko u srpskim govorima, pa samim tim pripadaju dijalektalnome sloju toga jezika. Tako, npr. srpski standardni jezik pošeduje pet dentala: *d*, *t*, *z*, *s*, *c*²², a crnogorski jezik je proširen za još jedan dentalni suglasnik *ɜ* (dz), ili za dva palatala više (*ś* i *ź*) u odnosu na srpski itd.²³

¹⁶ R. Bošković & M. Malecki, *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore sa osvrtom na susedne govore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knj. 20, Podgorica, 2002, str. 5-14. Iako se u naslovu ovoga rada njegovi autori ograničavaju na prostor tzv. Stare Crne Gore (=podlvoćenske Crne Gore), oni u istraživanjima i opisima obuhvataju mnogo šire područje: Primorje, Zetu, Podgoricu, Kuće, Pipere, Bjelopavliće, Pješivce itd.

¹⁷ Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. XIII, Beograd, 1933-1934.

¹⁸ Mitar Pešikan, *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Matica srpska, XXII/1, Novi Sad, 1979, str. 151.

¹⁹ Mato Pižurica, *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, XII/2, Titograd, 1981.

²⁰ Pavle Ivić, *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985, str. 178, 214.

²¹ Vukić Pulević, *Glasovi ś i ź u crnogorskoj toponimiji*, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 123-140. Osim ove odlične Pulevićeve studije valja pomenuti i njegov koautorski rječnik od skoro 20 000 fitonima i i zoonima koji je od neprocjenjivoga značaja za crnogorski jezik. Viđeti: Vukić Pulević & Novica Samardžić, *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.

²² Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, *Gramatika srpskoga jezika*, 6. prerađeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999, str. 33.

²³ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 31.

U skladu s rangom i statusom navedenih suglasnika u jezicima o kojima je riječ, različito se u njihovim standardima prihvataju tretiraju i rezultati pojedinih glasovnih promjena. Jednačenje suglasnika po mjestu artikulacije u srpskome jeziku ne vrši se u primjerima tipa:

posljednji, sljedeći, sljeme, izljubiti, razljutiti i sl.

Zubni suglasnici *s* i *z* ispred prednjonepčanih sonanata **lj** i **nj** neće se menjati u prednjonepčane *š* i *ž* u dva slučaja:

a) u složenicama kada se njima završava prvi deo složenice, a drugi počinje sonantima **lj** i **nj**:

razljutiti, izljubiti, iznjihati, sljubiti se, sluštiti (...);

b) kada se *s* i *z* nalaze ispred **lj** i **nj** nastalih od **l** i **n** i suglasnika **j** iz **je** koje je nastalo od staroga glasa **jat** (**ǰ**), naravno, u (i)jekavskom izgovoru:

posljednji (ekavski poslednji), nasljednik (ek. naslednik), sljeme (ek. sleme), snježan (ek. snežan), snježanica.²⁴

Nasuprot tome, crnogorski jezik tu zna za trostruke rezultate:

*pošljednji/pošljednji/posljednji, sljedeći/
šljedeći/sljedeći, izljubiti/izljubiti/izljubiti,
ražljutiti/ražljutiti/razljutiti, sljeme/šljeme i sl.*

Srpski standardni jezik ne poznaje glasove *ś* i *ź* kao produkte jekavskoga jotovanja.²⁵ Tu je uvijek npr.:

sjekira, sjesti, sjetiti, brezje, klasje, osje, kozji, pasji, zjenica, izjesti²⁶ i sl.

Umjesto ovih oblika u crnogorskome jeziku su standardni i opšteprisutni:

šekira, šenica, šesti, šetiti, šutra, klaše, oše, paši, izesti, izelica, koži, ženica, ženični itd.²⁷

---

²⁴ Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, n.d., str. 47.

²⁵ Sudbina srpske ijekavske varijante prilično je neizvjesna. O tome i o statusu ijekavice u srpskom jeziku opširnije će biti riječi naprijed.

²⁶ Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, n.d., str. 51.

²⁷ Videti: Dr. sci. Vojislav P. Nikčević, *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

Kao takvi, oni u srpskome jeziku imaju status dijalektizama ili, najčešće, lokalizama.

Dakle, na osnovu svega što je rečeno može se zaključiti da fonemi *ś*, *ź* i *z* imaju različiti rang i status u dvama jezicima o kojima je riječ. U srpskome jeziku oni su dosta usamljeni dio dijalekata, i kao takvi nijesu dio njegova standarda. U taj jezik dospjeli su uglavnom sa prostora Crne Gore masovnim seobama počev od XV. vijeka, a suglasnik *z* je, osim ovim putem, nastajao i kao produkt uticaja i dodira srpskoga jezika sa makedonskim i bugarskim. U crnogorskome jeziku ovi su glasovi njegov nezaobilazni i markantni dio. S obzirom na postanak i razvoj suglasnika *ś* i *ź*, oni se ne mogu uvijek zamjenjivati sa *sj* i *zj*²⁸ jer nijesu nastali samo kao produkt jekavskoga jotovanja. To dokazuju primjeri tipa:

Śoga, Śota, Daško, pošljednji, źatiti, groźde (u crnogorskim govorima), *izđeljati* i sl.

Koliko je takva upotreba ovih glasova uticala na učvršćivanje njihovo u crnogorskome glasovnom sistemu, odlično se ogleda u sljedećem objašnjenju Milije Stanića koji naglašava kako glasovi *ś* i *ź* nijesu u crnogorskome jeziku nastali jedino kao produkt jekavskoga jotovanja, već je njihova pojava široko potvrđena u hipokoristicima: *Hipokorističnost je, dakle, svakako teren na kome su se (...) razvili glasovi ś i ź. A posle je, kao i kod drugih hipokoristika, mogao nastupiti i nastupio je proces uopštavanja i prerastanja hipokoristika u nehipokoristike, tj. jedan te isti hipokoristik mogao je sad biti i hipokoristik i nehipokoristik. Tako, kao što je hipokoristik Mišo (prema imenu Miloš ili kojem sličnom) mogao prerasti i prerastao u nehipokoristik, obično ime Mišo, koje je posle, kao ma koje drugo obično ime, moglo imati svoj hipokoristik u formi Mišo, i ostati hipokoristik prema Miloš, tako su i, recimo, hipokoristici Miša, Miša, Máša, Śuma, Móšo i sl. mogli prerasti i prerastali su u redovna vlastita imena ne izgubivši ni funkciju hipokoristika, tj. Láša je ostalo kao hipokoristik prema Labuda i samostalno vlastito ime. Drugim rečima, hipokoristici ove vrste*

²⁸ Zbog doskorašnjeg nepostojanja odgovarajućih grafema u standardnoj abecedi i azbuci, crnogorski pisci na različite su (neadekvatne) načine obilježavali ove glasove. Pored najčešće upotrebe grupa *sj* i *zj* umjesto tipičnih *ś* i *ź*, nerijetko se upotrebljavalo *šj* i *žj*, ili čak *š* i *ž*. Tako recimo u jeziku Stefana Mitrova Ljubiše (1822-1878) ili Vuka Vrševića (1811-1882) česti su sljedeći oblici: *šjela, šjednik, pašje, šjena, šjeta, šjen, pošjeći, šjeme, šjesti, šjajno, našjedne, pošjede, prošjela, šjenokos, sušjed, gušjenica, šjejati, kišjelica, glavošječni* i sl.

rasprostrli su se do u oblast neutralnih vlastitih imena. (...) Svi ovi primeri istovremeno pokazuju da ni slučajevi kao Miša, Mašo, Gašo, Šago, koje je M. Stevanović naveo kao primere u kojima je š postalo jotovanjem, nisu ili ne moraju biti rezultat jotovanja; kad se jednom, na ovaj ili onaj način, oformio kao formant, suglasnik š je posle mogao dejstvovati i širiti se potpuno samostalno, bez ikakve veze s glasom j.²⁹

Fonemi š i ž nastali su tzv. novim ili jekavskim jotovanjem i jednačenjem po mjestu tvorbe:

šever, šutra, šen, šenopadina, ušečenje, Šekloća (prezime), u odmlicama (hipokoristicima): Šata, Pašo, Šaka i u toponimima i hidronimima: Pašeglav, Šenica, Šerava, Prešeka, Šenokos(i), Kože pogledalo, Koževići, Glavica koža, Koži brijeg, Koža, izelica, izesti, ždeljati, Žaga, Žajo.

Stari slovenski i venecijanski fonem (afrikata) ʒ se javlja u apelativima:

biza, zinžula, zipa, žingani, bronžin; antroponimima: Žano(vić), Ženović, Buržan(ović), Boržan i u toponimima: Malenža, Žavala, Bronžina.³⁰

Vojislav P. Nikčević sažeto ukazuje na značaj rečenih fonema u sociolingvističkim jezicima štokavskoga sistema. On kaže da ti glasovi crnogorskome jeziku obezbjeđuju najizrazitiju strukturalnu i tipološku specifičnost u odnosu na srpski, hrvatski i bosanski standardni jezik, u kojima ti fonemi opstoje samo kao arhaizmi i dijalektizmi, što znači da u njima ne posjeduju neutralnu, već stilsku ili poetološku, stilemsku vrijednost. Izuzev u dubrovačkome govoru hrvatskoga jezika, u njih su kao sekundarni pojavni oblici iz jezika crnogorskoga dospjeli posredstvom masovnijeh seoba stanovništva od početka XV. vijeka. Tijem je i uslovljena takva njihova vrijednost.³¹ Postojanjem ovih glasova u crnogorskome standardnom jeziku

²⁹ Milija Stanić, *Uskočki govor*, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, Beograd, 1974., str. 83-84.

³⁰ Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 148.

³¹ Isto, str. 148.

kompletira se potpun *dvanaestočlani sistem kontinuiranijeh i afrikatskih visokotonskih (akutskih) konsonanata: s ś š – z ź ž – c ć č – ʒ ž dž*, za koje Dalibor Brozović kaže da su rijetkost u jezicima.³²

O značaju ovih fonema kao bitno prepoznatljivih odlika crnogorskoga jezika poznati hrvatski profesor opšte lingvistike i sociolingvistike, Dubravko Škiljan, kaže: *Najbliži tome da se izdvoji kao poseban jezik nije hrvatski nego crnogorski – onoga trenutka kada u svoj standardni jezik uvedu meko š i ž kao posebne foneme (...), oni će napraviti puno odlučniji korak nego što su sve promjene učinjene ovdje u svrhu razdvajanja jezika. Jer, to je nešto što čvrsto definira jezičnu strukturu, broj ili sistem fonema.*³³

Osim navedenih razlika, kao izrazita odlika crnogorskoga standardnog jezika i prepoznatljiva njegova razlika u odnosu na srpski jezik javljaju se i glasovi *ć* i *đ* nastali jekavskim jotovanjem. U srpskom standardnom jeziku se za *normativne priznaju samo rezultati ijekavskog jotovanja suglasnika lj i nj* (*ljeto, ljepota, voljeti, njegovati, snježan i sl.*), dok se svi ostali kvalifikuju kao *dijalektizmi*.³⁴ U srpskom književnom jeziku ijekavskog izgovora po ovom jotovanju menjaju se samo sonanti *l* i *n*: *ljeto* (za ekav. *leto*), *ljepota* (za ekav. *lepota*), *negovati* (za ekav. *negovati*), *nježan* (za ekav. *nežan*), dok suglasnici (*s, z, d, t – A.Č.*) ostaju neizmenjeni: *djevojka, vidjeti, tjerati, sjekira, izjesti*.³⁵ Ovakvi nejotovani oblici apsolutno su nepoznati na čitavoj crnogorskoj jezičkoj teritoriji. Sva dosadašnja lingvistička istraživanja crnogorskih govora³⁶ pokazala su da su glasovi *ć* i *đ* kao produkti jekavskoga jotovanja suglasnika *t, d* i *c*

³² Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 189.

³³ Tatjana Tagirov, *Moć jezika*, Intervju: Dubravko Škiljan, *Vreme*, 304, Beograd, 17. avgust 1996, str. 41.

³⁴ Rajka Bigović-Glušica, *Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu*, Treći lingvistički skup „Boškovićeve dani” (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 42, Odjeljenje umjetnosti, knj. 14, Podgorica, 1997, str. 252.

³⁵ Živojin Stanojčić & Ljubomir Popović, n. d., str. 51.

³⁶ Videti o tome opširnije u: Rajka Bigović-Glušica, n.d., 249-255. O specifičnosti crnogorskoga jotovanja suglasnika *t* i *d* piše Josip Hamm u svome radu: *Crnogorsko T, D + JAT > Ć, Đ*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984, str. 78-82.

opšteprisutni na cijelom terenu.³⁷ Opšta je *pojava t, d, c + je* (*đe je bio stari grafem jat*) > *će, đe*:

ćerati, lećeti, ćešiti (ali i *tješiti*), *vrćeti; đe, đed, neđelja, đegođ* i u *onomastici: Ćetko, Ćetna, Ćetković, ćetalj, Ćetanski pod, Ćedilo, Ćeklići, Šćepan, Šćepo, Šćepanović, Šćepan polje, Šćepandan, Neđeljko, Međeđe, Međedović*.³⁸

Rajka Glušica nalazi da se ni u pisanoj crnogorskoj literarnoj tradiciji, ni u narodnim govorima, ni u savremenoj komunikaciji *jotovani suglasnici d i t* *nijesu nikada prestali upotrebljavati, najčešće kao jedina varijanta*.³⁹

Suglasnici *d* i *t* u crnogorskome standardnom jeziku ne jotuju se u samo u rijetkim slučajevima:

- a) u složenim glagolima, kad se njihov prefiks završava na *d* a drugi dio počb) inje sa *j*:

nadjačati, odjuriti, odjeziditi, podjarmiti, odjednom, odjedanput, podjariti i sl.

- c) u stranim složenicama:

adjektiv, adjunkt.

- d) u leksemima:

tjeme, tjelesni, tjelesina.

S obzirom na ovakvu upotrebu fonema *đ* i *ć* u crnogorskome jeziku, oni su morali postati dijelom njegova standarda (upravo kao što su to i ranije pominjani glasovi *ś, ź*) jer predstavljaju markantna obilježja toga jezika. Stoga oni u pisanoj praksi ne mogu biti zamjenjivani sa *tj* i *dj*.

Pored pomenutih strukturalnih razlika između crnogorskoga i srpskog jezika, treba navesti i ijekavicu kao bitno obilježje prvoga u odnosu na drugi jezik. Ova konstatacija otvara prostor za kritiku, ali iznosimo je

---

³⁷ Radi uštede prostora nećemo navoditi literaturu koja potvrđuje opšteprisutnost glasova *ć* i *đ* kao produkata jekavskoga jotovanja u crnogorskim govorima, pogotovo što se zna da nema nijednoga lingviste koji tvrdi suprotno.

³⁸ Vojislav P. Nikčević, *Crnogorski interdijalektalni/naddijalektalni (koine) standardni jezik* u knjizi *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 189.

³⁹ Rajka Bigović-Glušica, n.d., str. 253.

ovđe svjesno iako znamo da zvanični srpski standardni jezik priznaje i ijekavsku varijantu. Status ijekavice u srpskom jeziku nema nimalo izvjesnu budućnost. Standardizacija crnogorskoga jezika i njegovo ustavno priznanje znatno će suziti teritoriju koju je neosnovano i nenaučno dosad zvanično pokrivaio tzv. srpskohrvatski i kasnije srpski jezik. Crna Gora je bila umnogome zaslužna (vjerovatno i najzaslužnija) za ulazak ijekavske varijante u srpski standardni jezik. Ozvaničenjem crnogorskoga jezika, srpski jezički standard više neće uzimati u obzir crnogorske jezičke osobine. Kako se zna da su se u Republici Srpskoj u posljednje vrijeme javljali zahtjevi za uvođenjem ekavice, što je rezultiralo ustavnim ozvaničenjem ekavice na tome području naporedo sa ijekavicom, nije nemoguće očekivati da u narednom vremenu ijekavica u srpskom jeziku (i izvan Srbije) dobije dijalektalni značaj. Da je ijekavica u svijesti stanovništva navedene oblasti doživljavana kao dio srpske jezičke prepoznatljivosti, ne bi se javljali zahtjevi za njenim ukidanjem niti bi naporedna upotreba ekavica/ijekavica dobila ustavnu podršku.⁴⁰ Eventualni dijalektalni status ijekavice u srpskom jeziku mogao bi se očekivati tim prije što ona takvu ulogu ima u Republici Srbiji u kojoj će se, prirodno, taj jezik i ubuduće normirati. S druge strane, činjenica da je ijekavica prvobitno bila obilježje crnogorskoga jezika i dubrovačkoga govora hrvatskog jezika, odakle je raznesena dublje u unutrašnjost, pa tako i u srpski jezik – daje za pravo da se posmatra kao relevantno distinktivno obilježje između crnogorskoga i srpskog jezika. Masovnim seobama stanovništva ona je kao *južno narječje* raznesena iz svoje postojbine *na sever i na istok, (...) u severnu i zapadnu Bosnu, severnu Dalmaciju, Liku i Krbavu, u zapadnu Srbiju.*⁴¹

⁴⁰ Branislav Ostojić kao najpoznatiji srpski lingvista u Crnoj Gori kaže da srpsku jezičku stvarnost *danas komplikuju bosansko-hercegovačke jezičke prilike. Nama još uvijek nije jasno da li se njihov standardnojezički uzus ijekavskog izgovora utopio u ekavski.* – Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000, str. 11.

⁴¹ Jovan Skerlić, *Istočno ili južno narječje* u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955, str. 87. O širenju tzv. hercegovačkih (= crnogorskih jer je u pitanju ševerozapadna Crna Gora) jezičkih osobina govori i Mihailo Stevanović u knjizi *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989, str. 203-204. i u knjizi *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975., zatim Milorad Dešić u knjizi *Zapadnobosanski ijekavski govori*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976, str. 15; Pavle Ivić u *Dijalektologiji srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narječje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana

Pored navedenih argumenata zbog kojih je ijekavica uzeta kao razlikovno obilježje između jezika o kojima je riječ, može se govoriti i o njenom različitom tretmanu u tim jezicima. U *Rečniku (i)jekavizama srpskog jezika* Branislava Ostojića i Dragomira Vujičića mnogi ijekavizmi proglašeni su dijalektalnim ili arhaičnim, a ogroman broj je dat alternativno uz ekavski oblik. Iako se u predgovoru deklarativno izjašnjavaju za ravnopravnost naporednih oblika pri čemu se *ni jednom od njih ne daje prednost*⁴², autori o kojima je riječ uvijek i dosljedno upotrebljavaju ekavski oblik. To potvrđuje i naslov njihova rječnika. U toj knjizi standardizovan je svaki ekavizam koji se makar i sporadično upotrebljava u Crnoj Gori, ali i takvi oblici čija je upotreba strana i nepoznata na crnogorskome jezičkom terenu poput recimo: *kudelja, tres, upotrebiti* i sl. Umjesto njih, crnogorski govori znaju samo za oblike: *kuđelja, trijes* (=grom), *upotrijebiti...* U predgovoru autori upotrebljavaju samo likove poput: *sledeći, poslednji, ređi, rečnik, prevod, predlog, upotrebiti, rešenje, doslednost, retkost* i slično, čime se očigledno favorizuje ekavica (što je pomalo neobično kad je u pitanju rječnik ijekavizama). Oblik *prijedlog*, recimo, kvalifikovan je kao zastarjeli oblik i umjesto njega je preporučena ekavski lik *predlog* iako crnogorski govorni i pisani jezik potvrđuje njegovo prisustvo. Dalje, oblici: *prijelaz, prijelazan, prijelaznost, prijelom, prijenos, prijepis, prijeći* i sl. dati su kao dijalektalni, a oblici: *prijevod, prijevoz, prijegon, prijegor, prijesad, prijesadnica, prijetop, prorjeđivati* i sl. kao neobični.⁴³ Nasuprot tome, pridržavajući se Vukova *Srpskog rječnika*⁴⁴, Vojislav Nikčević je normirao

---

Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985, str. 68. te Vojislav P. Nikčević u brojnim svojim radovima, između ostaloga i u studiji *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004., te mnogi drugi autori. Iseljavanja stanovništva o kojima je riječ potvrđuje i Jevto Dedijer u knjizi *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

⁴² Branislav Ostojić & Dragomir Vujičić, n. d., str. 64.

⁴³ Rezultati istraživanja Mihaila Stevanovića u monografiji *Istočnocrnogorski dijalekat* pokazuju kako ti oblici u crnogorskim govorima nijesu nimalo neobični. Govoreći o imenicama složenim od prefiksa *prě-*, on kaže: *primećuje se da je kod starijeg naraštaja koji ne opšti s knjigom i manje ima prilike da dolazi u dodir s pretstavnicima ekavskog izgovora, kod svih bez razlike običniji dvosložni prefiks, a po tome bi se reklo da je davno utvrđeno pravilo dugo ħ = ije, nešto ranije bilo u ovim krajevima (=crnogorskim) i idealno primenljivo.* - Mihailo Stevanović, *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. XIII, Beograd, 1933-1934, str. 22-23.

⁴⁴ *Srpski rječnik* istumačen njemačkim i latinskim riječima, Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić, 4. državno izdanje, Beograd, 1935.

sve ijekavizme sinhronoga i dijahronog sloja, a određeni broj onih koji se u današnjoj upotrebnoj praksi koriste i u ekavskome obliku propisao je kao alternativne. U njemu nema „neobičnih” ijekavizama. I to je još jedna bitna odlika crnogorskoga standardnog jezika u odnosu na srpski. Takvom njegovom kodifikacijom nastavlja sa veza sa klasičnim piscima crnogorske književnosti, u prvome redu Petrom I. i Petrom II. Petrovićem Njegošem, Stefanom Mitrovim Ljubišom i Markom Miljanovim Popovićem; nastavlja se onaj razvojni tok koji je bio vještački (iz političkih pobuda) prekinut još u međuratnome periodu.

Na osnovu svega što je rečeno može se zaključiti da su crnogorski i srpski zasebni jezici (sa sociolingvističkog aspekta) u okviru štokavskoga sistema, da su se formirali zasebno u okviru zasebnih naroda i nacija i njihovih država i dijalekatskih osnova i tako oformili različite posebitosti, pa *ono što je dijalektalno u jednome standardnom jeziku (istoga jezičnog sustava) ne mora biti dijalektalno u drugome standardnom jeziku. O toj činjenici suvremena sociolingvistika mora voditi računa.*⁴⁵ Polazeći od takvih saznanja i rezultata dosadašnjih istraživanja crnogorskih govora, Vojislav P. Nikčević napisao je *Gramatiku i Pravopis crnogorskoga jezika* u kojima je normirao sve opštecrnogorske jezičke osobine. Takva standardizacija stvorila je uslove da se može govoriti o različitostima između crnogorskoga i srpskog jezika. Analizom fonetsko-fonoloških obilježja tih jezika, došli smo do zaključka da su osnovne razlike među njima: rang i status fonema *ś, ź, ʒ, ć* i *đ*, odnosno prisustvo/odsustvo fonema *ś, ź, ʒ* u njihovim standardima i fonema *ć* i *đ* nastalih kao rezultat jekavskoga jotovanja. Ovim smo obilježjima pridružili i *ijekavicu* jer je ekavica prepoznatljivo srpsko jezičko obilježje, a za status ijekavice u tom jeziku se može pretpostaviti da će u skorijoj budućnosti biti prilično marginalan. Osim toga, navedene su razlike u tretmanu ijekavice u okviru standarda dvaju jezika o kojima je riječ.

---

⁴⁵ Josip Silić, *Recenzija rukopisa Gramatike crnogorskoga jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* u knjizi Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001, str. 561.

Adnan ČIRGIĆ

FONETIC AND FONOLOGICAL DIFFERENCES BETWEEN MONTENEGRIN AND SERBIAN LANGUAGE

Der Verfasser gibt die grundlegenden strukturellen Unterschiede wieder zwischen der montenegrinischen und serbischen Standardsprache auf der phonetisch-phonologischen Ebene. Indem er die beiden Sprachen als besondere soziolinguistische Sprachen auf štokavischer Grundlage betrachtet, kommt er zum Ergebnis, dass die Laute *s*, *z* (sowie die Laute *ć* und *đ* (als Ergebniss der jekavischen Palatalisierung von *t*, *d*, *c*) als distinktive Hauptmerkmale der montenegrinischen Sprache zum Serbischen fungieren, sad statt der erwahnten Phoneme *s*, *z*, *t* und *d* besitzt, somit also drei Phoneme weniger, Diese Unterscheidung wurde durch die Beziehung zwischen dem montenegrinischen Ijekavismus und dem serbischen Ekavismus ergaenzt. Dialektale Eigenschaften der beiden Sprachen wurden nicht beruecksichtigt.

Literatura

Bigović-Glušica, Rajka. - *Neka kolebanja u našim pravopisnim priručnicima u odnosu na ijekavsku normu*, Treći lingvistički skup „Boškovićevo dani“ (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 42, Odjeljenje umjetnosti, knj. 14, Podgorica, 1997.

Bošković, R. & Malecki, M. - *Istraživanja dijalekata Stare Crne Gore sa osvrtom na susedne govore*, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Glasnik odjeljenja umjetnosti, knj. 20, Podgorica, 2002.

Brozović, Dalibor. - *Crnogorci – Jezik*, Enciklopedija Jugoslavije, 3, Zagreb, 1984.

Čirgić, Adnan. - *Jezik u Crnoj Gori nije srpski*, referat sa naučnoga skupa *Ustav Crne Gore*, Matica, časopis za društvena pitanja, nauku i

kulturu, Matica crnogorska, br. 29/30, Cetinje-Podgorica, 2007.

Dedijer, Jevto. - *Hercegovina*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1909.

Dešić, Milorad. - *Zapadnobosanski ijekavski govori*, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XXI, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1976.

Đorđić, Petar. - *Staroslovenski jezik*, Matica srpska, Novi Sad, 1985.

Glušica, Rajka. - *Jezik Marka Miljanova*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica, 1997.

Hamm, Josip. - *Crnogorsko T, D + JAT > Ć, Đ*, Crnogorski govori. Rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju (zbornik radova sa naučnoga skupa), Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Naučni skupovi, knj. 12, Odjeljenje umjetnosti, knj. 3, Titograd, 1984.

Hamm, Josip. - *Staroslavenska gramatika*, treće izdanje, Školska knjiga, Zagreb, 1970.

Ivić, Pavle. - *Dijalektologija srpskohrvatskog jezika (Uvod i štokavsko narečje)*. Celokupna dela, knj. II, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 1985.

Nikčević, Milorad. - *Fonemi ś, ź, ʒ, ć i đ u crnogorskom standardnom jeziku* (Kritički osvrt na jedan prilog), Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

Nikčević, Vojislav P. - *Crnogorski jezik nije sastojak srpskoga*, Zbornik radova sa okrugloga stola *Crnogorsko-srpski dijalog: država, nacija, kultura, crkva*, Forum za ljudska prava, Podgorica, 2001.

Nikčević, Vojislav P. - *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001.

Nikčević, Vojislav P. - *Jezičke i književne teme*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

Nikčević, Vojislav P. - *Jezikoslovne studije*, Centralna narodna biblioteka "Đurđe Crnojević", Cetinje, 2004.

Nikčević, Vojislav P. - *Pravopis crnogorskoga jezika*, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1997.

Nikčević, Vojislav P. - *Štokavski dijasistem (norma i kodifikacija)*. Poseban otisak proširenoga referata s međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskog jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2004.

Ostojić, Branislav & Vujičić, Dragomir. - *Rečnik (i)jekavizama srpskog jezika*, CID, Podgorica, 2000.

Ostojić, Branislav. - *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, CID, Podgorica, 2006.

Pešikan, Mitar. - *Jedan opšti pogled na crnogorske govore*, Zbornik za filologiju i lingvistiku, Matica srpska, XXII/1, Novi Sad, 1979.

Pižurica, Mato. - *Govor okoline Kolašina*, CANU, Posebna izdanja, XII/2, Titograd, 1981.

Pulević, Vukić & Samardžić, Novica. - *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.

Pulević, Vukić. - *Glasovi ś i ź u crnogorskoj toponimiji*, Zbornik radova sa međunarodnoga naučnog skupa *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

Silić, Josip. - *Recenzija rukopisa Gramatike crnogorskoga jezika akademika Vojislava P. Nikčevića* u knjizi Vojislav P. Nikčević, *Gramatika crnogorskoga jezika*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2001

Skerlić, Jovan. - *Istočno ili južno narečje* u knjizi *Pisci i knjige*, III, Prosveta, Beograd, 1955.

Srpski rječnik istumačen njemačkim i latinskim riječima, Skupio ga i na svijet izdao Vuk Stefanović Karadžić, 4. državno izdanje, Beograd, 1935.

Stanić, Milija. – *Uskočki govor*, Tom I, Institut za srpskohrvatski jezik, Srpski dijalektološki zbornik, knj. XX, Beograd, 1974.

Stanojčić, Živojin & Popović, Ljubomir. - *Gramatika srpskoga*

jezika, 6. prerađeno izdanje, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 1999.

Stevanović, Mihailo. - *Istočnocrnogorski dijalekat*, Južnoslovenski filolog, knj. XIII, Beograd, 1933-1934.

Stevanović, Mihailo. - *O jeziku Gorskog vijenca*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Naučna knjiga, Beograd, 1989.

Stevanović, Mihailo. - *Savremeni srpskohrvatski jezik*. Gramatički sistem i književnojezička norma, I, Uvod, Fonetika, Morfologija, 3. izdanje, Beograd, 1975.

Tagirov, Tatjana. - *Moć jezika*, Intervju: Dubravko Škiljan, Vreme, 304, Beograd, 17. avgust 1996.

Vu(jović), L(uka). - *Crnogorski govori*, Enciklopedija Jugoslavije, 2, Bosna-Dio, Izdanje i naklada Leksikografskog zavoda FNRJ, Zagreb, MCMLVI.

Robert BOŃKOWSKI (Katowice)

Uniwersytet Śląski

UDK 811.163.4(497.16)(091)

PISMO CZARNOGÓRCÓW – HISTORIA I WSPÓŁCZESNOŚĆ

Pismo Crnogoraca – istorija i savremenost

U svojoj istoriji pismo je pošedovalo mnoge funkcije. Bilo je npr. sredstvo ovjekovječavanja i čuvanja ljudskoga govora. Danas svakome od pismenijeh naroda pomaže u očuvanju i njegovanju svojega identiteta (kulturnoga, jezičnoga itd.). Nažalost, u XX. vijeku pitanje opisa istorije pisma u Crnoj Gori bilo je mistifikovano - u zavisnosti od političke opcije obrađivalo se u kontekstu istorije srpskohrvatskoga ili srpskog jezika. Izuzetak na tome području su bogata istraživanja Vojislava P. Nikčevića i njegovijeh učenika. U Poljskoj, u kontekstu opisa crnogorskog jezika, tim pitanjem se bavio takođe P. Brom. Tekst se odnosi na istoriju pisma, koje su Crnogorci koristili u prošlosti (latinica, ćirilica, te - u manjem stepenu - glagoljica) i njegovoj dualnoj, dvojnoj savremenosti.

Pismo w swojej historii posiadało wiele cech. Było np. narzędziem utrwalania i przechowywania mowy ludzkiej. Dziś każdemu z piśmiennych narodów pomaga w zachowaniu i pielęgnowaniu swojej odrębności kulturowej jak też językowej. (...) *Jednocześnie pismo jest pierwszą i wyraźną „etykieta” języka, odsyłającą nawet niespecjalistę do określonego kręgu kulturowego czy religijnego, (...) bywa (...) świadomym wyborem ideologicznym, który wiąże się z decyzjami politycznymi i społecznymi*¹.

Zagadnienie opisu historii pisma w Czarnogórze w zależności od opcji politycznej opracowywane było w kontekście historii języka

---

¹ A. Stęplewski, *Świadomość narodowa Słowian a kwestie językowe*, [w:] *Z małą ojczyzną w sercu*. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Zdancewiczowi, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, B. Zieliński, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005, s. 351.

serbsko-chorwackiego lub tylko serbskiego. Wyjątkiem w tym zakresie są bogate badania V. Nikčevića², który rzetelnie i konsekwentnie w swoich pracach, w kontekście historii i zasad pisowni, analizował zapis języka czarnogórskiego. W Polsce zagadnieniem tym interesował się także P. Brom³.

1. Łacinka

Pierwszy czarnogórski piśmienny okres - dukljański (...) charakteryzuje (...) dyglosja: łacina pełniła funkcję języka urzędowego i liturgii, równocześnie zaś funkcjonował lokalny dialekt dukljańskich Słowian. Na jego określenie używa się wtedy nazwy język słowiański – jak np. w dziele *Latopisie popa Dukljanina*. Sami mieszkańcy Zety nazywali używany przez siebie język *naški* czyli *nasz* – nazwa ta używana jest po dziś dzień⁴. Czarnogórcy⁵ (przede wszystkim z Przymorza) w ramach Dalmatyńskiej *temy* do X w. podlegali jurysdykcji Kościoła wschodniego – carygradzkiego, a od X wieku do kościoła rzymskiego. Przełom wieków XII i XIII traktuje się jako przełomowy – dochodzi wówczas do znacznej zmiany konfesjonalnej struktury mieszkańców - kościół prawosławny zaczyna odgrywać coraz istotniejszą rolę⁶, aby w XIV w. być już dominującym w Czarnogórze, najpierw w głębi kraju, najpóźniej na wybrzeżu⁷. Nie dziwi zatem, iż pierwszym pismem Czarnogórców

---

² Por. np.: V. Nikčević, *Crnogorski pravopis*, Crnogorski PEN Centar – Biblioteka „Njegošovo pero”, Cetinje 1997, tenże, *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*, t. I, Cetinje 1993, oraz t. II, Cetinje 1997. tenże, *Crnogorska gramatika*, DANU, Podgorica 2001.

³ P. Brom, *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007.

⁴ P. Brom, op. cit., s. 65.

⁵ Historię narodu czarnogórskiego opieram na tezach V. Nikčevića, który za protoplastów Czarnogórców uważa Duklan i Zecian, por. V. Ničević, *Crnogorski jezik...* t. I, s. 43.

⁶ Na terytorium państwa dukljańskiego zaczynają wówczas powstawać pierwsze prawosławne episkopie. W Zecie, z wyłączeniem miast na wybrzeżu, katolicyzm przestaje w tym okresie odgrywać dominującą rolę. I choć jeszcze w początkach XIII w. obrządek zachodni w Dukli jest dominujący, to już wraz z XIV w. państwo Nemanjiciów zaczyna silną walkę przeciw katolicyzmowi. Por.: Ž. M. Andrijašević, Š. Rastoder, *Istorija Crne Gore*, CIGC, Podgorica 2006, s. 55.

⁷ Ibid.

i to do XII w. było pismo łacińskie⁸. Dzisiejsi czarnogórcy historycy języka uważają, iż w przeciwieństwie do narodów sąsiednich, w Dukli/Zecie aż do ich objęcia przez Raszkę nie było szerszego użycia języka staro-cerkiewno-słowiańskiego oraz głągolicy i cyrylicy⁹. W miejsce piśmiennictwa głągolickiego/cyrylickiego aż do 1183 r. jedynym szeroko wykorzystywanym w nabożeństwie i oficjalnym języku dyplomacji językiem była łacina i miejscowy język narodowy Słowian dukljańskich jako pomocniczy w nabożeństwie i w życiu publicznym, a pismem wyłącznie łacinka. Wiązało się to z ówczesnym katolickim charakterem państwa¹⁰. Do powstania i rozwoju piśmiennictwa i literatury łacińskiej na dzisiejszych ziemiach czarnogórskich najbardziej zasłużyli się Benedyktyni, którzy w swoich klasztorach pisali i przepisywali księgi oraz formowali biblioteki. Uważa się, iż Duklanie przyjęli piśmiennictwo w języku i alfabecie łacińskim na przełomie VIII i IX w. Stara literatura czarnogórska z okresu dukljańskiego wskazuje, iż najbardziej była rozwinięta właśnie na wybrzeżu. Jednymi z najwcześniejszych zachowanych pamiątek piśmiennictwa na tych terenach są łacińskie napisy na murach kościołów, czy sarkofagów (jak np. fragment wmurowanego tekstu w ścianie kościoła

⁸ Por. V. Nikčević, *Pravopis...*, s. 25. V. Nikčević twierdzi, iż w odróżnieniu od wczesnego piśmiennictwa chorwackiego i bośniackiego, bazującego na głągolicy/cyrylicy łacina wykorzystywana na terytorium Dukli/Zety stanowiła szeroki pas w użyciu pomiędzy dwoma alfabetami słowiańskimi: *U istoriji jezika se pretpostavlja kako izgleda da je, bar u primorju, de su kulturna strujanja ipak bila najsnažnija, postojao širok pojas upotrebe latinskoga kao sakralnog i pismenog jezika u međuprostoru između oblasti dviju slovenskijeh azbuka*. Por. V. Nikčević, *Crnogorski jezik...*, t. I, s. 198. Teza ta odnosi się na Dukla. Nikčević wyjaśnia, iż ma to związek z przyjęciem przez nich chrześcijaństwa obrządku zachodniego: (...) *pošto su dukljanski Sloveni u bivšoj rimskoj provinciji Prevalis (Prevalitani) primili hrišćanstvo zapadnog obreda od strane latinskijeh misionara iz primorskog pojasa, jasno je da je široka upotreba latinskog jezika i pisma tokom cijelog dukljanskog prioda u Duklji/Zeti onemogućavala korišćenje staroslovenskoga jezika, glagoljice i ćirilice iz suparničkijeh razloga. Za to vrijeme u njoj ćirilometodsku pismenost i književnost nije imao ko prihvatiti niti pak afirmisati*. Ibidem, s. 198-199.

⁹ V. Nikčević tłumaczy to dwoma powodami: (...) *1. zato što su sve do bitke na Rumiji (Tuđemilima) kod Bara (1042) Dukljani samo nominalno priznavali vizantijsku vrhovnu upravu, a od te godine do kraja XX vijeka (s izuzetkom Kotora) više-manje bili slobodni i 2. stoga što je u cijelome primorskom pojasu Duklje i po obala i ostrva Skadarskog jezera (pa čak i u vizantijskome Kotoru) postojao lanac benediktinskih opatija i samostana (i u njima skriptorijumi) kao snažnijeh romanskih centara koji su s stalno odupirali suparničke staroslovenske, ćirilometodske pismenosti istočnoevropskoga smjera i opredjeljenja*. Ibidem, s. 203.

¹⁰ Ibid.

św. Marii w Dukli z VIII w., czy w całości zachowany napis we wnętrzu kościoła św. Triuna z 809 w.). Z okresu średniowiecznego (809 r.) pochodzą także, powstałe również na wybrzeżu, najstarsze dzieła literackie znane w literaturze jako *Andreacijeva povelja* - autorstwa Kotorzanina Andreacija Saraceniisa¹¹, czy *Barski epitafi* z X lub XI w.

Wcześniej także, dzięki Benedyktynom, język miejscowy zaczął być włączany do literackiego użycia liturgicznego. Uważa się, iż pragnąc dać odpór bizantyjskiemu wpływowi politycznemu, kościelnemu i kulturowemu uwidaczniającemu się zwłaszcza w księgach pisanych głągolicą i cyrylicą w języku macedońskich Słowian (tzw. starosłowiańskim) pozwolono w Dukli/Zecie pisać i w pewnych okolicznościach odprawiać liturgię w mówionym języku staroczarnogórskim. W języku tym i łacinką w najstarszym, dukljańskim okresie pisali Benedyktyni. Wiązało się to z szerzeniem swojej wiary i poglądów w stosunku do ludności miejscowej. Obok tekstów pisanych w języku łacińskim powstawały także łacinką dzieła zapisywane językiem czarnogórskim, takie jak *Života zetskog kneza Vladimira* z drugiej połowy XI, czy *Kraljestvo Slovena (Regnum Sklavorum)* Popa Dukljanina z drugiej połowy XII w. Kontynuacja wykorzystywania języka mówionego w literaturze czarnogórskiej posiadającej charakter śródziemnomorski i z pismem łacińskim z okresu dukljańskiego trwała do końca XII w. Od tego czasu aż do XV w., do okresu, gdy religią państwową w Zecie był katolicyzm, łacinka współistniała wraz z cyrylicą i głągolicą¹². Zajęcie Zety przez prawosławną Raszkę wymusiło wprowadzenie przez nią do piśmiennictwa Zety także głągolicy i cyrylicy. Nie oznacza to, że łacinka przestała być używana¹³ na całym terytorium - Boka Kotorska również w późniejszych wiekach charakteryzowała się piśmiennictwem zapisywanym łacinką, co stanowi pewnego rodzaju pomost między piśmiennictwem wschodnim i zachodnim¹⁴: *Specyficznym rodzajem piśmiennictwa czarnogórskiego w tym okresie jest twórczość b o k e l j s k i*

---

¹¹ Por. Ž.M. Andrijašević, Š. Rastoder, op. cit, s. 62.

¹² Por. V. Nikčević, *Crnogorski jezik...*, t. II, s. 303.

¹³ Z uwagi na dualną sytuację konfesjonalną w Dukli/Zecie okres zecki charakteryzuje się występowaniem, jako literackich, trzech rodzajów języków i pism – z jednej strony łacina z pismem łacińskim, z drugiej zaś język staro-cerkiewno-słowiański w redakcji zeckiej i język mówiony z głągolicą i cyrylicą. Por. Ibidem, s. 269.

¹⁴ Z dzisiejszej perspektywy Czarnogórców, którzy oba alfabety – łacinkę i cyrylicę traktują obecnie jako swoje równoprawne, piśmiennictwo Kotoru jest jedną z naturalnych linii rozwoju pisma czarnogórskiego.

h katolików, pochodząca głównie z XVII i XVIII w. i pisana – w odróżnieniu od cyklu czarnogórskiego – alfabetem łacińskim. Należy przypomnieć fakt, że Boka Kotorska, leżąca na wybrzeżu Adriatyku, a więc należąca do tego samego kręgu kulturowego co Dubrownik czy miasta dalmatyńskie, miała również w dużym stopniu rozwinięte piśmiennictwo i literaturę piękną w języku łacińskim i włoskim. (...) Ze względu na związki łączące Bokę z zachodem katolicyzm oraz alfabet, niektórzy historycy języka traktują literacką działalność Boki Kotorskiej jako istnienie odrębnego ośrodka literackiego, nie wiążąc jej specjalnie z tradycjami prawosławnego, cyrylicznego piśmiennictwa czarnogórskiego. Piśmiennictwo bokeljskie, językowo oparte na miejscowym zetskim (czarnogórskim) dialekcie ijekawskim, ulegało niekiedy wpływowi literatury dubrownickiej, którą pisarze z Boki świadomie naśladowali. Twórczość tego cyklu obejmuje przeważnie poezję, prozę kronikarską oraz liczne, najczęściej rękopiśmienne zbiory pieśni ludowych¹⁵. Do najbardziej reprezentatywnych twórców kotorskich należeli Vicko Bolica-Kokolić, Ivan Krušela, Niko Luković, Krsto Ivanović i inni¹⁶.

2. Głagolica/cyrylica

Czarnogórcy zetknęli się z głagolicą i cyrylicą później, niż pozostałe narody południowosłowiańskie, bo dopiero po 1183 r., po utracie niezależności państwowej na rzecz Raszki¹⁷. Zaczęto wówczas sprowadzać

¹⁵ B. Oczkova, *Zarys historii języka serbsko-chorwackiego*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1983, s. 108-109.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ *W nowej rzeczywistości pod władaniem dynastii Nemanjiciów uwarunkowania polityczne, społeczne i kulturowe w Czarnogórze uległy zasadniczej zmianie. Zależność państwowa od Serbii spowodowała pojawienie się tendencji asymilacyjnych – i co za tym idzie zagrożenie utraty tożsamości narodowej i językowej przez mieszkańców Zety. Czarnogórcom udaje się jednakże, pomimo niesprzyjających warunków zewnętrznych, pielegnować dukljańskie tradycje poprzez kontynuację rozwoju języka na słowiańskiej podstawie etnicznej. Szerzenie się prawosławia i związanych z nim elementów kulturowych powoduje, że nie ma już miejsca na swobodną i spontaniczną standaryzację języka czarnogórskiego. Zamiast tego ma miejsce szerokie wprowadzanie do użytku języka staro-cerkiewno-słowiańskiego redakcji zeckiej i wynikające z tego używanie cyrylicy i głagolicy. Wpływ na to miał również napływ cyrylickich i głagolicznych ksiąg z Macedonii i Bułgarii. Konsekwencją jest również zmiana kierunku rozwoju kultury czarnogórskiej z kręgu śródziemnomorskiego (zachodniego) na wschodnioeuropejski, cyrylometodyjski, którego język staro-cerkiewno-słowiański był głównym narzędziem. Cyrylica, jako pismo*

z Macedonii i Bułgarii wschodnio-prawosławne księgi cerkiewne. Były one przepisywane już na terenie Zety oraz pisane nowe tak głągolicą jak i cyrylicą do około 1360 r. Po tym okresie głągolica ustąpiła miejsca pismu cyrylicy i do początków XV w. była równoległe z łacinką u katolików używana w państwie zeckim¹⁸. Poznanie nowego pisma/pism umożliwiło jednak Czarnogórcom dopracowania się własnej, najstarszej, ale i najbardziej znanej szkoły/redakcji języka staro-cerkiewno-słowiańskiego – redakcji zeckiej (lub zecko-humskiej). Redakcja ta charakteryzuje się kontynuowaniem starej tradycji ortograficznej, czyli np. zachowaniem spółgłosek nosowych (choć ich istnienie w tym okresie jest już wątpliwe), częstym zachowaniem jeru słabego, czy wprowadzeniem jednego znaku (dzierwu) dla oznaczenia *ć* i *đ*, itp¹⁹. Jednym z unikalnych egzemplarzy średniowiecznej literatury czarnogórskiej, pisany redakcją zecką jest 362-stronnicowe *Miroslavljevo jevanđelje* datowane na 1189-1190.

Nie bez znaczenia na utrwalanie pisma miało pojawienie się pierwszej na Bałkanach drukarni - *Štamparija Crnojevića* lub *Obodska štamparija*. Ówczesny władca Czarnogóry Đurađ Crnojević w 1492 r. kupił w Wenecji prasę drukarską i zaczął drukować księgi mszalne. Pierwsza z nich, *Oktoih*, ukazuje się drukiem 4. stycznia 1494 r. Swoją ówczesną wyjątkowość drukarni przedstawiają ołowiane litery, ruchome matryce dla inicjałów oraz graficzna ornamentyka i ilustracje, które w całości wykonano w Czarnogórze²⁰.

Pismo cyrylickie języka starocerkiewnego redakcji zeckiej wykorzystywane było do 1711 r. Po tym czasie Czarnogórcy stykają się ze zreformowaną rosyjską grażdanką z początków XVIII w. *Rozwój*

---

o prostszej konstrukcji, praktyczniejsze i łatwiejsze w użyciu, z czasem zaczęła wypierać z użycia głągolicę. Jednocześnie w mowie używany był wciąż dialekt czarnogórski. Dualizm ten zakończyło uzyskanie przez Czarnogórę niezależności pod panowaniem Balšićów i Crnojevićów, kiedy to język narodowy o tradycjach dukljańskich ponownie zaczyna funkcjonować zarówno w codziennej komunikacji, jak i w literaturze. W okresie zeckim język Czarnogórców wciąż funkcjonował równocześnie pod wspólną nazwą „języka słowiańskiego” oraz określany był jako „nasz” (naški). P. Brom., op. cit., s. 67-68.

¹⁸ Por. V. Nikčević, *Crnogorski jezik...*, t. II, s. 308.

¹⁹ Por. np.: B. Oczkova, *Zarys historii...*, s. 38, V. Nikčević, *Crnogorski jezik...*, s. 273, itp.

²⁰ W drukarni tej ukazało się np.: *Oktoih* – księga psalmów (4. stycznia 1494 r.) Psalterz (22. września 1494 r.), czy Ewangelia (1496 r.).

języka w XVIII wieku motywował ówczesnych badaczy do poruszania w swoich publikacjach po raz pierwszy problemów pisowni – w perspektywie tworzącego się standardu językowego. Ivan Nenadić – doktor teologii i prawa – w 1768 roku w swoim dziele „Nauk krstjanski” postuluje ujednoczenie skodyfikowanej normy językowej z normą użytkową i jej oparcie na zasadach funkcjonujących w języku narodowym. Miałyby to być realizowane poprzez oparcie pisowni na zasadzie fonetycznej, „aby łatwiej było pisać to, co się mówi i aby łatwiej wymawiać to, co jest napisane (da se lašnje može štjeti kako se govori i da se izgovara onako kako se piše)”²¹.

Wiek XIX, a raczej jego koniec przynosi Czarnogórcom w języku i ortografii wypracowania Vuka Karadžicia. Jego zasady pisowni²² i alfabet cyrylicki zostają wprowadzone jako obowiązujące. Pominięto w nich typowe dla Czarnogórców kwestie dotyczące np. fonetyki, traktując je w ogólnym języku serbsko-chorwackim jako prowincjonalizmy, dialektyzmy, czy archaizmy. Późniejsze zmiany w zasadach pisowni języka serbsko-chorwackiego, wprowadzone np. przez A. Belicia, z naturalnych względów Czarnogórcy uwzględnili na zasadzie poszerzenia, a nie wyeliminowania (np. formy przypadków zależnych niektórych zaimków i przymiotników²³).

²¹ P. Brom, op. cit., s. 71-72.

²² ... których podłożem były dialekty wschodniohercegowińskie i północnoczarnogórskie.

²³ W języku Czarnogórców i to na całym obszarze istnieją dwa typy form w Instrumentalu l.poj. oraz w Genetivie, Dativie, Instrumentalu i Lokativie l.mn. Jeden z nich to konsekwentna kontynuacja (zamiana) *ě: *tijem, tijeh, tijema; ovijem, ovijeh, ovijema; našijem, našijeh, našijema, dobrijem, dobrijeh, dobrijema*. Drugi typ to, por. np: *tim, tih, tima; ovim, ovih, ovima; našim, naših, našima; dobrim, dobrih, dobra*, itd. Formy dłuższe są znacznie rozprzestrzenione w dialekcie sztokawskim, jednak dzisiaj, nie są one traktowane jako element żadnego oficjalnego języka wywodzącego się z tego dialektu. Analizując teksty czarnogórskie daje się jednak zauważyć, iż traktowane są one przez Czarnogórców na równi z typem krótszym. Taki typ ijekawicy, zaproponowany przez Vuka Karadžicia w trakcie rozmów nt. wspólnego języka Słowian południowych, zatwierdzony przez serbskich, chorwackich i słoweńskich intelektualistów w postanowieniach Umowy wiedeńskiej w 1850 r., a następnie skodyfikowany jako obowiązkowy w pracy *Glavna pravila za južno narječje*, jako oficjalny, początkowo znany był i wykorzystywany przez intelektualistów sztokawskich. *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika* Aleksandra Belicia z 1923 r. wprowadził jednak modyfikację polegającą na usunięciu jej z języka standardowego, co do dzisiaj uwzględniają bośniackie, chorwackie i serbskie gramatyki języka standardowego. Odróżniają się od nich Czarnogórcy, preferując w tym zakresie formy z dłuższą wymową, por. A. Peco, *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd 1991, s. 100, V. Stefanović Karadžić, *Glavna pravila za južno narječje*, Narodne novine, Zagreb,

Dualność

W Czarnogórze równolegle wykorzystuje się oba pisma – łacinkę zwłaszcza na wybrzeżu i cyrylicę bardziej charakterystyczną dla głębi kraju. Ta wielowiekowa specyfika Czarnogórców w kwestii użycia pisma miała swoje odzwierciedlenie także w Konstytucji Republiki Czarnogóry już po rozpadzie SFRJ i pozostaniu Czarnogórców we wspólnym z Serbami państwie. Konstytucja z 1992 r. za oficjalne pisma uznawała zarówno łacinkę, jak i cyrylicę (przy jednym tylko języku – serbskim). Dzisiejsza sytuacja społeczno-polityczna w tym państwie i uchwalenie nowej, drugiej w historii niepodległej Czarnogóry, konstytucji w październiku 2007 r. uznaje język urzędowy czarnogórski. Dlatego specyfika językowa Czarnogórców z pewnością będzie mieć swój wyraz w zasadach pisowni. Zaawansowane prace Instytutu Języka i Językoznawstwa Czarnogórskiego „Vojislav P. Nikčević” (*Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje* – ICJJ) w dziedzinie wprowadzenia w Republice Czarnogóry do publicznego użycia czarnogórskich zasad pisowni²⁴ są tego wyraźnym przykładem.

Właściwie zasady pisowni przez cały okres trwania wspólnoty serbsko-chorwackiej pomijały specyfikę języka Czarnogórców, różniącą ich od pozostałych narodów południowosłowiańskich. Dotyczy to zwłaszcza fonetyki i jej oddania przez alfabet i pismo. Dlatego odnośnie alfabetu *Rada Kodyfikacji Języka Czarnogórskiego i Historii Literatury (Odbor za kodifikaciju crnogorskog jezika i istoriju književnosti)*²⁵ zaproponowała Czarnogórcom jako obowiązujące w języku urzędowym

---

XVI/1850, br. 76 (9. Travnja), A. Belić, *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd 1950 (przedruk z 1923 r.), V. P. Nikčević, *Crnogorska gramatika*, s. 82-83.

²⁴ Por.: Adnan Ćirgić – prvi doktor crnogorskog jezika, [w:] Antena M, Subota 27.10.2007 (wyd. internetowe: <http://www.antenam.net/look/article.tpl?IdLanguage=11&IdPublication=1&NrArticle=10967&NrIssue=787&NrSection=20>)

²⁵ Komisję zobowiązano do opracowania „Zasad pisowni języka czarnogórskiego („Pravopis crnogorskog jezika). Badania nad zasadami oparto o autentyczne materiały źródłowe pochodzące z dzieł literackich Czarnogóry z okresu przedwukowskiego (od wieku XIV do roku 1863), czyli z okresu, kiedy, jak się uważa, język Czarnogórców stał się w pełni rozwinięty, lecz jednak nie skodyfikowany. W składzie Rady znaleźli się: Vojislav Nikčević, Radoslav Rotković, Danilo Radojević, Vojislav Vulcanović, Dragan Nikolić, Sreten Zeković i Ognjen Radulović. Por.: P. Brom., *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czarnogórskiego języka standardowego*, [w:] „Świat Słowian” Nr 1, red. E. Tokarz, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2006, s. 75.

2 alfabety - łacinkę i cyrylicę²⁶. Główna zasada wymowy i pisowni czarnogórskiej, „Pisz tak, jak czytasz, a czytaj tak jak jest napisane!” (*Piši kao što zboriš, a čitaj kako je napisano*) oparto na podstawie reformy nowosztokawskiej Karadžicia, a jako wzór służy tu język najstarszej generacji współczesnych, mniej wykształconych Czarnogórców, których wymowę traktuje się jako najbliższą czarnogórskim źródłom literackim²⁷. Specyfika języka Czarnogórców – posiadanie 3 więcej fonemów w stosunku do języków standardowych sąsiadów, uwzględniona jest także w piśmie. Spółgłoski oddane za pomocą alfabetu łacińskiego jako *ś*, *ʒ* i *ʒ̣* (odpowiednio w cyrylicy *ć*, *с* i *ѕ*) widoczne są także w badaniach dialektologicznych innych narodów, posługujących się standardem językowym powstałym na bazie dialektu sztokawskiego. Nie wchodzi one jednak w skład fonemów będących w standardowym użyciu, ponieważ według stanowiska skodyfikowanej normy literackiej min. V. Karadžicia i A. Belicia są traktowane jako archaizmy, dialektyzmy i prowincjonalizmy. (...) *Uistinu i jesu u srpskome, hrvatskom i bosanskome jeziku, u kojima mogu da budu samo stilemi, ali ne i u crnogorskom jeziku zato što u njemu poŕeduju neutralnu vrijednost, što ih Crnogorci mahom izgovaraju i onda kad se ne biljeŕe odgovarajućim latinićkijem i ćirilicćkim slovima*²⁸. Zaproponowane dla oddania w piśmie spółgłosek miękkich *ś*, *ʒ* w alfabecie łacińskim przejęte zostały z języka polskiego, także posiadającego powyższe fonemy, *ʒ* (dz) zaś zostało przejęte z cyrylicy. Cyryliciekie *ć*, *ѕ* i *с* zostały, już po reformie Vuka Karadžicia dodane do alfabetu i znane są językoznawczej transkrypcji fonetycznej alfabetów cyryliciekich²⁹. Mają jednak szansę na zaistnienie jako standardowe w języku czarnogórskim. Frekwencyjność zdecydowaną przewagę daje grafemowi *ś* – *ć*.

Zaproponowane pismo cyryliciekie pochodzi z reformowanej cyrylicy Vuka Karadžicia (tzw. wukowicy) z 1818 r., które w Czarnogórze kontynuacyjnie i systematycznie zaczęto używać od 1863 r. Łacinka zaś do XIX w. zapisywana była na wiele sposobów. Reforma Ljudevita Gaja i alfabet przez niego wypracowany (gajica) trafiły do Czarnogóry w okresie podobnym jak cyrylica Vuka – po raz pierwszy wykorzystano gajicę w periodyku *Orlić* w 1865 r. Każde z nich składa się z 33 liter (wielkich i małych).

²⁶ Por.: V. Nikćević, *Crnogorski pravopis...*, s. 25-29.

²⁷ Por.: P. Brom, *Crnogorski pravopis...*, s. 75.

²⁸ V. Nikćević, *Crnogorski pravopis...*, s. 53-54.

²⁹ Por.: W. Pianka, E. Tokarz, *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, tom 1, Wyd. „Śląsk”, Katowice 2000, s. 38.

Czarnogórski alfabet łaciński (A B C Ć Č D Đ Ž Đ E F G H I J K L

Wielkie litery															
A	B	C	Ć	Č	D	Đž	Đ	E	F	G	H	I	J	K	L
Ij	M	N	Nj	O	P	R	S	Š	Ś	T	U	V	Z	Ž	Ž
Małe litery															
a	b	c	ć	č	d	đž	đ	e	f	g	h	i	j	k	l
ij	m	n	nj	o	p	r	s	š	ś	t	u	v	z	ž	ž

Czarnogórski alfabet cyrylicy (АБВУХА).

Wielkie litery															
А	Б	В	Г	Д	Ђ	Е	Ж	Ј	З	С	И	Ј	К	Л	Љ
М	Н	Њ	О	П	Р	С	Т	Ђ	У	Ф	Х	Ц	Ч	Ц	Ш
Małe litery															
а	б	в	г	д	ђ	е	ж	ј	з	с	и	ј	к	л	љ
м	н	њ	о	п	р	с	т	ђ	у	ф	х	ц	ч	ц	ш

W czarnogórskich tekstach cyrylicy alfabet łaciński wykorzystywany jest nazwach naukowych, symbolach i skrótach. W czasach współczesnych spotyka się go także np. w nazwach obcych grup muzycznych (por. *Rolling Stones*) itp³⁰.

³⁰ Por. V. Nikčević, *Crnogorski pravopis...*, s. 29.

Robert BOŃKOWSKI

**THE WRIGHTING OF MONTENEGRINS – HISTORY AND THE
PRESENT TIME**

abstract

The writing has possessed many attributes, for example it has been an instrument for transcription and preservation of the speech. Nowadays it helps in preservation and cultivation of cultural and linguistic separateness of every literate nation.

The problem of describing history of the writing was elaborated according to the political option in the context of Serbo-Croatian or only Serbian history. The exception is an ample study of Vojislav N. Nikčević, who analysed the transcription of Montenegrin precisely and constantly in the context of history and writing rules. In Poland this problem is the object of interests of P. Brom.

This text refers to the history of the writing (Latin and Cyrillic - to a lesser degree Glagolic - alphabet), which has been used in Montenegro, and its dual character in the present time.

Bibliografia

- Andrijašević Ž. M., Rastoder Š, *Istorija Crne Gore*, CIGG, Podgorica 2006.
- Belić A., *Pravopis srpskohrvatskog književnog jezika*, Beograd 1950 (przedruk z 1923 r.)
- Brom P., *Crnogorski pravopis – prace kodyfikacyjne nad zasadami pisowni czanogórskiego języka standardowego*, [w:] „Świat Słowian” Nr 1, red. E. Tokarz, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2006.
- Brom P., *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Wydawnictwo ATH, Bielsko-Biała 2007.
- Karadžić V., *Glavna pravila za južno narječje*, Narodne novine, Zagreb, XVI/1850, br. 76 (9. Travnja).
- Nikčević V., *Crnogorska gramatika*, DANU, Podgorica 2001.
- Nikčević V., *Crnogorski jezik. Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije*, t. I, Matica Crnogorska, Cetinje 1993 oraz t. II, Matica Crnogorska, Cetinje 1997.
- Nikčević V., *Crnogorski pravopis*, Crnogorski PEN Centar – Biblioteka „Njegošovo pero”, Cetinje 1997,
- Oczkova B., *Zarys historii języka serbsko-chorwackiego*, Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1983.
- Peco A., *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Beograd 1991.
- Pianka W., Tokarz E., *Gramatyka konfrontatywna języków słowiańskich*, tom 1, Wyd. „Śląsk”, Katowice 2000.
- Stęplewski A., *Świadomość narodowa Słowian a kwestie językowe*, [w:] *Z małą ojczyzną w sercu*. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Zdancewiczowi, red. M. Walczak-Mikołajczakowa, B. Zieliński, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2005, s. 351.

Dorota CHŁOPEK (Bielsko-Biała)

Akademia Techniczno-Humanistyczna

UDK811.111`367.633:811.16

**SCENES WITH ENGLISH PREPOSITIONS *OUT*
AND *IN* EXPRESSED IN POLISH, SLOVENE AND
MONTENEGRIN
(SELECTED SEMANTIC AND PRAGMATIC ASPECTS)**

W artykule zaprezentowano przyimki angielskie out i in w zdaniach familiarnych przetłumaczonych na języki słowiańskie: polski, słoweński i czarnogórski. Przyimek in należy do grupy pojęć uniwersalnych. Z kolei wielokierunkowy przyimek out, będący jedną z wielu form opozycyjnych dla in, nie jest pojęciem uniwersalnym w każdym języku naturalnym. Przykłady zademonstrowane w artykule ukazują, iż prosty umiejscawiający przyimek topologiczny in łatwo znajduje semantyczne i syntaktyczne odpowiedniki w przekładzie na języki słowiańskie: polski, słoweński i czarnogórski. Z kolei ścieżka/tor ruchu (ang. path) wyznaczana przez wielokierunkowy przyimek out w przekładzie na języki polski, słoweński i czarnogórski wyrażana jest za sprawą zróżnicowanych kategorii semantycznych i syntaktycznych, bądź jest w przekładzie omijana.

The object of study in this paper are two English prepositions: *out* and *in* in translation into Polish, Slovene and Montenegrin. While *out* belongs to the group of generally oriented or omnidirectional prepositions, *in* is a simple topological form, which finds counterpart notions across natural languages. S. C. Levinson and S. Meira, following J. Piaget, put forward a proposition that *in* belongs to the group of simplest spatial notions. [...] *These concepts would be coded directly in language, above all in small closed classes such as adpositions – thus providing a striking example of semantic categories as language-specific projections of*

universal conceptual notions.¹ Prepositions are examples of adpositions. Constituting an oppositional pair, English prepositions *out* and *in* are reflected differently in translation into other natural languages, e.g. Polish, Slovene and Montenegrin. Form *out*, with meaning *not in*, is one of many opposites to *in*. The group of prepositions lexicalizing opposite scenes to those constructed by *in* involves: *on*, *above*, *under*, *behind*, *in front of*, *around*, *near*, etc.² However, within that cluster *out* is the most general form indicating location and direction.

The object of the paper is to present some ways of semanticizing spatial scenes in Polish, Slovene and Montenegrin, scenes equivalent to those expressed by English forms *out* and *in*. Attention is paid to *in* acting as a *preposition of place* opposite to *out*. *In* is also demonstrated as a *preposition of path* opposite to *out*.

Each preposition or spatial particle evokes a *proto-scene*³, which is always construed in the physical domain and represents the highest frequency of occurrence in usage events. *Proto-scenes* for all prepositions facilitate conceptualization of sub-scenes or extended scenes, which are construed in abstract and temporal domains.

Spatial relations and scenes are composed of a *Trajector* (or *Figure*) and a *Landmark* (or *Ground*). Spatial scenes portray *localization*, process of *placement*, and *motion*. The philosophy of motion lies within interests of an established cognitive philosopher and linguist L. Talmy. In 1983 he accepted parameters for motion, among other ones *Figure* and *Ground*, which R. W. Langacker treats respectively as *Trajector* and *Landmark*.⁴ Those parameters constitute configurational elements of a spatial scene.

---

¹ Cf. S. C. Levinson, S. Meira: *Natural concepts in the spatial domain - adpositional meanings in cross-linguistic perspective: an exercise in semantic typology*. [In:] *Language*, 79(3), 2003, p. 485. Paper accessed online in January 2008. [URL: <http://www.mpi.nl/world/persons/private/levinson/publicat.htm>]

² Cf. S. Lindstromberg: *English Prepositions Explained*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia 1998, p. 71. S. Lindstromberg does not use italics and does not underline these words.

³ *Proto-scene* is the main scene. The notion *proto-scene* is used here after: A. Tyler, V. Evans: *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press. Cambridge 2003.

⁴ Cf. R. W. Langacker: *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. I. Stanford University Press. Stanford, CA, 1987, pp. 217-220. (See also:) *Trajector as figure* pp. 231-236 and *Trajector/Landmark Differentiation* pp. 267-268.

*Trajector (TR) [...] is the locand (i.e., the element located) and is typically smaller and movable; a landmark (LM), which is the locator (i.e., the element with respect to which the TR is located) and is typically larger and moveable [...].*⁵ In order to analyse English prepositions, e.g. *in* and *out*, in selected translation patterns, proto-scenes for those forms should be first referred to.

1. 1. The proto-scene for *in*

It has been widely emphasized that *geometric-spatial relations are not sufficient to explain the complete range of spatial uses commonly associated with spatial particles.*⁶ For example, apart from purely spatial properties what is essential to define the usage of preposition *in* is a functional relation.⁷ A. Tyler and V. Evans point out that [...] *the proto-scene for <in> constitutes a spatial relation in which a TR is located within a LM which has three salient structural elements – an interior, a boundary and an exterior. In addition to the spatial relation designated, the proto-scene for <in> is associated with the functional element of containment.*⁸

Nevertheless, *containment* assumes various forms reflected in physical and non-physical objects. J. Yates gives examples of diversified nominal phrases with *in*, where that form indicates: 1) *location inside or within something else*, which illustrates the proto-scene for *in*, 2) *membership of a group or category*, 3) *a period of time*, 4) *after a period of time*, 5) *movement or transfer from one place into another*, 6) *the number of individual parts of something*, [...], 34) *a topic.*⁹ Preposition *in* mediates the spatio-functional relation in spatial scenes involving geographical divisions such as *cities, towns, continents, countries, states*, etc., comfortable and safe places like an *alcove, a large chair, a cocoon, a nest*,

⁵ A. Tyler, V. Evans: : *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press. Cambridge 2003, p. 50.

⁶ Cf. C. Vandeloise, A. Herskovits [in:] A. Tyler, V. Evans: *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press. Cambridge 2003, p. 181.

⁷ Cf. C. Sina i K. Jensen de López: *Language, culture and the embodiment of spatial cognition*. [In:] *Cognitive Linguistics* 11 – 1/2. Walter de Gruyter 2000.

⁸ A. Tyler, V. Evans. *Ibidem*, p. 185.

⁹ Cf. J. Yates: *The Ins and Outs of Prepositions. A guidebook for ESL students and all others seeking help in correct use of prepositions*. Barron's. New York 1999, pp. 56-67.

etc., interior areas, for example *an attic, a balcony, a basement, a building, a corner, a hall, a kitchen, an office, a room*, etc., vehicles where people cannot stand and walk, for instance *a car, a canoe, a helicopter, a small plane, a small boat*. The category of extended containers also comprises publications and speeches, e.g. *articles, books, dictionaries, encyclopedias, lectures, magazines, newspapers, and speeches*.¹⁰

The nominal phrases with *in* in most cases find parallel spatial and functional relations in Polish (through preposition *w*), Slovene (reflected by preposition *v*) and Montenegrin (by preposition *u*). Nonetheless, *Landmarks* conceptualized as bounded in spatial relations designated by *in* may be perceived as surfaces in spatial scenes lexicalized in Polish, Slovene and Montenegrin, e.g. English expression *in the picture* becomes *na obrazku* in Polish, *na sliki* in Slovene, and *na slici* in Montenegrin. Therefore, although the proto-scene lexicalized by *in* is universal, correspondence is not observed throughout all of the nominal phrases with English *in* expressed in Polish, Slovene and Montenegrin.

1. 2. The proto-scene for *out*

Out, which dominates in the adverbial usage, is one of several forms describing opposite relations to *in* – *out* means *not in* and – as S. Lindstromberg puts it – *includes <on>, <above>, <under>, <behind>, <in front of>, <around>, <near>, etc.*¹¹ Therefore, the functional element of *no inclusion* correlates with the spatial relation lexicalized by *out*. A. Tyler and V. Evans claim that *a consequence of not being contained is that the TR is unrestricted and hence accessible*.¹² *Out* usually functions as an adverb, e.g. *They've just gone out*, nonetheless in the cluster *out of*, form *out* appears as a preposition. While *out* communicates location *not in*, the complex preposition *out of*, following R. Dirven, *denotes departure from an enclosure, [...]*.¹³

---

¹⁰ Ibidem, p. 56.

¹¹ Cf. S. Lindstromberg: *English Prepositions Explained*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia 1998, p. 71.

¹² A. Tyler, V. Evans. Ibidem, p. 201.

¹³ R. Dirven: *Dividing up physical and mental space into conceptual categories by means of English prepositions*. [In:] *The Semantics of Prepositions. From Mental Processing to Natural Language Processing*. Ed. C. Zelinsky-Wibbelt. Mouton de Gruyter. Berlin/New York 1993, p. 84.

Apart from the proto-scene, like all prepositions, *out* also constructs sub-scenes which code the functional element of *non-containment*.

2. Forms: *in* and *out* in examples of translation into Polish, Slovene and Montenegrin

While *in* plays the role of a simple topological locating element, *out* belongs to the cluster of omnidirectional terms. S. C. Levinson and S. Meira, following the observations made by J. Piaget, argue that the simplest spatial notions, e.g. *in*, *on*, *under*, are generally recognized as universal. Furthermore, those notions are usually coded in natural languages as adpositions.¹⁴ Out of that observation arises an issue whether the notion *in*, being cross-linguistically universal, in translation finds semantic and syntactic equivalents in Polish, Slovene and Montenegrin. Moreover, there is a question concerning *out*, acting as *not in* and not found in the group of language universals, whether *out* receives semantic and syntactic spatial equivalents in patterns of translation into Polish, Slovene and Montenegrin. The following analysis shows some solutions to the above issues.

2. 1. Form *in* in examples of translation into Polish, Slovene and Montenegrin

Since the lexeme *in* not only denotes static but also dynamic spatial relations, examples of translation into Polish, Slovene and Montenegrin involve static and dynamic physical scenes.

2. 1. 1. Static scenes with *in*

Static scenes lexicalized by *in* contain a three-dimensional *Landmark*, which is idealized as *a container*. That static relation described by *in* is included in examples 1. to 7. below, where a *Landmark* takes the form of *a trunk, a house, a school building, a room, a car, a shower booth, and the interior of a lock in the door*.

In order that the relation in the destination versions may correlate with the relation designated by *in* in the source version, the destination

---

¹⁴ Cf. S. C. Levinson, S. Meira. *Ibidem*, p. 485.

versions should include a spatial relation featuring a LM which is a three-dimensional *container*. Due to *in* the *Trajector* is located within the interior region of a *Landmark*. Although examples 1. to 9. employ different prepositions in the destination versions – Polish, Slovene and Montenegrin – only prepositions *w* in Polish, *v* in Slovene, and *u* in Montenegrin mediate the spatio-functional relation correlating with the static spatial relation indicated by English preposition *in*. Moreover, within the three Slavic versions presented below there are other prepositions rendering *in*: *na* and *pod*, which constitute different spatial relations to that expressed by English *in*.

1. *Your son's in the trunk right now.* ‘Twój syn jest **w** bagażniku.’; ‘Tvij sin je **v** prtljažniku.’; ‘Tvoj je sin **u** prtljažniku.’ (The Whole Ten Yards)¹⁵
2. *We're defending Brooke Windham... whose very wealthy husband was found shot to death...in their Beacon Hill mansion.* ‘Bronimy Brooke Windham, której bogatego męża znaleziono zastrzelonego **w** ich willi **w** Beacon Hill.’; ‘Zastopamo Brooke Windham. Njenega bogatega soproga so ustrelili **v** njuni vili **na** Beacon Hillu.’; ‘Branimo Brooke Windham, čiji je bogati muž pronađen ubijen **u** njihovoj vili **na** Beacon Hillu.’ (Legally Blonde)
3. *She was my girlfriend in prep school.* ‘Była moją dziewczyną **w** szkole średniej.’; ‘Že **v** srednji šoli je bila moje dekle.’; ‘Ona je bila moja девојка **u** srednjoj školi.’ (Legally Blonde)
4. *I just wanted to say that you were so brilliant in there. (in the courtroom)* ‘Chciałem tylko powiedzieć, że byłaś wspaniała.’; ‘Rad bi ti le rekel, da si bila neverjetna.’; ‘Samo sam želio da ti rečem da si bila sjajna tamo.’ (Legally Blonde)
5. *Why can't I stay in here?* ‘Nie mogę tu zostać?’; ‘Zakaj ne morem ostati tukaj?’; ‘Zašto ne mogu ostati ovdje?’ (The Whole Ten Yards)
6. *Silence in my courtroom.* ‘Cisza **na** sali.’; ‘Tišina **v** dvorani.’; ‘Tišina **u** dvorani.’ (Legally Blonde)
7. *You're shooting at the house, they're in the car.* ‘Rozwalamy dom, a ci są **w** samochodzie.’; ‘V hišo streljaš, oni pa so **v** avtu.’; ‘Pucaš **u** kuću, a oni su **u** autu.’ (The Whole Ten Yards)
8. *No, I was in the shower.* ‘Nie, byłam **pod** prysznicem.’; ‘Ne. **Pod** prho sem bila.’; ‘Ne, bila sam **pod** tušem/ispod tuša.’ (Legally Blonde)

---

¹⁵ The English text comes from two feature films: *The Whole Ten Yards* and *Legally Blonde*. The examples of translation into Polish and Slovene are the film subtitles quoted here. Translation into Montenegrin was done by Dr. Przemysław Brom, whom I thank for it. After the source English version come three destination versions: first Polish, then Slovene, and Montenegrin.

9. *Then finally, I hear the guy's key in the lock.* 'I w końcu słyszę, jak facet **wklada** klucz **do** zamka.?'; 'Potem sem slišala, da **odklepa** vrata.?'; 'Konačno, čujem kako momak stavlja ključ **u** bravu.' (The Whole Ten Yards)

Examples 1. through 9. contain the relation of *containment* in the three destination versions, however, the original configuration is not reflected in examples 4., 5., 6., 8., 9. in Polish, and 4., 5., 8., 9. in Slovene, also in examples 4., 5., 8. in Montenegrin.

The spatial relations holding between the TR and LM in examples 10. to 15. are extensions of the proto-scene for *in*. In quotation 10. the *Landmark* is a geographical object with a bounded interior. Example 11. presents a multi-element LM, which is *an organisation of girls* bearing the name of *Delta Nu*. Example 12. includes a physical LM idealized as a *container – a human heart* – and an abstract TR object, which in this case is non-physical *feeling – love*. Example 13. presents a physical LM – *a magazine* and a physical TR – *a photograph*. Quotations 14. and 15. demonstrate a physical TR – *a human being* – located in an abstract LM – *feeling of fear*.

10. *Call me if you're ever in California. OK?* 'Zadzwoń, jeśli będziesz kiedyś w Kaliforni.?'; 'Če kdaj zaideš v Kalifornijo, me pokliči, prav?'; 'Nazovi me ako ikad bideš u Kaliforniji.' (Legally Blonde)
11. *I had the highest GPA in Delta Nu.* 'Mam najwyższą średnią w Delta Nu.?'; 'Najboljše ocene v Delti Nu imam.?'; 'Imam najbolje ocjene u Delti Nu.' (Legally Blonde)
12. *Only the love in my heart.* 'Jedynie serce **wypelnione** miłością.?'; 'Le svoje ljubeče srce.?'; 'Samo ljubav u mom srcu.' (Legally Blonde)
13. *I saw it in the June Vogue a year ago.* 'Widziałam ją w zeszłorocznym Vogue.?'; 'Že lani je bila v reviji Vogue.?'; 'Viđela sam je u lanjskom izdanju Vouguea.' (Legally Blonde)
14. *Look, I don't wanna raise a child in an environment of complete and total fear.* 'Nie chcę wychowywać dziecka w atmosferze strachu.?'; 'Otroka nočem vzgajati v strahu.?'; 'Viđi, ne želim odgajati đecu u strahu.' (The Whole Ten Yards)
15. *You are in no danger.* 'Nic ci nie grozi.?'; 'Nisi v nevarnosti.?'; 'Nijesi u opasnosti.' (The Whole Ten Yards)

Apart from example 12. where neither Polish nor Slovene semanticizes a spatial scene with the TR within the interior region of the

LM, all quotations: 10., 11., and 13. to 15. in Slovene display a spatial scene parallel to that constructed by *in*. Apart from 12. scenes parallel to those lexicalized by *in* are constructed by Polish preposition *w* from 10. to 14. What is more, in Montenegrin *u* describes relations designated by *in* throughout the list – from example 10. to 15.

All in all, the static relation designated by a simple topological English preposition *in*, which is a universal notion, in translation easily finds counterpart lexical items in Polish, Slovene and Montenegrin. English form *in*, Polish preposition *w*, Slovene preposition *v*, and Montenegrin preposition *u* are universal notions expressing *containment*. Static spatial relations designated by *in* easily find corresponding relations in translation into Polish, Slovene and Montenegrin. That statement, however, can be partially denied when *in* applies to dynamic scenes.

2. 1. 2. Dynamic scenes with *in*

The dynamic spatial relation, expressed by *in*, holding between the TR and LM in each of sentences 16. through 26. does not find the locating equivalent *w* in the Polish version. Nonetheless, preposition *z* is used in Polish and *iz* in Slovene and Montenegrin in example 16. However, those lexical items point to the source of the path of motion, not to its destination. In majority of the examples presented below, *in* is reflected in Slovene and in Montenegrin by its exact spatial matches – prepositions expressing destination of the path: *v* and *u*.

16. *Why else would she have flown in from Newport?* ‘Po co lecialby aż **z** Newport?’; ‘Le zakaj bi sicer hodila **iz** Newporta?’; ‘Zbog čega drugog bi dolazila **iz** Newporta?’ (Legally Blonde)
17. *We just got it in yesterday.* ‘Te **dostališmy** wczoraj.’; ‘Tole smo **dobili** ravno včeraj.’; ‘Tek smo je **dobili** juče.’ (Legally Blonde)
18. *And you didn’t just get it in.* ‘I wcale nie jest nowa.’; ‘Sicer pa ni od včeraj.’; ‘Nijesi je upravo **dobila**.’ (Legally Blonde)
19. *Pooh bear, just get in the car.* ‘Misiaczkę, **wsiadaj**.’; ‘Miška, prosim, spokaj se **v** avto.’; ‘Draga, samo uđi **u** auto.’ (Legally Blonde)
20. *Did you have a problem getting in the room?* ‘Nie mogłaś dostać się **do pokoju**?’; ‘Si imela težave pri vstopu **v** sobo?’; ‘Imala si probleme ulazeći **u** sobu?’ (The Whole Ten Yards)
21. *I don’t wish to get back in the game.* ‘Nie chcę wracać **do** gry.’; ‘Nočem se vrniti

- v igro.’; ‘Ne želim se vraćati **u** igru.’ (The Whole Ten Yards)
22. *All right, so you go **in** and you grab him.* ‘Idž **tam** i do schwytaj.’; ‘Greš noter in ga zgrabiš.’; ‘Dobro, uđi **tamo** i uhvati ga.’ (The Whole Ten Yards)
23. *She had eight grilled cheese sandwiches. She stuffed them **in** her mouth all at once.* ‘Zjadla osiem kanapek z serem. Wepchnęła je **do** buzi wszystkie naraz.’; ‘Nabasala se je z osmimi toplimi sendviči. Vse naenkrat je stlačila **v** usta.’; ‘Pojela je osam toplih sendviča. Nabila ih je sve zajedno **u** usta.’ (Legally Blonde)
24. *Come **in**.* ‘Proszę.’; ‘**Naprej**.’; ‘**Naprijed/Uđite**.’ (Legally Blonde)
25. *Don’t go **in**. There’s a surprise **in** there! Don’t look.* ‘Nie **wchodź!** To niespodzianka! Nie patrz.’; ‘**Ne hodi** tja. Presenečenje imam! Ne glej!’; ‘Nemoj **ulaziti**. Tamo je iznenađenje. Nemoj gledati.’ (The Whole Ten Yards)
26. *If you ever grab me like that again, I will stick a knife **in** your face.* ‘Jak jeszcze raz tak mnie złapiesz, to wbiję ci nóż **między** oczy.’; ‘Če me še enkrat takole primeš, boš dobila nož **v** obraz!’; ‘Ako me još jedanput tako uhvatiš, staviću ti nož **u** lice.’ (The Whole Ten Yards)

Dynamic scenes constructed by *in* contain a TR in motion. The path takes beginning somewhere *out* and leads to the area located within the interior region of a *container* type LM. A Polish lexeme associated with a similar relation is preposition *do*, in English ‘to’, e.g. *On idzie teraz do samochodu*, ‘He’s going *to* his car right now’. Nevertheless, even though Polish preposition *do* designates the path component of motion, the destination of motion may be not only a three-dimensional object, e.g. *a car*, but also a two-dimensional object, e.g. *a wall*, and a zero-dimensional *point*. Although Polish does not demonstrate correlation with English with regard to dynamic spatio-functional relations mediated by English preposition *in*, Slovene and Montenegrin tend to use equivalent spatial forms: *v* and *u*, which like preposition *in* often follow verbs of motion.

All in all, notion *in* is universal cross-linguistically. It is interesting whether Polish, Slovene and Montenegrin behave alike when it comes to lexicalizing *out*, an omnidirectional and not universal notion opposite to *in*.

2. 2. Form *out* in examples of translation into Polish, Slovene and Montenegrin

English preposition *out* conveys the sense *not in*, thus belongs

to a group of prepositions placing a TR in the exterior region of a LM. While *in* is a locating preposition, *out* is an orienting form which indicates the path of motion taking the TR from the interior area of the LM to the exterior region beyond the LM. The scenes lexicalized by *out*, in Polish are generally expressed with a single verb, without a satellite equivalent to *out* or omitted, which is illustrated in the examples below. The Slovene and Montenegrin languages, however, apart from a single verb also use diversified semantic and syntactic forms and omissions of spatial scenes. Nevertheless, within eleven patterns of translation into Slovene and Montenegrin, two – 29. and 33. – include preposition *iz*, which to some extent correlates with English *out*.

English quotations 27. to 34. include a LM which is a three-dimensional object, examples 35. to 37. hold extended LMs: the first two in the physical domain, the last one in the abstract domain.

27. *If you don't know the answers, they just kick you out?* 'Gdy ktoś nie zna odpowiedzi, to zostaje **wyrzucony** z zajęć?'; 'In če ne veš odgovora, ti preprosto **pokažejo vrata**?'; 'Kada ne znaš odgovor, oni te išćeraju **van**/napolje?' (Legally Blonde)
28. *I met someone else. Move out.* 'Mam kogoś innego. **Wyprowadź się**.'; 'Drugo imam. **Spokaj**.'; 'Imam drugoga. **Iseli se**.' (Legally Blonde)
29. *Get out of the car. Get out.* '**Wysiadaj!**'; '**Ven iz** avta. **Pojdi ven**.'; '**Izlazi iz** auta. **Izlazi**.' (The Whole Ten Yards)
30. *Tomato sauce is a tough stain to get out.* 'Sos pomidorowy **zostawia** okropne plamy.'; 'Tak madež je težko **očistiti**.'; 'Sos od paradajza **ostavlja** mrlje/fleke.' (The Whole Ten Yards)
31. *I am not gonna go out there and risk my ass for my wife...* 'Nie zamierzam **wystawiać** na ryzyko mojego tyłka dla mojej żony.'; 'Ne bom tvegal riti zaradi svoje žene ...'; 'Ne namjeravam **riskirati** dupe zbog svoje žene.' (The Whole Ten Yards)
32. *Apologize, then she'll come right out.* 'Przeproś, to od razu **wyjdzie**.'; 'Opravičujem se, **kmalu bom**.'; 'Izvini se, pa će ona odjednom **doći**.' (The Whole Ten Yards)
33. *Any of your knuckleheads follow this car, I start throwing out body parts.* 'Jak pošlesz za nami swoich jelołów, będę **wyrzucal** kolejne części ciała.'; 'Če nam bo kdo sledil, bom **iz** avta metal košček za koščkom.'; 'Ako nas bilo koji od tvojih budala bude pratio, počecu da **iz** auta izbacujem djelove tijela.' (The Whole Ten Yards)
34. *I don't take the trash out.* 'Nie **wynoszę** śmieci.'; 'Ne **odnašam** smeti.'; 'Ne **iznosim** smeće.' (The Whole Ten Yards)

35. *Careful backing out, hon.* ‘Uważaj przy **cofaniu**.’; ‘Pažljivo vozi, draga.’; ‘Pažljivo se **povlači**, draga.’ (The Whole Ten Yards)
36. *Oh, my gosh...you guys have to help me pick out the perfect outfit.* ‘Kurczę. Musicie mi pomóc **wybrać** odpowiedni strój.’; ‘Moj bog. Punci, po obleko moramo.’; ‘Bože, morate mi pomoći da **izaberem** odijelo.’ (Legally Blonde)
37. *No, he didn't help me out.* ‘Czy **pomógł**? Nie, wcale.’; ‘Ne, ni mi **pomagal**.’; ‘Ne, nije mi uopšte bio od **pomoći**.’ (The Whole Ten Yards)

Although in Polish, Slovene and Montenegrin are observed spatial relations reflecting those indicated by *out*, in translation from English into Polish, for majority of destination versions, they are lexicalized by a single verb of motion. In Slovene and Montenegrin beside a single verb are employed different means of communicating that spatial information. In consequence, Polish, Slovene and Montenegrin do not consistently use a satellite equivalent to omnidirectional *out* semanticizing spatio-functional relations.

3. Consolidation

The paper contributes to the issue how natural languages semanticize spatial scenes. Examples of spatio-functional relations described by English oppositional prepositions *in* and *out* are demonstrated on the basis of patterns of habitual language used in films. Since the configuration constructed by *in* is cross-linguistically universal, there are equivalent notions found across most of natural languages. That assumption receives confirmation in examples of translating into Polish, Slovene and Montenegrin sentences with static usage of *in*. Preposition *in* is a simple topological locating form.

What is more, when *in* mediates dynamic relations in which the *Trajector* is in motion, the destination versions – Polish, Slovene and Montenegrin – present different translation patterns. Slovene and Montenegrin through *v* and *u*, more often than Polish, lexicalize relations counterpart to those mediated by English preposition *in*.

Expressing spatial relations changes when it comes to these notions which are not cross-linguistically universal. For instance, while English codes the path of motion, e.g. for *out*, in a satellite, which is a

lexical unit following a verb of motion, Polish, Slovene and Montenegrin make use of different semantic and syntactic categories to express similar spatio-functional relations. They also use omissions of counterpart spatial scenes.

The paper contributes to long-drawn-out explanations concentrating on translation patterns of English oriented prepositions into Polish.¹⁶ Slavic languages: Polish, Slovene and Montenegrin semanticize spatial relations in a similar way.

Dorota CHŁOPEK

**SCENES WITH ENGLISH PREPOSITIONS *OUT* AND *IN*
EXPRESSED IN POLISH, SLOVENE AND MONTENEGRIN
(SELECTED SEMANTIC AND PRAGMATIC ASPECTS)**

Summary

The paper argues that while habitual English lexicalizes most important components in spatio-functional relations with *satellites*, which among other syntactic forms comprise prepositions, e.g. *in* and *out*, in translation of omnidirectional *out* languages: Polish, Slovene and Montenegrin tend to convey the *path* differently: Polish usually with a single verb, Slovene and Montenegrin with a variety of semantic and syntactic items. Nonetheless, English preposition *in*, featuring a cross-linguistically universal notion, in translation into Polish, Slovene and Montenegrin generally finds counterpart syntactic elements.

---

¹⁶ Cf. D. Chłopek: *Scenes constructed by English spatial particles expressed in Polish (chosen semantic and pragmatic aspects)*. Ed. E. Tokarz. In press. ATH. Bielsko-Biała.

Bibliography

1. CHŁOPEK Dorota., *Scenes constructed by English spatial particles expressed in Polish (chosen semantic and pragmatic aspects)*. Ed. E. Tokarz. In press. ATH. Bielsko-Biała.
2. FILLMORE Charles J., *Lectures on Deixis*. CSLI Publications. Stanford, California 1997.
3. LANGACKER Ronald, W., *Foundations of Cognitive Grammar*, Vol. I. Stanford University Press. Stanford, CA, 1987.
4. LEVINSON Stephen C., MEIRA Se'rgio., *Natural concepts in the spatial domain - adpositional meanings in cross-linguistic perspective: an exercise in semantic typology*. [In:] *Language*, 79(3), 2003.
5. LINDSTROMBERG Seth., *English Prepositions Explained*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam/Philadelphia 1998.
6. LOGAN Gordon D., SADLER Daniel D., *A Computational Analysis of the Apprehension of Spatial Relations*. [in:] *Language and Space*. Ed. P. Bloom, M. A. Peterson, L. Nadel, M. F. Garrett. Massachusetts Institute of Technology. Cambridge, Mass. 1996.
7. SHINA Chris, JENSEN de LÓPEZ Kristine., *Language, culture and the embodiment of spatial cognition*. [In:] *Cognitive Linguistics* 11 – 1/2. Walter de Gruyter 2000.
8. TYLER Andrea, EVANS Vyvyan., *The Semantics of English Prepositions. Spatial Scenes, Embodied Meaning and Cognition*. Cambridge University Press. Cambridge 2003.

Aleksandra BANJEVIĆ (Podgorica)
Univerzitet Crne Gore
UDK 811.163.4'373.45

JEZICI U KONTAKTU I JEZIČKO POSUĐIVANJE - ADAPTACIJA POSUĐENICA -

Jezici su u neprestanom dodiru. Jezički dodiri se proučavaju u tri smjera : a. usvajanje jezika; b. jezičko posuđivanje; c. prevođenje.

Prilikom jezičkog posuđivanja javljaju se adaptacije modela. Adaptacija modela pokazuje primarne i sekundarne pojave koje se javljaju na sva četiri nivoa. Adaptacija prema nivoima sprovodi se prema tipovima transfonemizacije, transmorfemizacije i stepenima promjene značenja na semantičkom nivou.

Jezici u kontaktu i interferencija jezika vrlo su kompleksni fenomeni jer su povezani s dodirima i ispreplijetanjima raznih kultura i civilizacija, tako da te relacije nijesu samo lingvistički uslovljene nego i izvanlingvistički. Riječi romanskog porijekla koje sriječemo u našem govoru nijesu odjednom prešle u naš govor. Taj prelaz je trajao više vjekova. On nije prekinut ni danas.

Savremeni trend učenja stranih jezika čini još značajnijim proučavanje romanskih posuđenica upravo zbog očuvanja jezičko-kulturne baštine pokoljenjima koja dolaze.

Ako posmatramo jezik kao sistem znakova koji ljudi upotrebljavaju u jezičkoj djelatnosti i tome dodamo da je jezik po svom karakteru, kao i svaki sistem apstraktan, onda je govor njegovo konkretno ostvarenje u nekoj materiji. Na taj je način jezik «organizacija govora».

Jezik i govor su dva aspekta jednog fenomena koji smo nazvali jezička djelatnost. Iz ove njihove interakcije proizilazi jezička kreativnost tj. sposobnost jezika i govora da se prilagođavaju stalno novim potrebama jezičke prakse.

Tokom čitave ljudske istorije jezici su dolazili u međusobne dodire.

Posljedice tih dodira mogu biti različite - sežu od leksičkog posuđivanja, preko strukturalnog posuđivanja pa sve do nestajanja jezika ili stvaranja novih.

Svaki jezik je podložan leksičkim uticajima drugih jezika i iz njih preuzima riječi i unosi ih u svoj rječnik. Neke od njih se efemerno zadržavaju u jeziku primaocu da bi poslije izvjesnog vremena iščezle, dok se druge ustaljuju i postaju sastavni dio rječnika, do te mjere da se u svijesti većine govornika više ne osjećaju kao riječi stranog porijekla.

Od svih velikih civilizacija koje su se razvijale i propadale, nijedna nam nije tako bliska kao rimska. Rimsko Carstvo se prostiralo, na svom vrhuncu, sa istoka na zapad na teritoriji od pet hiljada kilometara i sa sjevera na jug tri hiljade dvjesta kilometara. Teritorija Balkanskog poluostrva na kojoj žive Južni Sloveni bila je gotovo pet vjekova pod direktnom političkom vlašću rimske imperije. Ovo je Carstvo u svom dugom trajanju prošlo kroz mnoge promjene, mijenjajući na tri kontinenta pored svoje vlastite i sudbinu mnogih država i naroda.

Širenje latinskoga jezika, kojim su govorili Rimljani predstavlja rezultat vojničkog, političkog i ekonomskog osvajanja velikog dijela Evrope. Razvitak Mletačke republike u Istri i Dalmaciji prekinuo je vezu između istočne i zapadne Romanije tako što je u gradovima mletačko narječje istislo posve stariji romanski jezik ovih pokrajina koji se razvio u njima još u vizantinsko doba.

Istorija primorskog dijela Crne Gore se može podijeliti do 1914. na razne epohe od kojih ćemo nabrojati samo neke: ilirsku, rimsko-vizantinsku, mletačku.

Prvobitno ilirsko-tračko stanovništvo promijenilo je svoja obilježja u dodiru sa naprednijom osvajačkom civilizacijom kontinentalnog tipa s one strane Jadrana, tako da su, kako navodi P. Skok, Rimljani relativno veoma brzo postigli ono što grčka civilizacija pomorskog tipa ponikla baš na Balkanskom poluostrvu i u njegovom neposrednom susjedstvu (Jegejskim ostrvima, primorskim naseljima Male Azije i Južne Italije), nije mogla a nije ni željela da postigne.¹ Slovenizacija Romana u dalmatinskim gradovima trajala je do kraja srednjeg vijeka.

---

¹ P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*, Split, Jadr. straza, 1934, str. 18-25 i Dr Grga Novak, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Vojno delo, Beograd, 1962, str. 15-36.

Početak XVI vijeka Crna Gora je podijeljena na pet nahija. Crnoj Gori pripada i grbaljska župa, ali ona uživa poseban položaj prema Turskoj. U to doba Crna Gora ima oko 20.000 stanovnika. Krajem XVII vijeka Crna Gora učestvuje na strani Venecije u ratu protiv Turaka. Trupe Venecije i crnogorski odredi bore se zajedno u nekoliko bitaka. Vladika Danilo traži 1717 godine od Venecije uspostavljanje protektorata nad Crnom Gorom, na temelju crkvene i unutrašnje autonomije. Venecija prihvata taj zahtjev, a Crnogorci dobijaju pravo da biraju "guvernadura". Guvernaduri i vladike stvaraju dvije grupe i često su u međusobnom sukobu. Obje grupe teže izgradnji državne vlasti u kojoj će imati odlučujući uticaj. Novi vladika Petar Petrović izabran je na taj položaj 1784. i od tada igra najznačajniju ulogu u Crnoj Gori. Od 1420. do Bečkog kongresa 1815. godine u Boki Kotorskoj i Primorju u upotrebi je bio mletački (venecijanski) jezik. Zadnjih sto godina austrijske vladavine ovim prostorima (1815-1918) zvanični jezik je bio italijanski. Odatle i prevaga preuzetih riječi iz italijanskog jezika. Pored ova dva osnovna izvora romanizama, dolaze i neke riječi iz toskanskog i latinskog jezika.

Prema Skoku pred-slovenski jezici na Balkanu su:

- a) vulgarno-latinski, od koga se očuvao rumunski do danas,
- b) iliro-trački, od koga je današnji albanski (arnautski) i
- c) staro-grčki, koji se u današnjoj svojoj fazi zove novojelinski ili novogrčki.

Romanski jezički svijet pokušavamo da obuhvatimo ovim cjelinama:

balkanski romanitet (rumunski, dalmatski); italski romanitet (italijanski); sardski; alpski romanitet (retoromanski, ladinski, furlanski); galski romanitet (francuski, frankoprovensalski, okcitanski); iberski romanitet (katalonski, španski, portugalski).

Klasični jezici nijesu sasvim izbrisali tračka i ilirska narječja, ali su izvršili snažan uticaj na njihovu strukturu i leksiku. Od narodnog, tzv. vulgarnog latineta su se razvili balkanski romanski dijalekti. Upotreba germanskih najamnika u rimskim trupama dovela je, već od II-III vijeka, do prodora izvjesnih germanskih riječi u latinitet ilirskih područja. Latinski jezik, odnosno romanski govor zadržao se skoro 2000 godina, uprkos laganom, ali ustrajnom naseljavanju Slovena, uprkos kasnijem snažnom venetskom uticaju koji se počeo širiti istovremeno sa ekspanzijom političke

i privredne vlasti Mletačke republike nekako od 1000 god. pa nadalje.

Najstarije posuđenice vode porijeklo iz balkanskog vulgarnog latiniteta. To su riječi račun (lat. *rationem*), košulja (lat. *casula*). Od VII vijeka grčki postaje zvanični jezik Istočnog rimskog Carstva (Vizantije), dok se u primorskim gradovima na Jadranu zadržava jedna varijanta balkanskog latiniteta. Ta varijanta postepeno prelazi u starodalmatski jezik. To bi bio drugi period prodiranja romanizama ili tzv. "dalmatski period". Dalmatski, ili "jezik dalmatinskih Romana iz predmletačkog razdoblja", prema Skoku, je izumrla romanski idiom dalmatinske obale prvih vjekova naše ere koji je služio kao sredstvo komuniciranja dalmatinskim Romanima odvojenim od matice. Prije svega, ovdje je potrebno razdvojiti stari romanski jezički sloj, dalmatski od venetskog superstrata. Ono što je karakteristično su dalmatski relikti (*ostatak sačuvan iz davnih vremena*), u kojima je očuvan izgovor velarnih suglasnika *k* i *g* ispred palatalnih vokala *i* i *e*, zatim latinska grupa *-ti, -te* koja je pred vokalom dala *č* (lat. *petium* u značenju komad – *peča*). Venetski sloj je postepeno istisnuo dalmatski jezik, najprije iz javnog života. Narastajući slovenski uticaj je bitno pripomogao da venetski govori potpuno uguše dalmatski jezik. Stari dalmatski jezik kojem romanistika danas priznaje status posebnog romanskog jezika, poznat je po dokumentima i trgovačkim pismima s kraja XIII vijeka. Veoma je teško odvojiti posuđenice mletačkog porijekla od posuđenica toskanskog porijekla koje od XIII vijeka prodiru na jadransku obalu. Apsolutna predominacija venecijanskog elementa može biti prihvaćena kada je u pitanju Korčula koju je V. Vinja ispitivao, ali ne i crnogorski krajevi u kojima nailazimo na mletački i turski uticaj.

Preuzimanje riječi se vrši uvijek pod određenim uslovima i uz izvjesna ograničenja. Sve riječi podliježu fonetskim, sintaksičkim i morfološkim pravilima preuzimanja i prilagođavanja jezičkom korpusu.

Jezik u Crnoj Gori jedan je jezički entitet nastao na ovom prostoru na osnovu narodnih ijekavskih crnogorskih govora i predstavlja ono što se u nauci o srpskohrvatskom jeziku određivalo kao "crnogorski književnojezički izraz", odnosno crnogorski jezik. Nekadašnji zajednički srpsko-hrvatski jezik imao je dvije varijante: srpsku i hrvatsku (danas su to dva odvojena standardna jezika: srpski i hrvatski) i dva književnojezička izraza: crnogorski i bosansko-hercegovački (bosanski je podignut na nivo standardnog jezika, crnogorskom predstoji standardizacija).

Odlika govora tzv. Stare Crne Gore, poniklog prije svega u Katunskoj nahiji i lovcenskoj Crnoj Gori može se sažeti u tome da skoro nema slabog i uzlaznog akcenta, postoji samo silazni i jaki. Crnogorski jezik posjeduje melodijski akcenat, dok je akcenat italijanskog jezika i venecijanskog dijalekta ekspiratoran. To ne znači da pojedine uže regije tog govornog područja nemaju određene razlike koje su prvenstveno izražene u mekoći ili tvrdoći silaznih i uzlaznih akcenata. No, te razlike u govoru u pojedinim djelovima Stare Crne Gore, iako male, su takve da ljudi po govoru znaju ko je iz kog kraja, jer svako ima neke svoje specifične riječi, izraze i govorne boje po kojima se međusobno govori razlikuju.

Pored osnovnog leksičkog fonda slovenskog porijekla crnogorski jezik sadrži i leksičke naslage iz drugih jezika. Tokom svog razvoja on je takođe preuzimao riječi iz grčkog, latinskog, turskog, italijanskog, francuskog, ruskog, njemačkog jezika... Ovi leksički uticaji su bili stupnjeviti i neravnomjerni i zavisili su od istorijskih i kulturnih okolnosti. U pojedinim periodima bi jedan strani jezik imao dominantan položaj i iz njega bi se pozajmljivao veliki broj riječi, a zatim bi taj uticaj slabio i kao glavni leksički "izvoznik" bi se pojavljivao neki drugi jezik.

U odnosu na romanske govore, slovenski govorni predstavnici bili su pretežno zemljoradničkog tipa i nedostajala im je terminologija za čitave vrste djelatnosti. Romanske posuđenice u Crnoj Gori pripadaju gotovo svim gramatičkim kategorijama. Prirodno je da se među njima nalazi najveći broj imenica, jer one se najlakše pozajmljuju, a i njihov broj je u jeziku najveći, ali ni ostale vrste riječi nijesu nezastupljene. Najmanje su zastupljene zamjenice i brojevi koji se najteže i prenose iz jednog jezika u drugi. Na osnovu velikog broja pozajmljenih pridjeva, glagola i priloga, Taljavini² je formulisao svoju teoriju o lingvističkoj predominaciji italijanskih jezika na dalmatinskim obalama, ne vodeći računa o stvarnim dometima značajne slovensko-romanske jezičke simbioze. Da bismo ukazali na veliki broj imenica koje su iz romanskih jezika i dijalekata apeninsko-balkanske aree prodrle u govore u Crnoj Gori, poslužićemo se Taljavinijevom podjelom na apstraktne, konkretne i tehničke imenice.

Broj apstraktnih termina koje smo uočili je veliki, naročito onih koji se odnose na duhovne osobine čovjekove, kulinarstvo, sudsku i administrativnu terminologiju, izvjestan broj termina iz oblasti medicine.

² C. Tagliavini, *Italia e Croazia*, str. 377 - 455.

U konkretne imenice spadaju nazivi biljaka, životinja, djelova tijela. Iz oblasti tehničkih posuđenica među imenicama imamo primjere iz pomorske terminologije i brodogradnje u kojoj je romanski uticaj posebno došao do izražaja na čitavoj crnogorskoj obali a i šire. Veliki je broj opisnih pridjeva romanskog porijekla iz svih oblasti prodro u govore u Crnoj Gori. Geografija, meteorologija i turizam značajno su zastupljeni među romanizmima u Boki. Ribarska terminologija na Jadranu uopšte obiluje pozajmljenicama iz romanskih jezika.

Kroz upotrebu riječi mogu se vidjeti narodni običaji, odnos prema porodici i društvu, sadržaj porodičnog i seoskog života i niz drugih. Danas je tih riječi neuporedivo manje zahvaljujući raznim unifikacijama i reformama. Ulazeći u jedan drugačiji sistem, riječi su morale da u njemu traže svoje mjesto, da se prilagođavaju njegovim pravilima, ali i da ih pomalo remete. Najčešće se suočavamo sa čuvanjem dužine vokala romanskih posuđenica.

U odnosu na crnogorski jezik i promjene koje su se desile u *jezičkoj interferenciji* je i ta da je starije romansko predakcentno **a** dalo u slovenskim jezicima **o**. To je jedna od najstarijih fonetskih promjena u crnogorskim posuđenicama iz romanskih jezika i seže do u preddalmatski period. U najvećem broju slučajeva romansko **a** daje naše **a** u svim položajima. Najčešća samoglasnička promjena koja se javlja prilikom prelaska romanskih riječi u crnogorski govor je zamjena samoglasnika **o** samoglasnikom **u** (npr. pirun < ven. piron itd). Romansko **u** u riječima na koje smo naišli daje gotovo isključivo isti refleks, tj. **u**, i to u svim slučajevima (npr. lumer < it. numero).

Romanski samoglasnik **e** u najvećem broju slučajeva čuva svoju vrijednost u svim svim položajima. Kod određenih riječi je izvršena promjena samoglasnika **i** u **e** u naglašenom slogu, kao i u nenaglašenom slogu prije i poslije akcenta. Ta je promjena, prema Skoku, izvršena već u dalmatsko-romanskom periodu (pr. incerka < it. in circa). Nepostojano **a** se redovno javlja u romanskim posuđenicama (banak < it. banco).

Diftong se održao samo u zatvorenom slogu, a u otvorenome je bio monoftongiran (slivanje dva samoglasnika u jedan) na osnovu zakona *asimilacije*. Nastao je monoftong iz naglašenog prvog elementa diftonga u otvorenom slogu: **ou** > **u**. Diftong **uo** dao je u naglašenom slogu dugo **o**: koprifoko < it. coprifuoco.

Vulgarni latinski je poznavao dvije vrste konsonanata, duge i kratke. Ovu razliku su čuvali i romanski jezici. Kvantitet konsonanata je pojam koji je nepoznat fonetici slovenskih jezika. Proces ozvučavanja bezvučnog labijala **p** Skok smatra pojavom koja karakteriše stare romanske govore. Tragovi te promjene su malobrojni (it. privilegio > breveladj). Promjena labiodentala **f** u zvučni labijal **p**, kao i proces ozvučavanja bezvučnog labijala **p**, smatra se takođe za jednu od najstarijih promjena koja se desila romanskim posuđenicama: prigat < lat. frigere.

Između ostalih promjena istaći ćemo česte slučajeve *metateze* u romanskim posuđenicama. Zabilježili smo primjer stare **metateze** (*izmjena redosljeda elemenata u rečenici, obično glasova ali ponekad i slogova, riječi ili drugih jedinica*) **likvida** (*apiko-alveolarni, tipa r i l*) za koju Skok takođe kaže da predstavlja jednu od najstarijih promjena i da vodi porijeklo iz ranog romanskog perioda (klak<it.calce).

Istraženi romanizmi dati su posredstvom četiri osnovna elementa: **preuzetim pojmom, njegovim značenjem, izvornim oblikom i primjerom govorne upotrebe.**

Neizbježne i očigledne promjene koje nastaju u tom procesu posmatraju se sa dva stanovišta koja se međusobno dopunjuju:

1. U odnosu na riječi romanskog porijekla, odakle dolaze pozajmljenice, treba utvrditi kakva je razlika (u obliku i sadržini) između riječi koje su pozajmljene i prihvaćene u jeziku primaocu, dakle, jednog elementa koji funkcioniše u crnogorskom jezičkom sistemu, i izvorne riječi, elementa koji funkcioniše u stranom jezičkom sistemu.
2. U odnosu na crnogorski jezik koji pozajmljenicu prihvata treba objasniti kako se pozajmljenica uklapa u pravila našeg jezika i do koje mjere se asimiluje, tj. koliko podliježe tim pravilima, a koliko ih narušava.

Prilikom opisa fonološke adaptacije pozajmljenica nastojimo da ustanovimo regularnost formiranja foničkog oblika pozajmljenice i utvrdimo kakve promjene oblika nastaju u dodiru između dva različita fonološka sistema.

Morfološka adaptacija opisuje uklapanje romanskih pozajmljenica u morfološki sistem crnogorskog jezika. Semantička adaptacija govori

o klasifikaciji odstupanja značenja pozajmljenica od značenja izvorne riječi, o semantičkim i leksičkim uticajima na crnogorski jezik i o mjestu romanskih pozajmljenica u leksičkom sistemu crnogorskog jezika. Podjela je u suštini samo metodološka, pošto na nivou jezičkog znaka postoji nerazdvojivost tri jezičke ravni, koje i kad je riječ o integraciji leksičkih pozajmljenica, stoje u odnosu međusobne zavisnosti i interakcije. Konačna adaptacija strane riječi je rezultat adaptacionih procesa na svim jezičkim ravnima.

Jednu od najpreciznijih definicija pojave pozajmljivanja riječi daje Ž. Re-Debov: *Leksičkim pozajmljivanjem u užem smislu naziva se proces kojim jezik L1, čiji je rječnik formiran i utvrđen u trenutku T, stiče riječ M2 (izraz i sadržinu), koju nije dotle posjedovao i koja pripada rječniku jezika L2, (isto tako, formiranom i utvrđenom u trenutku T). Taj proces se odvija od trenutka T do trenutka T1; vrijeme proteklo između T i T1 veoma je promjenljivo i zavisi od brzine kojom se jedna pojava iz ravni govora kodifikuje.*³

U uobičajenoj terminologiji **L1** je jezik primalac (u našem radu crnogorski), a **L2** jezik davalac (romanski jezici). **M2** je riječ koja pripada jeziku davaocu - **model**. Prešavši u jezik primalac i pretrpjevši promjene uslovljene adaptacionim pravilima, ona postaje **M1 - replika**.⁴

Proučavanje pozajmljenica se nalazi na raskršću puteva sinhronijske i dijahronijske lingvistike, opšte lingvistike i filologije. Problem pozajmljenica privukao je pažnju leksikografa 18. vijeka. Oni su prikupljajući i obrađujući leksički materijal jednog jezika u njemu otkrivali elemente stranog porijekla. Tek u 19. vijeku, s naglim razvojem istorijske lingvistike, etimološka i genealoška proučavanja jezika ustanovila su za ovaj period veoma bitno razlikovanje pozajmljenice i naslijeđene riječi. Dominantan termin koji obilježava međujezičke uticaje je "miješanje jezika". Na pitanje da li uopšte postoje miješani jezici, daju se vrlo različiti odgovori. Dok R. Rask (R. Rask), A. Šlajher (A. Schleicher) i M. Miler (M. Müller) smatraju da do miješanja jezika može doći samo u oblasti leksike, Vitni (W. D. Whitney) i Šuhart (H. Schuchardt) ističu da se ono može očitovati i na gramatičkoj ravni. Šuhart pokreće značajna pitanja

---

³ J. Re-Debove, "La sémiotique de l'emprunt lexical", Travaux de linguistique et de littérature, 11/1, Strasbourg, 1973, p. 109.

⁴ "Model" i "replika" su termini koje je uveo E. Haugen "The Analysis of Linguistic Borrowing", Language, 26, 1950, p. 210.

razlikovanja pozajmljenice i strane riječi i bilingvizma. H. Paul postavlja neka veoma važna načela za proučavanje međujezičkih uticaja: razlog pozajmljivanja, proces unošenja strane riječi, fonološka i morfološka adaptacija, uloga jezika posrednika, značenjske promjene. Izučavanje pozajmljenica je bilo veoma značajno za komparativnu lingvistiku. Tako su Hibšman (Hübschmann) i Meje (Meillet) zahvaljujući identifikaciji velikog broja persijskih pozajmljenica, dokazali da jermenski jezik čini zasebnu grupu indoevropskih jezika.

Pojava strukturalizma u lingvistici i orijentacija ka sinhronijskim istraživanjima postavile su probleme pozajmljivanja stranih riječi na marginu interesovanja. To se naročito osjeća u Americi, gdje praktično nema nikakvih studija o pozajmljivanju kod predstavnika bihejviorističkog pravca u lingvistici.

Evropski lingvisti, međutim, nijesu potpuno napustili ovu vrstu istraživanja. Termin *miješanje jezika* se postepeno zamjenjuje preciznijim terminom *pozajmljivanje*. Početkom 20. vijeka problemom međujezičkih uticaja bave se naročito holandski lingvisti i otvaraju novi pravac u proučavanju pozajmljenica.⁵ Pozajmljenice se posmatraju kao svjedočanstva istorijskih kretanja i dodira različitih kultura. Između dva svjetska rata ovaj pravac slijedi Gizenska škola čija je osnovna preokupacija međusobni uticaj civilizacija putem jezika i koja unosi izvjesnu deskriptivističku strogost u ovu vrstu proučavanja.

Na osnovu istraživanja uticaja američkog engleskog na norveški jezik u govoru iseljenika u SAD, E. Haugen (E. Haugen), 1950. godine rediguje i objavljuje značajni teorijski članak *The Analysis of Linguistic Borrowing*, u kome daje preciznu klasifikaciju pojava vezanih za pozajmljivanje riječi. On se posebno interesuje za promjene koje se uočavaju između pozajmljene riječi, asimilovane u jeziku primaocu (replike), i originala iz jezika davaoca (modela) tako da uvodi razlikovanje između pojava "importacije" i "supstitucije" jezičkih jedinica. J. Vajnrajh, 1953. godine objavljuje studiju *Languages in Contact*, u kojoj obrađuje pojave jezičke interferencije na fonološkoj, morfološkoj i leksičkoj ravni. Posebnu pažnju Vajnrajh poklanja problemima bilingvizma te društvenih i kulturnih međujezičkih uticaja. Značaj ovog djela je ukazivanje na brojnost i raznovrsnost faktora koji učestvuju u procesu međujezičkih uticaja i upućivanje na široki pristup

⁵ J. J. Salverda de Grave, *De Franse Woorden in het Nederlands*, Amsterdam, 1906.

proučavanju jezičkih dodira. L. Deroa u svojoj veoma opširnoj studiji *L'emprunt linguistique*, iz 1956. godine, daje obilje materijala iz raznih jezika i nastoji da definiše opšta pravila koja regulišu proces integracije riječi stranog porijekla u jezik primalac. Detaljni sintetički pregled problema međujezičkih uticaja daje R. Filipović u knjizi *Teorija jezika u kontaktu. (Uvod u lingvistiku jezičnih dodira, Zagreb, 1986)*. Filipović prihvata Haugen-Vajnrajhovu teoriju, ali je dopunjuje uvodeći podjelu na primarnu i sekundarnu adaptaciju i insistirajući na važnosti razgraničenja posrednog i neposrednog pozajmljivanja.

Brojni radovi o međujezičkim uticajima mogu se podijeliti u dvije velike grupe: prema jezičkim situacijama koje se opisuju i prema izvorima iz kojih se formira proučavani korpus.

Prva grupa se bavi proučavanjem određenog jezika koji okružuje i prožima jednu drugu, relativno malu jezičku zajednicu. Najveći broj tih radova bavi se ispitivanjem maternjeg jezika mnogih iseljeničkih zajednica u jednoj sredini. U ovaj tip istraživanja spadaju, na primjer, radovi E. Haugena, koji je proučavao govor norveških iseljenika u SAD.

Druga grupa radova ispituje uticaje jezika davaoca na standardni jezik primalac. Njoj, na primjer pripadaju radovi Mekenzija, Houpa, Klajna.

Iako su teorijske postavke oba pravca slične, posrijedi su dvije potpuno različite jezičke situacije. Za prvi tip se vezuju pojmovi bilingvizma, intimnog pozajmljivanja, snažne interferencije na svim jezičkim nivoima, nedostatka normativnih regulatora, a za drugi, kulturno pozajmljivanje, slaba interferencija - naročito na morfološkom i fonološkom nivou, uticaj jezičke norme. Korpus za prvi tip se sastoji od usmenih svjedočanstava, dok se za drugi uzima najvećim dijelom iz pisanih materijala. Dovoljno je da se uporede primjeri iz dva korpusa da bi se vidjelo da se mnogi uticaji iz iseljeničkog govora nikada ne javljaju u standardnom jeziku.

Relativno rano počeli su da se izučavaju ostaci romanizama u gradovima Dalmacije i Primorja koji su se sastojali od starodalmatskih ostataka i venecijanskih i italijanskih riječi koje su prodrle u te govore. Proučavanje dalmatskog jezika je skorašnjeg datuma i znatno je ograničeno skromnošću materijala kojim se raspolaze. Ovaj jezik zanima romanistiku prije svega zbog njegove izuzetne sudbine, dalje, zbog uticaja venetskog, sjevernoitalijanskog dijalekta, a za nas je zanimljiv zbog proučavanja romanskih uticaja na obalske dijalekte u Dalmaciji i Crnoj Gori. Prvu

studiju koja se bavila isključivo problemom romanskih posuđenica napisao je Kurelac.⁶ Proučavanjem ovog problema bavili su se Budmani, Šuhart, Zore, Maretić, Bartoli, Rešetar, Skok, Barić, Miletić, Maver, od lingvista novijeg vremena Taljavini, Aleksić, Tomanović, Deanović, Jernej, Vinja, Muljačić.

Izbor riječi ovdje nije podvrgnut strogim ograničenjima. Ograničavajući se samo na određeno leksičko područje, izostavili bismo neke važne posuđenice. Ionako, moramo napomenuti, da je njihov broj u svakodnevnom govoru nekada bio neuporedivo veći, danas se to svodi većinom na lokalizme. Neke riječi su danas arhaizmi, ali su veoma važne za objašnjenje određenih pojava u jeziku.

Izuzetno značajan problem u svakom radu o pozajmljenicama je njihova identifikacija.

Kako navodi Deroa u svojoj knjizi *L'emprunt linguistique*, Paris, 1956, (p.47-56), postoji nekoliko kriterijuma za identifikaciju porijekla riječi:

1. Istorijski kriterijum. - Pisana svjedočanstva o istoriji jedne riječi, o njenoj pojavi i upotrebi u jeziku primaocu su veoma važni podaci na osnovu kojih se mogu ustanoviti porijeklo i put određene riječi. U istorijski kriterijum bi trebalo uvrstiti i podatke o kontaktima između dvije nacije u određenom iskustvenom području.
2. Fonetski kriterijum. - L. Deroa za ovaj kriterijum kaže: "fonetski kriterijum je za lingvistu neosporno najpouzdaniji i najznačajniji".
3. Morfološki kriterijum. - Neki prefiksi ili sufiksi mogu da ukažu na porijeklo riječi. Npr: oblik prefiksa *dez-* u riječima: *dezartikulacija*, *dezinfekcija*, *dezintegracija*, *dezorganizacija* upućuje na francusko porijeklo ovih riječi. Morfološki kriterijum se koristi mnogo rjeđe nego fonetski.
4. Semantički kriterijum. - Ukoliko neka riječ ima više eventualnih izvora, ona najvjerovatnije potiče iz jezika u kome ta riječ ima isto značenje kao u jeziku primaocu. L. Deroa pak s pravom primjećuje da je ovaj kriterijum najmanje pouzdan. Riječi lakše mijenjaju značenje nego oblik.

Proces integracije strane riječi odvija se u više faza i sa dva stanovišta:

⁶ F. Kurelac, *Vlaške reči u jeziku našem*, Rad JAZU, XX, (1872), str. 93-137.

sa stanovišta enkodera i sa stanovišta dekodera. On traje od pojave strane riječi pa do njene potpune kodifikacije.

U prvoj fazi, govorno lice koje upotrebljava stranu riječ potpuno je svjesno da ona predstavlja nepoznati elemenat u jeziku i osjeća potrebu da je objasni radi razumljivosti iskaza. U ovoj fazi se često javlja metalingvistička upotreba riječi i izraza. Sljedeća etapa iste faze je jukstapozicija objašnjenja ili prevoda između zagrada. U ovoj fazi uopšte nije izvjesno da li će ona postati pozajmljenica, to jest da li će biti prihvaćena.

U drugoj fazi, strana riječ se više ne osjeća kao potpuno strani elemenat u jeziku tako da se njeno tumačenje ne daje, ali se istovremeno uviđa i da nije potpuno integrisana, što se posebno označava grafičkim sredstvima. Najčešće se piše kurzivom.

U trećoj fazi se može govoriti o pozajmljenici. Više se ne oklijeva u upotrebi strane riječi niti se ona grafički izdvaja. Ona je fonološki, morfološki i semantički adaptirana i potpuno je kodifikovana u jeziku primaocu. J. Emble smatra da je integracija potpuno završena kada se ne može više zamijeniti nijednom drugom riječi. Ne bismo se složili sa ovim mišljenjem koje potpuno isključuje sinonimiju.

Treba takođe razlikovati ksenizam i pozajmljenicu. Ksenizam je strana riječ koja označava vanjezičku realnost koja ne postoji u iskustvu nacije primaoca. Ksenizmi su riječi bez referenta u jeziku primaocu, ili one koje odražavaju posebna obilježja nekog naroda, folklor ili lokalnu boju. Dok pozajmljenica *monter* ima isti referent kao i njen model *monteur*, ksenizam *bukinist* ima referent u francuskom, ali ne i u našem jeziku. Zato se ksenizmi i ne mogu prevoditi jer bi se pri tom izgubila neka njihova suštinska značenjska ili konotativna obilježja. U rječnicima stoga možemo naći ili neodgovarajuće prevode ili leksikografske definicije. Ako se *bukinist* prevede kao antikvar, to je netačno, ako se da definiše “prodavac polovnih knjiga” gubi se lokalni kolorit. (M. Popović, Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd, 2005, str. 20) Ksenizam je strana riječ koja nije potpuno integrisana u jezik primalac, budući da u njemu nema adekvatni referent. No, ukoliko se ovaj pojavi, ksenizam lako prelazi u pozajmljenicu. (Isto, str.21)

Distinkciju između dvije vrste jezičkih uticaja, kulturnih i intimnih uvodi L. Blumfeld.⁷ U nedostatku adekvatnijih, preuzimamo Blumfeldove

⁷ Language, New York, 1933, p. 444 i dalje.

termine koji su prihvaćeni u terminologiji kontaktne lingvistike. Možda bi bolje odgovarali termini “neposredni i posredni jezički uticaji”, no njih zadržavamo za određivanje uloge “jezika posrednika”.

Intimno pozajmljivanje nastaje u neposrednom dodiru dvije jezičke zajednice koje koegzistiraju na istoj teritoriji. Ova vrsta dodira srijeće se u graničnim područjima između dva jezika, između jezika nacionalnih manjina i jezika šire zajednice, ili između jezika iseljeničkih grupa i jezika zemlje u koju su se iselili. Blumfeld ovdje razlikuje viši ili dominantni i niži jezik i smatra da je uticaj jednosmjern, od višeg ka nižem jeziku.

Kulturno pozajmljivanje je posljedica širenja kulturnih uticaja jedne jezičke zajednice na drugu. Dok je intimno pozajmljivanje prije svega usmeno, kulturno se obavlja prevashodno pisanim putem. Veoma efikasni prenosioci kulturnih jezičkih uticaja su knjige (bilo da je riječ o književnosti ili drugim štampanim djelima), a od kraja 18. vijeka odlučujuću ulogu preuzima štampa. Kada se razmatra ovaj fenomen u međujezičkim uticajima valja prije svega vidjeti da li je riječ o intimnom ili kulturnom dodiru između dva jezika. U intimnom dodiru je bilingvizam uobičajena pojava, broj bilingvala je veliki, interferencija je jaka na svim jezičkim nivoima, a naročito na leskičkom. Za ovaj tip kontakta bilingvizam ima presudni uticaj na pozajmljivanje riječi. U kulturnom dodiru je broj bilingvalnih govornika mali, interferencija je slabija i bilingvizam nije neophodni uslov za pozajmljivanje. I manji broj bilingvala, međutim, u periodima intenzivnog pozajmljivanja može imati značajnu ulogu prenosioca stranih riječi. Da bi je vršila, bilingvalna grupa treba da ima visoki društveni i profesionalni ugled i mogućnost za lako širenje svog uticaja posredstvom štampanih djela i sredstava masovne komunikacije.

Osnovni razlog pozajmljivanja stranih riječi je potreba da se imenuje neki dotad nepoznati referent, koji prema tome nema naziv u određenom jeziku. Drugi razlog je potpuna leksička praznina u jeziku primaocu. Ponekad je strana riječ jezički ekonomičnija jer je odgovarajuća leksička zamjena složena jezička jedinica.

Raspravljajući o uzrocima pozajmljivanja, L. Deroa ih dijeli na dvije grupe: “*la nécessité pratique*” i “*les raisons de coeur*”, što A. Bonar naziva denotativnim i konotativnim pozajmljenicama⁸ (*denotacija-*

---

⁸ H. Bonnard “L’emprunt”, GLLF, t. 2, pp. 1584 -1585.

objektivan odnos između riječi i stvarnosti na koju ona upućuje; konotacijske asocijacije pobuđene riječima). Houp osporava ovu podjelu: “Ona je ostatak iz vremena kada je glavni cilj lingvističkih studija bio normativan, a istraživanja leksičke interferencije podređena purizmu”. Houp smatra da se ne može raspravljati o tome da li je neka riječ prihvaćena namjerno ili slučajno, opravdano ili neopravdano, sa razlogom ili bez razloga, sa više motiva u nekim slučajevima nego u drugim, pošto svako pozajmljivanje ima svoj razlog.

I pored kritike podjela na denotativne i konotativne pozajmljenice, prostim poređenjem, može se uočiti da su neke riječi pozajmljene kako bi zadovoljile sasvim određene leksičke potrebe i da nemaju odgovarajuću zamjenu u jeziku primaocu. Druge je, pak imaju, ali se pozajmljuju iz nekih drugih razloga. Ovakve pozajmljenice često evociraju civilizaciju i kulturu jezika davaoca. U današnje vrijeme govorno lice često upotrebljava i unosi stranu riječ iz snobizma. Strane riječi koje imaju domaći ekvivalent, mogu biti eufemizmi ili se pak mogu koristiti sa pejorativnom konotacijom.

Bilo da je riječ o intimnom ili kulturnom dodiru između dva jezika, gotovo je uvijek, u određenoj eposi, uticaj jednog jezika jači a pozajmljivanje u jednom smjeru mnogo intenzivnije nego u drugom. Romanski leksički uticaj na mnoge evropske jezike, pa među njima i na crnogorski, posljedica je njihovog vjekovnog prisustva na ovim prostorima, kao i njihovog ogromnog uticaja u različitim epohama.

Za razvoj jezika je značajno da li su jezici koji jedan na drugi utiču, slični ili ne; iz iskustva znamo da su jezičke interferencije lakše među srodnim, a manje brojne i rjeđe između međusobno stranih jezika; jedino leksika nije toliko pod uticajem srodnosti. Riječ pozajmljena iz stranog jezika uklapa se u domaće morfološke kategorije i pri tome poprima morfološka obilježja relevantna za jezik primalac, ili gubi izvorna obilježja ukoliko ona u njemu nijesu relevantna. Za istraživanje morfološke adaptacije pozajmljenica važno je definisati oblik riječi od kojeg polazimo u morfološkoj analizi. To je osnovni oblik riječi, koji je s morfološkog stanovišta neutralan.⁹ Osnovni oblik je onaj koji se u rečnicima nalazi kao odrednica (oblik nominativa jednine za imenice, nominativa jednine muškog roda za pridjeve, infinitiva za glagole). Osnovni oblik trpi dvije vrste promjena. S jedne strane, on ulazi u sistem fleksije, a sa druge, u

---

⁹ R. Filipović, 1986, str. 117.

sistem tvorbe riječi.

Fleksioni i derivacioni procesi sa stanovišta proizvodnje oblika riječi imaju dosta sličnosti: oba pretpostavljaju formiranje jezičke zajednice od jedne osnove i jednog vezanog morfema. Značajne su i razlike između ova dva procesa: fleksioni proces ne mijenja označenik, dok derivacioni proces mijenja odnose između označenika i označitelja. Rezultat derivacionog procesa je stvaranje novih leksičkih jedinica.¹⁰ Fleksioni oblici omogućavaju sintaksičko uklapanje riječi u šire jedinice, a oni nastali derivacijom i kompozicijom, pri čemu svaki ima svoju fleksionu paradigmu, predstavljaju leksičku ekspanziju osnovnog oblika riječi.

Iako je osnovni motiv pozajmljivanja strane riječi njeno značenje, semantički aspekt je dosad najslabije istražen dio opšte problematike leksičkog pozajmljivanja. Rezultat dosadašnjih proučavanja jezičkih dodira na semantičkom nivou je uočavanje dvije pojave:

1. adaptacije značenja pozajmljene riječi i
2. pozajmljivanja značenja strane riječi.

O adaptaciji značenja pozajmljene riječi govorimo kada se pozajmljuje cjelokupni jezički znak, i izraz i sadržina. O pozajmljivanju značenja govorimo kada se ne pozajmljuje cjelokupni jezički znak, već samo njegova sadržina. Pozajmljivanje značenja je prenošenje sadržine iz jezika davaoca, dok izraz pripada jeziku primaocu, bilo da se značenje strane riječi prenosi na neku domaću (semantička pozajmljenica), bilo da se pozajmljuje odnos između izraza i sadržine strane riječi (kalk).

L. Deroa,¹¹ iako ne pravi formalne podjele, ukazuje na neke promjene značenja:

a) značenje replike je jednako značenju modela u trenutku pozajmljivanja, no značenje modela je vremenom evoluiralo te na sinhronijskoj ravni dolazi do pojave “lažnih prijatelja”;¹²

¹⁰ J. Lyons, *Linguistique générale*, Paris, 1970, p. 150; J. Dubois, *Étude sur la dérivation suffixale en français moderne et contemporain*, Paris, 1962, pp. 3-4.

¹¹ L. Deroa, 1956, pp. 261-269.

¹² *Napomena*: U procesu značenjske adaptacije nekih riječi semantemi replike i semantemi modela toliko su se udaljili da se njihova značenja ne podudaraju ni u jednom kontekstu. Prevodeći ove riječi sa jezika davaoca na jezik davalac i obrnuto, nikad nećemo dobiti odgovarajući model, odnosno repliku. Ove riječi imaju dakle sličan izraz u jeziku primaocu i jeziku davaocu, ali im je sadržina različita. Čest slucaj “lažnih prijatelja”

- b) prilikom prelaska u drugi jezik, značenje riječi često gubi specifične nijanse, naročito ako prelazi iz specijalizovanog u opšti rječnik;
- c) pojednostavljenje značenja modela: pozajmljuje se samo jedno značenje riječi koja u jeziku davaocu ima više značenja;
- d) vlastite imenice iz jezika davaoca mogu postati zajedničke imenice u jeziku primaocu.

Ni T. E. Houp¹³ ne posvećuje mnogo pažnje promjeni značenja. On ukazuje na suženje značenja replike, ali primjećuje da se ono može i proširiti ukoliko replika u jeziku primaocu dobije nova značenja koje model nema.

R. Filipović¹⁴ u značenjski nivo takođe uvodi podjelu na primarnu i sekundarnu adaptaciju i ona može biti veoma koristan metodološki postupak za analizu značenja pozajmljenica. On najviše pažnje posvećuje promjenama u semantičkoj ekstenziji i razlikuje:

1. nultu semantičku ekstenziju, to jest potpunu podudarnost značenja modela i replike;
2. suženje značenja i to a) suženje broja značenja i b) suženje značenjskog polja;
3. proširenje značenja: a) proširenje broja značenja i b) proširenje značenjskog polja.

Za razliku od semantičke pozajmljenice, gdje rezultat jezičkog uticaja nije stvaranje nove riječi u jeziku primaocu, već se značenje strane riječi prenosi na postojeću domaću, kalk je reprodukcija jedne strane leksičke strukture pomoću domaćih elemenata. Ishod kalkiranja je nastanak novog leksema ili frazema u jeziku primaocu. *Kalkirati se mogu samo polimorfemski leksemi i više jezičke jedinice čiji su elementi značenjski transparentni.* Drugim riječima, kalkiraju se samo leksemi koji su motivisani.¹⁵ Teorijski,

---

srijeće se među internacionalizmima, riječima najčešće grčkog i latinskog porijekla, ali se njihovo značenje može razlikovati u pojedinim jezicima. Na primjer, cr. agitovati (fr. militer, faire de la propagande) i fr. agiter (mahati, protresti, uzrujavati...)

¹³ T. E. Hope, 1971, pp. 662-667.

¹⁴ R. Filipović, "Principi lingvističkog posudjivanja III. Semantički aspect", Filološki pregled, 1 - 4, 1967, str. 13 - 94; Teorija jezika u kontaktu, Zagreb, 1968, str. 161-168.

¹⁵ B.Unbegaun, "Le calque dans les langues slaves litteraires", *Révue des études slaves*, XII, 1932, fasc. 1 - 2, p. 19.

prilikom postupka kalkiranja strani model se najprije raščlanjuje, a zatim se novi leksem stvara po istom obrascu, ali od domaćih morfema. Prilikom potpunog kalkiranja dobija se prevodni ekvivalent sa odgovarajućim leksičkim značenjem, ali se u jezik primalac unose novi leksički spojevi, što u suštini odslikava kreativni potencijal postojećeg standarda jezičkog sistema (dead ball<mrtva lopta). Kod djelimičnog kalkiranja pozajmljeni element polimorfemskog termina u engl. jeziku preuzima se bez derivacionog i flektivnog obilježavanja pridjeva, roda i broja (match-ball<meč lopta) ili se zadržavaju glasovne vrijednosti engl. slova (FIBA-FIBA-čime se narušava standard jezika primaoca).

Najvažniji razlog pozajmljivanja riječi je, ponovićemo, popunjavanje leksičkih praznina. U najvećem broju slučajeva strane riječi se preuzimaju radi leksičke realizacije specifičnih razlika koje ne iskazuju domaće riječi.

U uslovima današnje jako razvijene i jako isprepletane komunikacije izučavanje jezika se ne može ograničiti samo na ispitivanje susjednih idioma, već mora obuhvatiti kao što smo rekli, i druge dodire. Značajnu ulogu u procesu pozajmljivanja stranih riječi ima prestiž jedne civilizacije. Kod nacija sličnog kulturnog potencijala veći je davalac riječi ona koja ima viši prestiž. Time se može objasniti i izuzetna uloga koju engleski kao davalac ima u današnje vrijeme.

Strani jezički uticaji ne mogu se izbjeći ni u jednom jeziku. Oni proističu iz procesa internacionalizacije jezika. Strani jezički uticaji su podržani sve većom privrednom, političkom, kulturnom i drugom vrstom komunikacije i jezičkih međukontaktata. 80% međunarodne komunikacije se odvija na engleskom u oblasti kompjuterske informacije.

Najznačajniji prenosilac stranih jezičkih uticaja u današnje vrijeme je štampa. Štampa je najčitanije štivo i podjednako je zastupljeno u svim društvenim slojevima. Dopisnici iz inostranstva često upotrebljavaju riječi stranog porijekla bilo u želji da označe specifičnost nekog pojma za koji ne postoji odgovarajuća domaća riječ, bilo u želji da dočaraju lokalni kolorit zemlje o kojoj pišu. (M. Popović, Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd, 2005, str. 27). Na veliki broj stranih riječi nailazimo i u prevodima. Prevodilac veoma često ne nalazi domaću riječ i prinuđen je da upotrijebi stranu. Međutim dešava se da se to radi i iz lijenosti, kada prevodilac ne ulaže dovoljno napora da pronade domaću odgovarajuću

riječ. (I. Klajn, Razgovori o jeziku, Beograd, 1978. str. 44-49). Radio, film i televizija, trgovina i reklama mogu biti isto tako put kojim strane riječi ulaze u neki jezik. Moramo napomenuti i stručne terminologije. Teoretski, ovdje se može govoriti o primarnom pozajmljivanju, kada riječ iz stranog jezika ulazi u stručnu terminologiju jezika primaoca, i o sekundarnom pozajmljivanju, kada opšti rječnik jezika primaoca tu istu riječ pozajmljuje iz svog specijalizovanog rječnika. (M. Popović, Reči francuskog porekla u srpskom jeziku, Beograd, 2005, str. 27).

U toku govora, govornici stalno prilagođavaju svoje lingvističke i kulturne navike kako bi se obezbijedilo što bolje razumijevanje i prihvatljivost, vrši se dakle aproksimacija produktivnog i receptivnog iskustva, s težnjom da se postigne što veća jedinstvenost komunikacije. Pod jedinstvenom komunikacijom podrazumijeva se najveći stepen približavanja.

Iz prethodne analize proizilazi da se sociokulturni elementi manje ili više preslikavaju u jeziku. U tom pogledu vokabular je od prvorazrednog značaja. Referencijalno značenje odražava objekte u univerzumu i ono daje sadržinu lingvističkoj komponenti, a to istovremeno znači vezu između lingvističke i sociokulturne komponente. Ali vokabular pored referencijalnog značenja obuhvata i pojmovno značenje, dakle, značenje projicirano kroz prizmu govornika. Odavde se vidi povezanost vokabulara i sociokulturnih činilaca. Otuda, dok se obrađuju strukture i vokabular, istovremeno se implicitno određuju elementi društva i kulture jer je *kultura kompleks koji uključuje znanje, vjerovanje, umjetnost, moral, običaje, navike i mnoge druge elemente koje prima čovjek neke zajednice*.¹⁶

---

¹⁶ Mary Finocchiaro, op. cit., pp. 58 - 59.

Aleksandra BANJEVIĆ

**LANGUAGES IN CONTACT AND LINGUISTIC BORROWING:
ADAPTATION OF LOANWORDS**

Summary

Languages are in continuous contact.

Language contact have been studied in three directions:

- a. acquiring of language
- b. language derivation
- c. translation

In the process of language derivation model adaptations appear. The model adaptations show primary and secondary adaptation appearing on four levels.

Adaptation according to levels is carried out according to types of transphonemization, transmorphemization and levels of change of meanings on semantic level. Languages in contact and interference among languages are very complex phenomena because they are linked together with contacts and interwoven by diverse cultures and civilizations, so that their relations are not only linguistic based, but extra linguistic based, too. The words of romance origin we meet in our speech have not entered our speech at once. To the contrary this transition has lasted for several centuries.

Modern trends of learning foreign languages reflect the need of universal contacts among people and nations which makes it even more important for the research of Romance borrowings in the speeches of our coast because of the preservation of language- cultural heritage for the next generations.

Krzysztof FERUGA (Bielsko-Biala)

Akademia Techniczno-Humanistyczna

UDK 811.163.4`373.47(497.16):811.162.1`373.47

KONCEPTUALIZACJA GNIEWU W JĘZYKU CZARNOGÓRSKIM

Cilj ovoga rada je da se ukaže na odabrane aspekte gnjeva/bijesa iskazane u poljskome i crnogorskom jeziku, da se može naći mnogo sličnijeh izraza koji se tiču ove emocije. Autor dočarava ovu emociju pozivanjem na kognitivnu lingvistiku.

Doskonałym przykładem emocji negatywnej, będącej reakcją emocjonalną na niepowodzenie lub wzburzenie emocjonalne, czasami z nastawieniem agresywnym, jest gniew. W ciągu dnia spotykamy wielu ludzi, z którymi kontakt nie zawsze wpływa dobrze na nasze samopoczucie. Wielokrotnie nas irytują, drażnią, doprowadzają do szału. U większości z nas słowo *gniew* wywołuje złe i nieprzyjemne odczucia. Mamy zakorzenione w umyśle, że jest to uczucie, które zwykle towarzyszy scenom poniżenia, zranienia, przemocy czy destrukcji. Gniew to określony stan psychiczny, a zarazem postawa niezgody, wewnętrznego sprzeciwu. Jest przyczyną wielu problemów w codziennym życiu, stwarza poczucie dyskomfortu, prowadzi do kłótni, waśni i licznych nieporozumień.

Objawy gniewu ujawniają się nie tylko w naszych reakcjach emocjonalnych, ale również często w zmianach zachodzących w całym organizmie, umyśle i zachowaniu. Reakcje poszczególnych osób na doznane krzywdy i frustracje zależą jednakże od wielu czynników.

Gniew najczęściej wyrażany jest spontanicznie: krzykiem, gestami, a czasem nawet i rękoczynami. Człowiek wyraża swój gniew na wiele sposobów¹, m.in. poprzez groźby pięścią, ściągnięcie brwi, nakreślenie dłonią kółka obok głowy oceniające kogoś jako osobę nie-normalną, nieuściśnięcie czyjejs wyciągniętej dłoni, odwrócenie się plecami od drugiej

---

¹ Mikołajczuk, Agnieszka, 1999: *Gniew we współczesnym języku polskim. Analiza semantyczna*. Warszawa: Energeia, s. 34-35.

Krzysztof Feruga: Konceptualizacja gniewu w języku czarnogórskim

osoby, pokazanie języka, plucie za kimś lub komuś pod nogi, wypięcie tyłka, wydęcie warg, zadarcie głowy jako znak wyższości lub pogardy, wskazanie palcem drzwi jako rozkaz do opuszczenia pomieszczenia, groźba palcem itd. W sytuacjach wysokiego podenerwowania, głos więźnie mu w gardle, z ust toczy się piana, kurczą mu się źrenice, zgrzyta zębami, traci panowanie nad sobą. Reagowanie gniewem jest często ucieczką od odpowiedzialności, wówczas gdy człowiek jest niezdolny do rozwiązania napotkanych trudności. Ludzie wpadają w gniew również, gdy nie mają pewności o słuszności własnych poglądów, ale dopuszczają ewentualność, że mogą nie mieć racji.

Opisując gniew można stwierdzić, iż należy on do grupy uczuć nieprzyjemnych dla osoby przeżywającej go. Ze względu na sposób jego konceptualizowania, gniew można podzielić według następujących typów²:

- uczucia z grupy gniewu wpływają niekorzystnie na wygląd osoby je przeżywającej, co podkreśla bogata frazeologia opisująca wyraz twarzy człowieka będącego pod wpływem gniewu. Większość z tych wyrażenia można pogrupować ze względu na:

- kolorystykę twarzy, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>pobljededeti od gnjeva</i>	<i>zblednąć z gniewu</i>
<i>crvenjeti se</i>	<i>stanąć w płomieniach, czerwienić się</i>
<i>rumenjeti se od gnjeva</i>	<i>rumienić się z gniewu</i>
<i>potamnjeti od bijesa</i>	<i>pociemnieć z gniewu, ze złości</i>

itp.

- mimikę i rysy twarzy, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>naoblačiti se</i>	<i>chmurzyć się</i>

itp.

---

² por. prace I. Nowakowskiej-Kempnej, A. Będkowskiej-Kopczyk, A. Mikołajczuk

- zmian zachodzących w obrębie ust i zębów, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>puštati pjenu</i>	<i>toczyć pianę z ust</i>
<i>pjesiti i se</i>	<i>pienić się</i>

itp.

- zmian w oczach i we wzroku, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>gledati koga / što ljuto</i>	<i>patrzeć na kogoś / coś gniewnie</i>
<i>gledati iskosa</i>	<i>patrzeć spođe lba</i>
<i>imati gnjev u očima</i>	<i>mieć gniew w oczach</i>

itp.

- uczucia te są konceptualizowane jako siła fizyczna. Język czarnogórski, podobnie jak polski, łączy gniew z bardzo wysoką temperaturą: im jest wyższa, tym gniew jest bardziej intensywny. W opisach związanych ze zmianą temperatury ciała istnieje bardzo wiele określeń oznaczających jej wzrost, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>pući od gnjeva</i>	<i>buchać gniewem</i>

itp.

Na określenie spadku temperatury, a tym samym obniżeniem intensywności gniewu, używane są m.in. następujące określenia, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>zaustaviti svoj gnjev</i>	<i>powstrzymać swój gniew</i>

itp.

- wraz z narastaniem gniewu wzrastają zaburzenia pracy narządów wewnętrznych, powstają pewne zaburzenia związane z oddychaniem, a także zwiększa się wydzielanie śliny, co obrazują takie określenia, jak np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>pjesiti i se od bijesa</i>	<i>pienić się z gniewu (ze złości)</i>
<i>puštati pjenu</i>	<i>toczyć pianę z ust</i>

itp.

Istnieje także zależność pomiędzy przeżywaniem gniewu a objawami funkcjonowania przewodu pokarmowego. Bardzo widoczny jest związek z sercem i żółcią, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>tresti se od gnjeva</i>	<i>trząść się z gniewu</i>
<i>iskaliti bijes</i>	<i>wylać żółć</i>

itp.

- ze wzrostem gniewu zachodzą pewne zaburzenia płynności ruchów. Ogólne poruszenie ciała, do którego zaliczyć można także zaburzenia mowy określane są następująco, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>trešti se od gnjeva</i>	<i>trząść się z gniewu</i>
<i>razbjesnjeti se (učniti bijesnim)</i>	<i>wpadać w złość, w gniew</i>
<i>ostati bez riječi</i>	<i>zostać bez słów</i>

itp.

- uczucia gniewu konceptualizowane za pomocą domery CHOROBY³, co doskonale uwidacznia się w wyrazie twarzy osobie ulegającej emocji, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>pobljedaeti od gnjeva</i>	<i>zblednąć z gniewu</i>
<i>potamnjeti od bijesa</i>	<i>pociemnieć z gniewu, ze złości</i>

itp.

Porównanie gniewu do choroby (i różnych jej odmiar: cholery, wścieklizny, szalu) ma na celu ukazanie, że zawzięty gniew może prowadzić do zmian w ludzkiej psychice, w zachowaniu, a także w funkcjonowaniu człowieka, gdyż wraz z narastaniem gniewu zachodzą zmiany w fizjologii osoby poddanej uczuciu.

- uczucia gniewu często utożsamiane są także z chorobą psychiczną, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>pieniti se od bijesa</i>	<i>pienić się ze złości (gniewu)</i>
<i>puštati pjenu</i>	<i>toczyć pianę z ust</i>
<i>dobiti hjesnilo</i>	<i>dostać ataku szału, furii</i>

itp.

- uczucia z gnipy gniewu wiążą się także z domeną BURZLIWEJ POGODY⁴, z rodzajem pewnej SIŁY NATURALNEJ, np.:

<i>czarnog.</i>	<i>pol.</i>
<i>vikati na koga</i>	<i>rzucić gromy na kogoś</i>

itp.

GNIEW może być także konceptualizowany za pomocą niszczących sił natury OGNIA i WODY, gdyż utożsamiany jest z cieczą wypełniającą pojemnik, który stanowi ludzkie ciało. Podgrzewana ciecz powiększa swą objętość, zaczyna kipieć i wrzeć. Kiedy przestaje mieścić się w pojemniku – wybucha i rozrywa go. Przebieg ten obrazują metafory, takie jak np.:

³ Por. I. Nowakowska-Kempna: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Część II. Data*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, 2000.

⁴ Ibidem.

padati u srdžbu – ‘wpadać w gniew’, *obuzima koga gnjev* – ‘gniew opanowuje, porywa kogoś’, *punan je srdžbe* – ‘jest pełen gniewu’, *puštati pjenu* – ‘zapienić się z gniewu’, *uskipjeti od gnjeva* – ‘zawrzcć, kipieć gniewem’, itp.

Gniew utożsamiany jest także z ogniem, do którego dolewa się oliwy, by jeszcze bardziej go wzniecić. Osoba poddana tej emocji płonie coraz większym ogniem, co prowadzi do spalenia i zniszczenia, por. np.:

tračak gnjeva – ‘iskra gniewu’, *oganj gnjeva* – ‘płomień gniewu’, *dolijevati ulje na vatru* – ‘dolewać oliwy do ognia’, *gorjeti od bijesa* – ‘płonąć z gniewu’, *umrijeti od bijesa* – ‘spalić się ze złości, z gniewu’, *izgorjeti* – ‘wypalić się’, itp.

- gniew może być także rozumiany jako przeciwnik, z którym walczymy (werbalnie i niewerbalnie). Rozgniewana osoba wygląda jak wściekłe zwierzę ogarnięte szaleń, jak dzika bestia chora na wściekliznę. Czasami nawet zachowuje się, jakby wstąpił w nią sam diabeł, por. np.:

motati se – ‘miotąć się’, *gledati ispod obrva* – ‘patrzeć spode łba’, *vikati kao ludak* – ‘drzeć się jak opętany’, *psovati* – ‘przeklinać’, *bijesan kao đavo* – ‘wściekły (zagniewany) jak diabeł’, itp.

Podsumowując, podczas gniewu, układ fizjologiczny człowieka mobilizuje się, przygotowuje się do ataku. Spada przepływ krwi w naczyniach podskórnych oraz kończynach, zwiększając jej dawkowanie do głównych narządów takich jak mózg, serce oraz najważniejszych mięśni (m.in. ramię, ud). Wzrasta ciśnienie krwi i szybkość pracy serca. Przestaje pracować układ trawienny. Zostają pobudzone odpowiednie ośrodki w mózgu, odpowiedzialne za wydzielanie innych ‘hormonów stresu’ oraz koncentrację. Rozszerzają się źrenice, pocą się wnętrza dłoni, zwiększając tym samym swoją przyczepność, co umożliwia pewniejszy chwyt w walce. U człowieka będącego w gniewie wydziela się także adrenalina⁵.

Warto jeszcze zwrócić uwagę na leksykalizację intensywności uczucia gniewu, która związana jest z fazą ekspresji emocji, z uczuciem

---

⁵ <http://pl.wikipedia.org/wiki/Gniew>, z dnia: 11.01.2008

ponad miarę. W wyrażaniu intensywności uczucia gniewu, podczas którego człowiek nie wie co czyni, w języku czarnogórskim używa się m.in. następujących określeń: *bjesnilo*, *ludilo*, *kolera*, *srdžba* itp.,, co podkreśla również i frazeologia: *dobiti koleru*, *dobiti bjesnilo (ludilo)*, *padati u srdžbu* itp.

Uczucie gniewu oceniane jest przeważnie negatywnie, co ma swoje potwierdzenie w bogatej leksyce, gdzie gniew porównywalny jest do szału, furii i wściekłości. Ta negatywna ocena wiąże się głównie z faktem, że stan gniewu jest niekorzystny dla osoby przeżywającej go. Związane jest to z zachowaniem i wyglądem tejże osoby, a także przeżywaniem przez nią tego uczucia.

Krzysztof FERUGA

THE IMAGE OF ANGER IN THE MONTENEGRIN LANGUAGE

Summary

The objective of the paper is to point to selected aspects of anger expressed in Polish and Montenegrin languages, where numerous similar expressions referring to this emotion can be found. Anger is the reason of a lot of problems which we experience in the daily life. It is the cause of discomfort; moreover, it leads to arguments and plenty of misunderstandings. Nevertheless, not only are its symptoms revealed through our emotional reactions, but also via the changes taking place in our organism, brain and behaviour.

The author's aim is to visualize this emotion with reference to cognitive linguistics. He compares anger in his analysis to e.g. the destroying power of nature like water and fire, to illness and a fierce adversary in a fight. What is more, he also concentrates on the issue of changes taking place in the facial expression of a person submitted to anger.

Literatura

- BROM, Przemysław, 2007: *Czarnogórski standard wobec zróżnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*. Wydawnictwo Naukowe ATH. Bielsko-Biała
- CIEŚLA, Dominika, 1999: *Narzędzia językoznawstwa kognitywnego – nie tylko dla języko-znawców*. [w:] *Rubikon*, nr 1 (5)/1999.
- DUSZAK, Anna, PAWLAK Nina (red.), 2003: *Anatomia gniewu. Emocje negatywne w językach i kulturach świata*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- GRUSZCZYŃSKA, Ewa, 2003: *Gniew po polsku i po szwedzku. Próba porównawcza*. [w:] *Anatomia gniewu. Emocje negatywne w językach i kulturach świata*. Red. A. Duszak i N. Pawlak. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, s. 125-138.
- KÖVECSES, Zoltán, 1986: *Metaphors of anger, pride and love*. Amsterdam: Benjamins.
- LAKOFF, George, JOHNSON, Mark, 1980: *Metaphors We Live By*. Chicago: University of Chicago Press.
- MIKOŁAJCZUK, Agnieszka, 1994: *Objawy emocji gniewu utrwalone w polskich metaforach potocznych*. [w:] *Poradnik Językowy* nr 7, s. 20-29.
- MIKOŁAJCZUK, Agnieszka, 1999: *Gniew we współczesnym języku polskim. Analiza semantyczna*. Warszawa: Energeia.
- NIKČEVIĆ, Vojislav, 1997: *Crnogorski pravopis*. Crnogorski pen centar. Cetinje.
- NIKČEVIĆ, Vojislav, 2001: *Gramatika crnogorskog jezika*. Dukljanska Akademija Nauka i Umjetnosti. Podgorica.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, Iwona, 1995: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Prolegomena*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- NOWAKOWSKA-KEMPNA, Iwona, 2000: *Konceptualizacja uczuć w języku polskim. Część II. Data*. Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej.
- PEISERT, Maria, 2004: *Formy i funkcje agresji werbalnej. Próba typologii*. Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego. Wrocław.

Krzysztof Feruga: Konceptualizacja gniewu w języku czarnogórskim

---

Rječnik hrvatskoga jezika, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Školska knjiga, Zagreb 2000.

ŠOJAN, Nikša Nikola, KOVAČEVIĆ, Melita, (red.) 1991: *Kognitivna znanost*. Zagreb: Školske novine.

<http://pl.wikipedia.org/wiki/Gniew>, z dnia: 11.01.2008

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK 821.163.4(497.16)“08/14”

O PROBLEMU PERIODIZACIJE CRNOGORSKE SREDNJOVJEKOVNE KNJIŽEVNOSTI

*Autor ovog teksta daje kratak pregled radova koji su tretirali problem periodizacije književnog nasljeđa srednjovjekovne crnogorske države Duklje/Zete. Ukazujući na književnoistorijsku i književnoteorijsku nezASNovanost ranijih termina **prednjegoševsko doba i stara crnogorska književnost**, autor predlaže da se za književnost nastalu na prostoru Duklje/Zete u periodu od X do kraja XV vijeka usvoji naziv **crnogorska srednjovjekovna književnost**. Podjela ove epohe na **dukljanski i zetski period**, koju je u crnogorskoj književnoj historiografiji prvi formulisao prof. Vojislav P. Nikčević, prihvata se kao naučno utemeljena.*

*Polazeći od kulturoloških osobnosti dukljansko/zetske države, kao i specifičnosti ideologije i poetike srednjovjekovne književnosti, autor nudi i novi model žanrovske klasifikacije književne zaostavštine ove epohe. Prema tom modelu **crnogorska srednjovjekovna književnost** dijeli se na: **biblijsku, hagiografsku, liturgijsku, teološku, narativnu (proznu), legislativnu, historiografsku i epigrafsku književnost**.*

Pitanju periodizacije crnogorskog književnog nasljeđa srednjega vijeka u našoj književnoj historiografiji posvećeno je tek nekoliko radova. Prvi se ovom problematikom, istina u sklopu jednog šireg konteksta, pozabavio Milorad Stojović u tekstu *O periodizaciji crnogorske književnosti*. Početno poglavlje crnogorske književnosti, u trajanju od XI do kraja XVIII vijeka, Stojović naziva *prednjegoševskim dobom*. Bez

bližih određenja i oslanjajući se na ondašnja, prilično oskudna, saznanja o književnom nasljeđu srednjovjekovne Duklje/Zete, Stojović konstatuje kako bi valjalo *odgovoriti na pitanje – šta je tu istorija, a šta književnost, utvrditi izvore, smisao i karakter naše pisane riječi do Njegoša*.¹

Sveobuhvatan uvid u zaostavštinu crnogorskog književnog srednjovjekovlja dao je dr Radoslav Rotković u *Pregledu crnogorske literature od najstarijih vremena do 1918*. Prema Rotkovićevoj shemi, srednjovjekovna književnost, koju on ne izdvaja kao cjelinu, dijelila bi se na tri perioda: 1. *Književnost dukljansko-zetskog perioda* (IX-XII vijeka); 2. *Nemanjički intermeco* (od kraja XII stoljeća do oko 1350. godine) i 3. *Obnova Zete* (za vrijeme Balšića i Crnojevića).² Drugačiji pristup ovom problemu isti autor ispoljio je u jednom kasnijem radu koji zaključuje riječima: *Za prednjegoševsko doba treba usvojiti naziv Stara crnogorska književnost, a unutrašnje strukturiranje toga dugog perioda od možda 10 vjekova treba izvesti u tri etape: Srednji vijek, Humanizam i renesansa i Barok i prosvjetiteljstvo*.³

Konačno, do danas najcjelovitiji i književnoteorijski najutemeljeniji koncept periodizacije ponudio je dr Vojislav P. Nikčević u radu *Periodizacija stare crnogorske književnosti*. Polazeći od, u ostalim južnoslovenskim literaturama prihvaćene, podjele na dva glavna perioda – stari i novi, čiju granicu čini početak nastanka romantizma, Nikčević izdvaja pet perioda u okviru stare crnogorske književnosti: 1. *Književnost dukljanskog perioda* (IX-XII vijeka); 2. *Književnost zetskog perioda* (1183-oko 1360); 3. *Književnost epohe humanizma i renesanse* (XIV-XVI vijeka); 4. *Književnost razdoblja baroka* (XVII i XVIII vijek); i 5. *Književnost epohe Petra I i mladog Petra II Petrovića Njegoša* (od oko 1797-1844).⁴

Nakon ove Nikčevićeve studije, svojevrsni koncept periodizacije ovog segmenta crnogorske književnosti ponudio je i Slobodan Kalezić u hrestomatiji *Crnogorska književnost u književnoj kritici*. Prvom knjigom

---

¹ Milorad Stojović, *O periodizaciji crnogorske književnosti*, Stvaranje, br. 2-3, Titograd 1968, 231.

² Dr Radoslav Rotković, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd 1979, 587-593.

³ Dr Radoslav Rotković, *Stara crnogorska književnost. Periodizacija*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982, 309.

⁴ Dr Vojislav Nikčević, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982, 275-304.

hrestomatije, koja nosi naslov *Stara književnost*, obuhvaćeno je nasljeđe srednjeg vijeka, humanizma i renesanse i baroka.⁵ Ovom koncepcijom, dakle, sužen je prostor tzv. *stare književnosti*, a literarna zaostavština racionalizma tretirana je kao zasebna književnoistorijska cjelina u trećoj knjizi ove edicije.

Kao što se iz prikazanog može videti, u crnogorskoj književnoj historiografiji ne postoji saglasnost oko ovog pitanja. Na današnjem stupnju istraženosti pojava i djela našeg književnog srednjovjekovlja nameće se potreba preispitivanja rezultata dosadašnjih sistematizacija tog korpusa. To tim prije što je posljednjih decenija ovom segmentu naše literarne tradicije posvećeno nekoliko vrijednih edicija, monografija i studija.⁶

Na samom početku valjalo bi otkloniti neke terminološke nedoumice. Ako je Stojovićev prijedlog naziva početnog perioda naše literature – *prednjegoševsko doba*, na tom saznajnom nivou i mogao biti prihvatljiv, danas se, ipak, mora sasvim odbaciti. Da se određeni segment istorije nacionalne književnosti nazove po imenu neke figure od presudnog značaja za taj vremenski period ili ukupnu nacionalnu literaturu, nije neuobičajena pojava u književnoj historiografiji. Takvo imenovanje, međutim, odvija se redovno u sklopu neke šire, književnoteorijski utemeljene, oznake – književne epohe, stilske formacije, književnog razdoblja ili pravca. U konkretnom slučaju, pojam *prednjegoševsko doba* trebalo bi da obuhvati tako stilski, poetički, pa i vremenski udaljene pojave kakve su, recimo, srednjovjekovna hronika *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, renesansna poezija Ljudevita Paskovića ili prosvjetiteljsko stvaralaštvo Stjepana Zanočića. Nivelisujući raznorodnu i bogatu literarnu tradiciju u trajanju od gotovo deset vjekova, termin *prednjegoševsko doba* ne može imati niti književnoteorijskog uporišta niti istorijskoknjiževnog opravdanja.

⁵ Slobodan Kalezić, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Stara književnost, Nikšić 1990.

⁶ Mislimo na biblioteku *Luča* Grafičkog zavoda i Pobjede (Titograd 1963-1989), u oko 80 knjiga, od kojih se 12 odnose na tzv. *staru književnost*, te edicije *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka* (Cetinje 1996), u 23 toma, i *Monumenta Montenegrina* (Podgorica 2001-2006), zasad u 15 tomova. Od posebnog značaja su knjige Radoslava Rotkovića *Crnogorsko književno nasljeđe* (Titograd 1976) i *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka – izvori i legende* (Podgorica 1999), Vojislava P. Nikčevića *Crnogorska književna raskršća* (Cetinje 1996) i Vojislava D. Nikčevića *Književnost Duklje i Prevalitane* (Podgorica 2006).

Kada je riječ o terminu *stara književnost*, koji se, u različitim značenjima, javlja kod većine naših literatologa, valjalo bi na široj podlozi raspraviti njegovu opravdanost. Odlučivši se da ovim pojmom označi početni period crnogorske književnosti, kontrastirajući mu pojam *nove književnosti*, koja počinje sa pojavom romantičarske stilske formacije, Vojislav P. Nikčević ukazuje da je takva podjela prisutna i u ostalim jugoslovenskim nacionalnim literaturama, i sam priznajući da ti *pojmovi u nauci o literaturi još nijesu u dovoljnoj mjeri teorijski raščišćeni*.⁷ Zaista, i pored već duge tradicije njihove upotrebe, prije svega u srpskoj književnoj historiografiji, tek u novije vrijeme nailazimo na pokušaje teorijskog obrazlaganja ovih pojmova. Uočavajući strukturne i kulturološke činioce razlikovanja *stare* od *nove* književnosti, pri čemu se kao bazični razlikovni momenat postavlja polarizacija *rukopisne knjige – štampani tekst*, ali i temeljne poetičke zakonitosti, Đorđe Trifunović nas, ipak, podsjeća na uobičajeno shvatanje domaće i strane književne istorije *da stara srpska književnost predstavlja po duhu srednjovekovnu literaturu u svom dugom trajanju*.⁸ I u radovima najboljeg poznavaoca ove problematike, velikog srpskog medievaliste Dimitrija Bogdanovića, naići ćemo na identifikaciju pojmova *stara srpska književnost* i *srpska srednjovjekovna književnost*.⁹ U posljednjem izdanju kapitalne sinteze *Istorija srpske književnosti* Jovan Deretić za početni period srpske književnosti koristi termin *srednji vijek*, ali upotrebljava i sinonimni naziv *stara književnost*.¹⁰ No, za naš problem ova razmatranja i nedoumice i ne moraju imati presudan značaj. Kako se u svakom istorijskom proučavanju književnosti moraju *simultano* posmatrati dva niza činjenica – *društveno-idejne* i *književno-umetničke*, *gde ove prve znače političku i kulturnu istoriju jednog društva ili naroda, a druge njegovu književnu istoriju*,¹¹ to i prilikom pokušaja definisanja istorijskoknjiževne periodizacije početnih etapa crnogorske književnosti moramo imati u vidu konkretne društveno-političke i kulturne okolnosti u srednjovjekovnoj crnogorskoj državi. Ovakav pristup omogućiće nam

---

⁷ Dr Vojislav Nikčević, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982, 275.

⁸ Đorđe Trifunović, *Stara srpska književnost – osnove*, Beograd 1994, 55.

⁹ Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980, 31-32; Up. Dimitrije Bogdanović, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Beograd 1997.

¹⁰ Jovan Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2004, 35-216.

¹¹ Dragiša Živković, *Teorijski nacrt za istorijskoknjiževnu periodizaciju*, u knjizi: *Srpska književnost u evropskom okviru*, Beograd 2004, 18.

oslobađanje od uvriježenih, iz drugih literatura preuzetih, modela i jedan sasvim nov pristup našoj književnoj tradiciji.

Polazeći od ovih pretpostavki, možemo dovesti u pitanje opravdanost upotrebe termina *stara književnost* prilikom sistematizacije i klasifikacije crnogorskog literarnog nasljeđa. Ako je, kako smo već pokazali, ovaj termin do sada upotrebljavan kao sinonim pojma *srednjovjekovna književnost*, ne vidimo valjane razloge da se pod njegovo okrilje svrstava naša humanističko-renesansna i barokna zaostavština. Kako je već u našoj književnoj historiografiji prihvaćeno da je XVI vijek doba procvata humanizma i renesanse na Crnogorskom primorju, a da prethodna, srednjovjekovna, uglavnom religijska i liturgijska, literarna tradicija gotovo zamire i biva ograničena na sporadične, izolovane prepisivačke aktivnosti u kontinentalnom dijelu Crne Gore, će potrajati sve do kraja XVIII vijeka,¹² smatramo da se time jasno utvrđuje kraj XV stoljeća kao gornja granica dosega prethodne epohe, čiji bi najadekvatniji naziv mogao biti – *crnogorska srednjovjekovna književnost*. Ovim pojmom bilo bi obuhvaćeno ukupno literarno nasljeđe srednjovjekovne Duklje/Zete, u vremenskom opsegu od IX do kraja XV vijeka, ili, još preciznije, od epohe konstituisanja prve nezavisne ili poluzavisne države u Duklji IX i X vijeka¹³ do uspostavljanja turske vlasti u Zeti 1496. godine. U tipološkom pogledu, riječ je o *srednjovjekovnoj prednacionalnoj književnosti*, uklopivoj, kao takvoj, u sisteme nekoliko srednjovjekovnih interliterarnih zajednica – evropske, vizantijske i slovenske.¹⁴

Valja naglasiti da je naša književna historiografija, rukovodeći se kriterijumima i mjerilima savremenog doba, zanemarivala specifični kontekst ideologije i estetike srednjega vijeka, pa je adekvatno vrednovanje ovog nasljeđa – izostalo. Rijetki su radovi u kojima se ono, uopšte, i sagledava kao cjelina, a pokušaja njegovog tipološkog, žanrovskog ili poetičkog razvrstavanja gotovo da i nema. Istina, problem

¹² V. Miroslav Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd 1990, 7-77; Slobodan Kalezić, *Humanističko-renesansni odjek*, u knjizi: *Crnogorska književnost u književnoj kritici I*, Nikšić 1990, 24-29.

¹³ *Istorija Crne Gore*, knjiga I, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1967, 347; v. Dr Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje 1989, 98-102; up. S. Ćirković, *Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke*, Zbornik Crna Gora, Beograd 1976, 127.

¹⁴ Termini Dioniza Đurišina. V. Dioniz Đurišin, *Šta je svetska književnost?*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1997, 81-93.

predstavlja nedostatak izvorne građe, pogotovo za najraniji period, ali čak i evidentirani kodeksi i bibliotečki fondovi, usljed beskrajnih rasprava o „literarnoj“ ili „istorijskoj“ vrijednosti pojedinih segmenata ovog nasljeđa, ostaju neistraženi.¹⁵ Kako ova pitanja prevazilaze okvire našega rada, zadovoljićemo se nekim opštim naznakama, neophodnim u postupku periodizacije književnosti.

Postavlja se, u prvom redu, pitanje – što sve čini crnogorsku srednjovjekovnu književnost!? I, s tim u vezi, da li je riječ o jednojezičnoj i jednokonfesionalnoj književnosti ili u njen sastav ulazi polilingvalno literarno iskustvo jedne države ili naroda? U slovenskim književnim historiografijama počeci nacionalnih književnosti vezuju se za djelatnost *očeva slovenske pismenosti*, učenih Solunjana, Ćirila i Metodija. Misija kodifikacije nacionalnog pisma, stvaranja prvog slovenskog književnog jezika, te uvođenja Slovena u prostor kanonske crkve od prekretničke je važnosti za cjelokupnu slovensku istoriju. No, u sjenci ovog krupnog istorijskog postignuća otvara se pitanje – da li slovenskim nacionalnim književnostima pripada i nasljeđe koje se formira izvan kruga ćirilo-metodijevske tradicije!? Konkretno, i letimičan uvid u literarno stvaralaštvo dukljanske države, od IX do kraja XII stoljeća, koje ćemo, slijedeći terminologiju prof. Vojislava P. Nikčevića, i mi imenovati *dukljanskim periodom*,¹⁶ pokazaće nam tek posredne nagovještaje njenog prisustva. S druge strane, prisustvo latinske, a u manjoj mjeri i grčke, pismenosti, u rasponu od sfragističkih i epigrafskih nalaza,¹⁷ pa do sačuvanih manuskripta ili njihovih poznijih prijepisa, nesumnjivo je. Na latinskom jeziku, mahom

---

¹⁵ Ilustrativan primjer su registri bibliotečkih fondova crnogorskih manastira koje je objavljivao Vladimir Mošin, a koji ni do danas nijesu pobudili interesovanje naše naučne javnosti. V. Vladimir Mošin, *Ćirilski rukopisi manastira sv. Trojice kod Pljevalja*, Istoriski zapisi, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje 1958, 235-260; Isti, *Ćirilski rukopisi Moračkog manastira*, Istoriski zapisi, knj. XVII, sv. 3, Titograd 1960, 553-565; Isti *Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sv. 4, Titograd 1961, 681-708.

¹⁶ Pregled stvaralaštva dukljanskog perioda dao je Radoslav Rotković u knjigama *Crnogorsko književno nasljeđe* (Titograd 1976, str. 5-105) i *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka – izvori i legende* (Podgorica 1999, str. 344-374). Dragocjena istraživanja Vojislava D. Nikčevića znatno su dopunila naša saznanja o ovom periodu. V. *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Podgorica 2001; *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, *Dukljanski prezbiter, Kraljevstvo Slovena*, Podgorica 2003; Vojislav D. Nikčević, *Književnost Duklje i Prevalitane*, Podgorica 2006, 323-374.

¹⁷ V. Dr Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Cetinje 1994, 21-67.

u skriptorijima brojnih benediktinskih manastira, pišu se i prepisuju žitija, liturgijske knjige i hronike, nastaju epitafi i pravni spomenici, dok je grčki zastupljen na pečatima vladara, u hagiografskim spisima, a kroz djelatnost kotorskih skriptorijuma i u žanru srednjovjekovnih romana.¹⁸ Da je trilingvizam bitno obilježje ovog perioda, posredno nam svjedoče i pisma pape Aleksandra II iz 1067. godine, antipape Klimenta III iz 1089. godine, te Kaliksta II iz 1124. godine, upućena dukljansko-barskim nadbiskupima, u kojima se pominju manastiri „latinske, grčke i slovenske kurije“.¹⁹

Svu kompleksnost kulturnih prilika dukljanskog perioda na poseban način reflektuje ćirilski spis kojim, kao graničnim spomenikom, počinje nova etapa – *Miroslavljevo jevanđelje*. Pisano po narudžbi humskog kneza Miroslava da označi početak procesa uvođenja iliričkih Slovena u okrilje kanonske crkve, ovaj neprocjenjivi jevanđelistar odaje jedinstvenu kulturološku simbiozu lokalne tradicije. Još je Dimitrije Bogdanović primijetio da jevanđelje *sadrži više od sto dvadeset čitanja koja se ne slažu sa službenim čitanjima istočne crkve niti sa čitanjima drugih slovenskih, mlađih aprakosa*,²⁰ dok Vojislav D. Nikčević naglašava da je *po indiktima i kompoziciji vezano za jevanđelja pisana na teritoriji pod vlašću patrijarhata u Antiohiji*.²¹ Jevanđelistar odaje različite pravopisne tradicije dvojice pisara: stariju, zetsku, koja se nadovezuje na ortografiju staroslovenskih spomenika, i mlađu, u nastajanju, rašku redakciju, okrenutu tradiciji istoka i ruske pismenosti. Prisustvo elemenata latinskog beneventanskog uglastog pisma u rukopisu glavnog pisara Varsameleona, te tragovi glagoljske tradicije i simbioza romansko-vizantijskog uticaja u iluminaciji,²² precizno dokumentuju kulturološku specifičnost dukljanskog perioda crnogorske srednjovjekovne književnosti. Nemanjino osvajanje,

¹⁸ Vojislav D. Nikčević, o.c., 367.

¹⁹ *Monumenta Montenegrina*, knjiga IV, tom 1, *Arhiepiskopija barska*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001, 48-51, 56-57; *Monumenta Montenegrina*, knjiga III, tom 1, *Vrijeme kraljeva*, priredio, rječnik i pogovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001, 68.

²⁰ Dimitrije Bogdanović, *Miroslavljevo jevanđelje*, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 99-100.

²¹ Vojislav D. Nikčević, *Grčki – Latinski – Ćirilica: Skriptoriji u Zeti*, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Podgorica 2001, 12.

²² Pavle Mijović, *Miroslavljevo Jevanđelje i najstarija zetska ornamentika*, u knjizi: *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 232.

oko 1185. godine, označiće krupnu političku i civilizacijsku prekretnicu u crnogorskoj istoriji srednjega vijeka. Tim činom otpočinje drugi, *zetski period* crnogorske srednjovjekovne književnosti. Uprkos novom religijskom i kulturnom kursu koji diktira novi politički centar u Raškoj, izvjesne tradicije prethodne epohe ne zamiru sasvim. Nemanjin najstariji sin Vukan dobija od pape titulu kralja Dalmacije i Duklje, obnavlja djelatnost latinskog, dvorskog skriptorijuma, a pojava novog katoličkog monaškog reda, franjevac, krajem prve polovine XIII vijeka, najaviće novi razmah stvaralaštva latinskih skriptorija u Zeti. *Istorija Mongola*, kao remek-djelo latinske srednjovjekovne proze,²³ „izvanjca“, nadbiskupa Jovana II, najznačajniji je domet našeg latiniteta ove epohe. Pod paskom Jelene Anžuske, ove tendencije održaće se sve do početka XIV vijeka. S druge strane, za punih pola stoljeća od nastanka prvih kanonskih ćirilskih rukopisa, *Miroslavljevog* i *Vukanovog jevandjelja*, tragova ćirilске pismenosti nema. *Budimljanska* i *Ilovička krmčija*, iz 1252. i 1262. godine, začinju novu, pravoslavnu crkvenu i literarnu tradiciju u Zeti. Sve do pada Zete pod otomansku vlast, 1496. godine, ova srpsko-vizantijska književna tradicija, kroz brojne prijepise biblijskih, teoloških i liturgijskih tekstova i tek mrvicama originalnog stvaralaštva, činiće osnovicu kulturnog i duhovnog života zemlje.²⁴ Tursko osvajanje Gornje Zete, prekinuće, u samom začetku, naznake novih kulturnih, humanističkih tendencija, prisutne za posljednjih godina vladavine Ivana Crnojevića i njegovog sina Đurđa – preko ustrojenja prve južnoslovenske ćirilске štamparije i renesansnih elementata u arhitekturi cetinjskog dvora i manastira.²⁵

Na osnovu svega rečenog, smatramo da bi u sastav crnogorske srednjovjekovne književnosti trebalo uvrstiti cjelokupno literarno nasljeđe Crne Gore, nastalo na prostoru dukljansko-zetske države ili za potrebe

---

²³ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 387.

²⁴ *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 95-116; *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom drugi, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970, 371-411.

²⁵ Podjelu na *dukljanski* i *zetski period* koju predlaže prof. Nikčević smatramo prihvatljivom, uz primjedbu da bi *zetski period* trebalo da obuhvati kompletno literarno nasljeđe od kraja XII vijeka do pada crnogorske srednjovjekovne države krajem XV vijeka, a ne samo zaostavštinu epohe Nemanjića. Ova korekcija zasniva se na činjenici da cijeli ovaj period, od tri vijeka, odlikuju jedinstvena kulturna atmosfera i ideološko-estetska stremljenja.

njene crkve, u periodu od X do kraja XV stoljeća, na latinskom, grčkom i slovenskom, starocrnogorskom jeziku.

***

Imajući u vidu osobeni, žanrovski ustrojen sistem srednjovjekovne poetike, njen društveni funkcionalizam i nadnacionalni, univerzalni karakter, pitanje originalnosti književne zaostavštine ove epohe nećemo posebno razmatrati. Slovenska, ćirilo-metodijevska, pismenost izgrađuje se kroz prijevode kanonskih spisa vizantijske provenijencije, dok književnost latiniteta čak i kada, kroz historiografske spise, donosi povijest lokalnih vladara i dinastija, to čini u striktno određenim žanrovskim koordinatama, i u prepoznatljivom ideološkom ključu. Ostavljajući po strani ovaj problem, pokušaćemo, u najkraćem, da ponudimo jednu moguću klasifikaciju crnogorskog srednjovjekovnog književnog nasljeđa. Ovo nasljeđe bi se, tako, prema «žanrovskoj» pripadnosti, moglo podijeliti na: *biblijsku, hagiografsku i apokrifnu, liturgijsku, teološku*, te prijevodnu, *narativnu književnost (srednjovjekovni roman)*. U širem smislu, srednjovjekovnu književnost čine još i *pravni i crkvenopravni spisi, historiografija, te epigrafski spomenici*.²⁶

U *biblijsku književnost* ubrajaju se pojedine, izdvojene knjige Svetog pisma, sa kulturnom, obrednom funkcijom. Kao starozavjetne knjige, u pravoslavno-vizantijskoj liturgijskoj tradiciji, javljaju se *parimejnik* i *psaltir*, dok u korpus novozavjetnih knjiga idu *apostol* i *jevandjelje*. *Miroslavljevo* (oko 1185) i *Vukanovo jevandjelje* (1197-1199) pripadaju tipu punog aprakosa. Neki istraživači u naše književno nasljeđe svrstavaju i glagoljsko *Marijinsko jevandjelje* (X-XI vijek),²⁷ što uz *Grškovićeve* i *Mihanovićeve odlomke apostola* (XII vijek) otvara temu prisustva glagoljske pismenosti i na ovim prostorima. Ovi fragmentarni nalazi, međutim, ne

²⁶ V. Dimitrije Bogdanović, *Stara srpska biblioteka*, u knjizi: *Studije iz srpske srednjovjekovne književnosti*, Beograd 1997, 5-79.

²⁷ Radoslav Rotković, *O nekim „prazninama“ u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka*, Stvaranje, br. 3, Titograd 1978, 343-362; Dr. Vojislav P. Nikčević, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje 1996, 169-179; Milorad Nikčević, *Jagićevo izdanje Marijinskog evanđelja (Berlin, 1883)*, u knjizi: *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek-Cetinje 2006, 313-336.

daju dovoljno prostora za smjelije zaključke. U riznicama crnogorskih manastira sačuvan je skroman fond rukopisa koje možemo svrstati u ovu grupu. Tom fondu, pored ostalog, pripadaju *Četvoroevandelje* iz manastira sv. Trojica kod Pljevalja (kraj XIII i početak XIV vijeka), *Vranjinsko četvoroevandelje* (1436), *Cetinjski psaltir* (prva četvrtina XV vijeka)...

Tragove *hagiografske književnosti* naziremo već u *Andreacijevoj povelji*. U središnjem dijelu ove srednjovjekovne kompilacije Jovan Kovačević prepoznaje elemente, u X vijeku na Zapadu rasprostranjenih, vita i legendi o sv. djevicama. Pažljivom analizom Kovačević zaključuje da je priča iz ovog odlomka *primer održavanja zaveta, koja je verovatno služila kao ilustracija propovedi u dukljansko-barskoj crkvi, a naročito u samom Kotoru*.²⁸ Po naslovu je samo poznato djelo posljednjeg dukljanskog mitropolita Jovana, najvjerojatnije na grčkom, *Život svetog apostola Andrije*, s kraja X stoljeća.²⁹ Djelo od posebnog značaja za našu kulturu i tradiciju, sačuvano samo u prerađenom obliku u *Kraljevstvu Slovena Popa Dukljanina*, jeste *Žitije sv. Vladimira*, iz XI stoljeća. To je *žitije vladara-mučenika, i pripada martirološkom žitijnom žanru sa izvesnim specifičnostima zapadnoevropske, latinske hagiografije*.³⁰ U Oksfordskom glagoljskom zborniku iz XV vijeka sačuvan je spis o sv. Nikoli, *Čuda blaženog Mikule*, čiji se izvornik vezuje za prostor Duklje i datira u XI vijek.³¹ U ovom vijeku nastala su u Kotoru i tri kratka „romana“ o životu i stradanju svetog Trifuna.³² Dukljanskom periodu crnogorskog srednjovjekovlja pribraja se i jedan, našoj nauci tek odnedavno poznat, obimni latinski manuskript, nastao na prostoru Boke Kotorske, u nekom benediktinskom manastiru, krajem XI i tokom prve polovine XII vijeka. *Kotorski kodeks* je djelo raznorodnog sadržaja čiju osnovicu čine prijevodi i prijepisi hagiografskih tekstova vizantijske i latinske provenijencije.³³

---

²⁸ Jovan Kovačević, *Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje*, Spomenik SAN, CV, 7, Beograd 1956, 96.

²⁹ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 365.

³⁰ Dimitrije Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980, 135.

³¹ Dr Radoslav Rotković, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, izvori i legende, Podgorica 1999, 401-409; Up. *Hrvatska književnost srednjega vijeka, od XII do XVI stoljeća*, priredio Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1, Zagreb 1969, 262.

³² Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 367.

³³ Vojislav D. Nikčević, *Grčki – Latinski – Ćirilica: Skriptoriji u Zeti*, predgovor u knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, Podgorica 2001, 9-10; isto: Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 368-374.

Krugu vizantijske hagiografske literature pripadaju razni oblici poput paterika, sinaksara, prologa, koje srećemo i u riznicama crnogorskih manastira (cetinjski *Paterik grešnog Nikite*, s kraja XIV vijeka, *Gorički prolog*, iz sedamdesetih godina XIV vijeka, *Otačnik pljevaljske sv. Trojice*, iz treće četvrtine XV stoljeća, koji sadrži prijepis polemičkog spisa Crnorisca Hrabra *O pismenih...*).

Ovom tipu kanonskih tekstova priključuju se djelovi biblijskih spisa namijenjeni čitanju a ne liturgijskim potrebama: jevanđelja, apostoli, psaltiri s tumačenjem i paleja (*Tumačenje Apokalipse*, prva četvrtina XV vijeka, *Psaltir sa dodacima*, druga polovina XV vijeka, iz manastira sv. Trojice...).

Izvan prostora kanonske literature javlja se, u srednjem vijeku izuzetno popularna, forma **apokrifa**. Skadarski *Zbornik popa Dragolja*, iz treće četvrtine XIII vijeka, sadrži, pored Kozmine besjede protiv bogumila i drugih kraćih prerada, i bogat izbor rijetkih apokrifa (*Viđenje proroka Danila*, *Viđenje Isaijino*, *Pandehovo proročko skazanje...*). Iz posljednje četvrtine XV vijeka potiče *Zbornik slova, poučenja i apokrifa* u manastiru Nikoljcu, kod Bijelog Polja. Apokrifne srećemo i u zbirkama Božidara Vukovića, iz 1520. i 1536. godine.

Liturgijskoj pjesničkoj književnosti pripadaju tekstovi nastali za potrebe crkvenog rituala. Latinskoj „liturgijskoj“ tradiciji pripadaju *Lekcionar* i *Pontifikal Kotorske biskupije*, iz perioda 1090-1123. godine, u kojima je sačuvana dragocjena neumska notacija. U pravoslavno liturgijsko nasljeđe ulaze brojni mineji, oktoisi, služabnici, psaltiri, triodi, časloveci, trebnići (*Triod morački*, iz 1443-1444. godine, cetinjski *Praznični minej* Nikole Kosijera, iz 1483. godine, *Časlovac* Nikole Dijaka, iz 1486...)... Najstarijem sloju slovenske liturgijske poezije pripada *Bogorodični Akatist*, koji je Kliment Ohridski preveo najkasnije 916. godine, a koji Vojislav D. Nikčević povezuje sa prostorom Duklje.³⁴

Teološka književnost ove epohe po svom je sastavu uglavnom prijevodna. Nju mahom čine djela vizantijske učene književnosti. Od izuzetnog je značaja ćirilaska redakcija *Dioptre* Mihaila Psela (1018-1078), velikog vizantijskog filozofa i retora, koja se nalazi u riznici manastira sv. Trojice u Pljevljima i vezuje za drugu polovinu XIV vijeka, a jedina je

³⁴ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 340.

poznata verzija ovog spisa, budući da je grčki original izgubljen.³⁵ Znatno prisustvo rukopisa ove grupe u fondovima crnogorskih manastira ukazuje na specifičnu kulturnu klimu XIV i XV stoljeća i živu prevodilačku i prepisivačku aktivnost učenog monaštva. Pomenimo samo nekoliko prijepisa *Ljestvice*, sinajskog igumana Jovana iz VII vijeka, potom *Pandektu* Nikona „Crnogorca“ („Crna Gora“ kod Antiohije), sirijskog monaha iz XI vijeka, *Andrijantu*, zbirku besjeda Jovana Zlatoustog (V vijek), te *Pčelu*, zbirku izreka biblijskog i vizantijskog porijekla. S kraja XIV ili početka XV vijeka je pljevaljski manuskript *Poglavlje o Francima i drugim Latinima*, zbirka političko-teoloških tekstova uperenih protiv latinskog dogmata, čiji pojedini djelovi, po svemu sudeći, potiču iz epohe od kraja IX do kraja XI vijeka.³⁶ U ovu grupu spisa treba uvrstiti i domaće manuskripte – *Šestodnevnik* iz 1439-1440. godine, i *Gorički zbornik* Nikona Jerusalimca iz 1441-1442. godine.

Naznake ranog prisustva *legislativne književnosti* na prostoru Crne Gore možemo naći u hronici *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina* iz XII vijeka. U IX glavi ovog spisa autor pominje *slovensku knjigu Methodius*, koju neki identifikuju kao Metodijev prijevod Nomokanona.³⁷ Ovom korpusu djela pribrajamo *Budimljansku* i *Ilovičku krmčiju*, zbornike crkvenih i građanskih zakona iz sredine XIII vijeka, *Vlastarevu sintagmu*, koporinjski rukopis iz 1453. godine, pljevaljski *Sinodik pravoslavlja* s kraja XIV vijeka, te latinske statute primorskih gradova: Kotora,³⁸ Budve, Ulcinja i Bara.

Najranija *istoriografska* zaostavština poznata nam je samo posredno, preko rijetkih navoda nekoliko istraživača. Slovensku istoriografsku tradiciju začinje *Hronika Duklje*, s kraja X vijeka, a nastavlja *Ep o Duklji* u XI vijeku.³⁹ Iz istog stoljeća potiču i djela nastala pod uticajem langobardskih

---

³⁵ V. *Monumenta Montenegrina*, knjiga IX, tomovi 1. i 2, Mihailo Psel, *Dioptra*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2002.

³⁶ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 361. Up. *Poglavlja o Francima...*, u knjizi: *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga II, Cetinje 1996, 147-166.

³⁷ Vladimir Mošin, *Uvod*, u knjizi: *Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*, Zagreb 1950, 30.

³⁸ V. *Pisci srednjovjekovnog latinитета*, priredio Dušan I. Sindik, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Cetinje 1996, 183-185.

³⁹ Premda sam naziv sugerše drugačiju žanrovsku odrednicu, istraživači ističu da *Ep o Duklji* slijedi manir *remek-djela vizantijske istoriografije pisanih u jambskom*

Gesta, na latinskom, u heksametrima – *Gesta Joanni Blandimiri* i *Gesta Bodini rege Sclavorum*.⁴⁰ Dugo je našoj nauci jedino poznato djelo ovog korpusa i najvažniji domaći izvor za našu srednjovjekovnu istoriju, ali i spis koji je svjedočio bogato kulturno nasljeđe dukljanskog perioda, bila latinska hronika *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, iz treće četvrtine XII vijeka.⁴¹ Latinskoj istoriografiji pripada i *Istorija Mongola* barskog nadbiskupa Jovana II, iz sredine XIII vijeka.⁴² Tradiciji ćirilске, pravoslavne hronografije pripadaju *Koporinjski ljetopis*, iz 1453. godine, te pozniji *Vrhobreznički*, *Podgorički* i *Cetinjski ljetopis*. Ova je forma, u okviru naše srednjovjekovne pravoslavne literature, iznikla iz vizantijske hronistike, a smatra se da je za njen postanak od posebnog značaja bio prijevod *Hronike* vizantijskog monaha Georgija Amartola (IX vijek) čiji se jedan rukopis, iz pedesetih godina XIV vijeka, nalazi na Cetinju.

Kao zaseban segment naše srednjovjekovne literature javljaju se **natpisi i zapisi**. Iz dukljanskog perioda sačuvani su samo latinski epigrafski spomenici, od kojih su za istoriju književnosti od posebnog značaja *Barski epitafi*, sa nadgrobnih ploča dukljansko-barskih nadbiskupa, pisani u leoninskim heksametrima, iz XI-XII vijeka.⁴³ Ćirilski zapisi koje srećemo na rukopisnim i štampanim knjigama u crnogorskim manastirima, iz perioda XIII-XV stoljeća, iako nastali s ciljem da se zabilježi ime pisara ili vrijeme i okolnosti nastanka spisa, a počesto i neki, za lokalne prilike, znatan istorijski događaj, u sebi često sadrže pečat autentičnog, literarnog stila zapisivača.⁴⁴

Drugačijeg je, svjetovnog, karaktera prijevodna, **prozna narativna književnost**, tzv. srednjovjekovna beletristika. Premda njeni izvori još uvijek nijesu sasvim istraženi niti su poznati tokovi njenog ulaska u južnoslovenske srednjovjekovne književnosti, a preko njih i dalje, u ostale

---

aleksandrincu. V. Vojislav D. Nikčević, *Autentičnost srednjovjekovnih izvora: „Ljetopis Popa Dukljanina“*, predgovor knjizi: *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, Dukljanski prevziter, *Kraljevstvo Slovena*, Podgorica 2003, 50-51.

⁴⁰ Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 363.

⁴¹ V. naš rad *Ljetopis Popa Dukljanina*, Matica, br. 6, Cetinje-Podgorica 2001, 316-336.

⁴² *Monumenta Montenegrina*, knjiga VII, Arhiepiskop barski Jovan Drugi, *Istorija Mongola*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.

⁴³ V. Božidar Šekularac, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Cetinje 1994, 53-56.

⁴⁴ Isto, 271-358.

slovenske književnosti,⁴⁵ po svom duhu, ova je literatura bliska shvatanjima i idealima zapadnoevropskog, feudalnog društva. Na osnovu poznijih prijepisa i prvih pomena ovih tekstova, nauka je njihov postanak smještala u XIII-XIV vijek. Ipak, *već u inicijalima Miroslavljevog jevanđelja nalaze se motivi iz romana o Aleksandru i likovi zveri iz Fiziologa (...) I ako se može pomisliti da su se ti motivi u inicijalima ranije javili nego sama dela iz kojih su motivi preuzeti u slikarstvo i vajarstvo, po svoj prilici to se događalo uporedo.*⁴⁶ S tim u vezi, vrijedno pažnje je i mišljenje Vatroslava Jagića, koje prihvata i Radmila Marinković, da je mjesto ulaska ovih romana *na srpskohrvatsko govorno područje (...) – stara Duklja.*⁴⁷ Ovom segmentu naše književnosti pripadaju: *Aleksandrida* (roman o Aleksandru), *Roman o Troji, Priča o Solomunu, Carica Teofana, Stefanit i Ihnilat, Varlaam i Joasaf, Premudri Akir...*⁴⁸ Jedna redakcija *Aleksandride*, s kraja XIV vijeka, pronađena je kod Skadra, dok se u manastiru Dobrilovina, kod Mojkovca, nalazi rukopis *Aleksandride* iz 1725. godine.⁴⁹

Ovim sumarnim „žanrovskim“ pregledom literarne zaostavštine crnogorskog srednjovjekovlja željeli smo ponuditi samo jedan mogući model klasifikacije, bez iluzija da ćemo njime obuhvatiti sve pojave i osvijetliti sve bitne tokove ove epohe. Naša klasifikacija je i pokušaj da se dosadašnja saznanja o ovom problemu objedine i prezentiraju na način koji bi mogao podstaći neka nova, specijalistička ispitivanja. Uz prijedlog da se epoha *srednjovjekovne književnosti* izdvoji iz maglovite, nikad sasvim definisane cjeline tzv. *stare književnosti*, unutrašnju podjelu na *dukljanski* (X - kraj XII vijeka) i *zetski period* (kraj XII - kraj XV vijeka), već afirmisanu u literaturi, na ovoj saznajnoj razini, smatramo odgovarajućom. Na brojna otvorena pitanja vezana za ovaj segment našeg literarnog nasljeđa – od datiranja, uticaja i doticaja, te estetske revalorizacije – buduća istraživanja tek treba da ponude nove odgovore.

---

⁴⁵ D.S. Lihačov, *Poetika stare ruske književnosti*, Beograd 1972, 11.

⁴⁶ Božidar Kovačević, *O srpskoj beletristici u srednjem veku*, u knjizi: *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Beograd 1972, 215.

⁴⁷ Radmila Marinković, *Roman kao književni rod u srednjovekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 34, sv. 3-4, Beograd 1968, 208.

⁴⁸ Žanru romana pripada i jedan latinski manuskript s kraja XII vijeka, *Roman o Muhamedu*, nastao, po svoj prilici, u nekom kotorskom skriptoriju, kako to pretpostavlja Vojislav D. Nikčević (Vojislav D. Nikčević, *Književnost...*, 388-390).

⁴⁹ V. Božidar Šekularac, *Aleksandrida manastira Dobrilovine*, u knjizi: *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje 2000, 233-242.

Aleksandar RADOMAN

**ABOUT PERIODIZATION OF MONTENEGRIN MEDIEVAL
LITERATURE**

Summary

The author of the text provides a brief review of the works which treated the issue of periodisation of literature inheritance of medieval Montenegrin state Duklja/Zeta. Pointing out that previously used terms *Prenjegosh's period and Old Montenegrin literature* were wrongly established from literary, historical and theoretical points of view, the author suggests that literature created in the area of Duklja / Zeta during the period from X until XV century is named *Montenegrin medieval literature*. It is also stressed that division of this epoch into *Duklja's* and *Zeta's period*, originally set in the Montenegrin literary historiography by professor Vojislav P. Nikčević, is nowadays accepted as scientifically established.

Starting from specific cultural features of Duklja's/Zeta's state, as well as ideological and poetical characteristics of medieval literature, author also gives a new model of genre classification for literature from this period. According to this model Montenegrin medieval literature is divided into: **biblical, hagiographic, liturgic, theological, narrative (prozaic), legislastive, historiographic and epigrafic literature.**

Literatura:

- Bogdanović, Dimitrije, *Istorija stare srpske književnosti*, Beograd 1980.
- Bogdanović, Dimitrije, *Studije iz srpske srednjovekovne književnosti*, Beograd 1997.
- Ćirković, Sima, *Crna Gora od doseljavanja Slovena do pada pod Turke*, Zbornik Crna Gora, Beograd 1976.
- Deretić, Jovan, *Istorija srpske književnosti*, Beograd 2004.
- Đurišin, Dioniz, *Šta je svetska književnost?*, Sremski Karlovci - Novi Sad 1997.
- *Hrvatska književnost srednjega vijeka, od XII do XVI stoljeća*, priredio Vjekoslav Štefanić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 1, Zagreb 1969.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga I, *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1967.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom prvi, *Crna Gora u doba Nemanjića*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970.
- *Istorija Crne Gore*, knjiga II, *Od kraja XII do kraja XV vijeka*, tom drugi, *Crna Gora u doba oblasnih gospodara*, Redakcija za Istoriju Crne Gore, Titograd 1970.
- Kalezić, Slobodan, *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, I, Stara književnost, Nikšić 1990.
- Kovačević, Jovan, *Na tragu rane književnosti Južnog Primorja i Duklje*, Spomenik SAN, CV, 7, Beograd 1956.
- Lihačov, D.S., *Poetika stare ruske književnosti*, Beograd 1972.
- *Ljetopis Popa Dukljanina, latinski tekst sa hrvatskim prijevodom i „Hrvatska kronika“*, Zagreb 1950.
- Marinković, Radmila, *Roman kao književni rod u srednjevekovnoj književnosti Južnih i Istočnih Slovena*, Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor, knj. 34, sv. 3-4, Beograd 1968.
- *Monumenta Montenegrina*, knjiga III, tom 1, *Vrijeme kraljeva*, priredio, rječnik i pogovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
- *Monumenta Montenegrina*, knjiga IV, tom 1, *Arhiepiskopija barska*,

- priređio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
- *Monumenta Montenegrina*, knjiga VII, Arhiepiskop barski Jovan Drugi, *Istorija Mongola*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
  - *Monumenta Montenegrina*, knjiga VIII, tom 1, *Razni spisi*, priredio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2001.
  - *Monumenta Montenegrina*, knjiga IX, tomovi 1. i 2, Mihailo Psel, *Dioptra*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2002.
  - *Monumenta Montenegrina*, knjiga X, Dukljanski prezviter, *Kraljevstvo Slovena*, pripremio i predgovor napisao Vojislav D. Nikčević, Podgorica 2003.
  - Mošin, Vladimir, *Ćirilski rukopisi manastira sv. Trojice kod Pljevalja*, Istoriski zapisi, knj. XIV, sv. 1-2, Cetinje 1958.
  - Mošin, Vladimir, *Ćirilski rukopisi Moračkog manastira*, Istoriski zapisi, knj. XVII, sv. 3, Titograd 1960.
  - Mošin, Vladimir, *Ćirilski rukopisi u manastiru Nikoljcu kod Bijelog Polja*, Istorijski zapisi, knjiga XVIII, sv. 4, Titograd 1961.
  - Nikčević, Milorad, *Komparativna filološka odmjerenja*, Osijek-Cetinje 2006.
  - Nikčević, Vojislav D., *Književnost Duklje i Prevalitane*, Podgorica 2006.
  - Nikčević, Dr. Vojislav, *Periodizacija stare crnogorske književnosti*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982.
  - Nikčević, Dr. Vojislav, *Crnogorska književna raskršća*, Cetinje 1996.
  - Pantić, Miroslav, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd 1990.
  - *Pisci srednjovjekovnog latinитета*, priredio Dušan I. Sindik, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga I, Cetinje 1996.
  - *Pisci slovenskog srednjeg vijeka*, priredio, predgovor i komentare napisao Vojislav D. Nikčević, Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, knjiga II, Cetinje 1996.
  - Radoman, Aleksandar, *Ljetopis Popa Dukljanina*, Matica, br. 6, Cetinje-Podgorica 2001.
  - Rotković, Radoslav, *Crnogorsko književno nasljeđe I*, Titograd 1976.
  - Rotković, Radoslav, *O nekim „prazninama“ u crnogorskom nasljeđu srednjega vijeka*, Stvaranje, br. 3, Titograd 1978.

Aleksandar Radoman: O problemu periodizacije crnogorske srednjovjekovne književnosti

---

- Rotković, Dr Radoslav, *Pregled crnogorske literature. Od najstarijih vremena do 1918*, Stvaranje, br. 4, Titograd 1979.
- Rotković, Dr Radoslav, *Stara crnogorska književnost. Periodizacija*, Zbornik radova profesora i saradnika Nastavničkog fakulteta, br. 5-6, Nikšić 1982.
- Rotković, Dr Radoslav, *Kraljevina Vojislavljevića XI-XII vijeka*, izvori i legende, Podgorica 1999.
- *Stara književnost*, priredio Đorđe Trifunović, Srpska književnost u književnoj kritici I, Beograd 1972.
- Stojović, Milorad, *O periodizaciji crnogorske književnosti*, Stvaranje, br. 2-3, Titograd 1968.
- Šekularac, Dr Božidar, *Tragovi prošlosti Crne Gore, srednjovjekovni natpisi i zapisi u Crnoj Gori, kraj VIII-početak XVI vijeka*, Cetinje 1994.
- Šekularac, Božidar, *Dukljansko-crnogorski istorijski obzori*, Cetinje 2000.
- Trifunović, Đorđe, *Stara srpska književnost – osnove*, Beograd 1994.
- Živković, Dragiša, *Srpska književnost u evropskom okviru*, Beograd 2004.
- Živković, Dr Dragoje, *Istorija crnogorskog naroda*, tom I, Cetinje 1989.

Rašid DURIĆ (Bochum)

Institut für Slawistik/Lotman Institut, Ruhr-Universität Bochum

UDK 821.163.4'38(497.15)

**BOSANSKI STILEMI I KOMIKA U BAŠTI SLJEZOVE
BOJE I BOJOVNICI I BJEGUNCI BRANKA ČOPIĆA**

**Humorom protiv bijede i mržnje: prilog tumačenju estetike
komičnosti „tužno nasmijanoga dječaka” kroz stilematiku bosnizama**

Čopićev humor jest ona kvaliteta i draž koja zaokuplja našu čitateljsku znatiželju i pozornost. I koji u nama produciraju umjetničku fascinaciju. Gravitacijska snaga tog humora rezultira iz osebjunoga stila i leksika sa komičnim ugođajima i utiscima. Bosnizmi su upravo dio te leksike: to su stilogemi koji produciraju humor i komiku. Ovi bosnizmi su karakterističan bosanski i Čopićev leksik. Njega je Čopić u svojem djetinjstvu u Bosanskoj krajini ispod Grmeč planine upio i upamtio, potom ih u svoje pripovijedanje unio. Po porijeklu su ovi bosnizmi pretežito usmeno-razgovornoga narodnoga izvora. Rijetko koji bosnizam je sam Čopić oblikovao. Najveći dio ovih bosnizama u Čopićevu tekstu i danas se koristi u Bosni, pretežito u Bosanskoj krajini u kojoj je Čopić proveo svoje djetinjstvo. Dijelom se koriste i u srpskom, rjeđe u hrvatskom: u Lici i u pograničnim krajevima Hrvatske uz Bosansku krajinu. U studiji se analiziraju estetski, stilski i komični učinci i utisci Čopićevih bosnizama u izabranim pričama iz zbirki «Bašta sljezove boje» i «Bojovnici i bjegunci».

1. Uvod: smisao i sadržaj studije

Začudna je činjenica da je u južnoslavenskim književnostima između pedesetih i devedesetih godina najčitaniji, u recepciji najdraži pisac Branko Čopić (1915-1998) do danas ostao u južnoslavenskoj književnoj kritici površno proučen. Objavljene su naime brojne recenzije, prikazi

i pokoja monografija o stvaralaštvu Branka Čopića, no u njima nema studioznih, hirurško-analitičkih opisa komike i komičnosti koji su suština identiteta Čopićeva stvaralaštva. Humor i komični utisci i ugođaji jesu naime onaj sediment i segment stvaralaštva iz kojeg isijava jedinstvena i neponovljiva čopićevska fascinacija. Komični utisci u nama produciraju dragost čitanja, recepcije i proživljavanja. Komikom je prožet znatan dio Čopićeva stvaralaštva. Komični utisci i situacije utkane su spontano u Čopićevo tkivo pripovijedanja. Čopićev humor jest ona kvaliteta i draž koja zaokuplja našu čitateljsku znatiželju i pozornost. I koji u nama producira umjetničku fascinaciju. Sve su to sigurni znakovi, obilježja i markacije estetike Čopićeve umjetnosti pripovijedanja. Gravitacijska snaga ovog pripovijedanja rezultira iz Čopićeva osebujnoga stila sa komičnim ugođajima i utiscima. I iz njegove leksike, čiji su važan segment stilemi bosnizmi. U ovoj studiji riječ je upravo o tim stilemama koji produciraju komiku i humor u Čopićevu pripovijedanju.

Pod lingvističkom kategorijom „bosnizama“ ili čopićevskih bosanskih leksema - stilema podrazumijevam onaj karakterističan sloj leksike kojeg je Čopić sa svojim porijeklom i djetinjstvom u podgrmečkom bosanskokrajiškom zavičaju upio, kao takvog cijeloga života u sebi i sa sobom nosio, i iz svoje stvaralačke „torbe“ izasuo ga cijelim svojim djelom. Riječ je o karakterističnoj bosanskoj i Čopićevoj leksici u isti mah, leksici nastaloj u „budžaku“ Bosne, njenom bosanskom krajištu, jednim njenim dijelom nastaloj u Lici, u Vojnoj krajini, uz državnu tromeđu osmansko-tursku, habsburšku i mletačku, uz koju su stoljećima, sve do danas, gotovo u jednakoj mjeri obitavali Srbi, Bošnjaci, Hrvati. Većina ovih leksema, koje i danas nalazimo u narodnim govorima i u stvaralaštvu Branka Čopića, ostala je do danas pojmovno jasna. Velikim svojim dijelom ova leksika je stoljećima živjela u usmenoj komunikaciji i u usmenom stvaralaštvu Srba, Bošnjaka, Hrvata. I danas je znatnim svojim dijelom ova leksika još živa na tromeđi Bosne, Like i Dalmacije. Posebno u Bosanskoj krajini uz rijeku Unu, s obje strane planina Grmeča i Plješevice. Ovi su leksemi nastajali uglavnom u usmenoj komunikaciji i u usmenom stvaralaštvu sva tri naroda na navedenoj tromeđi. Dio ovih leksema je „satvorio“ ili sastavljao i sam pisac Čopić. Rijetko kojoj od ovih leksema danas treba filološko opojmljenje, tumačenje ili njeno pojmovno prevođenje da bi bila razumljiva. Navodim ih nekolicinu iz priče „Sveti Rade lopovski:“ zazjavalo, tabanovića fijaker, spaponjati u ćuzu, obladatai, nagrajisati, bočiti se, graknuti, grgutanje, zgodancija ...

Drugu kategoriju stilema bosnizama, po njihovoj brojnosti ili učestalosti u Ćopićevim pričama, čine osmanizmi, u lingvistici poznatiji pod nazivom „turcizmi”, u koje pored izvornih turcizama spadaju turcizirani arabizmi i persijjsmi. Oni su najzastupljeniji u Ćopićevu ciklusu priča „Nasradin hodža u Bosni”, čiju interpretaciju donosim naprijed u ovoj studiji. Bitno je međutim u ovom uvodu markirati da su u ciklusu priča o Nasrudinu turcizmi uglavnom samo značenjske leksičke jedinice, opojmljenice. Rijetko koja od leksema turcizama istovremeno je i pojmovnica i stilem, bilo u sintagmi ili u kontekstu. Zato mi se pokazalo izlišnim analizirati stilematiku Ćopićevih turcizama u ciklusu priča o Nasrudinu, jer je stilematika bosnizama - u njihovoj funkciji ili produkciji komike - predmet ove moje studije.

Zasebnu ili najmanju skupinu po broju stilema bosnizama, koju u ovoj studiji takođe popisujem, čine ponarodnjeni ili Ćopićem iskrivljeni izvorni crkvenoslavenizmi, tipa „načetalo se”, u priči „Na granicama”, značenja: iskupilo se, okupilo se. Ili stilem tipa „ponjatije“ sa značenjem pojam, svijest, u priči „Marijana”. U ovaj tip stilema takođe pripadaju lekseme: „živopisac”, „začislio”, „blagočestiv“ koje sam izdvojio u priči „Mučenik Sava”. U treću grupu stilema bosnizama svrstao sam sasvim rijetke bosnizirane germanizme, u Ćopića vrlo rijetko korištene germanizme tipa „kamarat”, „šturmirati“ ili „cvikeraš”.

Sve tri navedene kategorije Ćopićevih stilema bosnizama lingvistički spadaju u tzv. „izoglase”. Ova leksika je naime stoljećima živjela ne samo u navedenom prostoru, već je velik njen dio bio rasprostranjen cijelom Bosnom, Dalmacijom, naročito u Dalmatinskoj zagori, sve do gradova uz Jadran. Od kraja pedesetih godina ova leksika je prenesena u Banat i Bačku, sa kolonizacijom i preseljavanjem bosanskih, ličkih i dalmatinskih Krajišnika ispod Grmeča, Like i Dalmatinske zagore.

Većinu je ovih leksema moguće potvrditi u objavljenim rječnicima našega jezika. Ali ima u Ćopićevim pričama leksema - novuma, dakle onih koji nisu uneseni u rječnike našeg jezika.

U mojoj studiji analiziram stilematiku ovih leksema kroz njihovu funkciju komičnosti. Iza kraće analize izabranih priča, najčešće slijedi popis takvih leksema – stilema. Popis iz sve tri, u uvodu navedene leksičko-stilematske kategorije. Popis leksema - stilema donosim na kraju moje interpretacije priče, one priče u kojoj sam našao veći broj ili znatan

broj navedenih bosnizama - stilema! Ove popisane ili izdvojene lekseme - stileme nisam provjeravao tj. uspoređivao sa unesenom leksikom u rječnike našega jezika. Potencijalno poređenje svakako bi imalo istraživački rezon: ono bi pokazalo koje je Ćopić lekseme sam „iskovao”, oblikovao, kalkirao, a koje je uzeo iz usmenih govora sa navedene linegvističke tromede. Takav komparativni popis mogao biti prilogom istraživanju rječnika Branka Ćopića, njegova doprinosa obogaćivanju leksičkog fonda našega jezika. Bitno je pritom ovdje napomenuti da je samo u treću knjigu edicije Sabranih djela Branka Ćopića (Sarajevo 1975) na kraju unesen Rječnik manje poznatih riječi i izraza (strana 417-421). U navedenom Rječniku u trećoj knjizi Ćopićevih Sabranih djela neke su riječi pogrešno istumačene ili otisnute (odštampane): varidža, treba varica; dekovati - namjestiti, treba: sakriti se; treja, treba: treha; ukebati - ubiti, treba: uhvatiti; štarmirati, treba šturmirati... Svako buduće izdanje djela Branka Ćopića trebalo bi popratiti izradom karakteristične Ćopićeve leksike, posebice stilemama bosnizmima. Moja studija na temu komične funkcije stilema bosnizama jest jedan prilog izradi takvoga rječnika.

Bitan cilj i smisao ove studije jest u estetskoj interpretaciji bosnizama kroz njihovu stilematsku funkciju u produkciji komike i Ćopićeva humora. Čitajući Ćopićeve priče spoznao sam naime da je u produciranju estetsko-komičnoga utiska presudna upravo ova kategorija Ćopićeve leksike. Razumije se, no nije suviše naglasiti, da leksema postaje stilema tek u sintagmi, još češće u rečenici, katkad i u kontekstu. Moj popis donosi stileme u njihovoj sintagmi. Tomu je razlog u činjenici da prosječni čitatelj, u nekim slučajevima i filolog, neće moći razumjeti značenje brojnih leksema, ako bi ih popisao kao jednu leksičku jedinicu - natuknicu, bez njihovih sastavnica, njima pojmovno i (ili) stilematski pripadajućih riječi u jednoj sintagmi. Kod stilema - arhaizama i regionalizama, te onih leksema koje Ćopić nije uzeo iz usmene tradicije, već ih je sam sastavio, a za koje nisam bio siguran da će biti pojmovno razumljive, tumačio sam im značenje, takođe uz popis u njihovim sintagmama. Popis leksema i sintagmi sa tumačenjem (prevođenjem značenja, odnosno opojmljenja) slijedi nakon moje interpretacije izabranih priča.

Esteska i stilematska interpretacija u ovoj studiji je ograničena na moj antologijski izbor priča iz zbirki navedenih u naslovu studije. Kriteriji antologijskoga izbora su estetski kvalitet i komični utisci u svakoj priči, te zastupljenost ili brojnost stilema - bosnizama. Svrha studije je da dokaže

da su stilemi bosnizmi gradivna snaga komične fascinacije Ćopićeve naracije. Polazim naime od teze, koju moja interpretacija priča i popis leksema stilema u ovoj studiji dokazuje, da su upravo stilemi bosnizmi bitan segment stila i osobenosti Ćopićeve stvaralačke autentičnosti, suštinska kvaliteta Ćopićeve komike. Humor i komični utisci u Ćopićevu pripovijedanju su naime produkt, uglavnom ili velikim dijelom, upravo ovih stilema. I bitan razlog Ćopićeve čitateljske popularnosti. Time ova studija ima dvije jedinstvene i spojene razine: estetsko-interpretacijsku i filološko-stilematsku.

Nije suvišno podsjetiti na čitateljsku recepciju Ćopića između pedesetih i devedesetih godina riječima Miroslava Krleže. Krleža je naime Ćopiću odao priznanje činjenicom da je Ćopić bio jedan od rijetkih pisaca jugoslavenskih koji je od zanata pisanja mogao solidno živjeti. Krleža u istom vremenskom razdoblju to nije mogao! Dakako da ovdje nije riječ o estetskoj komparaciji, jer je djelo Ćopića sigurno vrijednosno znatno ispod stvaralaštva Miroslava Krleže. Bitan je razlog popularnosti Branka Ćopića u jednostavnosti njegova stila i jezika, u naraciji klasično realističkoga tipa. I, dakako, u njegovu humoru. Upravo je sve ove kvalitete izdvojio Krleža u svojoj ocjeni djela Branka Ćopića. Ćopić je pisac za prosječno obrazovanu publiku, dok je Krleža umno zahtjevni stvaralac urbane kulture i ambijenta, čiji je tekst pretpostavljao umni napor i obrazovanog čitatelja. (O navedenom priznanju Ćopiću opširnije pogledati u monografiji Enesa Ćengića: Sa Krležom iz dana u dan).

Stilematsku analizu bosnaizama realiziram kroz moj antologijski izbor priča iz navedenih zbirki u naslovu studije. Obje su zbirke objavljene u ediciji Sabrana djela Branka Ćopića u četrnaest tomova, pa ovu ediciju „treba smatrati kompletnim i do sada najpotpunijim objavljivanjem stvaralaštva Branka Ćopića. (...) Ovo izdanje će omogućiti da se preispitaju neka ustaljena i obično ovlašna mišljenja o piscu koji je često prerano i nepravedno gledan sa jedne spoljne strane, u njegovu uprošćenom proznom postupku, dok se previđala unutaranja strana Ćopićeva djela, njegov pitom humor, njegovo dublje poetsko naslućivanje mitskih tipova u običnim ljudima, i njegova jednostavnost pričanja koja dolazi od Ćopićeve autentičnosti u sadržajnom smislu”. (U: Bojovnici i bjegunci. Sarajevo 1975, 8).

Primaran je cilj moje studije estetska analiza komičnih sadržaja i efekata, posebice kroz blagotvoran utjecaj stilema bosnizama. Pritom su

neminovno interpretacijom zahvaćeni siže i motiv svake odabrane priče, psihologija i etički karakter likova, poanta u pričama, a u ciklusu priča „Nasradin-hodža u Bosni“ takođe socijalna i etička dimenzija izabranih priča, ako je ova dimenzija bitna u strukturi naracije. Ovdje je takođe komentirana etički i estetski različita (međusobno suprotstavljena) srpska i bošnjačka recepcija lika Nasrudin hodže i junaka Muje i Halila Hrnjice u ciklusu priča o Nasrudin hodži.

Markiram činjenicu neistraženosti Čopićeva djela, posebice jezika i stila, stvaralačke riječi uopće. U navedenom citatu (1975: *Bojovnici i bjegunci*, 8) riječ je o površnom istraživanju i razumijevanju Čopićeva stvaralaštva, o površnosti koja je dijelom uzrokovana Čopićevom „jednostavnošću pričanja“. Ispod te jednostavnosti u ovoj studiji uznastojim dokazati dublji smisao i univerzalne istine o bosanskom čovjeku u Čopićevim pričama. Dokazati kvalitet Čopićevih priča u humoru i komici, u čijoj produkciji je bitna uloga stilema bosnizama. Čopićevi bosnizmi pored svojega lica - pojmovnoga značenja - imaju i naličje: širi pojmovno-asocijativni, emocionalni, ekspresivni, ironijski, paradoksalni i metaforički sloj. Nad nekim od tih riječi valja se i filologu i književnom estetičaru zamisliti, da bi ih se istinski pojmovno shvatilo, potom emocionalno i ekspresivno, stilematski točno, i pojmovno što preciznije razumjelo i proživjelo. Jednom takvom leksemom završavam moj uvodni traktat, bosnizmom „unjiriti se“. „Unjiri se Sava u zatamnjeno svečevo lice i sažaljivo promrsi.“ (U priči: *Mučenik Sava*, 75) „Unjiriti se“ u kontekstu bi trebalo značiti unijeti se nesigurnim pogledom, zagledati se.

2. Interpretacija komičnosti u izabranim pričama kroz stilematiku bosnizama

Bizarna je no u isti mah tvrdoglava činjenica, koja mi se uporno nameće kao spoznaja pri mojem svakom novom iščitavanju priča Branka Čopića, da je ove priče usljed njihovog klasičnoga realističkoga prosedea izlišno tumačiti. Interpretacija Čopićevih priča ima međutim svoj rezon ako je kritičar Čopićev dvojniki. Ili ako svojim stilom pisanja nastoji biti Čopićevim dvojnikom. Dvojniki koji će biti u stanju obnoviti Čopićev stvaralački čin, u tom činu emanirati njegovu suštinu i najvredniji dio - spontani i vedri humor! Ostvariti taj hibris, tu krunu, srž i srh Čopićeve umjetnosti riječi, svakako je pretenciozan kritički čin. To je cilj moje

interpretacije. Ćopićev je humor kao i sam život - jedinstven i neponovljiv, u svakoj priči drugačiji po ostvorenoj atmosferi i ugođaju, u nijansi emocija likova, u novoskrojenoj „ujdurmi“ ili motivu, u dijalogu. Sve to, ili veći dio toga, jest sadržano u stilemama bosnizimima. Bosnizmi su onaj Ćopićev „maličak“ kao papar ili biber jelu, upravo onaj sloj naracije koji Ćopićevu priču čini pikantnom.

Interpretaciju počinjem klasičnom pričom „Bašta sljezove boje“ u kojoj ima svega sedam, ali ekspresivno snažnih stilema. Prvi je stilem u prvoj rečenici:

„Muškarci obično slabo razlikuju boje, ali takav jedan **neznajša** u bojama kakav je moj djed, e, takvog je bilo teško naći”. (13) Jasno je da je „neznajša“ totalna nepopravljiva neznalica. Ovaj stilem u daljem razvoju sižea priče dobiva međutim paradoksalan značenjski obrt. Kao da je u priču bačen bumerangom! Paradoks je upravo glavno „sredstvo“ ili tipičan način ostvarivanja komike u Ćopića. (Argumentaciju ove teze vidjeti dalje u komentaru priča u ovoj studiji). Navedeni je stilem „neznajša“ odlučujući u spravljanju komičnog efekta. Ćopićev „neznajša“ ne samo da nije svjestan svoga neznanja, nego je do magareće tvrdoglavosti samouvjeren da zna! Da posjeduje znanje. Upravo je na ovoj diskrepanci izgrađena komika priče. Komični je efekat intenziviran samosigurnošću i samozadovoljnošću djeda koji, mada „razlikuje četiri osnovne boje“, je samouvjeren da znade sve boje. I te su četiri osnovne boje djedu dostatne za njegovo snalaženje i osjećanje sigurnosti u poznavanje boja u ovom bijelom svijetu. Od djeda kao „sijede glave“ podrazumijeva se, ne samo da umije boje razlikovati, već da djed u očima unuka sve zna! Djedovo i unukovo samopouzdanje u zajedničko znanje međutim u prah satire znanje „šiškave učiteljice!“ „Šiškavica“ je naime uvrijedila djedova unuka, time nehotično ali naravno i djeda, predbacivši djedovu unuku u školi da ne zna farbu vuka pod Grmeč planinom! Uvrijeđeni unuk se požalio sveznajućem djedu:

„Sjutradan, pušuci poput guska, djed je **doperjao** sa mnom u školsko dvorište i pred svom dječurlijom razgalamio se na učiteljicu: - A je li ti, šiškavico, ti mi bolje od meine znaš kakav je vuk, a?! Nije zelen? Pazi ti nje! Ja se s vucima rodio i odrastao, čitavog vijeka s njima muku mučim, a ona ti tu... Po turu bi tebe trebalo ovim štapom da se jednom naučiš pameti!

Izvika se djed, rasplaka se učiteljica, a i mi đaci, od svega uhvatismo

neku vajdu: toga dana nije bilo nastave. Već sljedećeg jutra djeda otjeraše žandarmi. Odsjedi starina u sreskoj „**buvari**“, a kad se vrati, ublijedio i mučaljiv, on mi navečer poprijeti prstom: - A ti, jezičko, nek te ja još jednom čujem da **blejš** kakav je ko, pa ću ti ja pokazati. Vuk je zelen, heh! Šta te se tiče kakav je vuk. (15)

Komičnost je ovdje logična posljedica s obje strane neočekivanog (ne)znanja. I tvrdoglave ukopanosti u vlastito „znanje!“ Komični „ispad“ u naprijed citiranom napadu djeda na učiteljicu intenziviran je stilemama. Stilemi „doperja“ i „blejš“, snažne su denotativne vrijednosti. Uzeti su iz animalno-kokošijega svijeta, sa ekspresijom uzbuđenosti, zapravo ljutoga i srditoga djeda, koji je poput pijetla - horoza furizno se nakostriješio na „šiškavu“ učiteljicu.

Poslije nedjelju dana zatvora u sreskoj „buvari“, djed je unuka ukorio da ubuduće ne „bleji“ na učiteljicu. Time je svog unuka smjestio u ovčiji tor! Unuka je ukorio riječju „jezičko“, jer se unuk pred učiteljicom „izlajao“, tj. bio prebrz na jeziku. Ovaj stilem u sebi sadrži i kritiku i prijekor. No u isti mah je izraz pritajene djedove simpatije spram unuka. Unatoč cijeloj nedjelji dana koju je djed morao provesti u „sreskoj buvari“ - zatvoru.

Završetak ove uokvirene priče je u evokaciji upravo komentirane zgode: događaj o kojem je ovdje riječ ni nakon pedeset godina nije izgubio svoj sjaj. Kao što taj sjaj ne može nestati iz tek procvalog sljeza koji jednako sija u očima djeda i u srebrnoj kosi njegova sad već osijedjela unuka: „Minulo je od tih neveselih dana već skoro pola vijeka, djeda odavno nema na ovome svijetu, a ja još ni danas posigurno ne znam kakve je boje sljez. Znam samo da u proljeće iza naše potamnjele baštenske ograde prosine nešto ljupko, prozračno i svijetlo pa ti se prosto plače, iako ne znaš ni šta te boli ni šta si izgubio“. (15)

2.1. „Ti si konj“ je priča sasvim inovantna motiva. Na prvi pogled njen je siže bizaran do irealnosti, ali je u svojoj biti sasvim zbiljski za život seljaka. Posebice za onoga koji je u stanju taj život razumjeti, u znatnoj mjeri sa njime se poistovjetiti. Poistovjetiti se sa životom u kojem je konj svojim radom stvarao život. Cijelog svog života Petrak se druži sa konjima, gradi im spram tijela odgovarajuće samare za nošenje tereta, pa je njegova tvrdnja „da samo dobar čovjek može ličiti na konja!“ sasvim umjesna, prirodna:

-Ih, ti kao da čovjeku praviš samar, tako govoriš.

-A zar konj nije isto što i pravo čeljade, još bolji. Deset puta bolji. ... I zapamti još i ovo što ću ti reći: samo dobar čovjek može ličiti na konja, nikakav drugi.

-Eto ti ga na! - prostodušno zinu djed.

-Da, da, samo dobar. U Podovima, kraj same Une, ima naprimjer, u jednog domaćina konj Dorat, duša od konja. Čim ga vidim, a meni srce zaigra: evo ga, pljunuti Rade Čopić! Će si mi, Rade, pobratime moj!

Djedu stadoše oči: -Pa baš tvoj Rade, a? E, fala ti, pobratime, na toj časti!

-Jest, vjere mi - zaneseno raspreda starac, ne primjećujući da se djed uozbiljio. Iste one čestite Radine oči, dušu mu vidiš u njima. Pa čim taj mene spazi, a on samo strigne ušima i zarže: Će si, veli, Petrače, kamo te već na ovaj kraj, Srbije brate". (22)

Stoga ne treba biti iznenađen kada djedov gost „onaj neumorni skitnica stari samardžija Petrak ... po dolasku najprije se propitkuje za konje”. Svaki konj kojeg Petrak poznaje, ima svoj karakter i ime: Vranac, Doruša, Doratić, Vrančić. Kad se raspitao za zdravlje konja, „poćute tako i on i djed pa će ti se istom tada samardžija sjetiti i kućne čeljadi”.

Navedeni je dijalog skladan spoj irealno-realnoga, sa komičnim efektom. Djed hoće da vjeruje Petraku kao svom dostu i prijatelju, ali u njegove riječi on u isti mah i sumnja. Petrak je opet samouvjeren u svoju tvrdnju da samo dobar čovjek može biti - konj. Loš čovjek nikako konj ne može biti!

I u ovoj su priči stilemi preneseni iz svijeta animalnog u ljudski: ovi stilemi svakako odgovaraju sižeju, poanti, ideji i komično-ozbiljnom ugođaju priče u cjelini. Stilema nema puno, ali su upravo oni „inkubatori“ komike. U priči je svega četiri stilema: kada u kuću Čopićevih dolaze „raskvocane tetke i ujne“, djed Rade „doćekuje svog gosta s najviše radosti i prijateljskog gakanja“, potom odobrovoljeni djed „kakoće“, a samardžija Petrak u djeda se „**upilji i zvocne**”. Kao i mnoge druge, i ova duhovita priča završava poantom. Poanta je dokaz slojevite misaonosti Čopićevih priča:

„Tek mnogo godina kasnije, kad se samardžija odavno rasplinuo u sjaj i tišinu babljeg ljeta, ja se iznenada nećeg prisjetih i **bubnuh** pred svojim

djedom:

- Đede, jesam li ja nalik na konja? Starac se zagleda u mene vrlo začuđeno, a onda se malčice zamisli, rastuži i konačno mu se negdje ispod brkova ukaza i brzo sakri lak neulovljiv smiješak.

- Đede, jesam li? - Hm, vidi ga. Dobićeš ti po turu, prislušivalo jedan. Nisu još za te taki razgovori.

Tako je to bilo u nezaboravna plava samardžijska vremena. (25)

2.3. „Pohod na mjesec“ je lirski najnježnija i najrafiniranija Čopićeva priča. Sva je satkana od duševnih terptaja, sa krajnjim efektom u spojenom duševnom ganuću i lahgodnosti. I kroz nas, kao i kroz Čopićeve „mjesečare“, u jednu blagu miholjsku večer teče srebrna mjesečina. Siže priče je usporediv Šekspirovu „Snu ljetne noći“. Draž priče je u neopisivu srhu, u ganutosti i ustreptalosti dvojice „mjesečara“ - djedova unuka i njegova pratitelja samardžije Petraka - koji se veru sa brežuljka na brežuljak i utrkuju za mjesecom, ne bi li ga „dugačkim grabljama“ na zemlju - svukli! Estetski je kvalitet priče u ostvarenoj mjeri između stvarnog i irealnog. Taj je omjer majstorski ostvaren kroz cijelo događanje u priči, sa posljedicom da se događaju priče vjeruje! A u isti mah se čini kao da je sve to jedan nedosanjan san. Ili upravo djeluje kao da je jedan prelijepi san! Razlog je takvom osjećanju u činjenici da su oba mjesečara jednom nogom na zemlji, drugom u nebeskim sferama mjeseca i mjesečine. U toj je njihovoj dvojnosti, upravo dvostruki estetski užitak.

U priči je moguće „odčitati“ specifikum Čopićeve komike, način njena oblikovanja i djelovanja. Vanjski gledano naime siže priče uopće nije komičan, jer je realan ili moguć: potjera za rumenim mjesecom ozbiljan je posao dvojice zanesenjaka, obojice potpuno samouvjerenih i predanih ovom poslu. Samo za onoga koji ne sudjeluje u njihovu poduhvatu, može se činiti njihov podvig zaludnim. U priči je to unukov djed, koji je ostao sjediti pored vatre. Upravo na toj razdjelnici u priči se ostvaruje potencijalni komični efekat: on nastaje na granici navedene dvojnosti u kojoj su unuk i njegov pratitelj Petrak astralni, a djed je cijelim bićem zemaljski. Esteska kvaliteta priče međutim nije u potencijalnoj komičnosti već u neopisivu ushitu, srhu i ustreptalosti djedova unuka i Petraka: prosjajeni mehkoćom miholjske mjesečine, oni hrle s brda na brdo da srebro mjesečevo zahvate ili uhvate, da ga skupe u šake, da rumeni mjesec na zemlju svuku. Mjesečev je požar iznenada buknuo iznad njihovih glava, pa su obojica njime zatečeni,

„omjesečeni.“ Obojica trepere mjesecinom, isijavaju samu mjesecinu. Upravo je u tom treperenju psihološko-estetski „nervus centralis“ priče, sa poantom - ljepotom - smislom priče. Poantu je gotovo izlišno tumačiti, jer sama sobom sve govori: zanosi duše su najistinskija naša intima, najvredniji osobni trenuci. Zanoše treba njegovati. Ne ograničavati, kako to stoji na početku i u sredini priče, iz iskustva djedova unuka i djedova prijatelja, samardžije Petraka:

„Tek mi je pet godina, a već se svijet oko mene počinje zatvarati i stezati. Ovo možeš, a ovo ne možeš, ovo je dobro, ono nije, ovo smiješ kazati, ono ne smiješ. Niču te zabrane sa svih strana, jato ljutih gusaka, hoće i da udare”. (26) ... „Sjećam se kao da je večeras bilo: pomoli se mjesec nad gajem, sto metara nad našom kućom, a mene noge same poneseu k njemu. Kuda? - **drekne** ćaća pa za mašice, za kamdžiju, za ... ne bira čime će. Zatuče me tako, utuca, izgubih dušu još od malih nogu. A da sam se jednom oteo i pošao, Rade, brate moj...(28)

Bitno je konstatirati da je u ovoj i u većini Ćopićevih priča u poanti misaona srž bitne dimenzije života. Da je ta poanta spontano utkana u strukturu priče, i da je nenametljivo sa cjelinom priče srasla. Ova naracijska vještina nenametljiva naratorskog utkivanja poante u cjelinu priče, dosadašnja kritika nije istakla kao bitan Ćopićev kvalitet.

U citiranom je ulomku svega jedan bosnizam - stilem „drekne“, opet iz svijeta animalnoga (jarećega) „spušten“ u svijet ljudski. U cijeloj je priči još svega četiri bosnaizma - stilema, od kojih su tri animalnoga korijena:

- kad samardžija Petrak još sa avlije, kao gavran „**grakće**“ na mog djeda,
- kad je rumeni mjesec „**klisnuo**“ - neočekivano brzo nestao, utonuo iza brežuljka,
- kad djed „**stara paripina**“ čeka mjesječare da se vrate iz lova na mjesec,
- kad se Petrak poput kokoši nad tek snesenim, još toplim jajetom zadovoljno „**rakoli**“ pred djedom što je bio u lovu na mjesec.

Metaforu „stara paripina“ valja razumjeti kao epitet, pohvalu a ne pogrdu djedu od Petraka.. Da bi ovaj epitet zavrijedio, djed Rade morao je, shodno životnom iskustvu samardžije, biti dobar kao konj, da bio dospio biti „paripina!“ Samardžija Petrak voli svoga dosta Radu, iskreno i prirodno

- kao konja! Tu se nema šta čuditi. I to je garancija njegove odanosti, izraz njegova prijateljstva.

2.4. Komika i humor jesu općeznane kvalitete Čopićeva pripovijedanja, o čijoj umjetničkoj strukturi i jezičkoj suštini je književna kritika u principu ostala nemušta. (Pogledati izabranu literaturu o Čopiću na kraju ove studije). Duhovitost i vispenost sa komičnim efektom ljudsko je svojstvo odabranih. I Bogom dana vrlina koju u pravilu nije moguće kao vještinu naučiti. Osnovna je karakteristika Čopićeva humora da producira vedrinu, podstiče na spontani smijeh, na radost i na opuštanje. To je zdravi humor koji nasmijava i gotovo nikad ne ismijava. Od ove generalne karakteristike pronašao sam u pričama iz navedenih zbirki samo jedan izuzetak, maliciozan i ruralan, no u svojoj biti opet komično neodoljiv! Riječ je o omiljenom Čopićevom junaku djeda Radi kojega je u priči „Mlin potočar“ njegov „brat Sava“ neozbiljno i Bogohulno (jer je djed bio vjernik!) usporedio sa svecem na ikoni, pa mu je Rade uzvratio „milo za drago“: „**Rđak** jedan! Korio ga je djed izbolovanim glasom. Što on zna šta je svoja muka! Predomišljao se dragi Bog bi l' učinio goveče ili čeljade, pa tako **ispao** - brat Sava”. (37)

Rijetko je Čopićev humor satiričnoga sadržaja, i u pravilu nikad to nije crni humor. Vedrina i smijeh koji isijavaju iz Čopićeva humora, u pravilu u sebi sadrži naličje sjete i melanholijske, sa sjenama tuge i žalosti. Ove obje strane komike u Čopićevim pričama su u siže, motiv, dijalog, ili u poantu priče su spojene, stopljene. Njih nije moguće razdvojeno doživjeti, proosjećati. U pravilu su vedrina i radosna narav svijeta i čovjeka u Čopićevim pričama obavijeni ili prožeti sjetom. Iz ovoga emocionalnoga-spoznajnoga osnova doživljavanja i izražavanja svijeta i života, vjerojatno je nastala temeljna kvalifikacija književne recepcije Čopića kao „tužno nasmijanog dječaka”. Pisca vedrih ugođaja u kojima su talozi gorčine. Vjerojatno je u tom spoju autentičnost Čopićeva humora, jezgra i srž njegove duhovnosti, shodno njoj i stvaralaštva u cjelini: komika prožeta sjetom i melanholijom. Čopić je zasigurno bio duboko svjestan stvarne prirode čovjeka i života u kojima su u pravilu najčešće sjedinjeni vedrina i tuga.

Po svim navedenim svojstvima Čopićeva humora karakteristična je Čopićeva priča „Rade s Brdara”. To je priča vedre komičnosti ispod čijeg je „taloga“ sjetno i gorko-otužno osjećanje života.

Priču komentiram ne samo usljed komike, već zbog njene napućenosti stilemama bosnizmima koje donosim u popisu iza komentara priče. Kao i u drugim pričama i u ovoj je humor građen na neočekivanosti i paradoksu. U priči je riječ o djeda Radinom „najmeniku“ - njegovu imenjaku, koji je svojom radinošću i skromnošću brzo osvojio povjerenje djeda, pa čega djed čak i u vjeru „ugoniti“, s njime zajedno iz svetih knjiga „čatiti“, najmenikom cijelo ljeto po selu se ponositi. Shodno drevnoj tradiciji, s početka zime djed je najmeniku platio za njegovu službu, pa ga je sve do brda ispratio u bijeli svijet, ostavši pod dojmom rastanka ganut i tužan. Sljedeće nedjelje djed je posegao za britvom u svoj dobro čuvani kofer i ustvrdio da su iz kofera „nestale“ njegove najdragocjeniji stvari! Djeda je stric Nidžo jedva uspio uvjeriti da je upravo djedov ljubimac „Radojica“ „pokupio“ djedu najdraže predmete:

„Sljedeće nedjelje, ujutru, poći će ti djed u svoju sobu da iz kofera izvadi britvu pa da ga stric Nidžo obrije. Dugo je premetao po drvenom sanduku: nema britve, nema kaiša za oštrenje, nema trouglaste turpije, nema brusa, nestalo voštane svijeće koju je djed svojeručno usukao sebi za ukop. Sa dna kofera, iznenada izronila iz tamnog zaborava, mirno ga je gledala s jeftine slike ekscarica Zita, ni kriva ni dužna”. (52)

Dok djed još ne vjeruje svojim očima, stric Nidžo je siguran da je najmenik kradljivac. To je upravo trenutak kad Nidžo likuje, jer mu djed nije htio vjerovati da je najmenik sumnjiva „persona”. Sada Nidžo djedu s pravom poručuje da se umjesto britvom obojica mogu brijeti, zapravo „**strugati** motikom!“

Nakon ovoga sablažnjiva saznanja, djed ostaje s početka zblahnut i zaprepašćen činjenicom da je njegov dragi štićenik, njegov đak i imenjak „**zdipio**“ mu najdražu imovinu. Djed je đaka vjeri učio, a ovaj mu je „**izbunario**“ čak i voštanicu koju je sam djed svojom rukom za svoj ukop „**usukao!**“ Poslije kraćeg vremena djed se pribrao. Iz njega je „progovorila“ tuga, žalost i teško razočarenje. Nikakva ljutnja. Takvo je osjećanje i držanje djeda opet karakteristično za Ćopićev humor u kojem su spojeni smiješno i tužno. Drugi bi se na djedovu mjestu dali u potjeru za kradljivcem. Djed je ostao u svojoj reakciji samo razočaran usljed činjenice da je - kao čovjek i kao prijatelj ostao - iznevjeren:

„Brzo je djed prebolio štetu, a bilo je toga i van kofera. Prođe ga ozlojeđenost, ostade samo lako čuđenje i sagorjeli talog tihe tuge. Toga

proljeća često je pobolijevao, leškario u svojoj sobi i poručivao po svog rđaka i brata Savu, starog ličkog lopova, da mu dođe na razgovor. Jednom tako sjetiše se i Rade s Brdara, pa djed zamišljeno uzdahnu, takoše mu bolno mjesto:

- Ma kud mi **zdipi** posmrtnu svijeću, majka ga Božja pomogla? To ni Turčin ne bi uradio. Učio ga sjetovao, Božju mu riječ kazivao, a on - **otresao sve kao pas rosu**. Što bar mrtva čovjeka ne požali, magare nedokazano!

Na tu neveselu djedovu litaniju, brat Sava samo povuče očima po sobi kao da stručno procjenjuje kako je **lopužaner** obavio svoj lopovski posao i pripomenu s neodobravanjem:

-Brate Rade, najgori su u **toj raboti** bogomoljci, duše nemaju: **opiri**, odnese sve, i kandilo ispod ikone. Nikad s njima nijesam volio ići. Kuda te samo **đavo nadari** da ga učiš očenaše? Eto ti, baš ti i to treba. Zar bi meni, na priliku, palo na um da ti ukradem svijeću, a?

I brat Sava skrušeno začuta, kao što i priliči jrdnom skromnom, čestitom lopovu koji ima srca i duše. (53).

U ovom je dijalogu sadržan još jedan paradoks, i u njemu komika. Pokradenoga djeda je naime dospio da tješi „lopov sa dušom Sava”, za kojega se zna da „se prokrao još u mladosti”, te da je cijelog života ostao nepopravljivi kradljivac. Bitna je međutim razlika između lopova Save i lopužanera najmenika da je najmenik djedu baš sve „zdipio i opirio”. Da je dakle lopov bez duše! Da je takvu zlu dušu djed Rade poučavao vjeri, tomu ga je, po mišljenu lopova sa dušom Save, mogao sami „đavo nadariti”, tj. navesti. To je još jedan u nizu Čopićevih paradoksa sa izokrenutom logikom iz koje slijede komični utisci.

Popis leksema stilema, zasebno ili u njihovoj sintagmi u ovoj priči, sa opojmljenjem onih leksema čije značenje nije općepoznato (u zagradi): najmenik (unajmljeni sluga); ronda (mrmolji sebi u bradu, ljuti se); bogara (psuje); dobatrga (dopuza); subenast (budalaast); tunjav (gluh); gaknu (progovori); nogati baja (krakati momak); varakam se (životarim, prilagođavam se); jenjava (utišava se); puntanje (protivljenje); ne rondaj (ne prigovaraj); zeričak (malo, zehru); bečio se (čudio se); imenjaka ugoni u vjeru; čati ko iz knjiga (čita kao iz knjiga); otrovno frči stric; zdipi; lopužaner; opiri (sve pokrade i odnese).

2.5. U priči paradoksalnog naslova „Sveti Rade lopovski“ komične

efekte opet proizvode lekseme bosnaizmi. Siže priče građen je na „maleraju“ lokalnoga slikara, koji je na crtaćem bloku „načrčkao, namazao sveca“ sa bradom i sa strogim nebeskim aureolom oko glave. Za sveca je okupljeno društvo za sofrom „**graknulo**“ da je „**pljunuti đed Rade**:“

„Pade svetac među njih odnekle odozgo, iz raskošne orahove krošnje. Kako, zbog čega - piatj Boga! ... Djed samo probljedi, lice mu odrvenje, i oči stadoše. Sada je još više ličio na nekog pravednika s ikone. Pokušao je da nešto kaže, ali mu se kroz stegnuto grlo probi samo nekakvo staračko „**grgutanje**. (...) Zanimemio, preneražen djed još je uvijek zurio na onu stranu kud mu izmače posljednja uzdanica i oslonac brat Sava, koji je, evo na kraju, i sam povjerovao u čudo“. (...) - Jesi, brate Rade, sad i ja vidim da jesi, poznao sam te ... Pa pripazi i meine lopova i grešnika, pogledaj i na moju stranu, svoji smo nekada bili dok si po zemlji hodio. Zaštiti raba bođijega od žandarske ruke, od lugarske pucaljke, ubrani me pred dragim Bogom da mi se nikad ne zamrse puti“. (66,67, 69)

Leksemi-stilemi u priči „Sveti Rade lopovski“, zasebno ili u sintagmi, sa njihovim tumačenjem u zagradi: božje zazjavalo, ajkara, lunjalica (skitnica), tabanović fijaker, čantrati (mrmoljiti u bradu), spaponjati u ćuzu, (nasilno odvesti u haps), proznati se (saznati se, pročuti se), obladatai, nagrajisati (nadrjljati, unesrećiti se); buvara (zatvor, haps); zgodacija (prilika, vesela zgoda), ispovrtio ... zaostalu paru (zadnji dinar potrošio); bočiti se (hrvati se sa životom), odrvenje (ukoči se od iznenađenja), naklapalice (pričalice uprazno), gvirnu, (brzo pogleda) ćoknu (čvoknu); rgetao (iz duboka grla govorio), dostovi (prijatelji), gakao, ogranula pusta mjesečina, dopraši (brzo dotrča), dunuo od kuće (pobjegao), zaobadan (potjeran obadom), graknuo.

Djedu Radi golubije duše i svetačkoga karaktera u svim pričama pa i u priči „Mučenik Sava“, je najdraži njegov dost i dugogodišnji prijatelj upravo „konjokradica ili brat mu Sava, lopov sa dušom“. To je još jedan u nizu Čopićevih paradoksa, sa komičnim efektom. U ovoj priči paradoks dospijeva do apsurda u karakterizaciji ovoga „lopova sa dušom“, koji je još u mladosti „podlegao“ lopoviji, i sve do svojih sjedih vlasi nije uspio ovoj napasti odoljeti, oduprijeti se. Shodno takvom životnom putu, „brat Sava“ je bio i ostao nepopravljiv kradljivac. I takav će Sava međutim „osvojiti“ epitet sveca - „mučenika!“ U navedenoj priči „mučenik Sava“ hoće od slikara da izmami „živopisanje ... kako bi u samoći imao nekoga za razgovor“. Izgleda da je tek u starost u Savi mučeniku „proradila“ loša

savjest. Ovu savjest na ispit postavljaju slikar i samardžija Petrak:

„- Ovdje se večeras spominju sve same nebesije - sveci **usopši rabi božiji** - a onda u takvoj prilici, nije daleko ni onaj repati reponja, ime mu se ne pomenulo! Deder da mi malo oslušnemo šta ovaj tu **bobonji kao iz kace**.

- Pa tako - nastavlja Sava - da vam, pravo kažem, s mrtvima ja i nemam bogzna kakva razgovora, slaba je od njih vajda, a sveci ... eh, ti sveci ... Oni moji stari, nekadašnji Damjanovići, nijesu ni umjeli izabrati sebi prikladnoga svetitelja, neg uzeli nekakvoga, bože me prosti, golju u jarećoj koži, bosoga ... - Svetoga Jovana? - dosjeća se bradonja.

- Pa da, brate, njega. Taj kanda ni sebi nije zano pomoći, a kamoli će tek meni. Udario kraj sebe sikiru u panj **pa se ududučio**, a ja, čim ga pogledam i vidim onu **braveću bekinju** na njemu, odmah mi na um padne nečije jare il jagnje. Zbog toga sam se, valjda i prokrao u mladosti”.

Apsurd sa komičnim efektom je u ulogama koje su suprotstavljene logici. Sa Savinim tumačenjem porijekla njegova lopovluka u sirotinjskoj, odrpanoj pojavi svetoga Jovana, koji upravo stoga i ne zavređuje biti svecem! Stoga će Sava ovog sveca sirotinje zamijeniti sa slikom svojega osvećenoga pobratima Rade! Ovaj je maleraj Sava „izmamio“ od lokalnoga malera. Usput će iz kuće povratnika iz Amerike ukrasti sliku predsjednika Vilsona i sliku kralja Aleksandra, te u srebrni okvir Vilsonove slike uramiti svoga dosta Radu, odnosno svetog Radu. Žandarmi su međutim uskoro pronašli slike kralja Aleksandra i Vilsona u Savinu svinjcu: „ Po selu se proču kako je Sava ne samo ukrao nego i uvrijedio američkog predsjednika Vilsona i njegovo veličanstvo kralja, jer ih je, kažu strpao na neprilično mjesto, u krmeći svinjac, a u njihov okvir postavio faličnoga sveca i tako, jasno je, promijenio vjerom. Nije baš sigurno da nije zgodio u boljševike, koji **su upljeskali svoga cara** i u crkvu konje uveli”. (79)

Sava je kao pravi lopov prvo odveden u žandarmmerijsku kasarnu, pa je osuđen zbog promjene vjere (!) i uvrede njegova visočanstva, potom je prebačen u „sreski zatvor, dobro znanu buvaru, a odatle pod stražom sproveden „u čuvenu bihaćku Kulu, pravi pravcati zatvor - prdekanu”. (78) U Kuli „koju je gradio nekakav Matija Kurvin (Korvin) „odrapio“ je Sava cijeli mjesec, došavši k djedu „izvedren i ubijelio, čak i podgojen!“ Vidjevši ga takvog izmučenog i blijedog, djed Rade ga je imenovao „mučenikom”. Ovom je epitetu djed Rade ostao dosljedan kada je u svom dostu otkrio čvrst karakter, njegovu odlučnost da u svađi sa žandarmima ostane mu

vjernim prijateljem, da se ne odrekne svog samoizabranog sveca Rade:

„To je moj i brat i svetac, i ja druge ne **pripoznajem**, pa vi radite što vam drago! (...) Moj si bio i moj ostaješ, ti pravednik, ja lopov, jedan bez drugoga ne možemo, a oni štokakvi Vilsoni i drugi cvikeraši, nek nam se skidaju s vrata, daleko im kuća. Nek bježi, vala, i onaj moj goljo sa sikirom. I bez njih nam je dosta naših mrtvoudzlica i naše repate sirotinje”. (80)

Leksemi stilemi u priči „Mučenik Sava”, zasebno ili u sintagmi, sa njihovim tumačenjem u zagradi: živopisac bradonja (slikar), leventovali su (ljenstvovali, bili dokoni), ždraknuše očima, usopši rab Božiji, bobonji kao baba iz kace, ududučio se (udrvenio se, okamenio se od iznenadjenja), ići nazorice, utaće se samardžija (uključiti se, tj. ubaci se u razgovor), izbio (naglo se pojavio), bataljena pojata (stara bajta, spremište za sijeno), premundureno čeljade (obučeno u odjeću neprijatelja), evo te, perjaš puteljkom (brzaš puteljkom), krkelja tanak čamov krov od nečijeg hrkanja - mrtvima vodu vuče, unjiri se Sava (unese se, svoj pogled usmjeri), usturi se Sava (isprsi s kao kočoperni pjevčić đudan), osokoljen (ohrabren), benast (budalast), prožvakao (kroz stisnute zube progovorio), produnduri Đuja (progovori prigušeno kroz nos), benaši i hodalice (besposleni ljudi), iščakari oči (rakolači oči), Savica je nešto smotao (tj. ukrao), Sava ... osvetnički zavreča, napopastili me tamo kao konjske muve (napali me, obladali ...), kad se pošteno utvrdooglaviš (kad se čvrsto odlučiš).

2.6. U jednoj od najboljih Ćopićevih priča „Dane Drmogaća“ evocirana su i sastavljena dva presudna događaja dvojice junaka u njihovoj mladosti i u starosti. Siže priče građen je naime na motivu spontano nastalog prijateljstva dvojice momčića, koji potom bivaju rastavljeni cio život, da bi tek u jednom jedinom susretu krajem svog života, sada već sijedih vlasi, obnovili momačko prijateljstvo. Kvalitet priče je u inovantnom motivu, inovantnoj strukturi i kompoziciji priče sa dva sadržajem i vremenski povezana dijela koji su smisleno uvezani u logičnu cjelinu. Kvalitet je priče i u dramatskoj naraciji, u dramatskoj zbijenosti dvaju događaja, i u dosljednoj psihologiji obojice junaka, od njihova momaštva do starosti: kakvi su se rodili, takvi su se i „poderali!“ Rade Ćopić je naime od svoga momaštva do u starost bio i ostao „duša djevojačka”, a njegov prijatelj Dane Drmogaća „krv momačka”. Dane je bio i ostao „otresiti bojdžija i zlopogleđa ... poznat bojdžija i avanica, koga u glavu znaju svi žandarmi, lugari i ostali čuvari reda”.(83, 85) Kvalitet je priče u dosljednosti izgradnji karaktera dvojice različitih ljudi, kojima to ne smeta da budu srodne duše

i odani prijatelji! To je još jedna karakteristična artikulacija Čopićeve komike, artikulacija kroz protivnosti do nivoa paradoksa: u Čopića se protivnosti dopunjuju ili slože! Upravo je ova priča neka vrsta naracijskoga modela za artikulaciju karakteristične Čopićeve komike kroz spoj tužno-nasmijanih segmenata naracije, u karakteru likova, u atmosferi i ugođaju pripovijedanja.

Prvi je stilem u priči „kamarat”. Ovoj leksemi Čopić otupljuje njegovu vojničko-ratničku oštricu značenja i opojmljenja, komičnim komentarom kako se ovaj „švabizam“ udomaćio u Lici, kako su ga Ličani posvojili, udomili:

„Živeći na području Vojne krajine, uz austrijsko-tursku granicu, Ličani su švapsku riječ kamerad prekrstili u kamarat i njome označavali svakog dobrog druga, bez obzira je li to bio vojnik ili kakva čobančina s kozjim kožuhom do samih peta”. (81)

Upravo su takvi kamarati - do groba vjerni prijatelji - slučajno postali momčići Rade i Dane. Prvi njihov slučajni susret zapečaćen je doživljajem koji se pamti cijeloga života: prvim međusobnim brijanjem, zapravo „struganjem“ još golih brada. „Struganje“ je svečano obavljeno „krnjatkom stare kose”, na kojeg su momčići slučajno „natrapali“ u vrtači u kojoj su čuvali ovce. Iz tog prvog krvavog brijanja, procvjetat će trajno i vjerno prijateljstvo. Prijateljstvo kao trajna vrijednost koju su neiskusni mladići, „izgrebani i krvavi“ od brijanja mogli tek naslutiti:

„Kako je do toga došlo, to ni on sam ne bi znao kazati. **Bazao je za ovcama**, igrao se klisa i krmače, iskradao se naveče na prela, a jednoga dana našao se sa Danom u plitkoj vrtači pored kuće i tu su, pod kržljavom lijeskom, jedan drugog obrijali **krnjatkom stare kose**. Poslije toga prvoga brijanja u životu, kad iziđoše na pašnjak, izgrebani i krvavi, odjednom osjetiše da su oni jedan drugom više nego poznanici i komšije. -Kamrate, kud ćemo sad? Rekao je to narogušeni, čupavi Dane i djed je istog časa osjetio da je dolje u vrtači zauvijek ostavio svoje djetinjstvo, a gore našao kamarata s kojim će odsad, nerazdvojno, krenuti novim putevima, u momaštvo”. (83)

Drugi životno bitan moment je gotovo bizaran, sasvim naime čudnovat: oba su se zagledali u istu djevojku! Ako ovu začudnost sagledamo kroz sočivo njihova tek sklopljena „kamaratstva”, onda je i zajednička djevojka gotovo logična posljedica još njihova „vrućeg“ prijateljstva!:

„U svemu nerazdvojni, počeše se zajednički **navijati** i oko iste djevojke, čuvene Draginje Keče iz ukrivljenog zaseoka Drenove Uvale. Ta **vižlava i tanjušna curica** bistra oka i hitra pogleda ..”. (83)

Ovdje je opet jedan tipični komični utisak nastao u paradoksu: da se učini mogućim ono što je u zbilji nemoguće! Usljed odanog „kamaratstva“ ni Rade ni Dane nisu bili svjesni koji „ide i zagleda da begeniše curu za sebe, a koji je onaj sporedni, tek da se nađe kamaratu pri ruci!“ (85). Ovu dilemu, i centralni motiv priče, oko čije je osi sastavljen siže, razvezuje sam život „naprečac i onako kako niko nije očekivao ni mislio. Opet kao u nekakvu snu, činilo se zabezeknutom Dani”. (86) Iznenada, na prepad je naime njihov „curetak Draginja“ kroz selo sprovedena u „buvaru”, mjesni zatvor, „u velikoj grupi povezanih lopova, hajduka i jataka okruženih jakom stražom”. (86) U tom momentu nije ni Dani ni Radi ništa preostalo do da Draginju isprate zblesavljenim pogledima: na kraju kolone svezanih lopova, „nevezana, zapristajala je tanjušna Draginja Kečina pletući u hodučarape, jer tako je red u selu da cura ne ide nikuda dokona, mašući rukama”. (86) Ljepotica Draginja je naime optužena kao jatak hajduka i kradljivaca stoke od seljaka. Upravo je u ovoj donkijhotovski tužno-komičnoj sceni svezanih lopova sa ljepoticom Draginjom - ukrasom, cvijetom kolone - karakteristična artikulacija ćopićevske komike u oprekama, alogičnim suprotnostima. Da Ćopić gradi komične utiske na paradoksu i apsurdu, dokazuje i u ovoj sceni nekoliko psiho-emocionalnih detalja. Prvi detalj: na čelu kolone je „ponosito“ stupao „nadaleko čuveni Čavlin Dalmatinac, pravi hajduk, s prsima u srebru, i glasno popijevao, nagoneći suze na oči svakom ženskom čeljadetu. Drugi detalj: momčić Dane je muški podnosi gubitak svoje ljubavi koja je, apsurdno, donkijhotovski morala zaglaviti u „ćuzi.!” No ispod te muškosti i „krvi momačke”, u momentu ispraćaja, u Dani je probuđena duša golubija. Dane naime zavidi vođi kolone na čijem je „repu“ njegova dragana. U isti mah Dane je međutim „do ušiju zaljubljen”, sa posljedicom da jedva uspijeva skriti navrle suze iz očiju „od svoga kamarata”.

-E, volio bih da sam na Čavlinovu mjestu neg da je moja **butum Lika i Krbava!**“ - othukivao je uzburan Dane Desnica, zakrećući oči od svoga kamarata. (86)

Komično-tužni efekat nastaje iz suprotstavljenih duševnih stanja koje Dane nije u stanju u sebi suzbiti. U njemu su izmiješani zaljubljenost i bunt, sa tugom i uzdasima za Draginjom. Tu završava prvi dio priče, sa

utiskom da su životi naših junaka upravo ovdje prelomljeni. K tomu slijedi Danin i Radin stvarni rastanak, usljed preseljavanja Radine familije iz Like u Bosnu, pod Grmeč.

U drugom dijelu priče evociran je samo jedan bitan moment u životu, sada sijedih „dječaka“ - staraca Dane i Rade: oni se ponovo, ali samo jednom susreću, opet slučajno i neočekivano kao pred četrdeset godina:

„Istom jednog jesenjeg popodneva, punog suvog vjetra, perja i oštre graje čavki, **ispili se** pred našom kućom krupna rumena ljudina, sva zarasla u prosijedu kosu, i **našušurene bakenbarde**. Negdje sasvim pozadi čučala mu je na zatiljku crvena lička kapa. Imao je i lički dupli prsluk od plave čohe, ispod koga **su se bahato šepurile široke prtene gaće**. - Ajme meni, ko je ovo? - trže se neka od žena, isprepadana svakakvim u boga ljudima, koje je minuli rat još uvijek izbacivao, kao zamuljene naplavke, na obale i najzabačenijih drumova. Pridošlica samo ratoborno **drmnu svojim širokim gaćama i čuknu na otvorene avlijske vratnice** nekakvom pozamašnom toljagom”. (87)

Kroz cijelu priču tragao sam za razrješenjem prezimena ili nadimka „Drmogaća”. Tek u citiranoj zadnjoj rečenici ušao smo u trag Daninu dičnom nadimku „Drmogaća”. U Čopića su u pravilu nadimci - redom stilemi, pa bi se o njegovim nadimcima takođe mogla jedna stilematska studija sastaviti. Daninu razbarušenu pojavu ispod koje se šepure široke prtene gaće, ne uspijeva Rade prepoznati. Sve dok Dane nije izazvao Radinu uspomenu na „Draginju Kečinu, hajduk curu iz Drenove Uvale”. U tom momentu se sijedom Radi vratila mladost:

„Opet uz djeda novi trnci: otkuda to šapuće mladost, kako li se to prošlost vraća? (...) I okrenu djedov život nazad, pusti se trkom u prošlost, sustižući dvije durašne dječeačine koje grabe uz kameniti put prema osamljenoj kući, ukrivljenoj pod šumom. Tamo se vrti, smijucka i **veselo krekeće onaj ženski vragoder** Draginja Kečina”. (88,89)

Upravo je u buđenju uspomena estetski vrhunac drugoga dijela priče, u zanosu do suza radosnica, koje sijedi Dane i Rade ne mogu suspreći. U njihovu su ganuću neodvojivo srasli radost i tuga, smijeh i suze. To stanje ganuća u kojem je ushićenje sa sjetom sjedinjeno, Čopić je psihološki otkrio i fiksirao u odlučujućem momentu Dane i Rade „kada zaostale suze prosinuše radosnim iskrama”. (89) Ispod naizgled plahe

naravi ovih «gaćonja» otkrivena je njihova nevidljiva i pritajena nježnost. I njihova isposnička povučенost u svoju intimu. Takvu povučенost spontano i kratko iskazuje sijedi Dane, kojem se nije posrećilo oženiti Draginju. Upravo je to razlog „tajne rane Radina pobratima“ od koje će ostati nezaliječen, i usljed koje će ostati samac cijeloga svog života. Nije li to dovoljan stvarni povod kojega je Danu dovodio u gotovo stalni njegov sukob sa svijetom oko sebe? O tomu nam priča izravno ništa ne kazuje, ali je odgovor upravo u navedenom pitanju. Razlog ovoj izvjesnoj „nemuštosti, nedorečenosti“ ili do kraja nedorečenoj psihologiji jest u susprezanju osjećanja u patrijarhalnoj sredini, kakva je ćopićevska. Riječ je o zadržavanju osjećanja za sebe, pogotovu osjećanja intimne naravi kao što je to u Daninom slučaju ljubav.

Izabrani lekseme - stileme, zasebne, ili u sintagmi u priči „Dane Drmogaća“:

samo ždrakaju šta bi se dalo pridići što nije za nebo čvrsto prikovano; bazao je za ovcama; otresiti bojdžija i zlopogleđa; gunda pridošlica i još s drumu zaslađeno prozujti; seljak povlači očima po dvorištu; kako se uprepodobila ko šokačka Gospa; šuri se vrućom varenikom; Dane se uza nj prisošio; on se domisli da grgutne; a šije kroz onu avliju ko svjetlica; čitav osuk svakojakih godina; ispili se pred našom kućom krupna, rumena ljudina, sva zarasla u prosijedu kosu i našušurene bakenbarde; drmnu svojim širokim gaćama i ćuknu na otvorene avlijske vratnice; graknu putnik; djedove oči se zakovaše za pridošlicu; pa će ti se osokoliti; gospodin Govniter (... Hofnieter); ćavka glasno ćvakće o smrti; dvije durašne dječaćine; vragoder Draginja; srući se djed na svog gosta; tužnu i sivu bestragiju; ćupavi šironja; dvije razrakoljene starćine; žacman; plahe naravi; zburado je zavrećao kao da plaši ćavke; durnovito paripće; razgalio i zagrohota; džandarske vucare; prolunjali smo; duhvatio se i zdrpio sa žandarmerijskom patrolom; presenećena školska dječurlija; o žandarmskom stradaniju; svijet sav upustošen i ostudenio; krt kao ledenica; sporim korakom odbavlja.

2.7 Ciklus priča „Nasradin u Bosni“ i „Delija Martin“ (hronološki prvi put objavljene 1939. poslije knjige priča „Pod Grmećom“ 1938) svakako je karakterističan za idejni temelj humaniteta i ćovjekoljublja kojim je prožeto ukupno ćopićevo djelo, a kojim su protkane i priče oba navedena ciklusa. Riječ je o dvojici izuzetnih junaka koji svojim srcem hoće da ispune svijet i život. Dobrotom spram drugog do vlastitog samozaborava, i Nasrudin i Martin nastoje ljude i svijet popraviti. Obojica

njih bore se protiv materijalne bijede, željni su svega na ovom svijetu, a siromaštvom su prikovani za tvrdnu zemlju bosansku. I Martin je kao i Nasrudin vidar ljudske tuge, siromaštva i prozaične svakidašnjice: Martina i Nasrudina ujedinjuje snaga kojom olakšavaju tvrdi život seljaka. Martin najčešće to čini pričom ili u svojoj fantaziji, Nasrudin konkretnom akcijom. Vječita borba sa siromaštvom, koje ljudsko biće ponizuje do animalnosti, etički ujedinjuje Nasrudina i Martina, i siže priča o njima. Pritom je bitna razlika između njih dvojice da je Martin u osnovi fantast koji obitava uglavnom u vlastitom irealnom svijetu. U tom su smislu karakteristične priče: „Sreća Martinove kćeri“ i „Pokojnik na podušju“. Nasrudin je hodža međutim sav od stvarnosti sazdan, u stvarni život ukopan. Nasrudin se naime u cjelosti poistovjetio i srastao sa nevoljama siromaha: njima je uvijek pri ruci, dijeli s njima njihovu materijalnu i životnu bijedu, i iz stanja očaja spasava ih najčešće samoodricanjem. Čopićev Nasrudin nije sanjar ni fantast donkihotskog tipa već čovjek u borbi svakodnevnoga preživljavanja. Nasrudin hoće vascijeli svijet poboljšati, i samo je u toj iluzornoj nakani njegova donkihotska crta.

I Nasrudinu i Martinu je u njihovu karakteru zajednički humanum i čovjekoljublje, donkihotstvo u njihovoj iluziji da je čovjeka moguće poboljšati, promijeniti. U svijetu materijalnom, i Nasradin i Martin ostaju međutim izdani i prevareni. U obojici ima dakle izvjesnoga odsjaja tužno nasmijanog donkihotstva, jer se hrabro i samouvjereno, no u isti mah bezuspješno, bore protiv ljudske materijalne i duhovne bijede. U tom je smislu karakterističan završetak posljednje priče u ciklusu o Nasrudinu „Razgovor sa čovjekom“, sa poantom u kojoj će Nasrudin u narodu ostati zapamćen kao čudak a ne kao dobričina!

Oba ova tužno nasmijana viteza u osnovi svoga karaktera nisu ljudi komosa već tragosa. Sve njihove akcije ostavljaju tužne utiske. Njihova potencijalna komika ili komedijašenje djelovali bi u staništu ljudske nevolje i bijede nesuvislo. Njih obojica dijele život sa težacima, pa bi njihovo eventualno komično djelovanje bilo ne samo alogično stvarnom životu, već apsurdno, gotovo cinično. Njima je do njihove muke i belaja, a ne do smijeha i komedijanja! Njihov je život isuviše grub, da bi mu se u lice moglo serbez smijati! Ni Nasrudinov saputnik Tale Budalina, znan kao komični junak epske pjesme, nije ni smiješan niti bizaran, kakav je inače u junačkoj pjesmi, već i on guta čemer siromašnoga života. Humor i komika nisu dakle stvaralačkom motivikom, tematikom, pa shodno njima ni

logikom, uklopivi u naprijed etičku i idejnu bazu ciklusa priča o Nasrudinu i deliji Martinu, niti u njihove karaktere. Stoga je komičnost nezamjetljiva crta karaktera Ćopićeva Nasrudin-hodže, delije Martina i Tale Budaline u navedenom ciklusu Ćopićevih priča. Potencijalna njihova komičnost je posljedica recepcije usmene tradicije o Nasrudin hodži i Tali Budalini, prvenstveno kod čitatelja Branka Ćopića. A ne svjesnog ili namjernog Ćopićeva nastojanja da ove popularne likove iz usmene tradicije učini komičnim. Ćopić je zapravo ove komične junake usmene priče i pjesme na svoj način transformirao, od njih učinio realistične likove, ili etički uzorite ljude, koji se svim svojim bićem poistovjećeni sa sredinom u kojoj se bore protiv materijalne bijede i čamotinje. Karakter Nasrudina najobjektivnije je u opisu njegove kadune, one koja Nasrudin-hodžu poznaje bolje od njegove majke:

- Čuješ li onoga mog **vilenjaka**. Hoće mi on **da natpametuje i nadmudri vas dunjaluk**, a ovamo mu sve na svijetu ide naopako. Da on ima svoju lijepu pamet, ne bi sad pod starost našo **da se dosti** i skita s onim ludim Talom od Orašca što ga zovu Talom Budalinom. Eno, tek se jučer vratio, a vrag zna đe je čitavo ovo vrijeme bio s njim i šta su radili. Eno, i samar je neđe razvalio. A ljuti se čim ja spomenem čudotvorno vrelo. Veli, sve je to laž i **bapske izmotacije** ... („Na čudotvornom vrelu”, 185).

Priča“U Orlovskoj klisuri“ je po svojem motivu svojevrsni etički i psihološki sumarum Ćopićeva Nasradina kojemu je životni motto pomoći, spasiti čovjeka, u ovom slučaju, ljudstvo u cjelini. Sa navedenom nakanom, jedino je u ovoj priči Nasradin psihološki uporediv donkihотовskoj „glavi u oblacima”. U svim drugim pričama je Nasrudin stvaran i zbiljski čovjek uporediv realističnom Sanča Pansi. U priči je naime Nasradin nagovorio svog „dosta“ Talu Budalinu da ga na dugačkom konopcu spusti u provaliju Orlovske klisure, kako bi u njoj našao „knjigu starostavnu“ i u njoj „nauk za dobro i srećno življenje”. (180) Dospjevši na dno klisure, hodža, međutim, ostaje razočaran:

„Nigdje ništa, samo koščice i perje - ostaci orlove gozbe. A gdje je sveti starac sa mudrom knjigom života? Prazno, svuda prazno, a treba spasavati ..”. (182)

Nasrudin hodža ne bi bio to što jest, da je i nakon ovoga razočarenja, odustao od svoje misije popravljjanja svijeta, spasavanja čovjeka. Uzaman ga njegov dost Tale osvještava, prizemljuje:

- Eh, moj hodža, do šta je tebi. Ne popravi ti ovoga svijeta tako preko noći. Ej, ej, mnogo se Tale naputovao i svašta vidio. A ti si, hodža, predobar čovjek". (181)

Gotovo sve priče o Nasradin-hodži, i veći dio priča o delija Martinu, kao i mnoge priče socijalne i seoske tematike, u svojem sižeu ili u poanti sadrže etičku ili humanu tendencu. Ova je tendenca logički uklopljena u strukturu naracije, u deskripciju, u dijalog, ili u karakter likova. Ali ova tendenca često izbija kao moralitet. Ta je tendenca posebice svojstvena za ciklus priča o Nasradin-hodži. Time je umjetnička autentičnost ovih priča nižega nivoa. Čopićev je Nasrudin naime altruist do samozaborava, idealist bez granica. Takva idealizacija svakako umanjuje umjetničku uvjerljivost ovih priča. Najizrazitija je idealizacija Nasrudin-hodže u pričama „Na granicama”, „Nasradin-hodžina laž”, i „U mlinu”. U ovim pričama Nasrudin dijeli novac sirotinji, hrani siromašne kradući brašno iz svoje kuće od svoje žene (!), blagosilja i liječi „svaku vjeru ... Vlaha, muslimana, Šokca ili Čivuta”.

U Nasrudin-hodži bitno je konstantirati jednu naracijski sasvim bizarnu karakterizaciju kroz narodnosno-pravoslavno poimanje Nasradin-hodže. Nasrudin-hodža naime u nekoliko postupaka ne samo da odstupa od islamske religije, već ju iznevjerava, iskrivljuje. Time Čopićev Nasrudin u bošnjačkomuslimanskoj recepciji dospijeva na skliski rub potencijalnoga ili stvarnoga odiozuma. Ovaj recepcijski odiozum odčitava se ili raspoznaje u logici religioznosti. Religiji i religioznosti suprotstavljenim, apsurdno naslovljenim Čopićevim pričama: „Nevjerni Alahov sluga“ i „Nasradinova laž”. Ni uz jednog vjerskoga službenika, ne samo hodžu, zasigurno ne pristaju navedeni Čopićevi „epiteti“ i naslovi priča. To što hodža u priči „Nevjerni Alahov sluga“ dijeli prosjacima (kršćanima, hrišćanima i muslimanima) teško stečeni novac seljaka muslimana za gradnju džamije, etički nije sporno koliko je u osnovi nerealno, kako u stvarnom životu, tako i u svijetu pripovijedanja. Mada spada u Nasradinovu bizarnost do nivoa nastranosti.

Za naprijed navedeni potencijalni ili stvarni odiozum Nasrudin-hodže u bošnjačkomuslimanskoj recepciji karakteristična je priča „U bunu”. Priča producira psihološku i moralnu provokaciju u muslimansko-bošnjačkoj recepciji. U priči je naime riječ o etičkom sukobu između Nasradina-hodže, hranitelja i branitelja sirotinje, i „Muja i Halila od Kladaše i njegova zloglasna društva”, (192) koje su „okolni begovi, stali

da okupljaju i oružaju svu silu zlikovaca i beskućnika od zla oca i od gore majke”. (161) „Za njima je u kasu jurila četa, ponajviše mladi begovi i ubojice od zanata”. (164)

U priči je riječ o različitom etičkom mjerilu ili osjećanju za pravdu i pravednost između Nasrudin-hodže, koji brani seljake, i Muje Hrnjice, koji zastupa bosanski begovat. Nasrudin brani gladne seljake. Seljaci (hrišćani) su oružjem napali Alagića čardak, da bi iz njega uzeli koševе sa žitom. Braća Hrnjice napadaju i proganjaju seljake. Nasrudin hoće Muji Hrnjici opravdati napad seljaka na žito begova. Njihov napad je po Nasrudinu posljedica „nepravde i nevolje ljudske”. Nasrudin presreće Muju na putu, no od silnog uzbuđenja ponestaje mu snage i riječi, pa ga „zvoljni i srditi ... čuveni kavgadžija i bojac Mujo od Kladuše udari posred tjemena. (...) Nasrudin se bez glasa sruši, a Mujo se okrenu iza sebe, pogleda sve zakrvavljenim zlim očima i kratko osiječe: - Idemo! To mu i treba!“ (164-167)

Navedenom etičkom antagonizmu, i Ćopićevu zauzimanju za pravdu i pravednost, uzrok je u različitom aršinu, mjerilu za osjećanje pravednosti između Nasrudin-hodže i poznatih likova bošnjačke junačke epike, braće Muje i Halila Hrnjice. Ćopić se naime etički zauzima za pravednost po mjeri Nasrudina koji je na strani siromašnih. Ćopić ostaje dosljedan u etički i psihološki negativnoj slici braće Hrnjica, ne samo u navedenoj već i u drugim pričama ovoga ciklusa:

„Drumovima jezdi bijesni Mujo od Kladuše, težak i nemio kao zlo!“ (199)

U svim Ćopićevim pričama braća Hrnjice su etički i psihološki negativni, upravo onakvi kakvim ih je opjevala srpska junačka pjesma, ona koju je Ćopić još kao dijete upio, slušajući je na seoskim sijelima sa svojim Grmečlijama. Da je takva projekcija braće Hrnjica etički i psihološko recepcijski ne samo upitna, već zapravo sasvim suprotna i odiozna u bošnjačkomuslimanskoj usmenoj tradiciji i junačkoj pjesmi, jest općepoznata pojava. Međusobno suprotstavljena srpska i bošnjačkomuslimanska moralno-psihološka recepcija braće Hrnjica u Ćopićevim pričama o Nasrudin-hodži je posljedica međusobno suprotstavljenih mjerila za pravednost i etičnost u dvije navedene zajednice. (Etika u junačkoj epici Srba i Bošnjaka nastajala je na međusobnoj negaciji, na principu: „Dok jednom ne omrkne, drugom ne osvane!“) Mjerila za

pravednost i etiku su u obje sredine naime uvjetovane različitim povijesno-socijalnim, kulturnim i religijskim iskustvom, odnosno nacionalno-konfesionalnom prošlošću. U konfesionalno-nacionalnim (ideološko-političkom) dirigiranim mjerilima za etičnost i pravednost, rijetki su univerzalni principe pravednosti i etičnosti. Vrijednosna mjerila i mjerila pravde i pravednosti koja su usvojena u srpskoj zajednici, nisu i ne moraju biti važeća za bošnjačkomuslimansku zajednicu. Dakako, i obrnuto. Posljedica ovih dvostrukih, poviješću uvjetovanih etičkih mjerila i mjerila pravde i pravednosti, jest potencijalna ili stvarno negativna bošnjačka recepcija braće Hrnjica u Čopićevim pričama. I različita srpska i bošnjačka recepcija ovih Čopićevih priča. Čopićeve Hrnjice opisani su kroz navedeni kršćansko-muslimanski epsko-junački odiozum i antagonizam. Nasrudin-hodža taj antagonizam nastoji premostiti, posebice svojim, ovdje već komentiranim univerzalnim crtama karaktera i etike. Problem recepcijske odioznosti braće Hrnjica (dijelom i Nasrudin hodže) u Čopićevim pričama u bošnjačkoj sredini međutim ostaje.

Pored bitnim dijelom univerzalnog Nasrudinova moraliteta u humanitetu, bitno je u Čopićevim pričama markirati, u zbilji neostvarivo, zbilji protivno, ili u najmanju ruku zbilji neprispodobivo i nerealno hodžino dobrotvorstvo. Treći je sloj karaktera Nasrudina u njegovoj socijalnoj neuklopivosti u muslimansku bošnjačku tradiciju, u njenu religiju i kulturu. U tom smislu iz priča izdvajam nekolicinu argumenata. U priči „Na granicama“ (135-145) Čopić „prekoračuje“ pjesničku slobodu, kada Nasradin-hodžu (!) sa njegovim prijateljem Lovrom uvodi u mehanu - birtiju:

„Kad je Lovro bio već otišao, Nasrudin-hodži se nešto pijano mutilo po glavi i nikako nije mogao da rasplete s kim je to maloprije pio (!) i sirotinjske nevolje pretresao“. (138) U mehani uz Nasrudin-hodžu „načetalo se oko njega besposlena svijeta, pa mu se podruguju i smiju“. (139)

Srbizirani crkvenoslavenizam „načetalo se“ asocira svetački aureol na glavi Nasrudin efendije! Kroz narodnosnu pravoslavizaciju karaktera, Čopić grubo nasrće na muslimanski karakter Nasrudin-hodže:

„Već uveliko pijan (!) posrće Nasradin-hodža po neravnoj kaldrmi i tužno mrmlja u tminu koja sve više osvaja. (139)

Turcizmi u Čopićevim pričama su prilično brojna leksička grupa koja upravo usljed brojnosti zavređuju zasebnu obradu. Posebice u ciklusu

priča „Nasradin-hodža u Bosni”. U tu svrhu iznosim ovdje nekoliko općih zapažanja. Turcizme Ćopić u priče unosi dosljedno njihovu leksičkom obliku u kojem su stoljećima korišteni u usmenoj i u pisanoj tradiciji Bosne. Rijetki su u Ćopića iskrivljeno uneseni turcizmi, oni koji su u srpskopравoslavnoj usmenoj tradiciji iskrivljeni, kao takvi izravno preneseni u priču. U navedene dvije zbirke priča pronašao sam samo takve dvije lekseme: „kindisati“ umjesto uobičajenijeg „kidasati”, i „okario“ umjesto uobičajenijeg „okahario“ - oba leksema u priči “Na granicama”, 138, 139. Turcizmi u Ćopićevim pričama su korišteni uglavnom kao opojmljenice. Rijetki su turcizmi stilemi, pa je to bitan razlog da u mojem radu nisu izdvojeni niti analizirani.

3. Komentar Ćopićeva „Pisma Ziji Dizdareviću” i nekoliko zaključnih misli

U recepciji i u književnoj kritici odavno je među najboljim Ćopićevim prozama prihvaćena ispovijedna proza u formi pisma „Dragi moj Zijo“ - upućena duhovnom subratu, piscu po peru Ziji Dizdareviću (-1942). Riječ je o jednom od možda osjećajno najsublimnijih i najpregnantnijih Ćopićevih tekstova. Istovremeno je to jedan od najrafiniranijih i najnježnijih lirskih tekstova Branka Ćopića uopće. Tekst je prožet surovom zbiljom rata - sastavnicom ljudske povijesti. Da bi se jedan takav tekst - sublimat svjestio, valjalo je u sebi nositi duboku empatiju. I istinski voljeti čovjeka i prijatelja. U ovom slučaju svog Ziju Dizdarevića, suborca partizana, čiji je život tragično prekinut u ustaškom logoru u Jasenovcu 1942.

Bitna je vrijednost Ćopićeva pisma u lirskoj nježnosti, u ustreptalosti duše koja isijava duboko prijateljstvo. Ako u ovom svijetu materijalnom postoji, ili se srećom ostvari prijateljstvo, sa njegovom primarnom kvalitetom u radosti dijeljenja ljubavi bez računa i interesa, onda je ono sažeto upravo u ovom pismu. U njemu se svom prijatelju srce na dlanu nudi. Među hiljadama Ćopićevih stranica ovo pismo je jedinstvena intimna lirski proza koju bi kao školsku lektiru trebalo naizust učiti. Na Balkanu posebice! Brankovo pismo Ziji jedan od najtoplijih, najnježnijih lirskih nekrologa u južnoslavenskim književnostima. U pismu Branko evocira zlatnu paučinu i lirsku maglu Zijinih priča, njima suprotstavlja dželate Zije Dizdarevića, Hasana Kikića, Ivana Gorana Kovačića, koji su odvedeni i ubijeni poput Frederica Garcia Lorke:

„Bio sam skorih dana u Granadi i gledao sa brijega osunčani kameniti labirint njenih ulica i pitao se: na koju su ga stranu odveli? Opet si tada bio pored mene, sasvim blizu i ne znam ko je od nas dvojice šaputao Lorkine riječi pune jeze: Crni su im konji, crne potkovice. Umnožavaju se po svijetu crni konjanici, noćni i dnevni vampiri, a ja sjedim nad svojim rukopisima i pričam o jednoj bašti sljezove boje, o dobrim starcima i zanesenim dječacima. Gnjuram se u dim rata i nalazim surove bojovnike: golobijega srca. Prije nego me odvedu, žurim da ispričam zlatnu bajku o ljudima. Njeno su mi sjeme posijali u srce još u djetinjstvu i ono bez prestanka niče, cvjeta i obnavlja se. Pržile su ga mnoge strahote kroz koje sam prolazio, ali korijen je ostajao, životvoran i neuništiv, i pod sunce ponovo isturao svoju nejačku zelenu klicu, svoj barjak. Rušio se na njega oklop tenkova, a štitio ga i sačuvao prijateljski povijen ljudski dlan”. (10)

U ovim je redovima sublimiran sav Čopićeve rafinman. U njima je moguće odčitati cijelo Čopićevo djelo, sastavljeno u velikom srcu ljubavi prema čovjeku i subratu. U srcu koje daje, troši se, i sve što više se troši, tim više ljubi i voli. U ljubavi jest najprimarnija i najiskonskija suština ljudskoga bića:

„Neka Zijo ... Svak se brani svojim oružjem, a još uvijek nije iskovana sablja koja može sjeći naše mjesečine, nasmijane zore i tužne sutone”. (10) Upravo je u ovom saznanju prijateljstva - međuljudske ljubavi - primarna vrijednost istinske umjetnosti riječi Branka Čopića. One riječi koja u jednoj šaci sublimira smisao i sadržaj našega življenja.

„Provincija u pozadini“ zajednički je intertekstualni imenitelj za nekolicinu klasičnih prozai pisaca o Bosni, u njoj rođenih, izvan Bosne afirmiranih. Navedeni Kikićeve paradoksalni naziv priča istovremeno je i književni leitmotiv u prozama Novaka Simića, Zije Dizdarevića, Zvonimira Šubića, u brojnih savremenih bosanskih pisaca. Njega nalazimo i u Čopićevim pričama, u kojima je provincijalnost i bosanska autohtonost prožeta univerzalnom istinom o čovjeku. U provincijalnosti Bosne jedan je socijalni i psihološki razlog relativno ograničene i ponavljajuće motivike u prozama navedenih pisaca i u samoga Čopića. Navedeni su pisci motivima ostali vezani uglavnom za seosku sredinu i kulturu, koje su same po sebi monotone. Komika je međutim u Čopićevim pričama kremen ili plamen koji njegove priče čini izuzetnim i u toj i takvoj „provinciji u pozadini”. Komika je bila i ostatak zaloga vrijednosti Čopićevih priča u južnoslavenskim književnostima. Humor i komika jesu razlog da se

Ćopićevim pričama treba s vremena na vrijeme vraćati. Da se sa njima doživi ne samo radost življenja, već život u svoj njegovoj kompleksnosti i začudnosti. Jer malo je pisaca uopće, u južnoslavenskoj književnosti posebno, koji se odprve zavole, i kojima se rado vraćate kao Ćopiću. Mnoge priče osvajaju vas nenametljivo da se Branko Ćopić ne treba voliti: on se sam voli. Ako učitelji i roditelji hoće uvesti djecu u svijet knjige, u taj svijet kojemu će se i kasnije zreli i sijedi vraćati, neka počnu sa komičnim pričama Branka Ćopića.

Ovu studiju sam započeo kritikom Ćopićeve kritike. Njome ću rad završiti bitno dopunjenom argumentacijom. Književna kritika naime ima smisla ako su njena riječ, aura i ugođaj koji sobom stvara, izrasli, srasli, i ponovo se vratili svojem izvoru - ušću književnoga teksta. Ako kritička riječ opstoji u duhovno-duševnom «zagrljaju» sa djelom, ako su spojeni srodnim sensibilitetom i stvaralačkim transom. Upravo sam o nedostatku takve kritike o Ćopićevu stvaralaštvu progovorio na početku moje studije. O nedostatku one kritičke riječi koja će cijelim izričajem biti i ostati užiljena u stvaralačkoj osi djela, u vlastitoj opčinjenosti tekstem, u prožetosti djelom kojeg analizira. Jedino tako kritika može ostvariti ideal „pobratimstva lica u svemiru”. U izvjesnoj mjeri nadograditi i samo djelo kao „čedo“ vlastite ekspertize.

Pretpostavka takvoj racionalno-emocionalnoj simbiozi jest ne samo empatija kritičara već i njegova kontinuirana duhovnoosjećajna uronjenost u djelo, do nivoa totalne sraslosti kritičara sa habitusom djela. Mojom sam studijom nastojao biti damarom, žilom kucavicom duha, svijesti i osjećanja književnoga svijeta Branka Ćopića. Onog njegova stilematskoga dijela koji se ostvaruje na fonu rijetke, Bogom dane kvalitete humora i komičnosti. I onog tipa komičnosti kojeg produciraju karakteristični stilemi bosnizmi.

Studija je sastavljena u Bochumu u SR Njemačkoj usred srpanjskih vrućina 2006. u kojima me osvježavala Ćopićeva pripovjedačka riječ.

Zusammenfassung

Der Humor und die Komik von dem Erzähler Branko Copic sind von solchem Qualität und Reiz, dass sie uns alleine mit der künstlerischen Faszination überzeugen. Die entscheidende Kraft dieser Faszination ist der Humor.

Die Erzeugung der Kunst des Humors liegt auf dem einzigartigen Stil und Lexik von Branko Copic, der in uns komische Eindrücke und Gefühle produzieren. Diese Lexik betrachte und beschreibe ich als „Bosnismen.“ Die Bosnismen sind charakteristische bosnische Lexeme bzw. Stileme, die Branko Copic in seiner Kindheit unter den Grmec-Gebirge kennengelernt hatte. Und die er auch in seinen Erzählungen eingesetzt hatte. Diese Bosnismen sind nach ihrer Herkunft überwiegend aus der volksmündlicher Sprachtradition der Bosnier von allen drei Nationen diachronisch und synchronisch benutzt. Und dadurch sind die in die Erzählungen Copic gelangt. Es gibt sehr seltene Bosnismen deren Copic selbst geformt hat. Der große Teil dieser Bosnismen in den Erzählungen Copic leben auch heute überwiegend in der mündlichen Sprache der Bosniaken, Serben und Kroaten in Bosnien und Herzegowina, wird aber auch teilweise in der serbischen und sehr seltener in der kroatischen Sprache (in dem Lika-Gebiet) benutzt. In dieser Studie werden ästhetische, stilistische und komische Wirkungen und Eindrücke von Bosnismen analysiert. Die Analyse ist auf den anthologisch ausgewählten Erzählungen basiert. Die komische Wirkung der Bosnismen bei der Produktion des Humors ist auf der Basis der einzelnen Interpretationen von mehreren Erzählungen verwirklicht.

**Izabrana literatura o stvaralaštvu Branka Ćopića poredana po njenoj
kritičkoknjiževnoj kvaliteti**

1975: Delije na Bihaću. Kritika o djelu Branka Ćopića. U: Sabrana djela Branka Ćopića. Knjiga 14. Sarajevo. (U ovu je knjigu uneseno petnaest studija o djelu Branka Ćopića. Među ovim studijama su po mojoj ocjeni najkvalitetnije studije Boška Novakovića, Borislava Mihajlovića i Milovana Danojlića).

1982: Marjanović Voja, Pripovedačka proza Branka Ćopića. Sarajevo.

1966: Marković Ž. Slobodan, Branko Ćopić. Beograd.

1964: Novaković Boško, Na međuprostoru tragike i humora. Novi Sad - Beograd.

1969: Tahmišić Husein, Na stazama djetinjstva. Sarajevo.

1972: Tutnjević Staniša, Radi svoga razgovora. (Ogledi o pripovjedačima Bosne). Sarajevo.

1970: Popović Radovan, Književni razgovori. Sarajevo.

1959: Olujčić Grozdana, Pisci o sebi. Beograd.

1963: Hromadžić Ahmed, Dječiji pisci o sebi. Sarajevo.

1967: Crnković Milan, Dječija književnost. Rijeka.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

Univerzitet Crne Gore

UDK 821.111(73).09-31

PREVAZILAŽENJE ŽANROVSKIH GRANICA: MELVILOV TOMO KAO JUNAK ROMANSE¹

U ovom radu autorka ukazuje na mogućnost razumijevanja kompleksnog procesa karakterizacije kroz žanrovsku predvidljivost lika o kojoj su pisali neki naratolozi. Na ovaj proces ukazuje se kroz analizu lika Toma, glavnog junaka romana Tajpi, ili kratak osvrt na život u Polineziji, američkog pisca Hermana Melvila, koji se u kontekstu ovoga rada tretira kao junak romanse.

Rijetko kada je američki pisac Herman Melvil² eksplicitno izražavao svoje stavove o književno-teorijskim pitanjima. Tek ponegdje ostali su tragovi: u pismima upućenim Hotornu i izdavačima s obje strane Atlantika; prepiska sa Hotornom bila je najintenzivnija u vrijeme kada je ovaj pisac tragao za svojom poetikom, intenzivno razmišljao o stilu i

---

¹ Ovaj rad u teorijskom smislu zasnovan je na naratološkim studijama u kojima se razmatra mogućnost žanrovske predvidljivosti lika. Posebno pominjemo studiju Mike Bal *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja*, u kojoj Balova navodi kako žanr ima ulogu u predvidljivosti lika: „Promene čiji je subjekat žanr, pod uticajem su igre između pobuđivanja, zadovoljavanja i uskraćivanja očekivanja. Što je jača determinacija, to je jače i pomeranje napetosti pitanja o ishodu, u smeru pitanja da li lik uvida svoje vlastite determinante i/ili ih može napustiti“, piše Balova. Kristofer Sten pisao je o ovoj problematici kod Melvila, pa se ovaj rad oslanja na ključne postavke iz te studije. Kako je u pitanju veliki broj citata i parafraza iz Stenove studije o Melvilu i poetici romana, u ovom radu oni su navedeni uz odobrenje autora.

² Herman Melvil (1819-1891) jedan je od najznačajnijih predstavnika romantizma u američkoj književnosti. Objavljivao je romane, pripovijetke i poeziju. Na našem govornom području najpoznatiji je kao autor romana *Mobi Dik* i *Bili Bad*. Reafirmaciju njegovog književnog djela započela je grupa kritičara tokom dvadesetih godina prošlog vijeka.

gradio svoj književni praxis. Refleksije o književno-teorijskim pitanjima zabilježene su i književnoj periodici toga vremena, ali i u književnom tekstu, skrivene u metaforičnom jeziku, slikovitom i beskrajno izražajno bogatom. Na samom početku jednog od romana, Melvil je suzio opseg svog književno-teorijskog interesovanja i zadržao se na romanu kao književnoj vrsti koja, kako je rekao Eichenbaum, sadrži sistem jednačina s mnogo nepoznanica. Jedna od nepoznanica je lik koji, prema riječima teoretičara, može predstavljati projekciju pripovjedačeve intelektualne i duhovne inspiracije i sintezu manjeg ili većeg broja originalnih likova do tada poznatih u piščevom iskustvu. Kao rijetku karakteristiku ovog elementa u strukturi književnog djela pripovjedač navodi originalnost:

Kada su u pitanju originalni likovi zahvalni čitalac dobro treba da zapamti dan kada se susreo sa nekim od njih. Istina, čujemo ponekad o piscu koji kada završi neko svoje djelo, misli da je stvorio takav lik; možda je to moguće. Ali, teško da oni mogu biti originalni na način na koji je to Hamlet, Don Kihot, ili Miltonova Satana. Oni su novi, jedinstveni, očaravajući, upečatljivi, ili sve to odjednom. Štaviše, oni su, kako se to kaže, čudni likovi; ali, zbog toga nisu originalniji od onoga što nazivamo genijem-čudakom. Ako su originalni, odakle dolaze? Ili, gdje ih romansijer nalazi?³

Bez obzira na napore autora, u gotovo svakom od likova preovladava nešto lokalno, nešto od doba kome pisac pripada, kao i nešto lično, ono autobiografsko koje po Sartru djeluje podmuklo, odvraća nam pažnju od primarnog i zaokuplja je onim što je nebitno, privatno i nije predmet nauke o književnosti. Sve što o književno-teorijskim pitanjima dalje slijedi u tekstu ovog romana teže je dokučivo i isključivo implicitno. Takvi su i navodi u pismima gdje ovaj pisac svoju argumentaciju rijetko izvodi iz okvira autobiografskog. No, sva priča o književno-teorijskim

---

³ "As for original characters in fiction, a grateful reader will, on meeting with one, keep the anniversary of that day. True, we sometimes hear of an author who, at one creation, produces some two or three score such characters; it may be possible. But they can hardly be original in the sense that Hamlet is, or Don Quixote, or Milton's Satan. That is to say, they are not, in a thorough sense, original at all. They are novel, or singular, or striking, or captivating, or all four at once. More likely, they are what are called odd characters; but for that, are no more original, than what is called an odd genius, in his way, is. But, if original, whence came they? Or where did the novelist pick them." Herman Melville, *The Confidence-Man: His Masquerade*, Evanston, IL, Northwestern UP/Newberry Library, 1970, p. 1097.

opservacijama ovog pisca može se svesti na poznate riječi H. L. Borhesa: literatura uzima od literature, svaki pisac stvara svoje prethodnike.

Mnogi kritičari složili su se u konstataciji da je sve od *Tajpija* do *Pijera* Melvilova proza autobiografskog karaktera, i da je u njoj dominantno buđenje svijesti mladog protagoniste dok prolazi kroz čudesne zemlje i nepoznate društvene i psihološke miljee. U *Tajpiju*, u kome se nazire nukleus svih budućih junaka romana koje će Melvil objaviti, a posebno u *Omuu* i *Mardiju*, kretanje mladog junaka kroz egzotične ostrvske kulture Južnih mora karakteriše prijetnja apsorbcijom i brisanjem identiteta, i on mora da se bori da samoga sebe ponovo potvrdi ili će u potpunosti biti izgubljen. U *Redburnu* i *Bijeloj jakni* strukturiranje teksta u generalnoj je relaciji sa otkrivanjem i zadržavanjem sopstvenog *ja* u nizu nepoznatih i neprijateljski nastrojenih radnih sredina, u koje su uključeni trgovački brod, vojni brod, i brod za kitolov, gdje junak biva okružen visokomimentičkim likovima čije postojanje od autora iziskuje posebne proseedee i postupke u procesu karakterizacije: cinični Džekson, autokratski nastrojen kapetan Klaret, i demonski kapetan Ahab nešto kasnije u romanu *Mobi-Dik*, junaci koji djeluju u prostorima koji predstavljaju značajan strukturalni princip Melvilovih romana.

Ali, u gotovo svim romanima, Melvilovi protagonisti se vraćaju unazad kao da su iznenađeni rezultatom svog pogleda u „drugo *ja*“, ili novom svijješću o nekom svom ranijem *ja*. Oni prihvataju bit svog identiteta, iako je taj identitet nepovratno promijenjen ili proširen iskustvom. Kroz taj segment tekst romana pokazuje „otpor“ očekivanom unutrašnjem strukturalnom prilagođavanju postojećem modelu određenog žanra. Samo tragična figura, kao što je Taji, junak romana *Mardi*, koji se vremenom razvio u duboko konfliktnu osobu, nesposoban je za integraciju starog i novog *ja*. Konflikt između starog i novog *ja* predstavlja „strukturalni ‘generator’ novonastajuće strukture”⁴. Za njega postoji samo bekrajno mučenje zbog samopodijeljenosti ili samoubistvo kao mogući izlaz, zaključili su mnogi kritičari.

Problem samospoznaje zauzima centralno mjesto u prozi ovoga autora, ne samo zbog toga što je u njoj dominantno pripovijedanje o iskustvima mladog čovjeka, već i zato što je duboko samosvjesna i moderna, i bavi se životom koji definišu promjene i smrt tradicionalnog

⁴ Tihomir Brajović, *Poetika žanra*, Beograd, Narodna knjiga/Alfa, 1995, str. 79.

načina mišljenja. U studiji o poetici ovog američkog pisca Kristofer Sten navodi da je Melvil svojim književnim tekstovima inicirao pitanje dislokacije i egzila koje karakterišu iznenadna izgnanstva uslovljena snažnim porodičnim, kulturnim, i istorijskim pritiscima i konsekvantne krize identiteta do kojih neizostavno dovodi takva dislokacija i otuđenje. U romanima ranog perioda Melvil se bavi ovom temom ili njenim varijacijama i ona predstavlja principijelno novatorstvo u književnim tekstovima toga vremena. Kao veliki pisci moderne, Konrad i Džojls, „Melvil je do rezultata stizao kroz lično iskustvo, kroz rastanak sa domom i rodnom zemljom, i četiri godine lutanja kopnima i morima koje je uslijedilo nakon njegove nemogućnosti da nađe stalni posao u Nju Jorku tokom ekonomske krize tridesetih godina devetnaestog vijeka”⁵.

Pitanje građenja identiteta je univerzalni fenomen, karakterističan za sva vremena i prostore i ima važno, često centralno mjesto u istoriji romana. Ali, kako navode kritičari, Melvilovo interesovanje za ovu problematiku kulminiralo je kroz poseban vid opsesije, što je takođe, samo po sebi, simptomatično za modernističko iskustvo: preokupacija identitetom je suštinski modernistička, jer problemi koji je izazivaju, problemi frustracije, straha, i razočaranja, prouzrokovani su intenzivnim psihološkim potrebama, i posebno akutni u društvima koja karakterišu stalne trzavice. Sten navodi da Melvil ipak nije bio toliko moderan da anticipira tezu dekonstrukturalista da biće ne postoji ili da je lični identitet iluzija.

Iz razloga što Melvilove priče počinju in medias res, njegovi likovi, čak i oni mlađi, već su prilično formirani u momentu kada se po prvi put pojave u tekstu. Ova komponenta varijantnog žanrovskog obilježja izdvaja se, osamostaljuje i dobija naglašenu funkciju u strukturi njegovih ranih romana. Samo u *Redburnu* dolazi do odstupanja od takvog književnog praxisa: distinktivnu funkciju dobijaju momenti deskripcije u razvoju glavnih likova. Pa ipak, uprkos relativno dobro formiranom identitetu likova, Melvil je identitet shvatao kao relativno promjenljivu kategoriju: smjenjivanje raznih uloga kao i mogućnost izvjesnih modifikacija moguće

---

⁵ “[...] Melville came to his subject as the result of personal experience, in the break from his home and country and the four years of wandering on land and sea that followed his failure, while still in his teens, to find regular work in New York during the economic depression of the late 1830s.” Cristopher Sten, *The Weaver-God, he Weaves: Melville and the Poetics of the Novel*, Kent, Ohio, The Kent State University Press, 1996. p. 15

su u slučaju likova koje je gradio. Nove dimenzije bića mogu se dodavati starim što je složen proces koji u tekstu generiše pojavu strukturne binarnosti tj. okvirne priče koja posjeduje svoju sopstvenu autonomnost, kao u *Redburnu* gdje glavni junak postaje vješt mornar zaljubljen u more, a da se pri tom esencijalni momenti njegovog prvobitnog identiteta ne modifikuju. Novi stavovi anticipiraju razvoj bića, kao u *Tajpiju* kada Tomo počinje da osjeća simpatiju prema ostrvljanima za koje je prvobitno mislio da će ga pojesti, ističe Sten.

On dalje navodi da se tokom pisanja *Bijele jakne* Melvilova koncepcija identiteta dramatično promijenila od socijalnog i psihološkog fenomena, na koje nailazimo u pisanju Eriksona ili Frojda, do duhovnog, na koji možemo naići u djelu Dantea ili Avgustina. Ova promjena evidentna je u momenatu kada Melvil opisuje kako dolazi do uništenja identiteta mladog junaka kada ga pozivaju na raport zbog neodgovornosti i kada mu prijete bičevanjem. Taj momenat ključan je za naše razumijevanje junakove kasnije borbe da se oslobodi bijele jakne nakon pada u more. Sten navodi da je kroz instinktivan osjećaj sramote i otpor autoritetu „dramatizovan ‘Ur-identitet,’ iza društvene i psihološke dimenzije identiteta, zapanjujuća sposobnost ili nevjerovatna moć koja stoji u osnovi svakodnevnih sposobnosti i proteklih iskustava za koja se obično misli da definišu individuu. ‘Ur-identitet’ je duhovan zbog svoje beskrajnosti, za razliku od Ega koji je konačan, kao što će Melvil kasnije prikazati gradeći Ahaba, koji je predodređen da umre”⁶.

Uobličavajući okvire priče o Polinezijskim avanturama, Melvil je, pišući *Tajpi: Kratak pogled na život u Polineziji* (1846), vršio slobodnu asimilaciju materijala iz konvencija fiktivne romanse, i te konvencije, iako ih rijetko možemo biti sasvim svjesni, potenciraju se kroz narativnu površinu ovog teksta. Riječ je o nekim od atributa ovog žanra koji je podvrgnut piščevim asimilacijama. Detalji Melvilove priče o boravku na jednom ostrvu u Južnim morima, svakako su bili novi i egzotični za čitaoce, ali forme u koje ih je zaodjenuo, kako bi povećao zainteresovanost

---

⁶ “ [...] dramatizes in the young hero’s instinctive outrage and resistance to authority is that there is an “Ur-identity” behind the social and psychological dimension of identity, an immense capacity or energizing power that underlies the quotidian capacities and past experiences usually thought to define an individual. This Ur-identity is spiritual in that it is limitless, or virtually so—all powers and eternal-unlike the Ego, which is finite, and as Melville would soon demonstrate in the example of Ahab, doomed to die.” Sten, *op. cit.* p. 17.

i izazvao napetost, poznate su i čine čitavu priču donekle artificijelnom i nevjerovatnom. U to vrijeme, navode Melvilovi biografi, on nije bio iskusan pisac, ali je bio eklektički čitalac, imao je sluha za horizont očekivanja i bio je nadaren stilista, sa talentom za pažljivo iščitavanje rada drugih onda kada bi osjetio da mogu poslužiti njegovim ambicioznim planovima. Ali, evidentno je kroz praćenje kritičke recepcije njegovog djela, da nijesu primijetili da je pozajmljivao, ne samo iz pojedinačnih djela uglavnom dokumentarnog karaktera kao što su putopisi, antropološke studije, i slično, već i iz književne proze, slobodno preuzimajući oblike i konvencije, i u isto vrijeme modifikujući ih na sebi svojstven način, o čemu je pisala Meri Berko Edwards u studiji *Melvil i njegovi izvori*.

Čitajući prvi roman ovog pisca otkrivamo da je na početku Melvilov senzibilitet bio tradicionalan, amaterski, sasvim u skladu sa ukusom čitalačke publike tog doba i da je u skladu sa takvim književnim praxisom gradio i likove. Ali, mi takođe otkrivamo da je njegova mašta bila živa, sposobna da na originalan način izmijeni konvencije romanse, kako kroz dijahronijski ili vertikalni uvid u žanrovsko polje, tako i u sinhronijski kontekst „koji omogućava ‘horizontalni’ uvid, pogled u širinu žanra,”⁷ kako bi odgovarala okolnostima njegovog ličnog iskustva u Polineziji. Problematičan je u ovom slučaju sam termin romana⁸. U različitim izvorima saznajemo da je originalno korišten da opiše stare francuske priče u stilu

---

⁷ Brajović, *op. cit.* str. 105.

⁸ O romansi kao žanru pisali su, između ostalih, Robert Skols i Robert Kelog u studiji *Priroda pripovijesti (The Nature of Narrative)*, koja je objavljena 1966. godine. Nakon detaljne geneze žanra, oni navode kako su elementi romanse veoma stilizovani. Obično je u pitanju mladi par koji zbog niza prepreka na koje nailazi ne može da uživa u ostvarenoj ljubavi. Slijedi faza separacije, ali i vjerovanje da će se na kraju ujediniti u braku, uprkos svim problemima sa kojima se suočavaju. Postoje izuzeci, navode autori, u smislu junaka koji ne ostaje potpuno čedan, ili autora koji u formalnom smislu prave odstupanja. Ipak, jedinstven je stav prema kome su u tipičnoj romansi ljudska bića izuzetno privlačna, i obično veoma čedna uprkos izuzetnim pritiscima na koja nailaze. Čednost je najvažnija vrlina u romansi i u ovim pričama takve je likove nemoguće uništiti uprkos svim nevoljama koje im se nađu na putu. U romansi dominiraju fiktionalni elementi i ne postoji pokušaj da se stvori iluzija istoričnosti ili prezentacija momenata iz svakodnevnog života. Naglasak je na zapletu, dok likovi imaju karakteristiku ljudskih, a ne božanskih bića. Poput istoričara, autori romansi “pročišćavaju” otvorenu formu mita, ali zadržavaju, nesvjesno možda, određene mitske elemente u narativnoj artikulaciji. Ali, kroz direktno i svjesno suprotstavljanje istorijskoj slici oni uživaju u slobodi fiktivnosti koja im omogućava uvođenje prijatnih i iznenađujućih događaja i prepreka bez obzira na njihovu vjerovatnost i bez uvođenja karakteristika koje se dovode u vezu sa stvarnim svijetom.

u kojima su prikazivana djela junaka-vitezova, kao u *Romanu o ruži*. Ali, već u sedamnaestom vijeku značenje se donekle promijenilo i navodimo da je u pitanju „ekstravagantna proza i divlje, nemoralno pretjerivanje. Na razliku između romanse i romana uglavnom se ne ukazuje na način na koji je ukazivao američki pisac Hotorn, ali poznato je da je u romansi dozvoljen određen nivo imaginativne širine prema obliku i materijalu, a koji zbog težnje za vjerodostojnošću u romanu nije moguće ostvariti”⁹.

U jednoj od najuticajnijih studija objavljenih o ovom žanru, a koju Sten precizno citira u svojoj studiji, Nortrop Fraj¹⁰ opaža da su konvencije romanse ostale iznenađujuće stabilne od momenta kada su se prvi put pojavile u kasnom periodu klasične Grčke. U drevnim romansama, a i onim modernijeg datuma, okosnicu priče predstavlja misteriozno rođenje junaka, brodolom koji doživljava, napad gusara, boravak na začaranim ostrvima, gubitak i ponovno otkrivanje sopstvenog identiteta, kao i eventualni brak sa junakinjom. Nijesu svi motivi inkorporirani u strukturu svih romansi, niti su oživotvoreni na svim stranicama ovog Melvilovog romana. Kliširani početak o misterioznom rođenju junaka izostavljen je u ovom romanu, na početnom terminalu sižejnog kretanja izostavljen je i brodolom kao i napad gusara. Ali, bazična struktura je ista i ima efekat da potencijalnog čitaoca drži u neizvjesnosti. U *Tajpiju* junak sam kreće na put u neizvjesnost, bez ikakve prisile. Kada ne osjeća prijetnju od kanibalizma plemena u kojem boravi, junaka nadvlada blaženstvo koje kulminira u težnju za potpunom asimilacijom sa plemenom Tajpija. Okružen zadovoljstvom ili zaplašen bolom, Melvilov junak, kao i junaci standardne romanse, dolazi u situaciju da ugrozi sopstveni identitet, od početka iskušenja pa sve do njegovog kraja, što je, prema Stenu, centralna tema romana

Prijetnje po identitet glavnog junaka afirmišu se kroz scene seksa i nasilja. U perceptivnosti romanse kao žanra kod široke čitalačke publike oduvijek je značajnu funkciju imalo prisustvo slobodne i lake igre seksa; Sten navodi da su u romanu ove teme tretirane sa dozom suptilnosti,

⁹ “[...] a wild or wanton exaggeration; a picturesque falsehood. Clearly they did not have in mind the now-well-known distinction between romance and novel that Hawthorne was to make, according to which romance is thought to permit a degree of imaginative ‘latitude, as to its fashion and material,’ that the novel, with its concern for verisimilitude, could not accommodate.” Sten, *op. cit.* p. 23.

¹⁰ Frye Northrop: *The Secular Scripture: A Study in the Structure of Romance*, Harvard University Press, Cambridge 1976.

uz mogućnost tek “kratakog pogleda”, obećanog u podnaslovu knjige, iako pripovjedačeve avanture s vremena na vrijeme kao da prijete da prerastu u ekstremnu agresiju ili seksualno divljanje. Funkciju afirmacije ovih senzacionalnih tema u romanu vrše uglavnom sporedne ličnosti, predstavnici južnomorskih kultura u kojima se glavni junak obreo.

Strateški smještena u drugo poglavlje, kao rano obećanje još uzbudljivijih događaja koji treba da uslijede, je scena orgije na brodu *Doli* kada grupa nagih djevojaka pliva ka brodu da pozdravi posadu. Na suprotnoj strani narativnog okvira je i velika scena orgije kojom se završava ovaj roman, a koja se pokazuje kao svojevrsan fragmenat, “isječak iz opšte slike svijeta”, koji pretpostavlja postojanje mnogih drugih fragmenata, koji su takođe stavljeni u funkciju dopunjavanja, usložnjavanja, i obogaćivanja prostora koji nam se prikazuje. U ovom slučaju, posade dva broda okupile su se sa stotinu urođenika s okolnih ostrva da proslave, tokom perioda od deset dana kada je havajski kralj suspendovao sve zakone, izvođenjem radnji isuviše užasnih da bi se pominjale. To su momenti kada Melvilov svijet izgleda kao kaos, kao nekakav konglomerat raznorodnih materijala i različitih principa oblikovanja. Pominje se Fajavej, božanstvena nimfeta, „[...] koja predstavlja prvu u redu junakinja koje će kulminirati u Nabokovljevoj *Loliti*, koje su slavljene od strane svojih kreatora zbog tek rascvale ljepote i razvijene seksualne zrelosti”¹¹. Fajavej nije jedini ženski lik u ovom romanu. Pored kraljice ostrva koja zadiže suknju kako bi pokazala tetovaže jednom starom mornaru na kraju prvog poglavlja, tu su i brojne grupe nagih djevojaka koje se povremeno pojavljuju na sceni. Pojavljuje se i čitav niz mladih sirena koje opsjedaju brod i prisiljavaju posadu da gleda dok one sa neskrivenim žarom izvode markiške plesove. Ženski likovi stavljeni su u funkciju kao objekti autorove riječi, a ne, kako je to naveo Bahtin, kao subjekti sopstvene koja nešto samostalno znači. Čitav aglomerat ženskih likova lišen je kompleksnosti, razvojnosti i unutrašnjeg života i u funkciji različitih indikatora raspoređen je duž narativnog teksta. Pojavljuje se povremeno na sceni i jedna grupa urođenika koja prati Toma svaki put kada ode da se okupa u obližnjem potoku i, ukoliko prihvatimo navode iz već citirane studije o žanru iz pera Tihomira Brajovića, možemo napisati da prema Hempferu, na koga se u ovoj knjizi autor poziva, oni

---

¹¹ “[...] is one of the earliest in a long line of pubescent heroines, culminating in Nabokov’s *Lolita*, who have been celebrated by their male creators for their budding beauty and sexual precocity.” Sten, *op. cit.* p. 25.

imaju dvojaku funkciju: u balansiranju odnosa između forme i sadržaja i određivanju temporalne i spatijalne konzistentnosti ovoga romana čija gradativna funkcija je u stalnom pojačavanjem estetskih utisaka koji utiču na napetost pažnje potencijalnog recipijenta.

Na grupu ženskih likova nailazimo i na fešti Kalabeses. Prikazane u gala kostimima s ogrlicama od bijelog cvijeća kao jedinim ukrasom, one su i u ovom momentu priče lišene psihološke specifikacije i ukazivanja na individualne osobenosti i stavljene u funkciju samo kao okvirna stilizacija opšte teme i zapažanja junaka. Oko struka nosile su kratke tunike, a neke od njih izabrale su da tom kostimu dodaju i jednostavan ogrtač od istog materijala. Jezik i slike ovih deskriptivnih pasaža Melvil često upotpunjuje i komentarom o ljepoti golih tijela urođenika, posebno ženskih. On objašnjava kako se urođenici oblače ili kako mažu svoja tijela mirišljivim uljima, kako izgledaju dok šetaju kroz šumu, razgovaraju u selu, ili se bučno vesele: „selekcijom i slobodnim kombinovanjem tih pojedinosti”¹² autor nerijetko obezbjeđuje umjetnički naboj u tekstu i na taj način deskriptivni pasaži „postaju posrednici metaforizacije njegovih opažaja, sredstva pomoću kojih on projicira svoj doživljaj života u jedinstveni duhovni svet umetničkog dela, odnosno način na koji taj doživljaj dobija svoje prirodno fizičke obrise i utemeljenja”¹³. Česte su i digresije kontekstualne prirode koje utiču na semantički kvalitet ovoga teksta i inkorporiraju ranije opservacije putnika kroz južnomorske krajeve.

Sten navodi da je stepen do koga je Melvil eksploatisao temu nasilja u *Tajpiju* problematičniji. Surova reputacija plemena Tajpi figurira dualistički, dinamički i statički, u cilju pokretanja radnje i opisivanja opšte situacije koju je pripovjedač-junak zatekao na ostrvu, ali ima funkciju i u obezbjeđivanju određene doze napetosti jer direktno utiče na sudbinu junaka i potencijalnu degradaciju njegovog opšteg stanja. No, dijapazon intenziteta njenog izražavanja gradativan je u svojoj biti, a diskurs junaka o ovom konceptu metaforičan je pa tako i slikovitiji, izražajniji i uzbudljiviji. Kasnije u priči, nakon što narativna tenzija oko sudbine glavnog junaka biva podređena drugim tekstualnim manifestacijama, junak zauzima pozu manje zainteresovanog antropologa i pokušava da sa rezervom prihvati vrlo konkretne i minuciozne priče o kanibalizmu urođenika, modifikujući pritom i diskurs u skladu sa popularnim napisima iz devetnaestog vijeka.

¹² *Rečnik književnih termina*, op. cit. str. 509.

¹³ *Ibid*, str. 510.

Korpus takvih izvještaja ironijskih je premisa, ali i usmjeren ka realizaciji realističke estetičke vrijednosti. U jednom momentu u romanu koji poprima gotovo katarzičan kvalitet, u skladu sa aristotelovskim viđenjem prema kome “katarza ne izaziva strasti već ih i prečišćava svojim opisivanjem uzroka i načina”¹⁴ junak pripovijeda o nesretnim putnicima koji su bili privučeni u romantički idealizovane luke, udareni po glavi neobičnim buzdovanima i posluženi bez ikakvih dodataka. U tom momentu, zauzimajući stav nešto manje radikalno od prethodno navedenog, junak, surovo realističan u odnosu na fon horizonta očekivanja tadašnjih čitalaca, objašnjava da je kanibalizam do određenog, umjerenog nivoa praktikovan među nekoliko primitivnih plemena na Pacifiku. Da li se u ova plemena ubrajaju i Tajpiji iz Melvilove priče, pripovjedač ne navodi.

Sten navodi da funkciju potencijalne žrtve u romanu ima mlada djevojka, a ne mladić kao što je to u ovom romanu slučaj. No, gradeći mladog junaka na fonu sličnosti sa potencijalnom junakinjom, autor potencira neposrednu sličnost prekidanjem okvira u koji smješta svoju priču, dok karakterološki skup njegovih etičkih, intelektualnih i emotivnih svojstava ostaje isti. Kao mladi Amerikanac, pripadnik obrazovanog sloja, on je čedan, pun vrlina i profinjen, baš kao i junakinja romanse. Opsjednut je težnjom da očuva svoj moralni dignitet uprkos raznim opasnostima i čulnim izazovima. Naravno, ističe Sten, junak ovog romana nije u situaciji u kojoj se obično nalazi mlada dama u nevolji: kreativne korekcije prouzrokovane su nužnošću transformacije koja je neizostavno dovela do modifikacije najbitnijih kompozicijskih, stilskih i jezičkih osobnosti teksta.

U namjeri da na najrealističniji način na polinezijsku scenu postavi romanu o zatočeništvu uz variranje kanonizovanih tematsko-strukturalnih elemenata, Melvil je svog junaka postavio u specifične situacije kako bi postigao standardne efekte forme. Strah od tetoviranja i strah od napastovanja obojeni su egzotičnom bojom polinezijskih običaja. Taj strah je imao isti zastrašujući potencijal, jer je ugrožavao identitet centralne ličnosti.

Strah od napastovanja standardna je karakteristika romanse jer sama po sebi obezbjeđuje predvidljivu voajerističku fascinaciju svim

---

¹⁴ *Rečnik književnih termina, op. cit. str. 320.*

zabranjenim stvarima. Ali, u romansama postoji ozbiljna strana ovog motiva koja se odnosi na razvoj lika i na potrebu proze da afirmiše one vrijednosti koje definišu ideale čednosti i sreće. Kada junakinja romanse dođe u situaciju da bude pod pritiskom okolnosti koje su 'gore od smrti,' ona dobija priliku da izrazi te osobine svoječnosti - čast, hrabrost, moralnu čvrstinu, poštenje i strpljenje, ako ne istinski stoicizam - koje romansa treba da prenese na čitaoca.¹⁵

Generalno, bez obzira na mogućnost generičke diferencijacije prema različitim kriterijumima u skladu sa varijantnim vremenskim određivanjem žanrovskih atributa, junakinju romanse prikazujemo u naporima da ostvari svoj ameliorativni status koji joj omogućava da očuva svoju nevinost, uprkos mogućem zlu i neprilikama. Ona mora biti prikazana u borbi koja je u cilju očuvanja identiteta (gubitak nevinosti simbolički predstavlja gubitak identiteta, autonomiju istinskog bića). Prema Fraju, kako precizno navodi Sten u već citiranoj studiji, to je fundamentalna opasnost koja konstituše centralni subjekat romanse. A centralni je zato što uništenje identiteta predstavlja sudbinu koja je gora od smrti. Prijetnja tetoviranjem igra ključnu ulogu u Tomovoj borbi da održi sopstveni identitet među urođenicima i, konačno, da pokuša da pobjegne od njih. „Velika scena“ u kojoj su protagonisti postavljeni u poziciju iščekivanja katarzičnog momenta inicirana je Korkijevim „ulaskom na scenu“ kada ovaj umjetnik iznenada odluči da tetovira Tomovo lice probudivši ga iz letargije koja ga je lagano vodila ka potpunoj asimilaciji u život Tajpija.

Kako se on postepeno predaje zadovoljstvima koja vladaju u dolini „gdje dan za danom prolazi u neprekidnom ciklusu godišnjih doba“ i počinje da gubi svijest čak i o vremenu koje prolazi, primjećuje da se čudna rana na njegovoj nozi odjednom zaliječila. Među urođenicima Nuku-hive, on zaboravlja svoj dom, rane veze sa porodicom i

---

¹⁵ “The threat of rape is a standard feature of romance because the subject holds the predictable voyeuristic fascination of all forbidden matters. But, in a romance there is often also a serious side to the subject that concerns the development of character and the need for fiction to affirm those values that define the supporting culture’s ideals of rectitude and happiness. When the heroine of romance is put under the pressure of a ‘fate worse than death,’ she is being given an opportunity to display those qualities of character-honor, fortitude, probity, highmindedness, and patience, if not genuine stoicism-that the romance is designed to inculcate in the reader.” Sten, *op. cit.* p. 28.

*prijateljima, kulturnu prošlost. Bar za jedno vrijeme on postaje jedan od njih.*¹⁶

Strah od tetoviranja, koji okončava parcijalnu amneziju, ima nezaobilazan značaj u ispitivanju kompleksnih i ekstenzivnih veza koje pruža žanrovska predvidljivost i osvjetljava pojedine izolovane žanrovske potencijale. Ovu poziciju konkretno sagledavaju i likovi sa drugog pola: prikazani više kroz ono što je opšte nego pojedinačno, postavljeni prema zahtjevima književne konvencije kao saučesnici u procesu amelioracije ili degradacije glavnog junaka, i oni, prvi put impliciraju emotivne reakcije u semantičkom polju oko pripovjedača-junaka: nakon tetoviranja, svjesni su, Tomov fizički izgled biće zauvijek promijenjen i on više nikada neće „imati obraza“ da se vrati među sunarodnike, ukoliko bi se za to ukazala prilika.

U ovom romanu postoje i drugi precizni nagovještaji koji potvrđuju njegov status romanse. Kritičari obično navode da sam početak romana sadrži nekoliko važnih motiva i slika koje su karakteristične za ovaj žanr: prekid svijesti, koji Fraj naziva motivom amnezije, manifestuje se tokom Tomovog i Tobijevog boravka na brodu, kada čeznu za promjenom scenarija, nakon svih muka i teškoća koje su iskusili tokom bezuspješnog traganja za kitovima. Kada kapetan konačno naredi da *Doli* pristane na jedno od najbližih ostrva, raspoloženje čitave posade se mijenja i svi kao da su pod uticajem neke čarolije. Brod kao da je začaran (asocijacija na Kolridževog „Starog mornara“ neizbježna je) i kao da se sam kreće svojim putem: nametljivi deskriptivni diskurs u ovim momentima u funkciji je implikacije mikroskopskih signala koji ukazuju na makroskopske promjene na planu karakterizacije i ima sižejnu funkciju. Svi kao da su pod uticajem narkotika, dok ih lagani vjetar nosi ka Markiškim ostrvima. Za junaka „čitanje nije dolazilo u obzir; uzmeš li knjigu u ruke zaspasćeš se u momentu“¹⁷. Ipak, u romansi nije u pitanju samo bijeg iz poznatog mjesta, ističe se. U pitanju je, zapravo, mogući gubitak identiteta, jer junak, bojeći

---

¹⁶ “As he gradually gives in to the pleasure principle that rules the valley, where ‘day follows day in one unvarying round of summer and sunshine,’ and begins to lose track even of the passage of time, he notices that the strange wound on his leg has ‘suddenly healed’. Without this reminder of his alienation from the ‘healthful physical existence’ enjoyed by the natives of Nuku-hiva, he forgets about his home, his early ties with family and friends, and his cultural past.” Sten, *op. cit.* p. 30.

¹⁷ “[...] reading was out of question; take a book in your hand, and you were asleep in an instant.” Herman Melville, *Typee, A Peep at Polynesian Life*, Evanston, Il., Northwestern UP/Newberry Library, 1969, p. 7.

se posljedica svoje trenutne sudbine, pokušava da postane nešto što nije. U Tomovom slučaju, kako to navodi Sten, strah je izazvan mogućnošću da bi mogao postati sijedi, stari mornar i da bi njegovu mladost mogla «progutati» neuspješna potraga za kitovim uljem: za njega, bijeg sa broda predstavlja jedini način da se spasi i zaštititi.

Kao i druge romanse, *Tajpi* počinje razvijanjem poznatog motiva, a to je traganje za vječnom mladošću. Dosada je zasigurno jedan od razloga zbog kojih Tomo odlučuje da napusti brod, kao i apsolutna tiranija kapetana broda. Ali, takve stvari mogao bi čovjek još nekako izdržati, kaže Tomo. Odlučujući faktor, često previđan u drugim čitanjima ove knjige, je njegova zabrinutost zbog poznate dužine putovanja na Pacifiku, koje je obično trajalo četiri ili pet godina. Sten navodi da u ovom romanu motivi amnezije i traganja za vječnom mladošću predstavljaju neisrcpnu kombinaciju, jer zajedno oni iniciraju nesvjesne težnje i svjesne želje koje pokreću junaka na traganje iz uobičajenog mjesta u potragu za začaranim ostrvom, nekim rajskim svijetom u kome se ispunjavaju sve moguće fantazije. Ipak, prema Fraju, u romansi ovo znači da junak na samom početku uviđa da upada u demonski svijet anksioznosti, noćnih mora i ostalih oblika psihičke uznemirenosti koji počinju da podrivaju njegov identitet. Imaginativni svijet romanse, piše Fraj, ima dva pola: prvi, idilični, gdje za ljudske želje i ideale ima više prostora, i drugi svijet, svijet noći, simbolički predstavljen ljudskom žrtvom, svijet koji je predmet ljudskog gnušanja. Junak silazi sa broda na ostrvo koje predstavlja odgovor na sve njegove molitve, u isto vrijeme kada predstavlja i potajnu prijetnju emotivnoj uravnoteženosti i opstanku, ističe Sten. U tom momentu u romanu sižejno-pragmatični niz ostaje u sjenci ličnog izraza junaka koji je postuliran u središte različitih glasova koji imaju funkciju da pruže poseban ugao gledanja na junaka i stvarnost koja ga okružuje.

Junak ne kreće na unutrašnje putovanje kako bi otkrio moguću transformaciju svog bića: putovanje je metaforički konstruisano kao eksploracija lažno idiličnog svijeta Tajpija. Kao što je i uobičajeno u romansi ovo traganje izgleda kao jednostavna avantura. Ali, ono donosi i fundamentalnu ozbiljnost jer, u potrazi za mladalačkom vitalnošću, Melvilov junak dovodi sebe u riskantne situacije koje predstavljaju propratnu manifestaciju svih promjena; riječ je o mogućoj destrukciji njegovog već formiranog identiteta. Sten navodi da junakovo putovanje u dolinu Tajpija, u pojedinim aspektima, jeste simbolično, i kroz njega se

manifestuje njegovo kretanje ka sopstvenoj, primitivnoj prošlosti, gdje nailazimo na izvorišta najdublje ljudske prirode i najfundamentalnijih potreba: seksualne moći, straha od uništenja, pohlepe, žudnje za krvlju, i plemenske agresije.

Kada junak zaspi i otisne se u svijet snova, iniciran je čitav niz avantura koje su nezaobilazna manifestacija pada gdje je na samom početku simbolično predstavljen prag koji junak treba da pređe na ulasku u usnuli svijet podzemlja. Na tom mjestu gdje erotska interesovanja i ostale potisnute želje mogu da se oslobode, dominira deskriptivni diskurs koji se smjenjuje sa opisom životno-karakteroloških dominantni junaka. Iz teorijskih napisa o romanse poznato je da kada se jednom pređe prag, junak se susreće sa izuzetno teškim i bolnim iskušenjima: u pitanju je ograničena sloboda djelovanja, usamljenost i otuđenost, konfuzija po pitanju identiteta. U srcu svakodnevice, prema romantičarskom principu, stapaju se uzvišeno i groteskno i potčinjavaju daljoj neprimjetnoj, ali neumitnoj transformaciji. Tokom pada junak biva lišen slobode, doživljava zatočeništvo ili mu, prema mogućim postulatima romanse, život biva ugrožen, zaključuje Sten. Melvil stvaralački koristi mogućnosti koje pruža ovaj žanr: Toma prvo zarobljavaju pripadnici plemena Tajpi, potom boluje od misteriozne rane na nozi, i na kraju počinje da vjeruje da će upravo on biti glavno jelo na proslavi kanibala. Posljednji događaj je najtipičniji signal da je junak stigao do najniže tačke u svom padu kroz svijet noći. Prema Fraju, tema kanibalizma je značajna „zbog slika koje je prate, zbog identifikacije ljudske i životinjske prirode u svijetu gdje su životinje hrana za čovjeka”¹⁸.

Tokom silaženja u urođenički način života, a ne samo u dolinu Tajpija, Toma je, kako navodi Sten, progutao kit polinezijske kulture. I kao što se može očekivati od junaka romanse u takvim okolnostima, on otkriva da ga je iskustvo transformisalo. Ali, treba pojasniti da promjene u njegovom unutrašnjem biću nijesu toliko duboke da ga mogu učiniti novim čovjekom. On doživljava nekoliko značajnih promjena koje se manifestuju kroz nov stav pun poštovanja koji osjeća prema ostrvljanima i njihovoj kulturi. Da će pitanje njegovog identiteta ostati u «prelaznom stanju» vidimo u momentu onomastičke prozirnosti kada ulazi u selo i predstavlja se kao

---

¹⁸ “[...] not for its horrific frission, but as the image which causes that frission, the identifying of human and animal natures in a world where animals are food for men”. Sten, *op. cit.* p. 34.

Tom, ime koje u tom trenutku smišlja, jer misli da bi njegovo pravo ime urođenici teško mogli da izgovore. Poglavica koji ga dočekuje pokušava odmah da ga prilagodi nazivajući ga Tomo, i tim imenom obraćaju mu se svi tokom zatočeništva. Jedan od „najhumorističnijih momenata jeste kada pokušava da prihvati urođenički način odijevanja, jela, ili neke druge rituale urođenika“¹⁹. Ako želi da opstane u novoj sredini, on mora biti zadojen njenom kulturom i upućen u sve njene tajne, ističe Sten. To društvo je za njega poput druge utrobe. Kori-Kori, koji mu donosi hranu kao da „sam dijete, insistirao je da me hrani sopstvenim rukama“²⁰, ima funkciju surogat majke. Gdje god da ide on ga nosi „kao nespretno, neiskusno dijete“²¹.

U procesu navikavanja na kulturne modele ostrva Tomo postiže određen nivo nezavisnosti. Analogija između misteriozno zaliječene noge i prekida njegovih sjećanja na prošlost simbolički ukazuju na taj proces. Međutim, Tomo odbija da bude tetoviran i tako ne uspijeva da uspostavi važnu psihološku tranziciju kako bi postigao potpunu asimilaciju u ostrvsku kulturu: on nikada ne postaje emotivno asimilovan, i njegov originalni identitet autsajdera ostaje na kraju netaknut.

Sten navodi da su druge promjene u identitetu junaka vidljivije i vrlo često predstavljaju rezultat autorove želje za uvođenjem komičnih efekata koji takođe nalaze svoje mjesto u konceptu karakterizacije. Na primjer, na samom početku, Tomo je predstavljen kao ispravan, čak pretjerano čedan mladić, tipičan Amerikanac koji je zatečen napadnošću ostrvljanki i otvorenim izlaganjem njihovih fizičkih čari. Kada se probudio iz užasnog sna prvog jutra provedenog u dolini, shvata da je kuća puna mladih djevojaka koje su bile spremne da utješe zbunjenog gosta. Promjena u Tomovom stavu prema kanibalizmu Tajpija sasvim je druga stvar. U ovom slučaju preokret ima instruktivnu, a ne zabavnu funkciju, ističe Sten. Na početku, on osjeća strah i gađenje zbog kanibalističke reputacije ostrvljana, odnosno on reaguje slično svakom putniku sa Zapada.

Ali, prije samog kraja, u poglavlju 27, on nudi apologiju zbog ovog običaja i ljudi koji ga praktikuju koja podsjeća na čuveni Montenjov

¹⁹ “[...] of the funniest moments in Typee occur when Melville borrows common romance conventions, such as those centering on the adoption of native clothes, eating practices, and other daily rituals.” *Ibid.* p. 34.

²⁰ “[...] if I were an infant insisted upon feeding me with his own hands”. *Typee, op. cit.* p. 65.

²¹ “[...] as a forward inexperienced child”. *Ibid.*

esej „O kanibalizmu” u kome se tretira ista problematika. Priznajući da je u dolinu Tajpija ušao “pod potpuno pogrešnim utiscima” o ovim ostrvljanima, Melvilov junak priča da su bez obzira na sklonost da se hrane tijelima preklanih neprijatelja, pripadnici ovog plemena “u drugim situacijama vrlo humani i puni vrlina”. Ali, ova činjenica ne utiče presudno na njega: on nikada ne doživljava potpunu promjenu identiteta koja je karakteristična za svijet romansi²².

Iz susreta na Markiškim ostrvima „Tomo se vraća kao promijenjen čovjek”²³. Kako se bliži kraj njegovog “uranjanja” u taj svijet, postaje očigledno da će o svom boravku među Tajpijima junak priče imati ambivalentan stav. Kao i junak romanse, navodi Sten, on ima dvostruki identitet i samo jedna njegova strana uključena je u ovo “uranjanje”. S jedne strane junak žudi za životom u polinezijskom raji i za potpunom identifikacijom s urođenicima, ali s druge strane evidentno je njegovo uzdržavanje, jer zna da kao pripadnik druge nacije i drugog načina života, on ne može postići potpunu asimilaciju u južnomorsku kulturu. Tomo shvata da pokušavajući da prihvati način života urođenika, on teži ka lažnom identitetu i destrukciji svog pravog bića.

Ne postoji ništa misteriozno ni mistično u vezi sa njegovim zatočeništvom, ističe se dalje u Stenovoj studiji. On doživljava spasenje slično onom za tipičnog junaka romanse, vraća mu se pamćenje. U kritičnom trenutku, kada mu biva zapriječeno tetoviranjem koje bi zauvijek promijenilo njegov odnos prema prošlosti, Tomo se iznenada sjeća svog doma i porodice.

Na kraju pada „Tomo uviđa da polinezijski svijet, koji je shvatao kao sasvim idealan, je, zapravo, lažni raj; jer, i taj svijet je sklon transformacijama, potčinjen snagama života i smrti”²⁴. Prema Fraju, ova

---

²² “But well before the end, in chapter 27, he is offering an apologia for the practice and its practitioners that is reminiscent of Montaigne’s famous defense of the custom in the essay “On Cannibals”. Admitting that he had entered the valley of the Taypees ‘under the most erroneous impressions of their character,’ Melville’s hero offers the view that, despite any cannibalism they might practice on the bodies of enemies slain in battle, the people of this tribe are ‘in other respects humane and virtuous’. He is not yet so taken with the practice that he is willing to settle in with the Typees; he never experiences the full-scale revolution of the world of romance typically threatens.” Sten, *op. cit.* p. 35.

²³ “He came away from his Marquesian encounter, a changed man.” *Ibid*, p. 36

²⁴ “Tommo recognizes that the Plesian world he had come to regard as ideal is, in truth, a false paradise; it, too, he sees, is mutable, subject to the forces of time and death.” Sten, *op. cit.* p. 37.

spoznaja predstavlja "najmračniju tačku na dnu svijeta"; smrt je neizbježna, ne može joj se pobjeći: „Dolina Tajpija izgleda kao idilično mjesto, zemlja je lijepa i bogata, klima je umjerena, ljudi su sretni. Ali Tajpiji nijesu imuni na bolest, staranje, ili smrt”²⁵.

Klimaks Tomovog bijega obilježen je prikazom krvave scene koja je realizovana u duhu transparentne melodramatičnosti: „Poput Odiseja, drevnog prototipa junaka romanse,”²⁶ Tomo stiče slobodu nakon što je u borbi porazio jedookog kanibala. Strukturalna dinamičnost priče na samom kraju postignuta je uvođenjem velikog broja epizodnih likova.

Bibliografija:

1. Bal, Mike: *Naratologija: Teorija priče i pripovedanja*, Beograd, Narodna knjiga/Alfa 2000.
2. Brajović, Tihomir: *Poetika žanra*, Beograd, Narodna knjiga/Alfa, 1995.
3. Chase, Richard: *The American Novel and its Tradition*, Baltimore and London, The John Hopkins University Press, 1980.
4. Eko, Umberto: *O književnosti*, Beograd, Narodna knjiga/Alfa, 2002.
5. Fry, Northrop: *The Secular Scripture: A Study in the Structure of Romance*, Cambridge, Harvard University Press, 1976.
6. Kermode, Frank: *The Genesis of Secrecy: On the Interpretation of Narrative*, Cambridge, Harvard University Press, 1979.
7. Marčetić, Adrijana: *Figure pripovedanja*, Beograd, Narodna knjiga/Alfa, 2004.
8. Melville, Herman: *Typee, A Peep at Polynesian Life*, Evanston, Il., Northwestern UP/Newberry Library, 1969.
9. Prop, Vladimir: *Morfologija bajke*, Beograd, Prosveta 1982.
10. *Rečnik književnih termina*, Beograd, Nolit, 1986.
11. Scholes, Robert, Robert Kellog: *The Nature of Narrative*, Oxford, Oxford University Press, 1966.

²⁵ "Typee valley has all the appearances of an idyllic place; the land is rich and beautiful, the climate is temperate, the people are happy." *Ibid.* p. 38.

²⁶ "Like Odysseus, the ancient prototype of the romance." *Ibid.*

12. Stan, Christopher: *The Weaver God, he Weaves: Melville and the Poetics of the Novel*, Kent, Ohio, The Kent State University Press, 1996.
13. Staton, Shirley, ed.: *Literary Theory in Praxis*, Philadelphia, The University of Pennsylvania Press, 1987.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ

**TRESPASSING THE GENERIC BOUNDARIES: MELVILLE'S
TOMO AS A HERO OF ROMANCE**

Summary:

The aim of this paper is to discuss the generic predictability of the main character in Herman Melville's first novel *Typee, A Peep at Polynesian Life* (1846), as offered by theoretical postulates in narratological studies by Mieke Bal and other theorists. The novel is 'presented in the context of popular romance, with its paired themes of sex and violence' as Christopher Sten writes in the introduction of his influential study, *The Weaver-God, he Weaves: Melville and the Poetics of the Novel*, revealing thus the author as having a deep insight into the theoretical framework of certain genres. Melville's hero, Tommo, is analyzed as having some of the basic characteristics of the hero typical for romance.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«

UDK 012 Đilas M.

OMAŠKE U VEZI SA BIBLIOGRAFIJOM MILOVANA ĐILASA

Rad donosi informacije o dosadašnjem tretmanu međuratnih proznih ostvarenja Milovana Đilasa. U tom pogledu autor se kritički osvrnuo na tekstove Branka Popovića, Slobodana Ž. Markovića, Vasilija Kalezića, Ilije Lakušića i Matije Bečkovića. Iznoseći podatke o dvije «nove» međuratne priče Milovana Đilasa, autor je pristupio dopuni ranijih bibliografija ovog pisca i u zaključku rada istakao značaj uspostave nomenklature unutar toga opusa.

O međuratnom stvaralaštvu Milovana Đilasa nije se pisalo u dovoljnoj mjeri. Ukoliko se izuzme tekst *Đilasove rane pripovetke* Branka Popovića (predgovor knjizi *Rane pripovetke: 1930-1940*), koji je uz neznatne izmjene štampan u više crnogorskih i srpskih glasila (posljednji put u jednoj od serijskih publikacija CANU), onda postaje jasno da se tom etapom Đilasova stvaralaštva niko nije studioznije bavio.

Jedan međuratni prikaz Đilasove pripovijetke *Momci posle rata*, nekoliko kratkih iskaza u tekstovima međuratnih glasila koji govore o *pripovjedačkoj eruptivnosti* i poslijeratne sporadične izjave istoričara književnosti i tipologa proze – sve je što se od domaćih autora moglo pročitati o Đilasovim ranim pripovijetkama. Slobodan Ž. Marković je

u tekstu objavljenom u *Glasniku* CANU u nekoliko pasusa proslavio o Đilasovoj međuratnoj prozi, Vasilije Kalezić je u svojim studijama o istoj pisao uopšteno i bez ambicija da prodre do svih slojeva tog pripovijedanja, a nedavno je (2005) objavljena i studija *Đilasova umjetnička proza* Ilije Lakušića, bez stranica posvećenih međuratnim pripovijetkama. Slično je i sa zbornicima radova o Đilasovom životu i djelu, koji u fokus svoga istraživanja ne dovode taj segment Đilasove zaostavštine.

Ranije smo pisali o potrebi i značaju izučavanja međuratne pripovijetke Milovana Đilasa, ali je interesantan i vrijedan pomena Popovićev način iznošenja argumentacije: *Đilasov kasniji, zreliji pripovedni rad samo je (s neznatnim „otklonom”) prirodni nastavak one iste „povlašćene” tematike iz njegovih ranih priča. Priče su, razume se, rađene u mladalačkoj žurbi i gdekad „podgrejane” mladalačkom strašću, a koji put objavljivane tek u odlomcima. Međutim, one, takve kakve su, čine zanimljivu i vrednu pristupnu najavu kasnijeg velikog pisca i, u svetskim razmerama, našeg najpoznatijeg publiciste.*¹

U pomenutom tekstu Slobodana Ž. Markovića takođe pronalazimo razloge za “ponovno čitanje” Đilasove proze. Za razliku od Popovića, koji značaj međuratne zaostavštine Đilasa posmatra sa izdignute, gotovo dijahrone perspektive, Marković povlači rez po karakteristikama Đilasova pripovijedanja i naglašava “prevratničke” momente koji tu prozu kvalifikuju i sa pozicija pripovjedačke “aktuelnosti”. *Milovan Đilas je u priči Momci posle rata, na početku četvrte decenije uzbuđeno izrazio sudar sa malograđanskim vidom savremenog života (posebno u gradu), otkrio pojavu razorenosti društva i razočaranosti čoveka i naznačio izvesnu potrebu da se ljudi bore protiv nepravdi i izopačenosti. Ta stvaralačka orijentacija prisutna je i u njegovim kasnijim pripovetkama, u kojima je prisutniji zavičajni ambijent. Snažnije veza sa rodnim tлом obogaćena je i lirskim odnosom prema pojavama a poetska predstava nosi dosluh sa savremenim društvenim zbivanjima i odlučnost da se svet menja. Sredinom četvrte decenije (1936-1938) Milovanu Đilasu se pridružuje pesnik Radovan Zogović pripovetkom koju objavljuje u časopisu Naša stvarnost, a nešto kasnije i Mihajlo Lalić prozom štampanom u Mladost i Novoj kulturi. Njihova proza se odlikuje jezgrovitim i jednostavnim*

---

¹ Branko Popović, *Đilasove rane pripovetke*; u: *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, 19, CANU, Podgorica, 2001, 105.

pripovedačkim jezikom. Kristalnim značenjem reči oni su premostili granicu između činjenica teških ljudskih sudbina i emocija koje one podstiču. Iz podteksta njihove proze, ali i sa ponekom neposrednom naznakom, uočljivo je da su se autori opredelili protiv uzročnika i krivaca za ljudsku bedu. Žele da menjaju svet. Ipak, u njihovim pripovetkama je više prisutna kritika ljudskih odnosa nego afirmacija željenog života.²

Priređujući 2000. godine Đilasove međuratne pripovijetke za štampu, Branko Popović je u istoj knjizi objavio i "Izvođe iz bibliografije ranih književnih radova Milovana Đilasa" i u napomeni naveo kako su u toj glavi zabilježene *sve pesme, priče i značajniji knjiž. kritički radovi od 1928. do 1940. godine, prema bibliografiji koju je uradio MICHAEL M. MILENKOVITCH (University Microfilms International, Ann Arbor, Michigan 48106, The Institute of Central Europe at Columbia University in New York City, 1976, 45 p.)*³. Popović, međutim, u bibliografiji nije naveo podatke o Đilasovoj pripovijeci *Dečaci u izlozima* (2 + 3 stranice), koju je u dva nastavka 1931. godine objavila *Književna Krajina* iz Banja Luke, potpisanu imenom i prezimenom autora. Osim te, Popoviću je ostala nepoznata i pripovijetka *Demonska snaga* (10 stranica), sa podnaslovom *Slučajni fragmenti*, objavljena iste godine u *Južnom pregledu* iz Skoplja, takođe sa potpisom Milovana Đilasa. Stoga se Popović, pokušavajući da pobroji sve međuratne Đilasove priče, zaustavio na broju 56. *U dekadi između 1930. i 1940. godine Đilas je objavio 56 pripovednih tekstova. Napisao ih je više, ali je neke zaplenila policija, bilo prilikom hapšenja, bilo tokom trogodišnjeg piščevog tamnovanja (od 23. aprila 1933. do 23. aprila 1936. god.)*⁴

Kako dvije pomenute pripovijetke nijesu dio fonda rukopisa koje je policija zaplijenila od Milovana Đilasa, već je riječ o regularno objavljenim i bibliografski tretiranim tekstovima, Popovićeva završna računica mora se dovesti u pitanje. Dodatni razlog je taj što je ona jedina polazna tačka svakom pokušaju recepcije Đilasove međuratne zaostavštine.

U periodu između dva svjetska rata Milovan Đilas je u glasilima objavio ne 56, već 58 priča i pripovjedaka, a zbog svih okolnosti u kojima

² Slobodan Ž. Marković, *Tipologija pripovedačke proze međuratnih pisaca iz Crne Gore*, u: *Glasnik odjeljenja umjetnosti*, 19, CANU, Podgorica, 2001, 55.

³ Milovan Đilas, *Rane pripovetke 1930-1940* (priredio Branko Popović), *Nezavisna izdanja Slobodan Mašić*, Beograd, 2000, 465.

⁴ Branko Popović, *Đilasove rane pripovetke*, 97.

je stvarao - mogućnost da ni taj broj nije konačan je velika. *Samo u „Politici” Đilas je objavio tridesetak priča; jedne pod svojim imenom, druge pod pseudonimom - Milo Nikolić.*⁵ Osim poznatog pseudonima, pri objavljivanju proze koristio je i pseudonim *M. Đorđević* (kojim je potpisao redove *Istinite priče o hajduku*, objavljene u *Politici*), a političke tekstove potpisivao je i sa *V. Zatarac*.

Prve priče i pripovijetke Đilas je objavio 1930. godine.⁶ U beogradskom *Vencu* objavio je tri pripovijetke sa podnaslovom *Iz “Zavičajnog srca”*: *Dvije ljubavi* (3 stranice), *Suša* (5 stranica) i *Tajanstveno otkrivenje* (10 stranica), dok je iste godine u cetinjskim *Zapisima* objavio dvije pripovijetke sa istim podnaslovom: *Na virovima* (2 stranice) i *Za spas duše ljudske* (3 stranice).

Od 15. januara do 31. decembra 1931. godine Đilas je u *Politici*, na stranici rezervisanoj za kulturu, objavio devet kratkih priča: *Kap života*, *Nešto iznad smrti i života*, *Smrt hajduka Jovana*, *Božji kiridžija*, *Sali*, *Hajduk Marko se ženi...*, *Mitra*, *vodeničareva kći*, *U novi život...* i *Kuća tuge*. Iste godine *Zetski glasnik* je na 7. stranici objavio Đilasovu kratku priču *Crna Gora, brate...*, u cetinjskim *Zapisima* objavljene su dvije pripovijetke - *Nevidljive rane* (4 stranice) i *Smrt Ilije Markovića* (15 stranica), dok je u *Južnom pregledu* iz Skoplja osim pomenute objavljena i pripovijetka *Siže za “Priču o velikoj duši”* (8 stranica). Beogradski *Život i rad* objavio je iste godine dva nastavka Đilasove pripovijetke *Unutrašnja rasipanja* (3 + 6 stranica), banjalučka *Književna Krajina* takođe dva nastavka pomenute pripovijetke, zagrebačka *Mladost* priču *Stric umire* (3 stranice), časopis *Smena* priče *Student Mile Mlekađžija* (4 stranice) i *Demoni* (4 stranice), a časopis *Linija* kratku prozu pod nazivom *Priča o radnikovim rukama* (2 stranice). Za međuratno stvaralaštvo Milovana Đilasa godina 1931. bila je specifična i zbog pojave dva veća prozna odlomka. U beogradskom

---

⁵ Ibid.

⁶ Matija Bećković je u predgovoru knjige *Najlepše pripovetke Milovana Đilasa* naveo kako je Đilas *kao osamnaestogodišnjak imao (...) objavljenih pripovedaka koliko i godina*. Vidi: Matija Bećković, *Moje najlepše pripovetke Milovana Đilasa*, u: *Najlepše pripovetke Milovana Đilasa* (izbor i predgovor Matija Bećković), *Prosveta*, Beograd, 2003, 10. Konstatacija da je Đilas sa 18 godina (punoljetstvo je Đilas stekao u junu 1929. godine) imao osamnaest objavljenih priča, može navesti na pogrešan zaključak o začetku jednog pripovjedačkog opusa. U godini sticanja punoljetstva Đilas nije objavljivao prozu, dok podaci iz dostupne bibliografije govore da je u 1931. godinu ušao sa (samo) pet objavljenih priča.

časopisu *Misao* objavljena je duža pripovijetka pod nazivom *Priča Roka Kirigina* (20 stranica), a iste godine u *Mladjoj Srbiji*, u formi monografske publikacije, štampana je Đilasova pripovijetka *Momci posle rata* (28 stranica), sa podnaslovom *Iz "Dokumenata"*.

Godine 1932. almanah crnogorskih srednjoškolaca *Na krčidbi* objavio je pripovijetku *Bog stvara ljude* (7 stranica), koju je Đilas posvetio "drugarici Mitruški Mitrović". Sadržaj prvog broja časopisa *Razvršje* otvorila je Đilasova pripovijetka *Gorštaci na raskršću* (5 stranica), dok je u trećem, posljednjem broju tog glasila objavljena pripovijetka *Žito, žito, žito...* (3 stranice). Iste godine *Politika* je objavila tri Đilasove kratke priče: *Junaštvo*, *Jupo čergaš* i *Motocikl u palanci*; sarajevski *Pregled* pripovijetku *Nepoznata htenja* (12 stranica) a u *Zapisima* je objavljena pripovijetka *Žena* koju je Đilas posvetio "bratu Stevu Mitroviću" (11 stranica).

U periodu od 1933. do 1936. godine, zbog ranije navedenih razloga, glasila nijesu objavljivala Đilasovu prozu. *Za to vreme napisao je deset priča i roman Crna Brda. Sve je to oduzela policija i nikad nije nađeno.*⁷ Osim stranica koje je ispisao u zatvoru, policija je Đilasu oduzela i rukopis započetog romana, koji je pronašla prilikom pretresa njegovog stana u Dalmatinskoj ulici. O tome svjedoči i Vladimir Dedijer u knjizi *Veliki buntovnik Milovan Đilas*, čije note takođe prenosi Popović. U godini povratka sa robije Đilas je uspio da štampa samo jednu priču - beogradski časopis *Naša stvarnost* objavio je u novembru 1936. godine pripovijetku *Ocevi i deca* (10 stranica).

Godine 1937. godine *Naša stvarnost* je objavila pripovijetku *Začeće čovjekovo* (12 stranica), a *Politika*, u periodu od 8. marta do 22. decembra iste godine, šest novih kratkih priča Milovana Đilasa: *Pokošena livada*, *Obična priča*, *Slika*, *Razbijeni krčag*, *Istinita priča o hajduku* i *Seljakova smrt*. Ista novina u periodu od 13. januara do 29. avgusta 1938. godine objavila je jedanaest Đilasovih priča: *Svakodnevni poljubac u čelo*, *Obmane*, *Sitnice*, *Poplava*, *Odlazak*, *Žalost kod Dimićevih*, *Ramovo ždrijelo*, *Ciganska priča*, *Jedan jesenji dan*, *O mrtvim ribicama* i *Rajac*. *Naša stvarnost* objavila je 1938. godine pripovijetku *Djevojka iz kantine* (14 stranica), dok je u beogradskom časopisu *Žena danas* objavljena Đilasova *Priča o ženskim darovima* (2 stranice). Godine 1939. objavljene su dvije Đilasove pripovijetke – u *Mladjoj kulturi* pripovijetka *Na puškomet od Mojkovca* (7

⁷ Milovan Đilas, *Rane pripovetke 1930-1940*, 463.

stranica) i u časopisu *Umetnost i kritika* iz Beograda pripovijetka *Sat* (9 stranica).

Međuratne pripovijetke Milovana Đilasa moguće je grupisati na više načina. Ukoliko za glavni diferentativni parametar uzmemo obim Đilasovog proznog djela, na način kako je to činio Milivoj Solar, onda se lako može zaključiti da ovim pripovjedačkim opusom dominira forma *kratke priče*, te da većina tih priča *uzima žanrovska svojstva novinske priče, koja se - budući okrenuta širem čitateljstvu - i stilom i sklopom klonila zamršenosti*.⁸ Osim priča objavljenih u *Politici* (31), toj formi proze odgovarale bi i Đilasove priče *Na virovima, Crna Gora, brate...i Priča o radnikovim rukama*.

Sa druge strane, postupak “prebrojavanja stranica” prilikom pokušaja klasifikacije *oblika* unutar jednog proznog opusa mač je sa dvije oštrice, budući da i crtica i kratka priča i pripovijetka i novela, uprkos očiglednim kvantitativnim mimoilaženjima, mogu nositi ista kvalitativna svojstva. Stoga je neophodno da se, uz oslanjanje na značajnije rezultate dosadašnjih tumačenja proze, uspostavi nomenklatura međuratnog pripovjedačkog opusa Milovana Đilasa.

Vladimir VOJINOVIĆ

CERTAIN OMISSIONS IN REFERENCE TO THE BIBLIOGRAPHY OF MILOVAN ĐILAS

Summary

This paper presents the information about the previous treatment of the prose by Milovan Djilas from the period between the wars. In this respect, the author gave a critical review of the texts by Branko Popovic, Slobodan Z. Markovic, Vasilije Kalezic, Ilija Lakusic and Matija Beckovic. Presenting the data about the two “new” stories by Milovan Djilas from the period between the wars, the author attempted to complement the previously prepared bibliographies of this writer and in the concluding remarks he emphasized the importance of the establishment of nomenclature within this opus.

---

⁸ Branko Popović, *Đilasove rane pripovetke*, 105.

Žarko L. ĐUROVIĆ (Cetinje)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“

UDK930.85(497.16=163.42)

O CRNOGORSKO-HRVATSKIM PRIMORSKIM ODNOŠAJIMA

Cjelokupna crnogorska kultura razvijala se na području Crne Gore, na njezinoj teritoriji, na domaćem tlu. Iako nije moguće poreći ili marginalizovati uticaje sušeda zapadne i balkansko-slovenske kulturne klime, nesporno je da je ona izvorna tekovina pripadnika crnogorskoga jezičko-nacionalnog i državnoga prostora. Što je najvažnije, ne vidim nikakvi razlog zbog čega bi se crnogorska kultura mogla odvojiti od matičnoga crnogorskog temelja i etnički kvalifikovati kao baština bilo kojega drugoga naroda, pa tako ni hrvatskoga s kojim se graniči vjekovima. Ponajmanje se za to može upotrijebiti samo jedan kriterijum, konfesionalno-crkvena pripadnost kojoj se u nekim interpretacijama pridaju obilježja narodnosnoga svojstva i nacionalnog individualiteta. Zato smatram da je proučavanje crnogorsko-hrvatskih odnošaja jedno od važnih pitanja za procjenjivanje i objektivno vrjednovanje onih kulturnih elemenata utkanih u crnogorski i hrvatski etnikum, najčešće putem miješanja, stapanja, preoblikovanja i suživota stanovništva manje ili više heterogenoga podrijetla u dugotrajnim etnogenetskim procesima.

Crnogorski jezik i književnost su samostalni oblik i integralni dio duhovnoga života crnogorskog naroda, usko povezan s njegovim društvenim i istorijskim razvojem. Jezik i književnost kao najveće kulturno bogatstvo jednoga naroda, pa i crnogorskog, izviru iz njegovoga bića. Naravno, razvitak njihov određen je društveno-istorijskim uslovima i konstelacijom cjelokupnih zbivanja tokom višestoljetnje istorije. Nažalost, sistematska znanja o jeziku i književnosti Crnogoraca relativno su mala, necjelovita ili, često, netačna. Razloge za takvo stanje treba tražiti prije svega u činjenici da su mnogi naučnici, vođeni ideološko-političkim

razlozima, imali pogrešni pristup prema crnogorskoj naciji i njezinim konstitutivnim elementima. Oni su stoga crnogorsko bivstvo, etnogenezu Crnogoraca, te autohtonu crnogorsku materijalnu i duhovnu kulturu tendenciozno proučavali i tumačili negirajući, potirući i prisvajajući sve crnogorske posebnosti s krajnjim ciljem gušenja razvoja crnogorske duhovnosti, nacionalnoga identiteta i državnosti. Ovakvome anahronom pristupu, tumačenjima, tezama, hipotezama, uvjerenjima i stavovima pogodovali su etničko-konfesionalni uslovi, politička volja i faktori kojima je u karakterističnim društveno-istorijskim prilikama data prevaga nad važnijim činiocima, kao što su: tradicija državnosti, specifični sistem kulturno-moralnih vrijednosti, teritorijalno-ekonomski i klasno-socijalni uslovi.

Nećemo pogriješiti ako tvrdimo da u procesima spontane etnogeneze crkveno-vjerski faktor ne može preuzeti značaj glavnoga nosioca, čuvara i širioca etničke svijesti, ali je u ovome slučaju smišljeno i planski zlopotrebljavan radi istorijskog prevrjednovanja tradicije, sprječavanja razvitka, afirmacije i emancipacije crnogorske nacionalne misli, te njenoga obezvrjeđivanja i poništavanja. U svakom slučaju, crkveno-vjerski specifikum ne može biti primordijalni kriterijum za određenje nacionalne pripadnosti, kao što se ni vjeroispovijest ne može poistovjećivati sa narodom. Jedino u uslovima gubitka državne nezavisnosti, kad su neki narodi vjekovima živjeli pod tuđinskom vlašću, njihove crkveno-vjerske organizacije su preuzimale ulogu i značaj primarnih etnogenezoških okvira, čuvajući etničku svijest i odupirući se etničkoj asimilaciji osvajača. Zato, polazeći od ukratko izloženih stavova, treba kazati kako je falsifikovana teza da Crnogorci nijesu državotvorni narod u matičnoj državi i onemugačavanje da se iskažu narodnosno, kulturno, duhovno, istorijski i politički - naučno neprihvatljiva i neodrživa. Sa stanovišta stvarnosti potrebno je ukazati na relevantne činjenice koje bi samo uz kompleksnu naučnu analizu mogle dati realni naučni pogled na sve činioce i pomoći stvaranju prave, jasne i cjelovite naučne slike o bogatom nasljeđu crnogorske nacionalne kulture. Naravno, nikome ne pada na pamet negirati neosporivu činjenicu o postojanju važnih i korisnih hrvatskih tragova u ukupnome kulturnom nasljeđu Crnogoraca na tlu Boke Kotorske. Problem prisutnosti određenih elemenata i sadržaja iz kontaktne hrvatske kulture na duhovnome prostoru Boke Kotorske ne može a priori povlačiti pitanje samosvojnosti integralne crnogorske nacionalne kulture. Zadatak svih nas je da objelodanimo nova saznanja do kojih se došlo kritičkim i objektivnim

razabiranjem intenzivnih koherentno-interferentnih crnogorsko-hrvatskih primorskih odnosa u cjelokupnoj historijskoj i kulturološkoj dimenziji. Objektivnost u nauci potencira široka istraživanja interdisciplinarnoga karaktera radi njenoga unaprjeđenja, proširenja, dograđivanja, kao i afirmacije istine. Nemoguće je donositi tačne sudove na osnovu politički motivisanih stavova ili na temelju pristrasnog jednostranoga tumačenja bez sagledavanja jedinstva opšteg i posebnoga. Takvi pristupi imaju negativni učinak na objektivnost u proučavanju i glavni su kočničari razvoja nauke, koja se završava tamo gdje počinju zablude, politička ostrašćenost, zanesenost i ideološka zaslijepljenost.

Krenimo od toga da se cjelokupna crnogorska kultura razvijala na području Crne Gore, na njezinoj teritoriji, na domaćem tlu. Iako nije moguće poreći ili marginalizovati uticaje sušeda zapadne i balkansko-slovenske kulturne klime, specifične interaktivne veze i dodire Crnogoraca i Hrvata u Boki Kotorskoj, u kojoj se posredstvom njih razvila hrvatska nacionalna manjina, jer bi u tom slučaju izrekli netačni sud da je crnogorska kultura izolovana, učaurena i provincijalno ograničena, nesporno je da je ona izvorna tekovina pripadnika crnogorskoga jezičko-nacionalnog i državnoga prostora. Što je najvažnije, ne vidim nikakav razlog zbog čega bi se crnogorska kultura mogla odvojiti od matičnoga crnogorskog temelja i etnički kvalifikovati kao baština nekog drugoga naroda, posebno hrvatskoga s kojim se graniči vjekovima. Ponajmanje se za to može upotrijebiti samo jedan kriterijum, konfesionalno-crkvena pripadnost kojoj se u nekim interpretacijama pridaju obilježja narodnosnoga svojstva i nacionalnog individualiteta. Zato smatram da je proučavanje crnogorsko-hrvatskih odnošaja jedno od važnih pitanja za procjenjivanje i objektivno vrjednovanje onih kulturnih elemenata utkanih u crnogorski i hrvatski etnikum, najčešće putem miješanja, stapanja, preoblikovanja i suživota stanovništva manje ili više heterogenoga podrijetla u dugotrajnim etnogenetskim procesima. Dakako, u ovako kratkom radu nemoguće je dati odgovore na brojna pitanja, ali smatram svojom obavezom da ukažem na neka istraživanja koja otklanjaju izvjesne nejasnoće, nedoumice i dileme u ovoj vrlo složenoj i osetljivoj problematici, te naučno rasvjetljavaju značajnu etapu u razvoju crnogorske i hrvatske kulture, jezika i književnosti.

Zaslужni poslenik u oblasti nauke koji se bavio istraživanjima i proučavanjem crnogorsko-hrvatskih odnošaja svakako je akademik Vojislav P. Nikčević. Prilika je da u okviru ove teme kažemo nešto

o njegovome etno/socio/lingvističkom pristupu u proučavanju i naučnom tumačenju tih odnošaja. Nakon kompleksnih istraživanja u sferi etničkih, jezičkih, crkveno-vjerskih i književnih suodnosa Boke Kotorske i Dubrovnika, on izlaže i obrazlaže koncept kulturne bliskosti i srodnosti dvaju naroda (Crnogoraca i Hrvata), iz kojih su se u posebnim etnoistorijskim okolnostima oformile posebite nacije sa različitim tradicijama, posebnim nacionalnim književnostima i jezicima. Bliskost i srodnost ne isključuju njihove međusobne razlike po kojima se sagledavaju i utvrđuju identitetski kriterijumi narodnosnoga i nacionalnog postojanja. Jako srodne jezičke strukture šedoče o bliskosti svih slovjskih jezika, ali njihovu nacionalnu posebitost niko ne osporava jer su narodi, njihovi tvorci, narodnosno i nacionalno posebne, samoformirane etničke i državne zajednice koje su tijekom dugog perioda u povijesti, književnosti, kulturi, civilizaciji, vjeri i politici imali vlastite puteve. Zato Nikčević ukazuje na činjenicu da crnogorski jezik, na kojem je nastala i kroz dugi period razvijala se autentična crnogorska književnost, ima različito podrijetlo i različitu genezu u odnosu na sve druge južnoslovjske narode, pa i hrvatski. U prilog izrečenih tvrdnji, on prihvata kao vjerodostojnu tezu dr. Radoslava Rotkovića da crnogorski narod i crnogorska nacija potiču od zapadnoslovjske etničke praotadžbinske zajednice, a jezik crnogorski iz njezinoga zapadnoslovjskog ijekavskoga (polapskog) štokavskoga jezika. To jedanak važi i za Konavljane, odnosno Dubrovčane, koji su etnoistorijski i sociolingvistički odvojeni od njihovih zajedničkih predaka Veleta (Ljutića Vilca) i Abodrita (Obodrita) Bodriča i tečajem vremena kroatizovani. I danas u Konavlima postoji prezime Ljutić kao dokaz da Crnogorci i dubrovački Hrvati potiču od saveza slovjskih plemena Ljutića.

Poklanjajući punu pažnju činjenicama koje šedoče o različitom podrijetlu i različitoj etnogenezi drugih štokavskih naroda i jezika, Nikčević izlaže naučnu koncepciju da su se Crnogorci „kao samorodni katolički narod razvili od sredine IX. vijeka na temelju slovjske asimilacije i sinteze Ilira, Romana, Grka i još nekijeh balkanskih starošedilaca. Njihov samosvojni, isključivo štokavski ijekavski jezik kao sintetički sistem potiče od izumrloga polapskog jezika.“¹

A etnogeneza Hrvata u Hrvatskoj „kao ranoga, vazalnoga

---

¹ Vojislav P. Nikčević, *Štokavski dijasistem*, Etnička i jezička osnova, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, str. 16.

srednjovjekovnog naroda u IX. vijeku poklapa se s nastankom, razvitkom i pojavom feudalizma na njihovome tlu u svojstvu novoga, klasnoga društvenog poretka, nastalog razaranjem dotadašnje kolektivne rodovsko-plemenske svojine, vazalne državne organizacije u Dalmatinskoj Hrvatskoj (u zaleđu gradova Zadra, Šibenika, Trogira i Splita od Istre do Cetine) i u Posavskoj Hrvatskoj (između Drave i planine Gvozda) i s prevazilaženjem ranijih antagonizama između slavenskih doseljenika i neslavenskih starosjedilaca. Srednjovjekovna povijest te etnogeneze odvijala se u vidu heterogenoga etničkog amalgama što je razbio krvnosrodničke odnose ranijih rodova i plemena, sve do X. stoljeća u nesamosvojni hrvatski narodnosni organizam. S kvalitativnom promjenom karaktera ranijih učinaka u njegovome biću usljed imovinskoga raslojavanja i novijega načina društvenog organizovanja, u procesima slavenske asimilacije i sinteze balkanskih starosjedilaca, istovremeno je došlo i do promjene sadržaja ranijih socijalnih pojmova **h(o)rvatska** i **h(o)rvate** u nazive etničkog značenja, geonim **H(o)rvatska** i etnonim **H(o)rvat(e)**. A od ujedinjenja Dalmatinske i Posavske Hrvatske u nezavisnu državu za vlade kralja Tomislava u X. vijeku postupno u dugotrajnome razvoju počinje da nastaje samobitni hrvatski narod u savremenom značenju riječi.²

Srednjovjekovnu etnogenezu Hrvata i Crnogoraca Nikčević iz ugla savremene nauke sagledava objektivno kao dugotrajni društveni proces postanka plemena, naroda i nacija koji se ne može rasvijetliti na temelju samo jedne naučne grane. Kroz dugu višestolječnu istoriju taj proces je zavisio od promjenljivih političkih, društvenih, ekonomskih i istorijskih prilika i uslova. U sklopu svih tih okolnosti u procesu nastanka i razvitka crnogorskoga i hrvatskog naroda, svaki od njih stvorio je svoj vlastiti jezik i na njemu književnost, što će biti od velikoga značaja za dalje etničke i jezičke mješavine, stapanja, promjene i povezivanja. U političkome, društvenom, ekonomskom, a posebno u kulturnome životu, pomoću originalnog, izvornoga jezika formiraju sopstvene nacionalne kulturne prostore (crnogorski i hrvatski) i otvaraju procese nespornoga konstitutivnog ustrojstva vlastite državnosti i svijesti o pripadnosti sopstvenome istorijskom, kulturnom i političkom ambijentu. Vlastiti etno(socio)lingvistički identitet predstavljao je duhovnu, državnu i nacionalnu okosnicu saobraznu njihovome istorijskom pamćenju,

² Vojislav P. Nikčević, *Srednjovjekovna etnogeneza Hrvata*, Dubrovnik – časopis za kulturu, SSRNH, Dubrovnik, 1989, Godina XXXII, br 5-6, str. 48-49.

kulturnome, duhovnom i tradicionalnome biću. Samonikli nacionalni jezici potpuno su zadovoljavali autohtone historijsko-kulturne, jezičke, sociološke, sociolingvističke, običajne, obredne, etničke i državotvorne potrebe crnogorskoga naroda na području Crne Gore i hrvatskoga na području Hrvatske. Pošto je jezik temelj kulture, iz procesa njezina samoformiranja i razvoja ne može se isključiti narod koji je stvorio taj jezik. Drugim riječima, tačna je tvrdnja Mihaila Stevanovića, znamenitoga srpskog jezikoslovca, redovnoga člana SANU i univerzitetskoga profesora, da se svi narodi u svakodnevnom životu služe svojim jezicima, a osim toga svaki narod obično na svome jeziku razvija književnost i izgrađuje svoju kulturu.³

Nakon ozbiljne analize i kompleksnog sagledavanja problema o kojem je zbor, ne može se poreći opštepoznata činjenica koju nauka u svijetu uvažava kao realitet: da su na teritoriji Crne Gore i Hrvatske samoformirane narodnosno i nacionalno posebne etničke zajednice koje su tijekom dugoga perioda u historiji, književnosti, kulturi, civilizaciji, vjeri, politici i jeziku imale vlastite puteve. Poblize, osobeni put državnog razvitka govori o tome kako su u srednjemu vijeku etno-političko-kulturne okolnosti pogodovale za razvoj više naroda na području koje su naselili Južni Slovjeni. Saglasno tome, sve raspoložive historijske činjenice potvrđuju da su Crnogorci i Hrvati po etnogenezi samobitni narodi i vrlo stare samonikle nacije. Oba ova naroda imala su svoj posebni put koji su prošli u dugotrajnom etnogenetskom, etnohistorijskom i etnojezičkom razvoju. Činjenicama što šedoče o različiteme podrijetlu i različitoj etnogenezi Crnogoraca i Hrvata treba pokloniti punu pažnju kako bi se iz nauke eliminisale teške zablude i pogrešna tendenciozna učenja.

Na temelju brojnih prikupljenih dokaza akademik Vojislav P. Nikčević tvrdi da se od svih štokavskih jezika prvi počeo samooblikovati hrvatski jezik, oko treće decenije IX. stoljeća. Svijest o vrijednosti sopstvenoga jezika inicirala je literaturu i širu kulturnu djelatnost Hrvata, naročito u Dubrovniku koji doživljava veliki uspon u svojem razvitku. Ogromno blago koje se slivalo u Dubrovnik i velika ekonomska moć stvaraju povoljne uslove za snažni kulturni uspon, naročito u doba humanizma i renesanse. Dubrovačka renesansna književnost oslonila se na dubrovački štokavsko-ijekavski narodni govorni jezik, za koji u

---

³ Mihailo Stevanović, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, IŠRO „Obod“, Cetinje, 1983, str. 5.

jezikoslovnoj literaturi postoji termin *dubrovački jezik*. Iako je na tome jeziku napisana stara dubrovačka književnost, potrebno je naglasiti da on nije bio uskoregionalne orijentacije. Funkcionalno je bio raslojen i ispoljavao se u različitim vidovima zavisno od upotrebe.

Na prostoru na kojem je u to vrijeme izrasla i dukljanska državna organizacija, neposredno nakon hrvatskoga, od sredine IX. stoljeća samoobrazuje se starocrnogorski (dukljanski/zetski/crnogorski) jezik. On se nalazi sačuvan u prvome južnoslovljenskom ljubavnome romanu *Život Vladimira i Kosare* anonimnog Dukljanina iz Krajine (iz druge polovine XI. vijeka) i slovljenskome originalu znamenitoga spisa *Kraljevstvo Slovljena (Regnum Sclavorum)* anonimnoga popa Dukljanina (iz druge polovine XII. stoljeća). Oba ova djela predstavljaju dragocjeni materijal za lingvističko kulturnopovijesno proučavanje toga starog perioda u formiranju i razvoju crnogorske države, naroda i jezika.

Suštinsku promjenu državno-pravnoga statusa Duklja je doživjela nakon blistave pobjede nad Vizantijom i njezinim pomagačima 1042/43. godine kad je vizantijski car bio primoran da prizna dukljansku nezavisnost. To je dovelo do stvaranja povoljnih uslova za ubrzani razvitak materijalne i duhovne kulture, naročito u prioobalnome području i basenu Skadarskog jezera. Dukljanski narod shvaćen u feudalnome značenju riječi bio je mješovitoga etničkog podrijekla. Uprkos dotadašnjoj teritorijalnoj raščepkanosti i plemenskoj razdrobljenosti, Dukljani se nakon priznanja nezavisnosti *de facto* i *de jure* oblikuju kao samorodan narod. U narednim etnogenetskim procesima mjesto starobalkanskoga geonima Duklja (*Doklea*) i etnomima Dukljani sve češće se javlja ime slovljenskoga podrijekla Zeta i prema njemu etnonim Zećani. Ova promjena u nazivima onovremene države i njenog naroda šedoči o nadmoćnosti slovljenskoga življa koji je u etnogenetskim procesima miješanja, povezivanja i sjedinjavanja heterogenih etničkih struktura postupno asimilovao starobalkansko stanovništvo.

Dakle, kao što se iz svega izloženoga vidi, potpuno je izvjesno da je etnogeneza Dukljana započela da se sprovodi na dukljanskome tlu već od IX. stoljeća. Šljedstveno promjenama u društveno-političkoj sferi, odvijaće se proces etnojezičkog i kulturnoga razvoja Dukljana/Zećana/Crnogoraca. Na temelju raznolikosti doseljenih slovljenskih plemena i zatečenih starošedilaca Ilira, Romana, romanizovanih Ilira i ostalih etnosa, djelovanjem istih društveno-političkih, ekonomskih i kulturnih činilaca

kao konstitutivnih i integrativnih faktora na teritoriji Duklje/Zete/Crne Gore, putem prožimnja formirao se i razvio dukljanski/zetski/crnogorski narod kao novi etnoamalgam dominantno slovjenškoga podrijetla. No, bez obzira na sve, nepobitna je činjenica da se Dukljani tretiraju kao samorodan i autohton narod, oblikovan u njihovoj državi, bez koje se kao takvi ne bi mogli formirati. Njihova kultura, koja je posve ekvivalentna etnopovijesnome razvitku, takođe je autohtona i autonomna bez obzira na uticaje kojima je bila izložena u etničkim i jezičkim dodirima, mješavinama, stapanjima i promjenama. Ona se nikako ne može istrgnuti iz prirodnog etnojezičkoga okvira u kojem je nastala i razvijala se zavisno od specifičnih političkih, društvenih i istorijskih uslova, niti se može odvojiti od crnogorskoga naroda, crnogorske nacije i crnogorske države. Vrćući pažnju na tvrdnju jezikoslovca Mihaila Stevanovića da se svaki narod u svakodnevnome životu služi svojim jezikom, te da na njemu razvija književnost i izgrađuje svoju kulturu, Crnogorci su očigledni primjer naučne utemeljenosti navedene tvrdnje. Sa znanstvenoga stanovišta više niko ne može negirati postojanje crnogorskoga kao zasebitoga jezika tijekom više od desetostolječne istorije crnogorske države. Crnogorski narod posjeduje vlastiti etno(socio)lingvistički identitet, koji predstavlja njegovu duhovnu, državnu i nacionalnu okosnicu preuzetu iz staroga slovjenškoga doba i saobraznu svojem istorijskom pamćenju, kulturnom, tradicionalnom i jezičkom biću, riznicu koja se mora odlučno zaštititi od svake zloupotrebe.

Bez obzira na različita mnijenja, na današnjem nivou saznanja pouzdano se može prihvatiti kao vjerodostojni zaključak da su se bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski jezik manje ili više do kraja poznoga srednjeg vijeka, bez ikakve uske međusobne povezanosti zajedničkim razvojem, afirmisali u vlastitim realizacijskim oblicima kao četiri samooblikovana jezika u kontinuiranim etničkim procesima u Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori, Hrvatskoj i Srbiji. Nekadašnja bliskost u jezicima, kulturnoj tradiciji, običajima i shvatanjima vremenom je narušavana zbog političkih činilaca i istorijskih prilika u kojima su živjeli narodi kao tvorci i predstavnici tih jezika. Kroz stoljeća ovi jezici su predstavljali bosanski, crnogorski, hrvatski i srpski narodnosni identitet i glavno oruđe bosanske, crnogorske, hrvatske i srpske duhovne i materijalne kulture.⁴

---

⁴ Vojislav P. Nikčević, *Štokavski dijasistem*, Etnička i jezička osnova, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998, str. 45.

Kad je sve tako jasno i naučno utemeljeno, s pravom se postavlja pitanje: Zašto dolazi do nesuglasica i sporenja među prvorazrednim naučnim autoritetima oko onih vrijednosti koje čine temelj istorije, kulture, duhovnosti, državnosti i nacionalnoga identiteta jednoga naroda? Odgovor je kompleksan i ako se problem ne sagleda cjelovito, u složenom preplijetanju istorijskih, društveno-političkih i kulturnih prilika na južnoslovljenskome području, može se doći do pogrešnog zaključka. Međutim, iz kojega god ugla sagledavali problem, nezaobilazna je činjenica uvriježeno shvatanje da veći narodi ispoljavaju pretenzije uspostavljanja političke, ekonomske, kulturne, duhovne i jezičke dominacije nad manjim. Najočigledniji primjer za to je uspostavljanje srpske dominacije na području nekadašnje Jugoslavije preko Srpske pravoslavne crkve i „srpskohrvatskog“ jezika kao moćnih sredstava za određivanje i prenošenje svijesti o nacionalnoj pripadnosti. Do pojave Vuka Karadžića nije bilo nikakve zabune oko postojanja više naroda i jezika među južnoslovljenskim štokavcima. Sa Vukom Karadžićem na scenu stupa pogrešno monogenetsko učenje i filološka teorija oličena u geslu: „jedan jezik – jedan narod“. U toj interpretaciji Bošnjaci, Hrvati, Crnogorci i Srbi su samo jedan, srpski, a ne četiri posebna naroda. Zato se *Književnim dogovorom* u Beču 1850. godine proklamuje jedan i jedinstveni narodni jezik koji će služiti za afirmaciju unifikatorske politike, čiji je cilj bio pravljenje Srba od nesrpskih naroda. Tako je „doktrinirano šljepilo“, kako kaže Vojislav P. Nikčević, u svijesti južnoslovljenskih nesrpskih naroda izazivalo etnički privid, obmanu i iluziju o tome da su njihove zemlje narodnosno „srpske“ a oni „Srbi“.

Shodno zahtjevima koje je postavljala srpska imperijalna politika, i Srpska pravoslavna crkva se aktivno uključila u projekat ekspanzije srpske nacionalne svijesti. Zahvaljujući toj djelatnosti, ona je političkim manipulacijama i lukavstvom u određenim istorijskim okolnostima nepravedno stekla monopol nad pravoslavljem i neograničenu političku moć. U procesima izgradnje srpske svijesti, ona je postala najmoćnija sila koja je krivotvorenjem istorije, etnogeneze i duhovne tradicije neumorno radila na uključivanju svih pravoslavaca u srpski etnički korpus. Uz pomoć jednoga jezika i jedne pravoslavne crkve formirana je „srpska nacionalna svest“ ili „svest o srpstvu“ koja je širena ne samo na sve pravoslavce, nego i na muslimane i katolike. Tako su srpski jezik i Srpska pravoslavna crkva postali najbitniji faktori srpskoga narodnog identiteta i suštinski biljeg njegove kulture.

Kao što se pod uticajem Srpske pravoslavne crkve u oblastima pod njenom jurisdikcijom formirala konfesionalna svijest o srpstvu, tako se i na teritorijama koje su bile pod dominantnim uticajem katoličanstva hrvatstvo jednalo sa katoličkom vjeroispoviješću. Tome su naročito pogodavale nepovoljne društveno-političke okolnosti pod upravom tuđinskih gospodara. U takvim uslovima glavni nosioci otpora protiv tuđina odista su bile crkvene institucije. Međutim, ono što je u cijeloj ovoj stvari veoma bitno, jeste činjenica da vjeroispovijest nije odlučujući nosilac etničnosti. To znači da katolici na teritoriji Boke Kotorske, ukoliko se ne radi o doseljenim Hrvatima, nijesu izvornoga hrvatskog etniciteta. Nikčević tvrdi da su u Boki Kotorskoj, odnosno u Crnoj Gori još od davnine živjeli autohtoni Dukljani/Zećani katoličke vjeroispovijesti. Oni su se iskazivali kao Hrvati jedino na temelju poistovjećivanja katoličanstva sa hrvatskim narodom. Po njegovome mnijenju, u tome je presudnu ulogu imala Kotorska biskupija, koja se u jednome istorijskom periodu nalazila pod jurisdikcijom Splitske, Zadarske i Dubrovačke nadbiskupije.⁵

Nikčević nepokolebljivo stoji na stanovištu da sama religija ne može određivati ničiji etnos i nacion. Nesumnjivo je da je Katolička crkva pospješivala svoje vjernike na teritoriji Boke Kotorske da se nacionalno iskazuju kao „Hrvati“, čime je izjednačavala vjersko i nacionalno. Na taj način pripadnik crnogorskoga naroda u etničkom smislu pod uticajem katoličke konfesije narodnosno i nacionalno se poistovjećivao sa Hrvatima iako je katoličanstvo međunarodna a ne hrvatska vjera. Ovi zaključak eksplicitno potvrđuje tačnost naučne teze da je Hrvatima na teritoriji Boke Kotorske katolička vjera opredijelila „hrvatsku nacionalnu pripadnost“.

Imajući maločas rečeno u vidu, bolje upoznavanje identiteta Crnogoraca i Hrvata doprinijeće lakšem proučavanju i naučno utemeljenom sagledavanju etniciteta kulturnoga nasljeđa Boke Kotorske. Poimanje da je katolička književnost u Boki Kotorskoj integralni dio hrvatske a ne crnogorske nacionalne baštine počiva prije svega na uvjerenju da je religija presudni faktor nacionalnog određenja: „I u pogledu tretmana katoličke književnosti Boke Kotorske u istoriji literature postoji spor: u Crnoj Gori ta se književnost mahom poima kao crnogorska, a u Hrvatskoj kao hrvatska.

---

⁵ Vojislav P. Nikčević, *Narodnosna, nacionalna i jezička identifikacija crnogorske književnosti*, Međunarodni naučni skup Savremena crnogorska književnost, Zbornik radova, Nikšić, 29-30.IX. i 1.X.2005, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić, 2006, str. 30.

Do tih razlika dolazi ušljed dvaju različitijih pristupa: crnogorskoga kao primarno etničkog i hrvatskoga kao sekundarno kontaktnog, posredstvom Kotorske biskupije uzrokovanoga uticajima dubrovačkoga kao sušednog našljeđa što mu obezbjeđuje kontinuitet s hrvatskom književnošću.“⁶

Čvrsti dodiri hrvatske i crnogorske kulture ne mogu se osporiti. Oni datiraju još od ranoga srednjeg vijeka, od vremena nastanka država Duklje i Hrvatske (Croatie). Interferentni dodiri i prožimanja dviju kultura – hrvatske i crnogorske duhovne provenijencije neizbrisivo su utkani u kulturu i književnu tradiciju hrvatskoga i crnogorskog naroda. Zapadna (latinska) srednjovjekovna kultura i književnost, koje žive na latinskom jeziku, prodiru iz Hrvatske u primorski pojas crnogorske države Duklje, naročito nakon primanja hrišćanstva. Međutim, ne smije se zanemariti činjenica da su preci Dukljana, to jest današnjih Crnogoraca, naselili romanske gradove na Primorju u kojima je hrišćanstvo bilo dominantna religija. Krajem VIII. i početkom IX. stoljeća u tim gradovima su obnovljene mnoge od Avara ranije razrušene crkve, a povoljne vjerske prilike omogućile su i gradnju novih crkvenih zdanja. Hrišćanstvo je odigralo značajnu ulogu u procesu postepenoga prevazilaženja razlika između slovjenjskih doseljenika koji su bili pagani i starosjedilačke hrišćanske populacije. Nosioi širenja hrišćanstva među dukljanskim Slovjenima bili su latinski sveštenici, dijelom potpomognuti i hrišćanima iz romanskih priobalnih gradova. Hristijanizacija Dukljana u velikoj mjeri je pomogla zbližavanju i međusobnome orodaavanju i miješanju doseljenih Slovjena sa zatečenim pripadnicima ostalih etnikuma. U urbanim sredinama u primorskome pojasu Duklje demografska strujanja i etnička miješanja svakako će utisnuti pečat narodnosnome oblikovanju Dukljana/Zećana, odnosno Crnogoraca. Doseljeni Slovjeni nijesu mogli lako i brzo asimilovati balkanske starince, potomke Iliro-Romana. Proces asimilacije tekao je veoma sporo, gotovo čitav milenijum, ali u etnoistorijskome razvoju slovjenjski doseljenici su postepeno napuštali staru mnogobožačku kulturu, odabirajući vrijednosti naprednije hrišćanske kulture i civilizacije. Izvanj svake je sumnje da je mnogo vjekova zajedničkoga života uticalo na jačanje međusobnih veza, primanje i širenje kulturnih i etničkih osobina. Zahvaljujući snažnom uticaju hrišćanstva i crkvenim knjigama različitih literarnih žanrova, Dukljani su bili u mogućnosti da prihvate hrišćansku kulturu i da joj tokom srednjega vijeka daju značajni stvaralački doprinos. U

⁶ *Isto*, str. 29.

dugom periodu događaju se korjenite promjene u javnome životu, politici, državnoj organizaciji, pa i u crkvi. Bržem prodiru hrišćanske kulture i dubljim društvenim promjenama najviše su smetale jezičke barijere. Grčki i latinski su bili jedini kulturni jezici toga doba, pa je sasvim razumljivo da su na njima pisane knjige i obavljana bogoslužjenja. Svještenici latinskim knjigama potpomažu širenje hrišćanstva i na krajeve u kojima ono još nije zaživjelo. Uprkos velikim promjenama koje su doživjeli nakon dolaska na Balkan, dukljanski Slovjeni kao kolonizatorski etnos, trajno naselivši dotadašnju provinciju Prevalis, bitno utiču na dalje istorijske, kulturne i društveno-ekonomske tokove. U procesima istorijskoga razvoja dukljanska etnoskupina ima državu – Kneževinu Duklju koja 1077. godine prerasta u Kraljevinu, službeno priznatu od Vizantije. Međutim, jasno je da se život u Duklji pod uticajem brojnih činilaca morao značajno transformisati. Dukljanski Slovjeni, izloženi višestrukim uticajima, morali su i sami da dožive kulturni, društveno-politički i socijalno-ekonomski preobražaj. Postepeno se konstituše i njihov jezik pod različitim imenima, koji predstavlja značajno sredstvo za razvoj crnogorske nacionalne kulture i književnosti.

Naravno, uslovi za književni i uopšte kulturni rad bili su mnogo povoljniji na teritorijama na kojima je djelovala moćna crkvena organizacija, koja je kroz vjekove bila jedini oslonac duhovnome stvaranju. U XI. stoljeću Kraljevina Duklja doživljava veliki etnički, ekonomski i kulturni napredak. Posebno je zapažena djelatnost centralizovane hrišćanske crkve s nekoliko biskupija i nabiskupija prvo u Draču i kasnije od 1089. godine u Baru. Skoro sva književnost srednjega vijeka razvijala se u okvirima hrišćanske crkve. Karakteristično je da su carstva nastajala i nestajala, a crkva je nadživljavala njihovu propast, često preuzimajući njihovu ulogu.

Iako je malo sačuvanih spomenika iz prvih nekoliko stoljeća poslije nastanka pismenosti, književna i kulturna aktivnost na području Boke ne može se dovesti u pitanje. Oskudicu u arhivskim izvorima od početka IX. do kraja XII. stoljeća dobrim dijelom je nadomjestio već pomenuti *Ljetopis Popa Dukljanina*, katoličkoga svještenika iz Bara, umnogome neobična i značajna knjiga. Kroz rodoslov više od četrdeset vladara, ovaj dukljanski ljetopis obuhvata razdoblje od preko pola milenijuma – od dolaska Slovjena na Balkan do sredine XII. vijeka. Knjiga šedoči i o postojanju četiri administrativno-političke oblasti, odnosno države, koje su trajale vjekovima pa i danas postoje: Duklja (današnja Crna Gora), Hrvatska,

Bosna i Raška (današnja Srbija). Kako sam autor kaže, ovu knjigu je sa slovjenškoga izvornika preveo na latinski jezik. Loš latinski jezik upućuje na zaključak da je autoru maternji bio mjesni, narodni jezik, odnosno da on nije bio došljak nego Dukljanin. Sadržaji dukljanske usmene tradicije u spisu zbere u prilog tezi da je autor u narodnosnome smislu bio Dukljanin. Bavljenje slavnom historijom Duklje i krajeva koji su ulazili u sastav njenoga kraljevstva, te prikrivena pristrasnost u opisu nekih presudnih događaja takođe navode na zaključak da je autor bio dukljansko-barski nadbiskup.

U tom ranom periodu „iz južnoslovjenškoga ogranka ranijeg praslavjenškoga jezika začinje se oblikovanje govornoga jezika dukljanskijeh Slovjena zavisno od konstituisanja njihova narodnosnog bića. U smislu njegova uopštavanja, osobito je značajna pojava državne formacije, bolje reći njezinijeh centralizovanih organa uprave, kao gođ i postojanje centralozovane dukljanske hrišćanske crkve. Isto tako, u tome periodu, poslije definitivne hristijanizacije dukljanskijeh Slovjena od strane misionara zapadnog obreda posredstvom latinskoga jezika, dolazi i do početka formiranja književnoga jezika na podlozi njihova govornog jezika. Na tome jeziku već tada započeće ne samo da nastaju značajna književna ostvarenja, nego će on istovremeno služiti i kao važno sredstvo u službenoj upotrebi. U stvari, tokom dukljanskog perioda vladala je glosija: latinski je bio glavni liturgijski i službeni jezik, a mjesni jezik dukljanskijeh Slovjena pomoćni.“⁷

Pouzdana se zna da su za vrijeme vladavine devet kraljeva iz dinastije Vojislavljevića (1016-1118) nastali mnogi pravni spomenici, povelje, pisma, ugovori, zakoni, uredbe i dokumenti za upravno-administrativne potrebe na latinskome i našem narodnom jeziku. Nažalost, nijesu sačuvani, što onemogućava naučnike da dođu do objektivnih saznanja o izvanredno bogatom kulturnom nasljeđu u primorskim urbanim sredinama u najranijem dukljanskome periodu.

Dukljanskome periodu latinističke književnosti pripada i *Pontifikal Katorske biskupije*, rukopisna knjiga od dvjesta listova, koja je pronađena tek 1984. godine. To je zapravo zbornik crkvenih spisa nastao u Kotoru

---

⁷ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*, Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993. godine, str. 125.

krajem XI. i na početku XII. stoljeća, u vrijeme trijumfa katoličanstva u Kraljevini Duklji/Zeti.

Cijela jedna kultura, samonikla i naša, može se naći u aktima staroga Sudskog arhiva u Kotoru. To je već period XIV. vijeka (od 1326. godine), XV. i XVI. Sačuvani spisi smatraju se odgovarajućim izvorima za sagledavanje istorije crnogorskoga jezika čiji je razvoj bio posve ekvivalentan etnopovijesnom razvitku crnogorskoga naroda. Sasvim je razumljivo da se u slovjenškome jeziku toga vremena prepoznaju tragovi intenzivnih dodira i miješanja slovjenškoga življa sa zatečenim starinačkim stanovništvom. O tome šedoči prisustvo velikog broja romanskih, a poznije najviše talijanskih riječi u jeziku bez kojih bi, očevidno, bila otežana mogućnost komuniciranja. Taj autohtoni i autonomni jezik bio je sredstvo komunikacije, kancelarijskoga poslovanja, administracije i kulture ne samo na području Boke, nego i opštenja sa sušednim područjima duž današnjega Crnogorskoga primorja i preko granica užega regiona. U osnovi utemeljen na mjesnome govornom jeziku sa nekim tragovima dukljanske kulture mediteranskoga tipa, on će se samooblikovati, evoluirati i afirmisati značajnom književnom nadgradnjom tokom narednih stoljeća šljedstveno promjenama u društveno-političkoj sferi. No bez obzira na sve, zadržaće svoj dukljanski/zetski/crnogorski narodnosni identitet. Najveće promjene na kulturnom polju proizvešće prodor pravoslavlja tokom trajanja zetskoga perioda (1183-1360), kada se od Raške/Srbije porobljeni Dukljani/Zećani bore za očuvanje autonomnog statusa i autohtonoga života. Na temelju brojnih dokaza kojima raspolažu istoričari poodavno je postalo izvjesno da je raški župan Stefan Nemanja osvojio mnoge dukljanske/zetske gradove, do temelja ih porušio i pretvorio u pustoš. Samo je Kotor bio pošteden, đe je Stefan Nemanja 1186. godine u bivšoj kancelariji dinastije Vojislavljevića smjestio svoju dvorsku kancelariju, koja postaje centar tadašnje pismenosti. Preko dijaka iz Nemanjine javne kancelarije u sušedne zemlje se širi slovjenški književni jezik zetske redakcije, glagoljica i ćirilica. Rad tih dijaka omogućio je Dubrovniku da početkom XIII. stoljeća osnuje svoju slovjenšku kancelariju s vlastitim pisarima. U bogatome arhivu Dubrovnika čuvaju se brojne isprave (ugovori, službeni dopisi, pisma i razna dokumenta) iz toga perioda pretežno na latinskome i talijanskom, ali i „srpskohrvatskome“ jeziku. Duborvačke isprave, koje potiču iz odnosa sa sušednim slovjenškim zemljama, pisane su ćirilicom i štokavštinom, onako kako se ona govorila u Dubrovniku sa okolinom, Srbiji, Zeti, Zahumlju i

Bosni.⁸

U dubrovačkoj slovjenškoj kancelariji zetski/dukljanski pisar 11. februara 1247. godine napisao je prvu sačuvanu zetsku/dukljansku (crnogorsku) ćiriličku ispravu *Odolja Predenić s Krainjanima i Dubrovčani međusobno utvrđuju mir i prijateljstvo*.⁹ To je vrijeme kada se Dubrovnik nalazio pod mletačkom vrhovnom vlašću (1205-1358) i kad se romansko stanovništvo sve više slovjenizira u procesu asimilacije, koja je završena u XV. stoljeću.

Dubrovački štokavsko-ijekavski narodni govorni jezik postaće temelj dubrovačke renesansne književnosti. U Dubrovniku će čuveni italijanski humanisti biti učitelji, a pomen prvoga Dubrovčanina humaniste Vuka Bobaljevića datira od sredine XV. vijeka. Takođe, iz dubrovačke građanske porodice Držić potiču poznati pjesnik petrarkista Džore i najznačajniji hrvatski renesansni pisac Marin.

Krupne crkveno-vjerske promjene na teritoriji Boke Kotorske donosi prodiranje i širenje pravoslavlja koje nastoji da utemelji istočnoevropsku kulturu ćirilometodskoga smjera. Pokraj katoličkih crkava podižu se crkve i manastiri u kojima se služila služba na slovjenškome jeziku. Takođe se pojavljuju „knjige pisane ćirilicom, pismo što je brzo potiskivalo glagoljicu, a pogotovo latinsko pismo i latinski jezik u bogoslužjenju. Tako su dugo vremena postojale jedna pored druge pravoslavna i katolička crkva, slovjenško i latinsko bogoslužjenje. U primorskijem gradovima i oko njih preovladavala je latinska crkva, a u zagorskim krajevima, u brdima i zabačenim riječnim dolinama nicali su brzo jedan za drugim pravoslavni manastiri, centri vjerske propagande, književnoga i prosvjetiteljskog rada.“¹⁰ Grad Kotor bio je neosvojiva tvrđava katoličanstva iako su Nemanjići od njega napravili prijestoni grad.

U duhu i u skladu sa promjenama nastalim širenjem pravoslavlja prilagođavala se i kultura na teritoriji Boke, koja je vjekovima bila pod rimskom jurisdikcijom. Uprkos nastojanju raških vladara da iz političkih razloga ugase katoličanstvo u Zeti/Duklji, katoličke crkvene organizacije

⁸ Vojislav Nikčević, *Kroatističke studije*, Erasmus naklada, Zagreb, 2002, str. 336.

⁹ *Isto*, str. 337.

¹⁰ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*, Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993. godine, str. 239.

uspjele su da se održe u gradovima u obalskome pojasu. Raškim vladarima posebno je smetalo to što je Barska nadbiskupija bila zavisna od dubrovačke crkve. O tome koliko je katoličanstvo bilo na smetnji Rašanima/Srbima šedoče članovi 6-10 *Dušanovog zakonika* iz 1349. godine koji su katoličku crkvu okarakterisali kao „latinsku jeres“, a katolike kao „poluvjernike“.

Kroz prizmu crkveno-vjerskih odnosa iz toga vremena može se sagledati kulturna situacija u Boki. Zbog snažnog pritiska pravoslavlja koje se širilo iz raške države i istočnog uticaja jačao je otpor Zečana/Dukljana rimokatoličke vjere prema raškoj vrhovnoj vlasti. Stanovnici primorskih gradova na zetskome tlu nastoje da zadrže katoličanstvo i sačuvaju ranije stečene pozicije. Međutim, pravoslavni kaluđeri, pod zaštitom i pokroviteljstvom raških vladara, igraju sve važniju ulogu u prosvjetiteljskoj djelatnosti, širenju pismenosti i književnome radu. Pravoslavlje se koristi kao bitno obilježje „srpstva“, to jest kao faktor etničkoga sjedinjavanja svih pravoslavaca i njihovo etničko prevođenje u srpski nacionalni korpus identifikovanjem „srpstva“ s pravoslavljem. U tu svrhu množe se rukopisne knjige, pisane tzv. staroslovljenskim/crkvenoslovljenskim jezikom, glagoljicom i ćirilicom. Tokom XIII. i XIV. stoljeća u jeziku prepisivača primjetna je upotreba dosta elemenata, naročito fonetskih, iz živoga govornog jezika. Na temelju tih novih elemenata može se zaključiti da se tzv. staroslovljenski jezik u Zeti, kao i u drugim slovljenskim zemljama, postepeno počeo mijenjati. Potiskujući crkvenoslovljenske elemente, jezik knjiga prilagođavao se živome narodnom govoru. „To je zetska ili crnogorska redakcija staroslovljenskoga književnog jezika, nastala krajem XII vijeka. Ona će se u bogoslužbenijem knjigama zadržati tokom XIII i XIV stoljeća, a i docnije. Staroslovljenski jezik, glagoljica i ćirilica su bili instrument posredstvom kojega se širio vizantijski politički, crkveno-vjerski i kulturni uticaj i kao takvi konfrontirani s jezikom i pismom suparničke rimske crkve – latinskijem i latinicom.“¹¹

Specifičan geopolitički položaj Boke omogućio je ovoj oblasti Duklje/Zete/Crne Gore da razvije pismenost i domaću književnost na latinskome i staroslovljenskom jeziku zetske redakcije. „Iz Zete se slovljenska pismenost proširila i u Dubrovnik.“¹²

---

¹¹ Dr Vojislav Nikčević, *Crnogorski jezik*, Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993. godine, str. 244.

¹² *Isto*, str. 249.

Pod okupacijom Nemanjića na području Boke Kotorske evidentan je jači prodor raškoga stila u svim ostalim vrstama umjetnosti, osobito u slikarstvu, vajarstvu i graditeljstvu. Cjelokupna kultura zapadnoevropskoga karaktera i mediteranskog tipa u toj oblasti prolazi kroz period stagnacije zbog premoći raškog crkveno-vjerskoga i kulturnog uticaja. No, uprkos tome, Kotor, koji je i ranije bio ekonomski i kulturno najrazvijeniji, pošteđen razaranja od strane Rašana, ostaje glavni kulturni centar. Mnoge kulturne djelatnosti započete znatno ranije, nastavljene su i unaprijeđene, dok su neke u novonastalim društveno-političkim okolnostima zakržljale. O tome postoje razna šedočanstva, kao arheološke iskopine, sačuvane zgrade i ostaci porušenih građevina, predanja pomoraca i mještana, sudsko-notarski spisi, pomeni rukopisnih knjiga i biblioteke biskupa Darse, klasične škole i apoteke, škole grčkih slikara, srednjovjekovne škole domaćih graditelja, zlatarstvo, kovanje oružja i oklopa, razvijeno slikarstvo, vajarstvo, građevinarstvo, klesarska i kamenorezačka djelatnost i druga. Kako tvrdi akademik Radoslav Rotković, najvrjednije od svega što se očuvalo iz toga razdoblja je sakralna arhitektura. Nažalost, svjetovna arhitektura nije sačuvana. U zetskom Pomorju u XIII. i XIV. stoljeću izrazita je katolička sakralna arhitektura. Pomorskim putem uticaji sušeda brzo su stizali u Boku Kotorsku. Kaluđere benediktince u zetskom Pomorju potiskuju franjevci, koji u svim većim primorskim gradovima grade nove samostane. Nijedna od prvih franjevačkih crkava nije sačuvana u cjelini, ali se zna da se neke od njih nijesu razlikovale od takvih građevina u Dalmaciji. U umjetničkome stilu zadržavaju se primorski elementi na romanskoj osnovi, koji nose obilježja romano-gotike.

U zetskom Pomorju najviše franjevačkih manastira podignuto je krajem XIII. stoljeća, u vrijeme franjevke kraljice Jelene, žene Uroša I. Kotorska građevinsko-skulptorska škola izrastala je iz slojeva stare kulture, a razvijala se najviše pod uticajem arhitekture i skulpture Apulije. Imala je mnoštvo umjetnika i vještih majstora, koji su radili po gradovima i manastirskim centrima duž cijele obale.¹³

Na temelju pribavljenih činjenica Vojislav P. Nikčević izvodi zaključak da u tom periodu nije bilo uslova za prodor uticaja iz Hrvatske, te iz nauke treba eliminisati zablude i pogrješna uvjerenja na temelju kojih se

---

¹³ Akademik Radoslav Rotković, *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda II*, Zeta u državi Nemanjića, Crnogorska izdanja (Montenegro editionis), Podgorica, 2003, str. 213 – 245.

veliko kulturno nasljeđe Boke Kotorske pokušava osporiti crnogorskome narodu kao njegova tekovina. Bez obzira na konfesionalnu podijeljenost i društveno-političku situaciju u kojoj su se u opisanim uslovima nalazile Hrvatska i Crna Gora, postoje faktori što sve kulturne tekovine na području Boke Kotorske iz toga vremena etnički objedunjuju i čine je baštinom isključivo samonikloga i samobitnog crnogorskoga naroda, koji je tijekom dugoga perioda u povijesti, književnosti, kulturi, civilizaciji, vjeri, politici i jeziku imao vlastiti put. U prilikama zajedničkoga života svi etnički i kulturni sadržaji na prostoru Boke Kotorske sjedinjavali su se i uobličavali u bitnu specifičnost, etnički identifikovanu kao crnogorsku.

Novu etapu u crnogorsko-hrvatskim odnošajima prepoznajemo nakon ponovnoga uspostavljanja samostalne i suverene zetske države 1360. godine u kojoj je zagospodarila zetska plemićka porodica Balšić. Boka Kotorska ostala je izvan granica Zete, prvo pod suverenitetom ugarske države od 1371. do 1384. godine, a zatim zajedno s Konavlima pod okupacijom Bosne od 1384. do 1391. godine, kada stiče samostalnost. Tri decenije traje period samostalnosti i završava se 1420. godine. Tada prelazi pod mletačku vrhovnu vlast i egzistira u sastavu Mletačke Republike sve do 1797. godine.

U području pod mletačkom vlašću žitelji Boke bili su povezani sa područjem Dubrovnika i Dalmacije. Ostalo je šedočenje Dubrovčanina kotorskoga podrijekla Marka Orbina o tome da je dio kotorske populacije naselio područje dubrovačke regije. On pominje doseljeničke plemićke porodice podrijetlom iz Kotora: Benšić, Buća, Basiljević, Baska, Bičići, Katena, Crević, Kalisti, Dabro, Držić, Guleniko, Goliebo, Đorđić, Mekša, Pecanja, Puscic, Sorento, Vilpeli i Zrijević.

U periodu pod mletačkom vrhovnom vlašću u Boku prodiru nova idejna strujanja humanizma, renesanse i baroka. Književni i kulturni rad odvijao se uglavnom pod dubrovačkim i dalmatinskim uticajem, na latinskome, talijanskom i narodnome jeziku. O tim uticajima informacije daje literatura brojnih pručavalaca. Ono što je za nas bitno jeste činjenica da je posredstvom dubrovačkoga govora iz čakavskoga narječja hrvatskoga jezika u mjesne govore i književni jezik Boke Kotorske prodro znatni broj ikavizama, tzv. čakavizama i drugih oblika.

Nakon propasti Mletačke Republike Boka se nalazila pod upravom Austrije od 1797. do 1806. godišta, godinu dana pod vlašću Rusije, a

od 1807. do 1813. godišta podređena je Francuskoj. Slobodnome dijelu Crne Gore pripojena je 1813. godine, ali je već 1814. godine velje sile ponovo priključuju Austriji. Kao zasebna pokrajina egzistira od 1848. do 1918. godine, kada je preko Dalmacije ušla u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca. Od 1929. godine sastavni je dio Zetske banovine, a odlukom AVNOJ-a u Jajcu 1943. godine definitivno je ušla u sastav Crne Gore.¹⁴

Prema Vojislavu P. Nikčeviću, u dugome povijesnom periodu u hrvatskome i crnogorskom primorju, naročito od Dubrovnika do Kotora, okolnosti su često stvarale povoljne prilike za međusobne kulturne dodire, uticaje i prožimanja. Stalne veze ipak su bile najjače u XX. vijeku nakon Prvog svjetskoga rata u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (docnije Kraljevini Jugoslaviji), te po završetku Drugog svjetskoga rata u zajedničkoj državi Jugoslaviji. Život u zajedničkoj državi u mnogo čemu približio je stanovništvo sušednih oblasti. Posredstvom čvrstih državno-pravnih, ekonomskih i ostalih veza jačali su i međusobni uticaji stanovništva bokokotorske i dubrovačke regije. „Svi ti njihovi dodiri, prožimanja i međusobni uticaji zaista su obostrano bili plodotvorni i stvaralački“, zaključuje akademik Vojislav P. Nikčević.¹⁵ Uvažavajući njegov zaključak, moram napomenuti da su crnogorski jezik, književnost, duhovnost i kultura ipak najviše razureni u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, odnosno Kraljevini Jugoslaviji.

Na temelju svestrane analize može se zaključiti da je neprekidna povezanost bokokotorske s dubrovačkom regijom i ostalom hrvatskom primorskom teritorijom rezultirala značajnim posredničkim uticajem prestižne dubrovačke kulture na kulturu sušedne Boke Kotorske. Takođe se može prihvatiti tvrdnja Vojislava P. Nikčevića da je katolička književnost Boke Kotorske dvojnog karaktera: primarno crnogorskoga po etničkome principu, a sekundarno hrvatskog po pripadnosti katoličkih Bokelja Kotorskoj biskupiji, koja je u povijesti prebivala pod Dubrovačkom, Splitskom i Zadarskom nadbiskupijom. Isto tako, on ističe činjenicu da je dubrovačka kao starija hrvatska književnost služila za ugled i uzor bokeljskim piscima. Međutim, po njegovom mnijenju, uključivanjem bokokotorskih kulturnih sadržaja u hrvatsku kulturu preko katoličanstva,

¹⁴ Vojislav Nikčević, *Kroatističke studije*, Erasmus naklada, Zagreb, 2002, str. 343-344.

¹⁵ Vojislav P. Nikčević, *Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskog jezika u Boki i Dubrovačkoj regiji*, Prvi hrvatski slavistički kongres, Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997, str. 334.

negira se njena pripadnost crnogorskome etnikumu, odnosno dio izvornog crnogorskoga stanovništva integriše se u hrvatski etnikum i nacion.¹⁶

U svojim istraživanjima Nikčević je došao do nepobitnih dokaza da crnogorska književnost posедуje sva tri vida identiteta: *1. strukturalni i tipološki, 2. genetski ili rodoslovni i 3. vrijednosni ili socioliterarni*. Crnogorci jesu brojčano mali narod ali njihova književnost je među najrazvijenim usmenim i vrlo razvijenim pismenim literaturama. Ona je samobitna, samorodna i samosvojna, dukljanska/zetska/crnogorska zato što su je stvorili Dukljani/Zećani/Crnogorci kao narod i nacija. To im daje za pravo da svoju književnost, jezik i kulturu imentuju vlastitim narodnim i nacionalnim imenom. Između crnogorskog jezika, književnosti i kulture i crnogorskoga naroda postoji neraskidiva uzajamna veza.

Budući da su Crnogorci tvorci i predstavnici svojeg jezika, književnosti i kulture, u skladu sa rodoslovnim načelom: *Đe je zno klicu zametnulo, / onđe neka i plodom počine*, Nikčević smatra da pisci i kulturni stvaraoci rođeni u Duklji/Zeti/Crnoj Gori i njihova djela pripadaju crnogorskome kulturnom prostoru.¹⁷ To je za njega osnovni kriterijum za određivanje pripadnosti pisaca i kulturnih stvaralaca nacionalnim književnostima i kulturama.

Za stariju književnost na području Dalmacije i Boke Kotorske veliko interesovanje ispoljili su i drugi naučni djelatnici, među kojima je i poznati srpski naučnik, redovni član SANU Miroslav Pantić. Ne osporavajući njegov znanstveni doprinos proučavanju crnogorske i hrvatske književnosti, Vanda Babić stavlja naglasak na činjenicu da Pantićevi radovi i teme koje je obrađivao korespondiraju sa društveno-političkim događajima na tlu nekadašnje Jugoslavije i Evrope. Njegovo polazište je netačno iz prostoga razloga što „državu Crnu Goru zove ‘srpskim’ krajem, potpuno iskreno, ne crveneći se pri tom što kao vrlo uvaženi znanstvenik poseže za nečim što ne pripada srpskoj ni političkoj ni kulturnoj ni civilizacijskoj zajednici.“¹⁸

---

¹⁶ Vojislav P. Nikčević, *Narodnosna, nacionalna i jezička identifikacija crnogorske književnosti*, Jezičke i književne teme, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006, str. 89 – 95.

¹⁷ *Isto*, str. 96 – 99.

¹⁸ Vanda Babić, *Književni povjesničar Miroslav Pantić kao suvremeni proučavatelj književnosti Boke Kotorske*, Međunarodni naučni skup Savremena crnogorska književnost, Zbornik radova, Nikšić, 29-30.IX. i 1.X.2005, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić, 2006, str. 401.

Pantić u cijelom prvom poglavlju obimne knjige (517 stranica) *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, koja je ne slučajno pečatana 1990. godine, Crnu Goru sa Bokom tretira kao „srpsku zemlju“ stvarajući privid da su književnici sa tog područja pripadnici srpske nacionalnosti iako je riječ o vremenu „kad još nije bila formirana srpska nacionalna svijest“.¹⁹

Najčešće sintagme: *naše Primorje, naša književnost, naš jezik* bez adekvatne nacionalne određenosti u Pantićevoj interpretaciji znače: *srpsko Primorje, srpska književnost, srpski jezik*, što je neodrživo i nesavremeno gledište sa stanovišta današnje nauke. Ne mogu se nalaziti pod „srpskom“ kapom književnici koji pripadaju vlastitoj (nesrpskoj) nacionalnoj literaturi.

Za razliku od Pantića, Vanda Babić tvrdi da je „Boka dijelila sudbinu Dalmacije kojoj je pripadala do 1918. godine, ali je mnogostruko bila povezana i sa slobodnim podlovcenskim dijelom Crne Gore“.²⁰

U njezinome pristupu preovladava stav da su bokokotorski književni djelatnici, bez obzira na neke njihove tematske i jezične specifičnosti, ošćali duhovno jedinstvo sa hrvatskim književnicima i njegovali specifični hrvatski književni izraz naslanjajući se na hrvatsku književnu tradiciju. Ona uočava neka posebna obilježja u literaturi bokokotorskih stvaralaca što stoje u vezi sa crnogorskom književnošću, ali isto tako ističe da se njihova jezička kultura u kontinuitetu razvijala pod snažnim, dominantnim uticajem i u tijesnoj vezi sa bogatim izvornim izrazom književnosti Dalmacije „kojoj je književni krug Boke nesumnjivo i pripadao“.²¹

U literaturi i nauci biće uvijek dosta spornih pitanja, različitih gledišta, pristupa i tumačenja. U ovom kratkom radu nastojao sam da sučelim različita gledišta i argumente istaknutih naučnika o nacionalnom određenju bokokotorske književnosti, odnosno kulture. Kao i Vanda Babić, vjerujem „kako će nacionalne književnosti nazvane pravim imenima biti znanstveni, književni i nadasve ljudski dobitak bilo koje zajednice koja svoje norme i okvire temelji na zdravim i čvrstim postulatima.“²²

¹⁹ *Isto*, str. 401.

²⁰ *Isto*, str. 401.

²¹ *Isto*, str. 402.

²² *Isto*, str. 401.

GLAVNA KORIŠĆENA LITERATURA

BABIĆ, Vanda, *Hrvatska književnost Boke kotorske do preporoda*, Erasmus, Zagreb, 1998.

BABIĆ, Vanda, *Književni povjesničar Miroslav Pantić kao suvremeni proučavatelj književnosti Boke Kotorske*, Međunarodni naučni skup Savremena crnogorska književnost, Zbornik radova, Nikšić, 29-30.IX. i 1.X.2005, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić, 2006.

ČIRGIĆ, Adnan, *Jezički neprebol*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2007.

ĐUROVIĆ, Žarko L, *Bard crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005.

NIKČEVIĆ, Vojislav P, *Srednjovjekovna etnogeneza Hrvata*, Dubrovnik – časopis za kulturu, SSRNH, Dubrovnik, 1989, Godina XXXII, br 5-6.

NIKČEVIĆ dr Vojislav, *Crnogorski jezik*, Geneza, tipologija, razvoj, strukturne odlike, funkcije, Tom I (od artikulacije govora do 1360. godine), Matica crnogorska, Cetinje, 1993.

NIKČEVIĆ, Vojislav P, *Dodiri, prožimanja i međusobni uticaji crnogorskoga i hrvatskog jezika u Boki i Dubrovačkoj regiji*, Prvi hrvatski slavistički kongres, Zbornik radova, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb, 1997.

NIKČEVIĆ Vojislav P, *Štokavski dijasistem*, Etnička i jezička osnova, Crnogorski PEN centar, Cetinje, 1998.

NIKČEVIĆ, Vojislav, *Kroatističke studije*, Erasmus naklada, Zagreb, 2002.

NIKČEVIĆ, Vojislav P, *Narodnosna, nacionalna i jezička identifikacija crnogorske književnosti*, Međunarodni naučni skup Savremena crnogorska književnost, Zbornik radova, Nikšić, 29-30.IX. i 1.X.2005, Univerzitet Crne Gore, Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić, 2006.

NIKČEVIĆ, Vojislav P, *Jezičke i književne teme*, Institut za Crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2006.

NIKČEVIĆ, Milorad, *Filološke rasprave: interkulturalni kontekst*, GEOS, Podgorica, Crnogorsko-hrvatsko prijateljsko društvo „Ivan Mažuranić“, Cetinje, Hrvatsko-crnogorsko društvo prijateljstva RH, Osijek, Podgorica, 2002.

NIKČEVIĆ Milorad, *Crnogorski jezik – sublimat duhovnog života crnogorskoga naroda*, Lučindan br. 9, Cetinje, 2003.

NIKČEVIĆ Milorad, *Stoljetni hrvatski i crnogorski književno-kulturni identiteti*, Komparativna filološka odmjerenja, HCDP „Croatica-Montenegrina“ RH, GEOS, Podgorica, Osijek-Cetinje, 2006.

PANTIĆ, M, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd, 1990.

ROTKOVIĆ, Radoslav, *Ilustrovana istorija crnogorskoga naroda II*, Zeta u državi Nemanjića, Crnogorska izdanja (Montenegro editionis), Podgorica, 2003.

STEVANOVIĆ, Mihailo, *Gramatika srpskohrvatskog jezika*, IŠRO „Obod“, Cetinje, 1983.

SPAGIŃSKA-PRUSZAK, Agnieszka, *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk, 1997.

Žarko L. ĐUROVIĆ

**ABOUT MONTENEGRIN AND CROATIAN RELATIONSHIP AT
THE COASTRELATIONS**

Systematic knowledge about the language and literature of the Montenegrins is not rich enough, it is partial and, very often, incorrect. The cause of such a situation could be found in the fact that many scientists, under their idealistic and political influence, had wrong access to the Montenegrin nation and its constitutive elements. For that reason they tendentiously studied and interpreted the Montenegrin existence, the ethno genesis and autochthonic Montenegrin material and spiritual culture, destroying and usurping all Montenegrin particularities aiming to destroy the development of the Montenegrin spirit, its national identity and independence.

The complete Montenegrin culture developed in Montenegro, on its territory, on domestic ground. Although is not possible to deny or marginalize the influences of its neighbors of both western and Balkan-Slav's culture, it is indisputably that it is original heritage of the members of the Montenegrin linguistic, national and state ambience. The most important, in my opinion, is the fact that I cannot see any reason why the Montenegrin culture could be separated from its original Montenegrin basis and ethnically qualified as a heritage of some other nation, particularly Croats, who are Montenegrin neighbors for centuries. For that aim, the least could be used only one criterion - confessional and religious affiliation, which, in some interpretation, had the character of national individuality. Because of that, I think that studying of Montenegrin and Croatian relationship is one of the important questions to appraise and objectively value those cultural elements incorporated in both Montenegrin and Croatian ethnicum, most often by mixing, assimilation, transformation and shared life of the populations, more or less the populations of heterogenic origins in long-lasting ethno genetic processes.

Sanja MIŠKOVIĆ (Podgorica)

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević"

UDK 821.163.4.09(497.16) Pekić B.

POSTMODERNISTIČKI OKVIR PEKIĆEVIH TEKSTOVA (I)*

U radu je osvijetljena epoha postmodernizma, odnosi i uticaji evropskih književnih centara. U tom svijetlu sagledana je i crnogorska književnost druge polovine XX vijeka. Literarne inovacije prisutne su u djelima one grupe pisaca koje predvode Pekić i Kiš. U svojim djelima, ovi pisci tematiziraju iracionalno, koriste grotesku, hiperbolu dajući crnogorskoj književnosti pečat postmodernosti. Autor naglašava postmodernističke pripovjedne forme i karakteristike tekstova Borislava Pekića.

Porijeklo poetike

U nauci o književnosti i estetici, termin postmodernizam javlja se u dva osnovna značenja: kao tipološka i kao istorijska kategorija. S jedne strane, pod postmodernom se podrazumijeva univerzalni stil, a sa druge književno-istorijsko razdoblje između 1960. i 1970. godine. Postmoderna nije samo književnoumjetničko razdoblje, ona je dominantan način mišljenja, znakovnoga izražavanja i ponašanja u drugoj polovini XX vijeka, dakle u kulturi. Mišljenje po kojem je postmoderna istorijska kultura polazi od sljedećih distinkcija na području triju pojmova: kulture, stila i razdoblja.

Izraz postmodernizam prvi je put upotrijebljen sedamdesetih godina XX vijeka u arhitekturi. Kristofer Dženks je pisao o neplanskom, pluralističkom pristupu, napuštanju modernističkog sna o čistoj formi

---

* Rad je dio magistarske teze pod naslovom *Tematske i poetičke srodnosti Pekićevih tekstova* „Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana” i „Odbrana i poslednji dani”.

u korist *mногоstrukih jezika ljudi*. Postoji više definicija postmoderne. Međutim, definicije su svedene na dvije odlike, tekst i postmodernizam. Posmatrajući književnost kao tekst, u postmoderni nastaje dilema, šta je unutra, a šta izvan interesovanja same književnosti. S obzirom na to da definicije proizilaze iz određenja dviju temeljnih perspektiva u diskusiji, jedna od njih vidi postmodernizam kao antimodernizam, kulturu koja je u diskontinuitetu sa modernizmom, a druga kao umjetnost koja *eklektički uvlači u sebe i reciklira svu prethodnu civilizaciju, umjetnost i kulturu, vraćajući se historijskim idealima izražavanja, prikazivanja i komuniciranja u helenskoj kulturi i civilizaciji, srednjem vijeku, renesansi, baroku, odnosno svim stilskim formacijama do modernizma*.¹

U širem značenju, postmodernizam se odnosi na tri međusobno povezane dimenzije: vremensko razdoblje nakon moderne, zatim kulturni stil ili skup stilova, i metodu analize poznatu kao dekonstrukcija. Iako odbacuje definiciju, postmodernizam se može definisati kao odbacivanje pozitivizma, nepovjerenje u razum i metanarative i na kraju, kao metoda dekonstrukcije.

Sam naziv *postmoderna* vezuje se za romantizam, upravo za njemački romantizam, ali problem nastaje u pojedinačnim teorijskim stavovima kao i u samoj upotrebi pojma postmodernizma. Naime, romantizam je složen proces, to nije stil, već epoha i nije teorija jednog pogleda na književnost, nego mnogo šira pojava koja seže i u psihološko i pojavljuje se kao odrednica ljudskog duha. Postoje razne teorijske formulacije, kojima teoretičari pokušavaju da riješe fenomen postmoderne. Napomenuli smo da postmodernizam potiče iz romantičarske tradicije u kojoj se književnost shvata u okvirima pitanja književnosti. Njemačkim romantičarima devedesetih godina XVIII vijeka književnost se predstavljala u vidu književne teorije, pa je pitanje književnosti postalo problem odlučivanja šta je unutar, a šta izvan domena književnog. Književnost je za romantizam uvijek pod znakom pitanja. S jedne strane, romantizam je podrazumijevao nešto sasvim novo, i romantičari nikada u potpunosti nijesu uspjeli da imenuju to nešto: oni govore o poeziji, o djelu, o romanu ili romantizmu. Na kraju, sve to nazivaju književnošću.

Uopšte govoreći, pojam *postmodernizam* se odnosi na vremensko razdoblje, kulturni stil ili pak metodu analize. Posmatrajući postmodernizam

---

¹ Alma Denić-Grabić, *Otvorena knjiga*, Naklada ZORO, Zagreb-Sarajevo, 2005, str. 6-7.

kao vremensko razdoblje, zapažamo da je njegovo značenje zapravo stepen socijalnog razvoja koji je obilježen tranzicijom iz industrijskog modernizma. Postmodernizam predstavlja prijelaz u novo razdoblje. U društvenom životu i društvenim odnosima nastale su promjene koje su posljedica razvoja tehnologija. Promjene predstavljaju raskid s prošlošću. Postmodernizam se može smatrati i kulturnim stilom, skupom kulturnih stilova koji se razilaze od modernih; on odbacuje tipično moderne stilove, njegova karakteristika je pluralizam stilova, i na koncu, postmodernizam ne poriče modernizam, možemo reći da ga slobodno interpretira i kritički razmatra.

Prefiks *post*, dodat je terminu *moderna* dajući sasvim novo značenje složenici *postmoderna* i ukazujući na zavisnost i nezavisnost onoga što joj vremenski prethodi. A to znači da je odnos postmodernizma prema modernizmu protivrječan. Postmodernizam se, kao što njegovo ime sugerije, suprotstavlja modernizmu. *Postmodernizam, kao što proizlazi iz samog tog termina, pokušava da zaustavi bujicu istorijskog vremena i stvori nekakav post-istorijski prostor, svet poslevremena, u kojem će sve diskursivne prakse, stilovi i strategije iz prošlosti naći svoj odjek, svoj gest podražavanja i uključice se u beskrajnu igru znakovnih prekodiranja.*² Postmodernizam se obično shvata kao antiutopijski ili postutopijski pogled na svijet. Utopija se u književnosti pojavljuje kao aristotelovski *mythos*. S obzirom na to, svako književno djelo ima i pripovjedački i tematski aspekt. Saznanje u postmodernizmu zamijenjeno je znakovnom djelatnošću. Postmodernizam, na određeni način, postaje utopija, jer se on i utvrđuje u *post* vremenu.

O fenomenu postmodernizma u književnosti pisali su Linda Hačion u studiji *Poetika postmodernizma* i Brajan Makhejl u knjizi *Postmodernistička proza*. Polazeći od postmodernističkih pripovjednih književnosti u prozi druge polovine XX vijeka, oba kritičara pružaju opis narativnih strategija postmodernističkih pripovjedača. Oni nastoje da postmodernističku prozu tumače unutar opšteg konteksta savremenog svijeta.

Modernistička proza je *epistemološka*. Narativne strategije ove proze pokreću pitanja koja se odnose na tumačenje svijeta, čovjeka i njegovog saznanja. Međutim, dominantna postmodernističke proze

² Mihail Epštejn, *Postmodernizam*, Beograd, 1998, str. 52.

je i *ontološka*, a njoj su svojstvene narativne strategije koje pokreću i ističu pitanja pripadnosti i čovjekove uloge u svijetu. Ostala tipična postmodernistička pitanja tiču se ontologije samog pripovjednog teksta, kao i svijeta predstavljenog tim tekstom: šta je svijet; kakvi svjetovi postoje; kako su konstituisani; po čemu se razlikuju; šta se dešava kada se naruše granice između različitih svjetova; na koji način postoji tekst; koji nam se oblik postojanja svijeta, ili svjetova, predočava tekstom; kako je strukturisan predstavljeni svijet?

U postmodernističkoj prozi *modernistička* pitanja nijesu potisnuta i nijesu izgubila značaj. Za postmodernističku prozu jednako su važna i *epistemološka* i *ontološka* pitanja. Istorijski ali i društveni, i politički svijet sadržan je u postmodernističkim proznim djelima. Proza postmoderne odraz je činjenice da svako umjetničko djelo sadrži ideološki podtekst koji, ili posjeduje, ili proizvodi značenje. *Ženet kaže da se pripovedanje (recit) razlikuje od drugih formi iskazivanja isključivo po svom načinu, ne i po sadržaju koji može biti predstavljen i drukčijim sredstvima - dramskim, grafičkim ili nekim drugim. (...) On taj pojam u stvari vezuje, s jedne strane, za narativne aspekte unutar kojih se oblikuje priča (glas, vreme i način), a s druge, za jezička sredstva upotrebljena u pripovedanju*³.

Prema Ženetovoj naratologiji, formalističko shvatanje fabule i sižea nije adekvatno. Ženet polazi od ideje da u priči ili romanu izbor narativnih postupaka nije semantički neutralan, on se zalaže za novo definisanje kategorija priča (histoire) i pripovijedanja (recit). Žerar Ženet arhitekt definiše kao skup diskursa i načina iskazivanja, iz kojih izrasta pojedini tekst. *Proces se odvija u nekoliko faza: postoji, po svemu sudeći, najranija faza, fenotekst, kada se povezuju prve asocijacije, slike ili sećanja u možda još posve nejasnom obliku, koje se potom prelivaju u jezički izraz sa jasnijim konturama, koje ujedno nose i izvesno žanrovsko obeležje – u genotekst*.⁴

Za razumijevanje postmodernizma, moramo krenuti od istorije modernih evropskih umjetničkih kultura. Shodno tome, posljednja velika realizacija načela transtekstualnosti bio je realizam, a posljednja velika kultura građena na načelu intertekstualnosti je avangarda. Sada je

---

³ Andrijana Marčetić, *Figure pripovedanja*, Narodna knjiga/Alfa, Beograd, 2004, str. 24.

⁴ Zoran Konstantinović, *Komparativno viđenje srpske književnosti*, Svetovi, Novi Sad, 1993, str. 131.

razumljivije zašto se *teoretizacija intertekstualnosti* ostvarila u evropskoj avangardi, ruskoj avangardi, u djelu Mihaila Bahtina i njegovoj tezi o „dvoglasnosti”. *Ruski je formalizam svjesna theoretizacija središnjega avangardnog modela ostvarenog u futurizmu; Bahtinova teza o dijalogičnosti spontana je theoretizacija perifernoga avangardnog modela ostvarenog u akmeizmu i dominantnom književnom žanru 30-ih godina – romanu.*⁵

Težnja za *oneobičavanjem*⁶ (ruski formalizam) i preispitivanjem svega onoga što se prihvata kao razumljivo i istinito je odlika postmodernizma. Ipak, ovo nije isključivo obilježje postmodernističke književnosti. Naprotiv, riječ je o jednom od suštinskih svojstava književnosti uopšte. Postmodernistički pripovjedači, ističu oneobičavanje, koje za cilj ima da istakne istorijsku, društvenu i ideološku uslovljenost naših predstava o svijetu. Ma koliko bio fragmentaran i nedosljedan u poštovanju i kršenju književnih konvencija, postmodernistički prozni tekst neminovno *prikazuje*, odnosno *predstavlja svijet*. Drugim riječima, dosljedno književnoj tradiciji, postmodernistička proza takođe rekonstruiše svijet, ali to čini tako što tu rekonstrukciju otežava, te tako, čineći ih lakše uočljivim, skreće pažnju na same procese i postupke narativne rekonstrukcije, a to je citatnost. Jer, *citacija ili citiranje citatni su intertekstualni procesi, a citatnost je svojstvo intertekstualne strukture... (...)* *citatnost nije pojedinačni književni postupak, nego šire ontološko i semiotičko načelo, karakteristično za pojedine tekstove, autorske idiolekte, umjetničke stilove i cijele kulture. U tom smislu možemo govoriti o citatnim tekstovima, citatnim piscima, citatnim stilovima i citatnim kulturama.*⁷

Postmodernizam jeste naziv za novu tradiciju odnosno, antitradiciju. U biti, modernističku književnost odlikovao je gubitak vjere u ljudsku osjećajnost. Odlike modernističkog književnog teksta su višestruka stanovišta, isprekidanost u pripovijedanju, fragmentarna struktura, generička hibridnost i odsustvo moralnog (ili autorskog) središta.

⁵ Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990, str. 80.

⁶ Bit se “postupka” svodi na → očuđenje (ostranenie), tj. pjesnik “pravi stvar čudnom”, neobičnom, nagoneći čitaoca da izađe iz automatizma svoje percepcije. (*Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, str. 686.)

⁷ Dubravka Oraić-Tolić, *n.d.*, str. 11.

Modernistička književnost je kliširana, dok se postmoderna odlikuje raznolikošću asortimana tekstova. *Ukratko, postmoderno toliko nije negiranje (prošlosti) ili utopija (o budućnosti), koliko je to, u najmanju ruku, istorijska ili modernistička avangarda.*⁸ Tako se postmodernizam može sagledati kao nešto što je u radikalnom diskontinuitetu sa svojom modernističkom prethodnicom, a trenutak raskida bi se mogao locirati negdje tokom šezdesetih godina XX vijeka. Iz modernizma je upravo postmodernizam izveo ime.

Ipak, odrediti mjesto postmodernizma u redosljedu svjetsko-istorijskih vremena moguće je samo onda kada napravimo razliku između dva poimanja modernog. Tako, modernost (*modernity*), označava epohu koja je uslijedila nakon srednjeg vijeka i koja je trajala otprilike pet stotina godina, počevši od renesanse do sredine XX vijeka, a modernizam (*modernism*), označava kulturni period koji završava epohu modernosti i traje otprilike pola vijeka, od kraja XIX vijeka, pa do pedesetih ili šezdesetih godina XX vijeka. Ako ovu podjelu primijenimo na postmoderno, dobijamo dva pojma, *postmodernost*, dugotrajno doba i *postmodernizam*, prvi period, ulazak u to veliko doba postmodernosti. Neke od karakteristika postmoderne su: citatnost umjesto samoizražavanja, simulacija umjesto istine, igra znakova umjesto prikazivanja realnosti, razlika umjesto suprotnosti...

Kao najvažniju karakteristiku postmodernizma, izdvojićemo onu koju je francuski filozof Žan Bodrijar označio kao simulaciju ili proizvodnju realnosti. U zamjenjivanju realnosti, Bodrijar je vidio simulakrum. *Bodrijar pravi jasnu razliku između imitacije i simulacije... Imitacija pretpostavlja postojanje nekakve realnosti iza slike... Iza simulacije nema nikakve realnosti, koja stoji odvojeno, jer ona sama zamjenjuje odsutnu realnost.*⁹ Svojstvo postmodernizma je i tekst. Kada se tekst jednom generalizuje, sve postaje tekst. Sve je književno u tom smislu što je tekstualno, stanovište je Bodrijara, a njegovo ime je sinonim za postmodernizam. *Bodrijar je, ponajprije, analitičar i raskrinkavatelj konvencionalnih "velikih Sinteza", a posredno i velikih "Pripovesti": proučavalac virtuelnog i simulakruma, analitičar političke ekonomije znaka, istraživač ekstaze postmoderne, aktuelne civilizacije i osvete Objekta, koja pogađa savremenu individuu, osuđenu na preživljavanje u takvoj civilizaciji*¹⁰. Tumačeći

---

⁸ Linda Hačion, *Poetika postmodernizma*, Svetovi/Novi Sad, 1996, str. 88.

⁹ Mihail Epštejn, *Postmodernizam*, Beograd, 1998, str. 34.

¹⁰ Svetislav Jovanov, *Rečnik postmoderne*, Geopoetika, Beograd, 1999, str. 29.

postmodernizam, Bodrijarov savremenik Liotar definiše postmodernizam, određujući ga kao *pošteđenog denotativnosti svojom zaodjenutošću u buduće-prošlo vrijeme*.¹¹ Postmodernizam raskida sa velikim ideologijama, *natpripovijedanjima*, smatra Liotar. *Natpripovijedanje* pokušava da objasni i sagleda, i da *kulturu prevede u stanje idejne eklektike i fragmentarnosti*¹². S druge strane, Bartov tekst u suprotstavljenosti je sa djelom i definiše se kao jedna posebna kategorija *semiotičke performanse*. Za postmodernizam odlike Bartovog teksta nijesu ograničene na poseban poredak značenja: one su tipične za značenje uopšte, tako da je ono što Bart naziva djelom uvijek već tekstualno u njegovim sopstvenim terminima. Zbog toga je postmodernistička teorija uvijek postmodernistička književna teorija.

Postmodernizam se odnosi na metodu analize koja se javila u književnoj teoriji šezdesetih godina XX vijeka, kao reakcija na modernizam i strukturalizam. Ponekad nazivan poststrukturalizmom, taj način analize upućen je na dekonstrukciju koncepcije stvarnosti, istine i znanja. *Pojava postmodernizma i kulturoloških studija označit će jednu potpunu otvorenost prema različitim kritičkim postupcima. Kao što Derrida kaže da tekst postoji kao igra razlika tragova drugih tekstova, tako i postmoderna kultura i/ili književnost može da se posmatra kroz prizmu „raskola” i „razlika”, koji se po Lyotardu ne mogu raz/riješiti već egzistiraju kao mnoštvo, skup nesvodivih jezičkih igara*.¹³

Postmodernizam ne može biti upotrijebljen kao sinonim za savremeno. *Takođe, on ne ispisuje internacionalni kulturni fenomen, pošto je primarno evropski i američki. Iako je pojam modernizam uglavnom angloamerički, to ne ograničava poetiku postmodernizma samo na tu kulturu, posebno zbog toga što oni koji zauzimaju ovaj stav obično nalaze prostor da se ušunjaju u francuski nouveau roman*¹⁴. Kao kulturna dominanta, postmodernizam karakteriše razvoj masovne kulture, nepovjerenje u metanaracije, poput umjetnosti ili mita. Granica između fikcije i nefikcije prevaziđena je u postmodernističkom tekstu, a sveznanje i sveprisutnost trećeg lica, zamijenjeni su dijalogom između narativnog glasa i zamišljenog čitaoca. Parodija je savršen postmoderni oblik, *pošto*

¹¹ Najal Lusi, *Postmodernistička teorija književnosti*, Svetovi/Novi Sad, 1999, str. 118.

¹² Mihail Epštejn, *n.d.*, str. 41.

¹³ Alma Denić-Grabić, *n.d.*, Naklada ZORO, Zagreb-Sarajevo, 2005, str. 6.

¹⁴ Linda Hačion, *n.d.*, Svetovi/Novi Sad, 1996, str. 17.

*ona na paradoksalan način i uključuje u sebe i izaziva ono što parodira.*¹⁵

*Sve je tekst, osnova je postmodernističke ideje. Za postmodernizam, problem unutrašnje-spoljašnjih relacija nije samo pitanje književnosti, već i kulture i društva. U knjizi Postmodernistička teorija književnosti Najal Lusi iznosi svoje shvatanje i doživljavanje postmoderne. On iznosi mišljenje, smatram da postmodernizam ukazuje na generalizaciju ili izravnjavanje romantičarske teorije književnosti, što ga karakteriše kao radikalnu teoriju fundamentalističke, bezstrukturne strukture istine. Drugim rečima, ja ne smatram da je postmodernizam baš toliko radikalan.*¹⁶ Postmodernizam, kao teorija o apsolutnoj razlici, svemu se suprotstavlja. Upravo je književni tekst za postmodernizam, podvrsta „teksta kulture”, on mora da ima cjelovito značenje, a prije svega da ima svoje granice, ili okvire. Tekst je složeni znak, pa će teoretičari ispitivati jezik ili kod književnosti, ali i cjelovitu konstrukciju, slojeve i elemente.

Sve veća zaokupljenost jezikom, važan je činilac u objašnjavanju postmodernističke sfere. Jer, takozvani *silazak u jezik* ili *jezički zaokret* nametnuo je postmodernističko-poststrukturalističku pretpostavku da *jezik sačinjava ljudski svijet, a ljudski svijet čitav svijet*. S obzirom na to, tokom XX vijeka o jeziku se raspravljalo i sa filozofske tačke gledišta.

Sagledati jednu epohu, pravac ili stil, nije moguće bez uvida u prošlost. S obzirom na to, strukturalizam, kao neposredni preteča postmodernizma i poststrukturalizma, koji je vladao u pedesetima i šezdesetim godinama XX vijeka, ključnu ulogu dodjeljivao je jezičkom modelu sagledavajući jezik kao pristup svijetu predmeta, a značenje jezika sadržano je u razlici unutar kulturalnih znakovnih sistema. Levi-Stros je tvrdio da *svaki jezik virtuelno postoji pre svakog izražavanja koje diskurs unapred uzima od njega*.¹⁷ Snažan uticaj na postmodernizam imao je Sosir, koji je smatrao da je značenje sadržano u međusobnoj vezi znakova. A to podrazumijeva da je sve određeno unutar jezika.

I Žak Lakan, takođe, ostaje na putanji prema kojoj je *primer lingvistike suptilniji, pošto ona treba da integriše razliku od izloženog od izlaganja, što je zapravo ulaženje subjekta kao takvog (a ne subjekta nauke)*.

---

¹⁵ Isto, str. 29.

¹⁶ Najal Lusi, *n.d.*, Svetovi/Novi Sad, 1999, str. 11.

¹⁷ Klod Levi-Stros, *Finale mitologike*, U: *Delo, Marksizam/Strukturalizam, istorija, struktura*, NOLIT, Beograd, 1974, str. 63.

Zbog toga će se ona usmjeriti na nešto drugo, to jest na označavajuće, kome treba osigurati prednost nad efektima značenja.¹⁸ Postmodernizam nastoji da objasni jezik, da predoči nepredodivo. Žak Derida, nastupa pretpostavljajući da je veza između riječi i svijeta proizvoljna, da jezik osvaja sveopšte polje problematike. To je čas kada, usled nepostojanja središta ili porekla, sve postaje govor - pod uslovom da se nagodimo oko ove reči - to jest sve postaje sistem u kome središnje, prvobitno ili transcendentalno označeno (le signifie) nikada nije apsolutno prisutno izvan sistema razlika. Nemanje transcendentalnog označenog širi u beskraj polje i igru značenja.¹⁹ Predmetni svijet nema za Deridu nikakvu ulogu.

Od pojedinačnih postmodernističkih pristupa, najuticajnijim bi se, ipak, mogao smatrati pristup Žaka Deride, poznat kao dekonstrukcija. Kad govorimo o postmodernizmu u filozofiji, mislimo prije svega na Deridine tekstove. *Jezički zaokret*, nesumnjivo se oslanja na Deridu koji je razvio ideju da jezik nije neutralan, nego da počiva na velikom broju pretpostavki. Derida upućuje na mogućnost da metoda dekonstrukcije jezik tumači kao nezavisnu silu u trajnom pokretu, kojoj nije moguće odrediti značenje.

Dekonstrukcija, kao termin čiji je tvorac Žak Derida, *izdvaja se kao pojava/termin po onome što nije (a suvišno je napominjati da ne označava nekakav banalni čin ili postupak "destrukcije" u književnoj teoriji ili srodnim disciplinama); prema Deridi, ona nije "ni analiza, ni kritika, ni prevođenje", nije ni "čin ili operacija".*²⁰ Polazeći od Ničeovog i Hajdegerovog razumijevanja jezika, naravno u filozofskom smislu, Derida dekonstruiše filozofiju, *poričući joj bilo kakav primat u odnosu na književnost ili književnu teoriju.*²¹ Tumačeći filozofiju, Derida je razvio svoju „gramatološku teoriju” u kojoj je pisanoj riječi vratio prvenstvo. Sa dekonstrukcijom povezano je Deridino suprotstavljanje binarnim oprekama, kao što su *doslovno/metaforičko, ozbiljno/razigrano, duboko/površno, priroda/kultura*. Tumačenjem svake binarnosti, dekonstrukcija teži *sagledavanju razlike bez suprotstavljenosti*. Dekonstrukcija ne obećava oslobođenje od jezika i ne obrađuje bit jezika, ona ga smatra neizbježnim.

¹⁸ Žak Lakan, *Nauka i istina*, U: *Delo, Marksizam/Strukturalizam, istorija, struktura*, NOLIT, Beograd, 1974, str. 106.

¹⁹ Žak Derida, *Struktura, znak i igra u govoru nauka o čoveku*, U: *Delo, Marksizam/Strukturalizam, istorija, struktura*, NOLIT, Beograd, 1974, str. 144.

²⁰ Svetislav Jovanov, *n.d.*, str. 35.

²¹ Isto, str.35.

Rolan Bart je na početku karijere pripadao vodećim strukturalističkim misliocima. Njegova knjiga *Nulti stepen pisma*, izražavala je nadu da se jezikom moguće koristiti na utopijski način i da u kulturi postoje pravila nadzora koja je moguće prekršiti. Početkom sedamdesetih godina XX vijeka, međutim, zajedno s Deridom, Bart jezik posmatra metaforički. *Delovanje jezika vrši se na dve razine, na razini denotacije i razini konotacije. Na planu denotacije, jezik istovremeno deluje kao proizvođač i čuvar smisla; on naglašava semantičku prirodu mode, jer diskontinuitetom svojih nomenklatura on umnožava znakove upravo tamo gde stvarnost, nudeći samo kontinuiranu materiju, teško može da dođe do detaljnog označavanja...*²² Dakle, Bart je inovacije u pogledu kritičkog tumačenja književnosti započeo u djelu *Nulti stepen pisma*. Postavljajući pitanje, kako se značenje može ostvariti, pomoću čega i na koji način, Bart se *afirmisao kao jedan od utemeljitelja i protagonista nove teorijske discipline u književnosti, naratologije, to jest specifične gramatike, sintakse i analize modela i elemenata pripovedanja*.²³ Na temeljima ruskih formalista Bart pripovjedni tekst posmatra sa dva aspekta: priče (redosljeda zbivanja) i diskursa (načina na koji je priča ispričana). Na taj način, Bartova razmatranja dovode do *dehronologizacije*. Jer, polazeći od formalističkog razlikovanja fabule i sižea, Bart je analogno tome, razlikovao priču i diskurs. Žerar Ženet je pokušao da fenomen pripovijedanja objasni analizom književnih djela. Taj pristup pripovjednom tekstu, koji je Bart imenovao kao *strukturalnu analizu pripovijedanja*, Todorov je 1969. godine nazvao *naratologijom*. Sudeći prema definiciji grupe francuskih strukturalista (Bart, Todorov, Greimas, Bremond, Ženet), narativnost pripovjednog teksta, prije bi bila disciplina, a njen osnovni cilj je, da *ukazuje na narativnost pripovjednog teksta, to jest na one njegove osobine koje ga određuju kao takvog i po kojima se on istovremeno razlikuje od drugih literarnih žanrova-lirike ili drame*.²⁴ Francuski naratolozi odredili su dvije vrste naratologije: tematsku, koja narativnost traži u elementima radnje ili priče (strukтури, vrstama zapleta, kompoziciji narativnih segmenata, funkcijama likova, tematskim i simboličnim strukturama) i formalističku ili načinsku, koja tumači način na koji je priča predstavljena. *Ženet ukazuje na važan preokret u proučavanju književnosti koji se zbilo u trenutku kada se o književnom delu počelo razmišljati kao o znaku, nerazlučivom spoju*

---

²² Rolan Bart, *Sistem mode*, U: *Delo, Marksizam/Strukturalizam, istorija, struktura*, NOLIT, Beograd, 1974, str. 161.

²³ Svetislav Jovanov, *n.d.*, str. 22.

“koda” i “poruke”. Kao škola antipozitivističke pobune, ruski formalizam je književno delo posmatrao kao čistu formu, kao “kod bez poruke”, a “sadržaj” dela je svodio na motivaciju postupka²⁵. Ipak, kako smatra Bart, prije svega, riječ je o značenju. Dakle, moramo razlikovati *označavanje*, koje pripada komunikaciji i *označiteljsko djelo*, što je u stvari proizvodnja, iskazivanje i simbolizacija. Bart smatra da je kultura u svim svojim aspektima, jezik.

Mišel Fuko, tipično postmodernistički, odbacuje razmišljanja o korijenima i ideju da postoji stvarnost iza ili ispod prevladavajućeg diskursa određenoga istorijskog razdoblja. Za Fukoa ne postoje osnove društvenosti izvan okvira datog razdoblja, ili *episteme* (gr. *znanje*, saznanje, nauka) kako ga je on nazivao. Osnove se mijenjaju od jedne *episteme* do druge. Pod *epistemom*, Fuko podrazumijeva neku vrstu *saznajnog polja*, ona u jednom razdoblju omogućava konstituisanje i razvoj nauke. *Za književnu dimenziju nije manje važno ni Fukoovo uočavanje da je diskurs ne samo ono što prenosi sukobe, već ono «zbog čega se vode borbe, moć koju treba osvojiti»*.²⁶ Fuko autora ne posmatra kao stvarnog tvorca knjige, niti kao govorećeg subjekta teksta. Autor je po njemu, *fokus cjelovitosti teksta*, ili *funkcija kojom se odlikuju određeni diskursi u datom društvu*. Autor je uslovljen diskursom i istorijski je promjenljiv.

Žan-Fransoa Liotar je postmodernizam sažeto opisao kao *nepovjerenje prema metapripovijestima*. Ključnu postmodernu tendenciju *nepoverenja prema Velikim Pripovestima (metanaracijama)* Liotar osvetljava raspravljanjem o tipovima znanja, informatičkom kontekstu *postindustrijske ere*, *postupcima legitimizacije znanja i njihovim protivrečnostima*.²⁷ Prema Liotaru, postmodernistička era označava završetak svih jezičkih igara. Nestanak metapripovijesti u postmodernoj epohi je, kako smatra Liotar, jedna vrsta *reafirmacije decentralizovanog narativnog znanja, nad naučnim znanjem*. Dalje, Liotar razmatra diskurse, razgrađujući metafizički, jednoznačni govor. Liotarovo tumačenje odbacuje kritiku.

Strukturalističko razmišljanje sastavni je dio postmodernističke

²⁴ Andrijana Marčetić, *n.d.*, str. 20.

²⁵ Isto, str. 22.

²⁶ Svetislav Jovanov, *n.d.*, str. 55.

²⁷ Isto, str. 90.

književne teorije. Razlika je u biti samog znaka, pa su tekstovi kodirani naročitim značenjima i vrijednostima i potiču iz izvjesnih skupova pravila koji odgovaraju gramatici nekog jezika, što ukazuje na činjenicu da su neodvojivi od postmodernističkih teorija simulacija i heterogenosti. *Ne iznenađuje što je postsosirovski tip pragmatike ili semiotike bio posebno privlačan za one koji su proučavali takvu vrstu parodijske umjetnosti. Postmodernizam samosvesno zahteva da opravdajuće premise i strukturalne osnove njegovih načina govora budu ispitane da bi se videlo šta dopušta, oblikuje i proizvodi ono što je izgovoreno.*²⁸ Književni tekst predstavlja takođe analogon za nesvjesno i za strukturalističku teoriju jezika, tako da su i psihoanaliza i strukturalizam dio romantičarskog nasljeđa postmodernističke književne teorije.

Glavni poetički princip postmoderne je da ona, izvan strogih žanrovskih određenja, stvara *tekst*²⁹ koji je proizveden intertekstualnim i *parafrastičnim kolažiranjem* teksta koji mu je prethodio i za koji se vezuje. *U postmodernom razdoblju proze, kao i u mreži poststrukturalističkih teorija i njihovih zajedničkih strategija, pojam dela (koji podrazumeva dovršenost, celovitost označenog, minimalnu žanrovsku koherenciju i prikladnost), odstupio je, ili bio potiskivan, koncepcijom teksta-dakle konfiguracijom koja podrazumeva eksploziju značenja i sugestija, pluralnost, otvorenost...*³⁰ *Delo je fragment supstancije, koji zauzima dio knjiškog prostora, dok je tekst metodološko polje.*³¹ Tekst ne može biti ograničen na jednu tačku i ne može se opisati kao statičan, već jedino u terminima *kretanja*. To je definisanje teksta kao *aktivnosti proizvodnje*.

Kada je riječ o književnim vrstama u postmoderni, *roman*³² je povlašćeni prostor za diskusiju o postmodernizmu. Dakle, roman je postmoderni žanr o kojem se najviše diskutovalo. Rolan Bart smatra da tekst *proizvodi mnoštvo značenja*, za razliku od Žaka Deride koji smatra

---

²⁸ Najal Lusi, *n.d.*, Svetovi/Novi Sad, 1999, str. 52.

²⁹ ...*Tekstovima se mogu nazvati zbirke kako pisanog tako i govornog materijala.* (Dejvid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1998, str.363.)

³⁰ Svetislav Jovanov, *n.d.*, str. 132.

³¹ Najal Lusi, *n.d.*, str. 55.

³² *Fr. le roman* - velika prozna fiktionalna književna vrsta. Termin potječe iz Francuske (...) U toku svoje povijesti *r.* je pretrpio znatne strukturalne promjene, pa je danas teško dati sveobuhvatnu definiciju (...) pa roman ne daje da se stabilizira nijedan od njegovih oblika (Bahtin *Epos i roman*). (*Rečnik književnih termina*, str. 664.)

da ništa ne postoji izvan teksta. Iz Deridine dekonstrukcije razvio se pojam tekstualnosti, kao diseminacija. Sferi tekstualnosti svakako da pripada i pojam intertekstualnosti, koji je, kako smatra Bart, *tekst sam po sebi između drugog teksta*. Postmodernistički pisci koriste različite postupke, od parodične miksture spekulativno-metafizičkog govora, mimetičke priče, metatekstualnosti, fragmentarizacije, citata do montaže, kolaža, aluzija, jezičkog ludizma, poigravanja drugim tekstovima, povezujući visoku i trivijalnu književnost, dakle, radi se isključivo o postmodernim narativnim strategijama.

Postmoderna estetika sa teorijama psihoanalitičkom, lingvističkom, poststrukturalističkom, semiotičkom i analizom diskursa bavi se interpretativnim modelima, ali i jezičkim iskazima. Postmodernistička umjetnost, ali i teorija, odraz su društvenog stanja, prakse, ali i institucija koje ih oblikuju. U teoriji, *modus protivrječnosti* sinonim je za postmodernističko. *Postmodernizam odbacuje naivne i subjektivističke strategije, koje računaju sa ispoljavanjem stvaralačke originalnosti, na samoizražavanje autorskog "ja", i otvara period "smrti autora", kada umetnost postaje igra citata, otvorenih podražavanja, pozajmica i varijacija na tuđe teme.*³³

S obzirom na to da se u crnogorskoj književnosti i u književnoj kritici, posljednjih godina zapaža razvijanje poetičkih modela, sudaranje različitih teorijskih i interpretativnih modela, prevazilaženje tematskih okvira, nužno je sagledati crnogorsku književnost i crnogorsku književnu kritiku u svijetlu savremenih književnih teorija.

Borislav Pekić postmodernista

Početakom XX vijeka evropske književnosti se usredsređuju na pojavu novih struja, tokova i uticaja, a prve dvije decenije najavile su nove umjetničke pokrete, označene terminom modernizam. Prozaisti i pjesnici sa početka XX vijeka, Miloš Crnjanski, Ivo Andrić, Miroslav Krleža prihvatili su poetičke obrasce nove kulturne paradigme zvane modernizam. Drugi svjetski rat su ovi pisci preživjeli sa Vitmenom,

³³ Mihail Epštejn, *n.d.*, str. 50.

Pribeševskim, Hauptmanom, Verlenom, Malarmeom (misli se na dodir sa njihovim djelima), sa evropskim kulturnim djelatnicima koji su nesumnjivo uticali na bogaćenje njihove svijesti. Nakon rata, grupa pisaca aktivno sudjeluje u stvaranju književne i kulturne scene poslijeratne komunističke Jugoslavije.

Napuštanje tradicionalnih okvira i okretanje ka novim, modernim književnim postupcima, karakteriše početak XX vijeka. Modernu karakterišu i promjene u pogledu tradicionalnog vrednovanja, načina života, problemi individue i subjektivnosti. *Problemi posleratnog modernizma su, međutim, višestruki. Dok je sa jedne strane otvarao vidike savremene proze, posleratni modernizam je sa druge strane imao nebrižljiv odnos prema jeziku. Pre svega zbog toga eksperimenti i poetička nastojanja nisu doprinela i uspešnosti književnog oblikovanja. Odsustvo preglednog plana naracije i zbrkana kompozicija su takođe neki od razloga što je bilo samo pitanje trenutka kada će se javiti reakcija na takvu modernističku poetiku.*³⁴ Ubrzo nakon toga, uslijedile su različite reakcije. Jedna od njih išla je u smjeru negacije modernističkih pretpostavki, koja je nazivana *stvarnosna* ili *proza novog stila*, a druga je u jezičkoj ograničenosti prepoznavala individualnost. *Poetički preokret koji je usvajao modernističko iskustvo i oblikovao nove odgovore na modernističke paradokse odigrao se u prozi Danila Kiša, Borislava Pekića³⁵ i Mirka Kovača. (...) Prelomni trenutak,*

---

³⁴ Aleksandar Jerkov *Nova tekstualnost*, Unireks/Prosveta/Oktoih, Nikšić/Beograd, 1992, str. 11.

³⁵ Borislav Pekić (1930-1992) evropski i crnogorski pisac. Studirao je eksperimentalnu psihologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Godine 1965. objavljuje prvi roman pod naslovom *Vreme čuda*. U periodu od 1958. do 1964. godine, Pekić je radio kao dramaturg i scenarista i bio je autor izvjesnog broja filmova. Prema njegovom tekstu *Dan četrnaesti* snimljen je film koji je predstavljao Jugoslaviju 1961. godine na filmskom festivalu u Kanu. Od 1971. godine, svoj život i rad, Pekić nastavlja u Londonu. Roman *Hodočašće Arsenija Njegovana* objavljuje 1970. godine i dobija NIN - ovu nagradu za roman godine. Slijede tekstovi *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* (1975) i *Odbrana i poslednji dani* (1977), sotija *Kako upokojiti vampire*, za koju dobija Prva nagradu *Udruženih izdavača* 1977. Za roman *Zlatno runo*, fantasmagoriju u sedam tomova (1978-1986) dobija Njegoševu nagradu godine 1987. Pekić je 1983. godine, objavio roman *Besnilo* i sam odredio žanr ovom djelu. Antropološki roman *1999*, je djelo za koje Pekić dobija nagradu godine u oblasti naučne fantastike 1985. U izdanju *Partizanske knjige*, krajem 1984. godine, izašla su Pekićeva *Odabrana dela* u 12 knjiga, za koja je dobio nagradu *Udruženja književnika Srbije*. Časopis *Književnost* dodijelio mu je 1986. godine *Povelju* povodom četrdesetogodišnjice izlaženja časopisa. Epos *Atlantida* objavljuje 1988. godine i dobija *Goranovu nagradu*. *Godine koje su pojeli skakavci* (knjiga prva), u

posle koga se (...) moraju pokrenuti pitanja postmodernizma, označen je 1965. godine objavljivanjem tri značajna romana nove generacije pisaca: "Bašte, pepela" Danila Kiša, "Vremena čuda" Borislava Pekića i "Moje sestre Elide" Mirka Kovača.³⁶

Početak sedamdesetih godina XX vijeka u crnogorskoj književnosti nastaju promjene u poetici, kao posljedica uticaja koji su dolazili iz različitih književnih centara Evrope. U svim književnim žanrovima, uočavaju se

—

kratkom vremenskom periodu doživjela je tri izdanja. Godine 1989. objavljuje drugi tom knjige sa istim naslovom i dobija nagradu za memoarsku prozu *Miloš Crnjanski. Novi Jerusalim*, zbirka priča, izdata je 1989. godine. Za rezultate ostvarene u književnosti ali i kulturi dobija od Doma omladine „Budo Tomović“ iz Podgorice, 1990. godine povelju *Majska rukovanja. Pisma iz tuđine* (1987), *Nova pisma iz tuđine* (1989, nagrada Sent-Andreje Jaša Ignjatović) i *Posljednja pisma iz tuđine* (1991. godišnja nagrada Grafičkog ateljea Dereta za najuspješnije izdanje te godine) publicistička su prozna djela ovoga pisca. *Sentimentalna povest britanskog carstva*, objavljena u izdanju BIGZ-a 1992. godine, doživjela je tri izdanja. Posthumno, izdavač je 1993. godine dodijelio počasnu nagradu piscu za ovo djelo. U izdanju BIGZ-a, objavljena je 1993. godine knjiga *Vreme reči*, razgovori sa Pekićem, koju je priredio Božo Koprivica, eseji *Odmor od istorije* priređivač Radoslav Bratić, roman *Graditelji* 1994. godine koji je 1995. godine bio BIGZ-ov bestseler, kao i *Rađanje Atlantide* komentari, priredila Ljiljana Pekić, 1996. godine, koji je, takođe bio bestseler ovog izdavača. Dnevničke zabilješke *Skinuto sa trake* (izabrao i priredio Predrag Palavestra, 1996), bile su na bestseler listi *Narodne knjige* 1997. godine. Prvi tom komentara za *Zlatno Runo* pod naslovom *U traganju za Zlatnim Runom* (priredila Ljiljana Pekić) štampan je 1997. godine. Borislav Pekić je autor oko 30 dramskih djela za pozorište, radio, televiziju, emitovanih i igranih na našim i stranim radio - televizijskim stanicama i pozorišnim scenama: *Generali ili srodstvo po oružju* (1972. nagrada za komediju godine na Sterijinom pozorju u Novom Sadu), *186. stepenik* – (1982. Prva nagrada Radio Zagreba). Dobitnik je brojnih nagrada na festivalima, godišnjih nagrada, nagrada pozorišta. Djela su mu prevedena na strane jezike: engleski, nemački, francuski, italijanski, španski itd. Kao član uredništva *Književnih novina*, radio je od 1968. do 1969. godine, a 1990. učestvuje u uređivanju prvih brojeva obnovljenog opozicionog lista *Demokratija*, organa Demokratske stranke, čiji je bio jedan od osnivača, potpredsjednik i član Glavnog odbora. Pekić je bio dopisni član *Srpske akademije nauka i umetnosti* od 1985. godine, član *Krunskog saveta*, potpredsjednik PEN-a Centar Beograd, član PEN-a Centar London, honorarni komentator srpskohrvatske sekcije Bi-Bi-Sija u Londonu. Bio je član *Udruženja književnika Srbije*, član *Udruženja filmskih* i član *Udruženja dramskih umetnika Srbije*. Prestolonasljednik Aleksandar, posthumno je odlikovao Borislava Pekića, Kraljevskim ordenom dvoglavog bijelog orla prvog stepena. Septembra 1997. dodijeljena mu je *Počasna plaketa* od strane *Jugoslovenskog festivala Mojkovačke filmske jeseni* povodom 50. godišnjice Jugoslovenskog igranog filma. Borislav Pekić je preminuo 2. jula 1992. godine u Londonu.

³⁶ Aleksandar Jerkov, *n.d.*, str. 14-16.

promjene, koje odraz pronalaze u postmodernističkoj kulturi i estetici. Može se reći da je crnogorska književnost obilježena postmodernističkim fenomenom u pogledu oblika, pluralizma stilova, literarnih koncepata, različitosti i razgrađivanja tradicionalnih modela. Na osnovu rečenog, da se zaključiti da je riječ o dominantnoj literarnoj paradigmi. Ipak, prije se može govoriti o oponašanju, miješanju prethodnih stilova, kao i o individualnim poetikama.

Tradicija se prevazilazi, pa dotadašnji avangardistički ideali novoga i originalnoga, bivaju prevaziđeni u ovom razdoblju. U literarne koncepte, uključuje se i tradicija, jer se na njoj gradi, u njoj se traži novi smisao. Ostvaruje se *dijalog* sa tradicijom, pa ona, na određen način, postaje „materijal” i inspiracija za nove umjetničke tvorevine. Odatle brojni citati, aluzije, parodije i intertekstualne veze. Crnogorski pisci postmodernisti, vide tradiciju i literarnu prošlost kao niz znakova kojima se slobodno koriste.

Kada je riječ o proznom stvaralaštvu, novo poimanje književnosti u crnogorsku literaturu, donijela je generacija pisaca početkom sedamdesetih godina XX vijeka. Riječ je o skupini pisaca koje povezuje sklonost istom ili sličnom proznome modelu. Uticaji koji dolaze iz evropskih književnosti, posredno preko literarnih glasila, ali i neposredno, kontaktima sa djelima evropskih i svjetskih pisaca, ogledaju se u njihovom stvaralaštvu. Slikanje društvene sredine i psihološko portretiranje djelimično je i dalje prisutno u djelima pisaca crnogorske književnosti, a literarne inovacije, kao i elementi fantastike, prisutni su u djelima one grupe pisaca koje predvode Pekić i Kiš. U svojim djelima, ovi pisci tematiziraju iracionalno, koriste grotesku, hiperbolu dajući crnogorskoj književnosti pečat postmodernosti. U početku, crnogorski postmodernisti, njegovali su uglavnom žanr novele, a kasnije i romane sa fantastičnom tematikom. U crnogorskoj književnosti, pisci postmodernisti, sveli su umjetnički tekst na znakovnost, a jezikom su postizali iluziju.

Umjesto modernističkih težnji za provokacijom, inovacijom, očuđavanjem, osporavanjem zatečenog, javljaju se kategorije alternativnosti, uključivosti, dijaloga s tradicijom, indiferentnosti, tolerancije, *citatnosti*.³⁷

---

³⁷ G. Levinton definiira citaciju kao “takvo uključivanje ‘tuđega teksta’ u ‘svoj tekst’ koje ima modificirati semantiku danog teksta upravo na račun asocijacija vezanih sa tekstom-izvornikom (citiranim tekstom), za razliku od pozajmice koja na utječe na semantiku

Borislav Pekić je načinom uključivanja izvora u svoje djelo anticipirao postupak, svojstven postmodernoj literaturi. Uspostavljajući analogije u prostoru i vremenu, Pekić se poigrava svim djelima do tada, svim već postojećim citatima i likovima. Zapravo, literatura postaje intertekstualna igra, a sa Pekićem crnogorska književnost dobija novo poimanje funkcije intertekstualnosti, novu fazu književnosti.

Izrazita metatekstualnost, dosljedna razgradnja narativnog diskursa, slabljenje funkcije pripovjedača, regresivna fabula, narušavanje vremenskih i prostornih odrednica pripovijedanja, grafičke intervencije unutar teksta, raznorodni diskursi, neka su od poetičkih obilježja zbog kojih su prozu Borislava Pekića kritičari najčešće određivali kao postmodernističku. Kritičari su u čitanju Pekićevih djela polazili od uvida da je riječ o mimezisu, aleksandrijskom sindromu, formalističkim eksperimentima, literarnoj mistifikaciji i poigravanju književnim konvencijama, pripovijedanju poetike, preispitivanju narativnih mogućnosti, novom razumijevanju pripovijedanja, novom osjećanju za književni oblik.

U svijetlu zaključaka iznijetih u prethodnoj glavi, možemo ispravno da razumijemo brojne metatekstualne narativne strategije karakteristične za Pekićevu prozu. *Prisustvo citata u nekom delu jeste ujedno i pitanje njegove strukture. Oni mogu biti toliko česti da zapravo nose i osnovnu strukturu teksta. Po svom mestu, citat je moguć već kao naslov nekog dela.*³⁸ Naslovi oba Pekićeva teksta, citatni su.

Glavno obilježje Pekićevih tekstova počiva u dijaloškom pristupu, pa je sve što je pisao, zapravo neprekidan dijalog sa svjetskom književnošću, preko Biblije, stare književnosti, mitova, fraza, aluzija, izmišljenih izvora, latinskih sentence, do Borhesa, Pekić je citirao u svojim djelima i sebe i svoje likove. Dobar primjer metaproznog postupka jeste sam početak teksta *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana: Nenaslovljena ispovest Ikara A. Gubelkijana, bivšeg višestrukog evropskog šampiona u umetničkom klizanju na ledu, oktobra meseca 1945. godine, u jeku Obnove i Izgradnje, diktirana u pero časnoj Valeriji, sestri nadzornici Bolnice Sv.*

---

citirajućeg teksta i može biti čak nesvesna. Stupanj točnosti citiranja ovdje se ne uzima u obzir." (Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1990, str.10-11.) Teorija citatnosti definisana na ovaj način, primjenjiva je na tekstove Borislava Pekića, koji su predmetom ovoga rada. (Primjedba S.M.)

³⁸ Zoran Konstantinović, *Komparativno viđenje srpske književnosti*, Svetovi, Novi Sad, 1993, str. 155.

Vid – Slovenija. (Autor izjavljuje da ovom zadivljujućem ispoljavanju vere u Umetnost, koju on, lično, ni najmanje ne deli, nema šta da doda, osim skromnih zaupokojenih počasti ovom velikom, nastranom i zaboravljenom Letaču. Za one, međutim, koji polažu na činjenice, neka je dovoljno ako kažem da je Ikar A. Gubelkijan protavorio u koritu od gipsa, kao u nekom izopačenom modelu svog umravljenog tela, pune dve godine, i da je, decembra 1946. godine preminuo od pneumonije, po svedočenju sestre Valerije, uvežbavši, u mislima, jer udovima da miče nije mogao, svoje Ikarevo uspenje do savršenstva dostupnog smrtnicima. Ali, i to beše samo taština, Taština nad taštinama.).³⁹

Tradicionalni postupci predstavljanja ili rekonstrukcije svijeta unutar proznog teksta smješteni su u narativni okvir, opominjući čitaoca da konstrukcija počiva na staroj književnosti, reinterpetacijama koje su promjenljive i zavise od konteksta u kojem nastaju i primenjuju se. Ali, metaprozni okvir pripovijedanja, koji *otežava* rekonstrukciju svijeta ili *ogoljuje postupak*, ukazuje takođe i na načine konstruisanja predstava o svijetu: posredno, uspostavljanjem analogije između pripovjednog i stvarnog svijeta; i neposredno, ukazivanjem na predstave o svijetu koje se čitanjem stvaraju kod čitalaca. *Jer, kakav su utisak učinili na vas tužitelji moji, to ja ne znam. Kao ni onaj Sokrat što nije znao. Od njihovih beseda ja, evo, gotovo i ne poznajem sebe: tako su ubedljivo zvučale njihove reči.*⁴⁰

Nasuprot tvrdnjama koje naziva besmislenim pripovjedač izlaže vlastitu verziju istorijskih događaja čija je apsurdnost očigledna. *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana i Odbrana i poslednji dani* imaju oblik zbornika tekstova, u kojem svaki tekst pojedinačno pripada diskurzivnom žanru i samim svojim naslovom nudi drugačiju predstavu svijeta. Narativna instanca nije uspostavljena, pa nije moguće odrediti šta je u svijetu konstruisanom u tekstu istinito a šta lažno. Ovakvi narativni elementi uzajamno se isključuju, i nije moguće utvrditi njihovu istinitost. Nije slučajno što se u tekstovima *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana i Odbrana i poslednji dani* ovakvim postupkom tematizuju i različita viđenja prošlih događaja.

---

³⁹ Borislav Pekić *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana/Odbrana i poslednji dani*, Solaris, Novi Sad, 2001, str. 11.

⁴⁰ Isto, str. 97.

Naime, poseban odnos između *povijesti* (gr. *kazivanje, pripovijedanje. Sasvim kratke, anegdotske crtice iz života... ponekad se pripoviješću naziva i svaka naracija*)⁴¹ i pripovijesti (*priповest je dakle prelazni oblik između srednje i velike epske forme, između → pripovetke i → romana i ponajbliže bi se mogao odrediti kao mali roman. (...) Pripovest može da označava, dakle, priču ili pripovedanje uopšte, naročito priču s istorijskim ili istorijsko-legendarnim motivom, i najčešće delo koje takvu priču razvija potpunije i razuđenije nego što je u pripovesti obično slučaj, ne dosežući, međutim, razmere romana.*)⁴², jeste još jedno bitno obilježje postmodernističke proze. Prema mišljenju Linde Hačion ovaj odnos presudno određuje fenomen postmodernizma u okvirima pripovjedne književnosti. Prema tom tumačenju, istorija predstavlja osnovni model razumijevanja svijeta i davanja smisla događajima. Postmodernistička proza ili, riječima Linde Hačion, *istoriografska metaproza* razmatra i na više načina dovodi u sumnju pretpostavke na kojima počiva historiografija: uspostavljanjem analogije između narativnog (u užem smislu) i historiografskog diskursa; dakle, između fiktivne i istorijske stvarnosti.

Jedinstveni narativni glas svojstven je uglavnom realističkim romanima XIX vijeka, nasuprot tome u postmodernističkom romanu javlja se mnoštvo različitih glasova koji svi pripadaju jednom pripovjednom *ja*, ili kao glasovi koji pripadaju različitim naratorima ravnopravno učestvuju u pripovijedanju, čak i ako se njihove pripovijesti uzajamno isključuju. U ovim romanima i identitet likova je doveden u pitanje. Njihovoj svijesti nije svojstven kontinuitet, a s obzirom na to, ni događaji ne mogu biti povezani u smisljeni niz. S druge strane, likovi postmodernističke proze proizvod su fikcije, njihovo postojanje posljedica je primjene odgovarajućih književnih postupaka.

Protumačeni upravo u postmodernističkom ključu, priče i romani Borislava Pekića mogu se čitati kao književnost koja na umjetnički prikladan način predstavlja (ili čak *podražava*) i tumači svijet u kojem nastaje, kao i naše postojanje u tom svijetu. Na osnovu rečenog, dalo bi se pokazati da se i djela nekih drugih pripovjedača savremene crnogorske književnosti mogu dosljedno pročitati na sličan način. Mislimo prije svega

⁴¹ *Rečnik književnih termina*, Nolit, Beograd, 1986, str. 586.

⁴² Isto, str. 604.

na djela Danila Kiša, *Grobnica za Borisa Davidoviča* i *Enciklopedija mrtvih*. Upravo u kontekstu ovih djela, unutar, razumije se, daleko šireg konteksta savremene crnogorske pripovjedne književnosti, odgovarajuće značenje dobijaju i prozna djela Borislava Pekića. Pomenuta prozna dela, uključujući i Pekićeva, predstavljaju jedinu odgovarajuću osnovu za konstituisanje one stilske grupe u crnogorskoj književnosti koju bismo s pravom mogli da nazovemo postmodernističkom.

Iako većina vodećih pripovjedača i romansijera 60-ih i 70-ih godina XX vijeka piše, rečeno tadašnjim dnevnikritičkim terminom *estetizantne* knjige i teži eksperimentu, čini se da je Borislav Pekić otišao dalje, upravo tekstovima *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani*. Postmoderna sumnja u zadatost književnog oblika i modernističko povjerenje u jezik, ključne su tačke Pekićeve poetike.

Kroz tekst *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana*, variran je klasičan mit o Dedalu i Ikaru, paradigmatičan obrazac ljudske slobode. Mit se reinterpreтира, parodira, dekonstruiše, što ukazuje na činjenicu da postmoderni pripovjedač ne želi da čvrsto definiše svoj tekst. Dakle, u tekstovima Pekić najavljuje postmodernistički relativizam književne forme, koji počinje već sa statusom pripovjedača, koji se poistovjećuje sa, u jednom tekstu Ikarom, u drugom Sokratom.

Pekić je citatni pisac. *Citat je znak kulturnog pamćenja, a citatnost nije samo jedan književni postupak, već je to proces povezivanja svih tekstova u jedan megatekst književnosti kojim se identifikuje svet.*⁴³ Oba Pekićeva teksta zasnovana su na parafrazi, jedan grčkog mita, a drugi filozofskog spisa. Dio Pekićeve narativne strategije je primjena stvarno postojećeg ili izmišljenog dokumenta, karakteristično je navođenje pseudodokumenata: zabilježski, pisama, sve to u parodijskom ključu.

Pekićeva proza vrijedna je i zbog lirizma, poetizma proznog izraza. Zasnovan na lirskoj komponenti jezika, poetizam Pekićeve proze, ogleda se i u melodijskom bogatstvu fraze. Pekić u proznim tekstovima mijenja intonaciju, od melanholije i patetike, do ironije i sarkazma. U crnogorskoj književnosti XX vijeka, Borislav Pekić, predstavlja stvaralački model, koji

---

⁴³ Mihajlo Pantić *Kiš*, Filip Višnjic, Beograd, 2002, str. 19.

u sebi nosi, s jedne strane piščevo iskustvo, ali i iskustvo književnosti, a sa druge strane, vještinu pronalaženja i oblikovanja sasvim nove umjetničke forme. Pekićev prozni svijet uklapa se u interpretativne okvire određene opisom postmodernističke paradigme Linde Hačion. Naime, čitajući Pekićeve priče i romane, uočava se da oni govore i o spoljašnjem svijetu. Ako se, ovim povodom, ponovo osvrnemo na određenje postmodernizma Linde Hačion mogli bismo da zaključimo da ona razumijevanje savremene proze, odnosno *istoriografske metaproze* svodi na samo jednu, društveno-istorijsku dimenziju. ...*Integrišući predmet svog pripovedanja u pamćenje kulture, i isprobavajući ga u vrtešci diskursa, Borislav Pekić se legitimise kao pisac intelektualnog relativizma, pisac ubeden da je istina trošna, "ironijski strukturirana" (kako kaže Starobinski) i da je valja uvek iznova opovrgavati i dokazivati. Proces tog dokazivanja i opovrgavanja podrazumeva izdašno oslanjanje na civilizacijsku, literarnu, misaonu memoriju i tradiciju, koja se, u pekićevskoj interpretaciji i sama obnavlja, proverava i samoosvešćuje.*⁴⁴

Mnoštvom metatekstualnih komentara, baš kao i brojnim esejima, Borislav Pekić je prilično precizno ocrtao okvire za jedno ovakvo razumijevanje i tumačenje svojih pripovjednih djela. I pored toga, razumije se, Pekićeve priče i romane moguće je tumačiti na više raznorodnih, pa čak i oprečnih načina; ali svaka interpretacija koja bi ili zanemarila ili ne bi dovoljno ozbiljno uzela u razmatranje jasne i dosljedne intervencije naratora kojima je prožeto pripovjedno tkivo Pekićeve proze, kao i eksplicitne poetičke stavove izložene u esejima, ogriješila bi se o osnovna interpretativna načela, te naprosto ne bi bila održiva.

Dakle, na osnovu formalnih odlika romani i priče Borislava Pekića svrstavaju se u prozu koju je najpodesnije odrediti kao *postmodernističku*. Razumije se, ako imamo u vidu već nabrojane najvažnije formalne karakteristike Pekićevog pripovijedanja, slabljenje funkcije i gubljenje identiteta pripovjedača naglašavanjem njegove fiktivnosti, regresivnu fabulu, tamo gdje fabula uopšte i postoji, narušavanje vremenskih i prostornih odrednica pripovijedanja, transparentnost likova i štamparske eksperimente kojima se dodatno naglašava svijest o umjetničkom djelu kao konstrukciji, prethodna tvrdnja bila bi u potpunosti prihvatljiva. *Novi*

⁴⁴ Mihajlo Pantić *Aleksandrijski sindrom 2*, SKZ Beograd, 1994, str. 37.

*oblikovni postupci umesto predstavljanja slike sveta nude ispitivanje poetičkog znanja, umesto stvarnosti nude tekstualnost, umesto iskustva dokument, a umesto potrebe za saopštavanjem iskustva i pričanjem – nužnost istraživanja dokumenata.*⁴⁵

Jer, po mnogim karakteristikama (dezideologizacija, sinkretičnost, opiranje autoritarnosti) proza Borislava Pekića nesumnjivo pripada postmodernističkom književnom kontekstu. Pekićevi tekstovi građeni su na načelu *vakantne paraznanstvene citatnosti i nepostojećeg teksta nepostojećeg autora i isto tako vakantnih pseudoznanstvenih komentara uz objavljivanje izmišljenog besmrtnog djela.*⁴⁶ Pekićeve varijante mita o Ikaru, kao i varijante odbrane Sokratove, odlikuju *neke bitne značajke modernističke, a napose avangardne umjetnosti kao što su: provokativna kratkoća, prazna transcendencija; tamnost; i nerazumljivost (...), prezir autora prema publici i nemar publike za autora (djelo se nimalo slučajno objavljuje posthumno), semantička motivacija zvukom (...), zaumnost (komentator na nekoliko mjesta priznaje da nije uspio dokučiti duboki smisao izvornika) itd.*⁴⁷

Kada Pekić za moto svoje proze uzima citate iz *Knjige Propovjednikove*, i *Odbrane Sokratove*, riječ je o metacitatu u sklopu šire metatekstualnosti Pekićeve proze. Citirajući neknjiževne naučne tekstove, dokumentarne hronike, novinske članke, klasične mudre izreke, Pekić se koristi interverbalnim citatima, odnosno transsemiotičkim citatima u užem smislu riječi. *Budući da citiranje tekstova života protuslovi naravi verbalnoga književnoumjetničkog znaka, njihova pojava u književnosti najradikalniji je oblik intertekstualnog očuđenja: očuđenje samoga književnoumjetničkog medija kakav poznaje europska pisana civilizacija.*⁴⁸

Navedenim pripovjednim postupcima razgrađuje se prozna forma i dekonstruiše istina. Kada je riječ o prozi Borislava Pekića, možemo reći da nam ta proza pruža uvid u egzistenciju čovjeka, ili osuđenog na besmisao ili nepovjerljivog prema činu postojanja. Međutim, Pekićevo pripovijedanje obilježeno je motivima naučne fantastike. Pekić razgrađuje pripovjedne

---

⁴⁵ Aleksandar Jerkov, *n.d.*, 1992, str. 23.

⁴⁶ Dubravka Oraić-Tolić, *n.d.*, str. 20.

⁴⁷ Isto, str. 20.

⁴⁸ Isto, str. 25-26.

forme, stvara nove forme i određuje im naziv. Sagledani u ovakvoj ravni, tekstovi Borislava Pekića dobijaju nov smisao.

*Nadovezujući se, jednim delom, upravo na iskustva Pavića i Davida, a posle decenije u kojoj je preovlađivao drukčiji model pripovedanja, pisci 80-ih nastojali su da destabilizuju u međuvremenu uspostavljeno mišljenje (sa razlogom formirano na dominantnim pripovedačkim strujanjima) o iscrpljenosti fantastike kao "čistog" žanra. Davidovi generacijski drugovi, Borislav Pekić, Danilo Kiš i Mirko Kovač, pristupili su fantastici tek kao jednoj od raznolikih i ravnopravnih mogućnosti proznog govora, što je, često, rezultiralo slojevitim, intonacijski hibridnim tekstovima.*⁴⁹ Narativni svijet Pekićeve proze uslovno bi se mogao podijeliti na dva svijeta čiji su ontološki statusi naizgled različiti. Jedan od ta dva svijeta odgovara stvarnom svijetu. Uzimajući za junake stvarno postojeće ličnosti, Pekić doprinosi postojanju stvarnog svijeta. Prostor kojim se likovi Pekićeve proze kreću takođe je poznat. Drugi od pomenuta dva svijeta je izmišljen. To je fiktivni svijet unutar fikcije. Međutim, jedina funkcija granice uspostavljene između ova dva svijeta jeste da ona bude narušena. Likovi bez ikakvih poteškoća prelaze iz jednog u drugi svijet. Razlika između svijeta u kojem živimo i izmišljenih književnih svjetova, odnosno između stvarnosti i fikcije, teško je uočljiva, zapravo, ona ne postoji. *Oblikovanje fiktionalnog sveta neposredno se izlaže poetičkom umu pa saznanje o priči i pripovedanju ne slede ono što se ima ispriповедати, već se priča i pripovedanje upravljaju prema poetičkim pravilima pronađenim u istraživanju književnih tekstova, rukopisa i tuđih tekstova uopšte.*⁵⁰ Da se primijetiti da je ostvaren jedan od zahtjeva postmodernističkog pripovijedanja, prevazilaženje suštinske razlike između stvarnosti i fikcije.

Kada je riječ o Borislavu Pekiću, gotovo svi kritičari smatraju tekstove *Uspenje i sunovrat Ikara Gubelkijana* i *Odbrana i poslednji dani* – novelama. S obzirom na to da je savremenom romanu novela ustupila mjesto, ipak, cjelokupna struktura oba Pekićeva teksta ukazuje na romaneskni postupak. Ali, ovo tvrđenje se mora obrazložiti, nakon analize i književno-teorijske klasifikacije. Do tada, navedena Pekićeva djela nazivaćemo - tekstovima.*

⁴⁹ Danilo Kiš, *Čas anatomije*, BIGZ, Beograd, 1998, str. 57.

⁵⁰ Aleksandar Jerkov, *n.d.*, str. 22.

* Nastavak ovoga rada biće objavljen u sljedećem broju časopisa *Lingua Montenegrina*.

Sanja MIŠKOVIĆ

**THE POSTMODERN FRAMEWORK OF SOME TEXTS BY
PEKIĆ (I)**

Summary

This paper sheds the light on the postmodernism epoch, and the relations and influences of the European literary centers. In this light, the Montenegrin literature from the second half of the 20th century was analyzed. The literary innovations are present in the works of the group of writers translated by Pekic and Kis. In their works, these writers are dealing with the irrational, using grotesque, hyperbola, giving the Montenegrin literature the character of postmodernism. The author emphasized the postmodernist narrative forms and characteristics of the texts by Branislav Pekic.

Tina BRAIĆ (Kotor)

UDK 821.163.4.09 Crnjanski M.

POETIKA (ANTI)SUMATRAIZMA U ROMANU
SEOBE MILOŠA CRNJANSKOG

Miloš Crnjanski je kroz znakovnost diskursa Seoba prikazao svoj pjesnički program - sumatraizam. Sumatraizam nije zanos trenutka, već preokupacija individue i stvar sposobnosti prilagođavanja. Predstavlja nužnost postojanja u čovjeku, jer veze spolja samo su refleksije onog što je uspostavljeno unutar duše. Sumatraizam, dakle, postaje i predstavlja povezanost svih kontradikcija u svijetu i čovjeku u jedinstveni apsolut. Takva ljepota različitosti obnavlja se iz sebe same i traje dok traje čovjek oslobođen temporalnosti.

Uvod

Nov duh u književnosti, konstituisan prevashodno za vrijeme i poslije Prvog svjetskog rata, doveo je pod sumnju mnoge stare vrijednosti. »Predratna« i «posleratna» književnost odnose se međusobno kao stari i novi duh stvaranja. U 20. v. to je bio najjači talas opštekulturnog, pa i književnog osporavanja, odbacivanja i obračuna sa tradicionalnim. Jedan od najistaknutijih pobornika novog, prevratnog duha u srpskoj književnosti je Miloš Crnjanski.

Crnjanski u *Danu* beskompromisno kliče: »Nećemo nositi više pariske pesničke šešire, ostavićemo aleksandrince i metafore gospodi pesnicima po Ministarstvima. Nećemo više biti nacionalni pevajući Dušanovu bradu crvenu kao Barba-rosina, u naše pesme ući će borovi umesto hrizantema, oranice mesto crnih klavira a mesto srdašca profesora kucaće srca hiljade jednakih lica ljudi. Mi ćemo da bacimo našu dušu protiv laži»¹. Za Crnjanskog *novo* je ne samo uslov pjevanja nego i

---

¹ Radovan Vučković, *Poetika hrvatskog i srpskog ekspresionizma*, Svetlost, Sarajevo, 1979, str. 193.

samog življenja («il nek i nas, i pesme, i Itaku, i sve / đavo nosi» - kaže se u *Prologu*). Ipak, on je zadržao puni respekt za individualna ostvarenja predratnih pisaca, ali se kritički okomio na način korištenja «stare» tehnike i pjesničku ideologiju u djelima njihovih poslijeratnih epigona.

Crnjanski zahtijeva ekspresiju duše u pjesničkim ostvarenjima nove generacije pjesnika, slobodni stih, antired i novu osjećajnost, jednom riječju, slobodnu ekspresiju oslobođenu naslijeđenih pjesničkih kanona. Teži smanjivanju razlika među književnim žanrovima, premošćenju dubokih razlika između poezije i proze, ukidanju nekih ritmičkih ograničenja u stihu, i stvaranju nove sintakse. “Prozaizacija” stiha i “poetizacija” proze omogućavaju mu da izradi zajedničku podlogu za poetski i prozni tekst.

Snažan pokret avangarde, naročito ekspresionističke struje, dovodi, kod ovog pisca, osim u poeziji, do unošenja novih književnih postupaka unutar proze. Postupak parcelacije rečenice, ponavljanja rečeničnih nizova (tehnika stiha), započinje u *Dnevniku o Čarnojeviću* i kulminira u *Seobama*, a nastavlja u *Drugoj knjizi Seoba* i *Romanu o Londonu*. Međutim, postoje razlike u sintaksičkoj strukturi *Dnevnika o Čarnojeviću* i *Seobama* s jedne, i *Romana o Londonu* s druge strane. Rani Crnjanski, bio je oštri reformista prozne strukture. Tu akcenat stavlja u potpunosti na novo moderno, gdje ekspresiju izraza dovodi do vrhunca i daje svoj pjesnički program - sumatraizam. Pozni Crnjanski stvara *Roman o Londonu*, prvi veliki kosmopolitski roman u srpskoj književnosti, koji se tematski nastavlja na ranija djela. Ovo je tradicionalan roman sa elementima modernog, pa se na taj način, nižu asocijacije unutar sjećanja na nekadašnji sumatraizam, od kojeg su ostale samo “mrvice”, sitne veze, pa i one gotovo pokidane, usmjerene ka negativnoj konotaciji i simboličkoj negaciji ranijih iskustava. Iščezli svijet egzaltacije više se ne može dosegnuti, mada je u romanu prisutan svojom odsutnošću i poremećenošću nekada postojećeg. Ipak, proučavajući cjelokupno djelo M.Crnjanskog, bipolarnost sumatraizma vidna je i u njegovoj prvoj fazi stvaralaštva, na što će se u ovom radu staviti poseban akcenat.

Način stvaralaštva Miloša Crnjanskog povezan je sa njegovim životom. Do odlaska u London bio je vatreni pjesnik optimizma, buran i buntovan, a od odlaska pesimističan i povinovan sudbini. Djela Crnjanskog možemo posmatrati kao šemu tri ravni: 1) ravan prostora sreće: Sumatra, Rosija, Alpi, visoki vrhovi Urala, Serbia, Beograd, Fruška gora; beskrajni plavi krug, zvijezda, nebo, snijeg i led na visinama, sjaj,

bistra voda, daljina, krošnje drveća, vazduh, Sunce; labud, jang; 2) ravan svakodnevice: neutralna, bezlična stvarnost koja teče u vremenu, starenje, smrt; 3.) Galicijska bojišta, bolesnička postelja, Petar Rajić i ostala ljudska «municija» - «topovska hrana», London kao moderni Vavilon, mrak, podzemna željeznica i zemaljski pakao; komoran...

Ovim je data gruba klasifikacija književnog ostvarenja Miloša Crnjanskog. Prostor sreće egzistira u posjedu simbola Sjevernjače, u nadi i epifaniji, izvan smrti pojedinca i prolaznosti. On postoji u Nebu, i vezama čovjeka i prirode (sumatraizam). Prostor pada (podzemlja) je »sapatnik plave zvijezde koja svojom pojavom postaje mučitelj onih koji se ka njoj kreću, a stići ju ne mogu»². Ravan svakodnevnice (po Džadžiću) dio je koji dijeli svijet Utopije: Novu Serbiu, Hiperboreju, Rosiju, Beograd, sve ono što pripada prostoru sreće od onog pridruženog ravni Podzemlja: od Austro-Ugarske, Galicije, Londona. Svakodnevnica ne opominje, ona guta neprimjetno. Sjevernjača postaje fantazmagorija pod kojom se odigrava tragedija.

Semantika i poetika naslova

Naslov djela obuhvaća semantički prostor i raznovrsnost mogućih veza između smisaonih elemenata kodiranih u njemu. To je „prostor koji se nalazi izvan jezika i njegovih granica“³. Naslov je prvi, najopštiji znak djela, uspostavljen prema onome što čini sadržaj tih znakova i prema odnosu između statičkih i dinamičkih elemenata u datom smisaonom prostoru. U naslovima djela Miloša Crnjanskog primjećuje se izrazita prevalencija toponima. Na taj način obuhvaćen je prostor djela i odnosi uspostavljeni u njemu kao i postupak na koji su elementi iz spoljašnjeg svijeta u njega prenešeni. Kod Crnjanskog to su toponimski naslovi, npr. Sumatra, Stražilovo, Serbia, ili Lirika Itake, Roman o Londonu, Ljubav u Toskani, Pisma iz Njemačke, Pisma iz Pariza, Lament nad Beogradom; pa i naslovi kojima se ukazuje na dinamizovane prostore – Seobe. Vezujući naslov za intertekstualni nivo, primjećuje se postojanje dva moguća značenja tog geografskog pojma ili dinamiziranog prostora. Prvo se odnosi

² Jeromonah Jovan Ćulibrk, *Crno sunce, i oko njega krug*, Matica srpska, Beograd, 1991, str. 31.

³ Mila Stojnić, *Semantika i poetika naslova u delima M. Crnjanskog*, Književna reč, Beograd, 1972, str.13.

na stvarno prostorno značenje tog pojma, a drugo se dobija u kontekstu književnog ostvarenja i ono nikad nije identično prvom.

Naslovni toponim pjesme „Sumatra“ oznaka je za daleko ostrvo u Indoneziji. Međutim, u samom diskursu pjesme nema niti jednog direktnog i konkretnog elementa vezanog za sam naziv pjesme. On kao da „lebdi“ nad pjesničkom tvorevinom. Na taj način eliminisana je asocijacija na istorijsko-geografski pojam. Sumatra ima konotaciju netaknute prirode, raja na zemlji, svojevrsne Arkadije s Istoka. Ona postaje apstraktni topos po kome lirski subjekat luta u potrazi za smislom postojanja, vezujući svoju svijest za drevne civilizacije, za istočnjačku nirvanu koja se izdiže kao stariji hronotop od Itake! U pjesmi se javlja još jedan toponim – „Ural“ u čijem se podtekstu krije antički mit o prikovanom Prometeju koji svojim mukama iskupljuje svoj dar čovjeku i plaća cijenu za opšteljudsku težnju da se približi bogovima.

U podtekstu pjesme „Stražilovo“, čiji je naslov takođe hronotop, čitalac će „naći“ Branka Radičevića. Ovaj toponim je u neraskidivoj vezi sa pomenutom pjesmom. Zato, vezujući se za romantizam, nailazimo na gorku sentimentalnost rastanka, preranih umiranja, lutanja i vraćanja, gubljenja i traženja na prostoru gdje se čine ludosti kojima nema lijeka, „pa je najbolje prosto ćutati i sakriti muku i stid, a kad dođe da mora da se rikne, onda bolje prsnuti u smej, nego briznuti u plač“⁴.

Semantika naslova romana „Seobe“ vezuje se za semantičku ravan drugih djela M. Crnjanskog. I ovaj naslov u sebi nosi značenje prostorne udaljenosti. Ta udaljenost je životna težnja čovjeka da dosegne nešto što bi značilo ispunjenje i opravdanje za njegovo vojevanje ili lutanje na zemlji; ali i njegovu kob, ili, bolje reći, kob naroda da negdje drugo postoji neki „sretni prostor“, drugačiji svijet, nov predio, oaza spokojstva. To je svijet kontemplacije i mira, svijet slobode, svijet drukčiji od realnosti koja guta svojim ništavilom i besmisлом. Dakle, to je utopijsko mjesto koje nudi kosmičku povezanost i mir s egzistencijom. Međutim, ako obratimo pažnju na taj stalni put kojim idu junaci romana, primijetiti ćemo i dva vida postojanja migracija tj. dva tipa seoba. Seobe su objektivne, stvarne, fizičke, u kojima se našao srpski narod u slavonsko-podunavskom polku 1774. g. pod vođstvom Vuka Isakovića (istorijska ličnost). Interesantno je da prije M. Crnjanskog niko nije stavio ovoliki akcenat na seobe iz sredine

---

⁴ Isidora Sekulić, *Nemiri u našoj književnosti*, SKG, knj. 6, 1922, str. 27.

18. v., pa ni pisao o još poznatijim, velikim seobama iz 1690. predvođene patrijarhom Arsenijem III Čarnojevićem koje su oba puta vodile sobom Srbe iz Ugarske, podanike i vojne najamnike Marije Terezije, koji su bježali preko Save ispred turskog nasilja i pustošenja. Ipak, o seobama pisali su Arsenije Čarnojević u „Poslanicama“, Đorđe Branković u „Hronikama“, o njima kazivali Arsenije Jovanović Šakabenta, Partenije Pavlović, a prije svega Simeon Piščević. Čak ni narodna (usmena) kniževnost nije o tim događajima ostavila naročite pjesme i dr. umotvorine. Iz Piščevićevih „Memoara“ kao prototeksta, Crnjanski crpi tematsku građu za svoj roman, i u istorijski, okvirni tok zbivanja unosi jednu novu, unutrašnju dimenziju koja vezuje ili ne vezuje odnose pojedinca sa sredinom u kojoj jeste i sa samim sobom. Da je u pitanju samo ovaj vid seoba, sudbina Vuka Isakovića bila bi samo jedna od sudbina lica koja se snalaze ili ne snalaze u životu, bez obzira na to da li njegovom krivicom ili sticajem tragičnih okolnosti. Migracije su po Crnjanskom „jedan od najstrašnijih poziva“. Ali Vuk Isaković i pored činjenice da je ratnik tuđeg naroda, „oruđe za top“, u sebi nosi osjećanje duhovne, unutrašnje emigracije, jer kao sumatraista zbunjeno je buntovan, sanjar, zaljubljen u rumene, daleke pejzaže i čudno postavljene veze, samo njemu jasne i poznate. On, što više sebe podsjeća da je čovjek bez otadžbine, to je stalno „na putu“ u sebi sa novim ili sve jačim snovima o sreći. „Realna putovanja su preludiji za duhovna putovanja, ka nekoj zvezdi, živioj ili mrtvoj, u sebi i van sebe“⁵.

Vuk Isaković je „u“ seobi jer vjeruje da je sadašnjost prelazna faza, nešto kao zemaljsko čistilište da bi se dosegla svijetla budućnost, tj. zemlja u kojoj vjeruje da će naći sreću. Ne našavši je, odlazi jedinim mogućim putem – iluzijom iz Haosa u svoju još tako daleku Itaku – Rusiju. Vuk Isaković je Srbin, kažnjen lutanjem, seobom, premještanjem u prostoru, emigracijom, beskućništvom. To je nevoljno, gotovo prisilno izgnanstvo, zbog društvene i ekonomske situacije, u Mađarsku, Austriju, Njemačku, gdje boj bije sa svojim slavonsko-podunavskim pukom za tuđ račun i za tuđu vjeru, nadajući se čvrsto da je to samo jedna etapa u njegovom „odisejstvu“ da bi i sami na kraju bili nagrađeni. Rusija je ovdje predmet sanjarenja, simbol budućnosti, „zvezda“ vodilja. Vuk Isaković je lik koji ima vjeru u nov život; ali isto tako u trenucima očaja izazvanim realnim ogorčenjem postaje nihilistički, asocijalni lik moderne usamljenosti i razočarenja. On, kao duša bez stalnog staništa, odbija proces enkulturacije

⁵ Slavko Leovac, *Poezija i tradicija*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1995, str. 14.

i kulturne transmisije. To je naročito snažno prikazano u sceni težnje pečujskog biskupa da ga pokatoliči, što predstavlja i jedan vid ucjene: „sjaj je u katolicizmu... Zar hoće da na sebe natovare patnju, kojoj nikad kraja biti neće, seobu duša svojih, ne samo dece svoje, promenu večnu, koja će kao kreč u grobu do veka da im grize meso s kostiju, dok god budu u ovoj zemlji, iz koje ih više pustiti neće?“⁶ Osjeća krizu identiteta, zato mu se i suprotstavlja: „Uplašen i ražalošćen, klonu, i pokuša da zabašuri sve na taj način, da je poricao sve... jer uzaludno je sve, prah, smert, sueta suetstva...prazne reči...a kad se umire, umire se kao pas i konj... Duše nema...kao što ni Boga nema...živimo uzalud...prah...smert...prazne reči” (157).

Međutim, dio tog procesa enkulturacije dešava se ispod nivoa svjesnog mišljenja. Zato i dolazi do paradoksa mišljenja i delanja (npr. želi stalno stanište a ne vraća se iz rata; ne želi prihvatiti tuđu vjeru, ali želi zvanje; želi da bude sa vitemberškom princezom, ali ne pokušava konkretno ništa sam...). Ove Vukove migracije „iz“ i „u“ sebe, kao i (ne)prihvatanje tuđe kulture i običaja takođe su vid njegovog „uključenja“ i „isključenja“ u svijet koji jeste i svijet koji bi mogao da bude, predstavljaju sumatraističku viziju reda i antireda.

Putovanja

Čovjekova potreba za seobama ujedno je i njegova potreba za kretanjem. Putovanja mu omogućavaju veći kontakt sa onim što je izvan njega, ali i bolju komunikaciju sa samim sobom. Stalni nagon za pokretom ukida granicu „između svetova racionalne jave i onog drugog sveta objektivnog života“, a u sumatraizam se uklapa „kao univerzalija“⁷. Pojedinaac, Srbin u ovom slučaju, je kao putnik - zastupnik razočaranog i u stalnoj borbi za samoodržanjem uznemirenog naroda, koji sve gorče spoznaje tragiku svog položaja i položaja svog naroda. Zato, ovdje riječ “srbuvati” na ukrajinskom jeziku, pored osnovnog značenja “быть сербом”, ima i značenje služiti *наемником в войске*⁸. U ovakvom

---

⁶ Miloš Crnjanski, *Seobe*, Prosveta, 1966, str. 155-156. U daljem tekstu, iz tehničkih razloga, pored citata će se u zagradama samo navoditi stranica sa koje su preuzeti.

⁷ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 33.

⁸ Dušan J. Popović, *Problemi Vojvodine*, I, Književna reč, Beograd, 1925, str. 68.

etimološkom prevodu riječi Srbi osjeća se duboko nesretan i istinit trag. Zato su putovanja nužna da se izađe iz tmine i nesreće što se ne može pronaći stalno stanište na kojem će pojedinac pustiti svoje korijenje.

Spomenut ćemo i korijen hebrejske riječi "ishak", što znači on se smije. Smijeh je dinamična radnja, što je u paralelizmu sa dinamikom nacionalne kretnje. Na tom putu našao se i naš junak Vuk Isakovič, čije prezime evocira biblijsku priču o Isaku (u Prvoj Mojsijevoj knjizi), gdje se kaže da ga je njegov otac Avram umalo ubio i prinio kao žrtvu Jahveu koji je to spriječio, ali na taj način iskušao Avramovu odanost. Dakle, ovdje bi žrtva značila posrednika za ostvarenje veze između ljudi i bogova. To je veza koja predstavlja povezanost čovjeka sa onim što je iznad njega i što vlada njegovom sudbinom (na taj način se fenomen žrtve uklapa u sumatraizam). Obred žrtvovanja djece vezan je sa Isakovim imenom, pa se i u *Seobama* oživljava u porodičnoj tragediji onih koji to ime nose. Vuk Isakovič gubi ženu Dafinu i treće dijete, i time simbolizuje društvenu žrtvu koju prinosi za srpski nacion i svoj bolji život.

Osim željenih putovanja ima i onih neželjenih, uslovljenih potrebom čovjeka da stalno mijenja mjesto tražeći bolje: „Rađala je decu, *seljakala* se, ali ne znajući nikad ni kuda će, ni zašto.” (197), „Arandelu Isakoviču činio se život njegove porodice i rodbine, pa i tog ostalog sveta što se...*selio*...kao pravo ludilo.” (199), „Sve to nije išlo ni po njegovoj želji, ni po njegovoj volji.” (143), „*Otići nekud* i živeti bezbrižno, odvesti i njih da žive negde lako, prijatno, činilo se Vuku Isakoviču tako moguće. Negde je moralo biti nešto svetlo, značajno, pa treba *otići* tamo.” (215), „Negde mora biti lakšeg života... *Odseliti se* treba zato, *otići* nekuda, *smiriti* se negde...živeti po svojoj volji, bez ove strašne zbrke, idući za svojim životom, za koji se beše rodio.” (356)

Međutim, ni ovdje ove dvije bipolarnosti istog pojma ne možemo tumačiti kao nešto zaista suprotno, kao nešto što isključuje jedno drugo. Jer, sumatraistička vizija putovanja nameće uzajamnu njihovu uslovljenost. To znači da pojedinac u istom trenutku želi putovati, taj nagon je stalno u njemu (i kad ratovi završe), a putovanje je i nešto što je nametnuto: „Ipak, da je Vuk Isakovič bio kod kuće, on se ne bi bio gadio nje” (197), „Eto, pomisli, dovoljno je odseliti se iz jednog mesta pa da sve što ostavljaš bude kao i da nije bilo” (131). Dakle, putovanja, bilo željena ili ne, remete već postojeće veze među ljudima i stvarima, dok ih s druge strane grade.

S obzirom na to da postoje ova dva „pokreta“ za putovanjem, postoje i spoljašnji i unutrašnji razlozi za njim. Spoljašnji su prividni uzroci, u ovom slučaju – nemaština i rat. Oni mogu biti naporni jer su neželjeni pa u čovjeku stvaraju utisak besmisla i bezumlja: „Seobe mu behu dosadile” (130), „nemir se nije stišavao” (354), „Morao je svaki čas da ide onamo kuda nije hteo” (142). Kretanje može imati negativnu konotaciju u trenutku kad se, npr. puk raspušta, pa „skoro polovina njih, ne mogavši da zaspi, razbegla se tako, po mraku, nekuda prema gradu...da krađu... Odoše i ne ostade za njima ništa. Ništa.” (136) Kretanje jedan veliki i nepopravljivi apsurd. Ali, po unutrašnjoj zakonitosti sumatraizma, čovjek je spašen jer je i sam nosilac osjećanja vječite težnje za akcijom, pa putovanje nosi sa sobom pravu suštinu života. Na taj način se dispartnosti između dva različita shvatanja i doživljaja kretanja gotovo dodiruju i teku kao paralelni tokovi. U snu ili u stanju polusna se često putuje, pa su snovi i putovanja čvrsto vezani jedno za drugo. I evokacija uspomena je jedan od vidova putovanja. Kao što je mladost aktivnija u procesu premještanja i stalnog kretanja od starosti jer je čovjek željan interesantnih doživljaja; tako je starost rezime onog što je prošlo ili se, pak, moglo dogoditi. Na taj način „odlazak“ u razmišljanje predstavlja vid imaginarnog putovanja, vezu s arhetipskim: „Veza sa mrtvim ocem; bio je to mir, spokojstvo, a sve što oko njega beše, na svetu, šareno, ludo, bezumno i besmisleno.” (142), „I dok se sve drugo vrtelo oko njega i bez reda i bez smisla zbrkano, te njegove misli na oca...su sve dovodile u red, rasporedile, smirile.” (144), ili imaginarna veza prostorno udaljenog Vuka i Dafine: „tada još, trajala je među njima neka veza tajanstvene slasti, što beše nevidljiva i nedokučiva.” (186)

San i halucinacije

Roman *Seobe* počinje buđenjem, „izlaskom iz sna“ glavnog junaka Vuka Isakovića, a završava njegovim uspavlivanjem, „ulaskom u san“. Život u djelo Crnjanskog ulazi „na dva načina: kao ‘java’ i kao ‘san’“⁹. Na okvirima prstenaste kompozicije fabule, Vuk Isaković spava. Ovim

---

⁹ Petar Džadžić, *Prostori sreće u delu Miloša Crnjanskog*, Nolit, Beograd, 1976, str.117.

¹⁰ Boris Uspenski, *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Nolit, Beograd, 1979, str.203.

je ograden „zaseban književni prostor“¹⁰. Književni svijet se konstruiše postojanjem izvjesnih granica koje ga odvajaju od neknjiževnog. Na tim mjestima istaknut je prelazak između jave i sna: „Tup udar kopita... kao pod zemljom, čuje se jednako, u blizini, pod snom. Često *buđenje*...ga obuhvata, prolazi kao neko ljuljanje u toj pomrčini... Ne razlikuje tamu oko sebe i tamu u sebi. Pri tom, za taj tili čas, dok opet ne *usni*, šta sve ne ugleda u *polusnu*.” (119,120), „I dok mu se, u duši, kao u beskrajnom plavom krugu, jednako ponavljahu misli o odlasku, o odlasku nekud, u Rusiju,...dotle mu je *zaspalom* prvi put opet kod kuće, u telu drhtalo, kao neka zvezda, poslednje zrno nekadanje mladosti.” (360) Isakovičevo opažanje je tokom čitavog romana dinamizirano i na taj način se otkriva postojanje jednog njegovog posebnog stanja, između jave i sna, sa očima stalno fiksiranim za nebo. San usred jave javlja mu se i unutar oživjelog pejzaža. To je jedan oblik epifanije, jer Vuk Isaković se tu ne kreće, već je dinamika percepcije postignuta njegovom unutrašnjom promjenom tačke gledišta. U takvim okolnostima san je akcija i ima primat nad realnim. U *polusnu* on vidi: “Reku što pod bregom šumi, ispunivši svu noć. Po razlivenim vodama, u rupama i jarugama, mesečine. Trsku prozora i krova sa koje kaplje nebrojeno kapljica, kap po kap. Oblake, što se kotrljaju sve naniže. Nepregledne vrhove, vrbake, pune šiblja.” (120) A kad se zaljulja opet u san, “zapaljen i pun nekih plamenova, tumba se u nekom šarenilu u nepregledne daljine, u nedogledne visine i bezdanu dubinu, dok ga kiša, što kroz trsku prokišnjava, ne probudi. Tada, pomućenom svešču prvo začuje lavež pasa i po petlova da odmah zatim širom, u mraku otvori oči i ne vidi ništa, ali mu se učini kao da vidi, u visini beskrajan, plavi krug. I u njemu zvezdu.” (120).

San unosi novu dimenziju, novi prostor. Beskrajni plavi krug sa zvijezdom Vuk Isaković je vidio, prema tome, pri samom ulasku u roman, i zatim, pri samom izlasku iz romana. To je san o svom oslobođenju, san kao putokaz, vodič, on prethodi novootkrivenoj stvarnosti. To je san o budućnosti, san obmana, ulazak u jedan unutrašnje-odbrambeni svijet. San je bijeg od ružne savjesti pa je Vuk ”po ceo dan spavao, pod kolima” (284) Ali, on ne samo da predstavlja bijeg od jave, nego i njenu evaluaciju, jer stvarnost je ”samo omama ljudskih očiju”. On predstavlja, osim potrebe, čovjekov mehanizam da se odbrani i zaštititi od zla. Na taj način postaje sumatraistička veza čovjeka i onog što mora biti, nezavisno od njegove volje. Tako je postavljen dualizam dobro-zlo, ili san-java, pri čemu su san i java dva svijeta čovjekova, dok pomiješani često stvaraju halucinacije. Tu

su san i java povezani; a ako se život shvati kao san, onda se misli na onaj "viši" život, život sumatraističkih veza. Ovdje se krije šekspirovska misao da je život "od sna satkan". Život i san su izjednačeni, ne razlikuju se više (kao kod Borhesa).

Krug i zvijezda se, zapravo, ukazuju tačno na rubovima gdje se java sa snom graniči. San-polusan ne biva samo viđen već i doživljen. U trenutku kada se glavni lik sasvim probudi i izađe iz kuće na obali Dunava gdje je se ženom proveo posljednju noć, plavi krug i zvijezda nestaju iz njegovog pogleda: "Iza obora, nad strminom, vide zbilja nepregledne vrbake i ritine, u ogromnom, mutnom, kišnom svitanju, ali ne beskrajni, plavi krug. Ni u njemu zvezdu, kao u snu." (123) I Arandelu Isakoviču se javlja zvijezda u trenutku kada Dafina izdiše: "kao...u snu, i on je nad njom video, van sebe od straha i žalosti, plave krugove i u njima zvezdu." (320) San ne donosu uvijek sreću, već se preko njega reflektuju i stalne preokupacije junaka: "Probuđen...iz svog sna, iz sna koji mu traje već više od desetinu godina, iz sna u kome je nemoćan i uzaludan, ali jasno viđan i shvatljiv samom sebi." (254) Ali, u tom ratu i ludilu on sanja i da "udaje kćer" i "despota Stefana Štiljanovića" (261), svog sveca.

Istaknimo i to da su Vuk Isakovič i njegov puk često u pijanom stanju, ili u stanju sličnom pijanstvu: "I ne samo on, već i njegovi oficiri, pa čak i vojnici osetiše nešto što ih činjaše lomnima, tako da su se gegali posle bitaka, kao kroz san." (255) Pijanstvo je i od "večernjeg vazduha" (313). Arkadije, Vukov sluga, je stalno pijan "od žalosti" da će možda kogod iz puka poginuti", "njemu se smrče i učini da sanja, videv koliko se zlo događa" (248). I puk pije: "Stasiti, crveni, u svojoj čohanoj opremi, kosmati, puni srebra, krsteći se sa tri prsta,...prisustvovahu misi, *opijeni, kao bunikom*, nebesnim pesmama orgulja i hora, mirisom tamjana, zbrkom latinskih reči i anđeoskim izrazom lepih dečaka" (150), "Pri kraju službe bili su potpuno umorni, neveseli i *kao omađijani*. Čutahu i među sobom ne govorahu ni reči. Prodoše park...kao sablasti" (151). U toj "omađijanosti" se krije zamka zapadnog čovjeka da ih na taj način pridobije i unijati.

Zapravo, iskorišteno je psihičko stanje Srba, umornih od rata i seoba, s namjerom da se odnarede i otuđe. U tim trenucima je potreban san, ili nešto kao san, da se prihvati u negativnim iskustvima, tj. usred jave takvog iskustva. Zato, Vuk Isakovič pije da ne sluša, u svojoj ljutoj tuzi i sažaljenju nad sobom i svojim narodom, pije jer vjeruje da ga piće štiti od realnosti: "Isakovič se reši, po uzoru bratovljevom, da *napije* sebe."

(156) Alkohol, pomućena svijest, pritisak biskupa, ljepota noći i prirode, nataložena nesreća čine da njegovo psihičko stanje, poslije rascjepkanog govora, punog razočarenja i boli, dođe do katarzičkog pražnjenja pa "zaplaka" (157).

Sanjaju i drugi likovi u romanu. Dafina, po posljednjem odlasku muža na vojnu i njenom preseljenju kod djevera, postaje uznemirena "jer ima *zle snove*, da joj se muž javlja, kao mrtvac, u strašnom obliku žaba, zveri, i pacova" (170). Poslije provedene noći sa Arandelom u stanju bunila: "Iznemogloj od bdenja, umornoj i bednoj, uplašenoj i zamišljenoj, *učinilo* joj se da je zaspala, baš kada *ugleda*, pod prozorom kako joj ide po vodi muž, sav obliven krvlju i moka; neobučeni i neočešljani Vuk Isaković, sa ogromnom batinom u ruci, koja je dopirala do tavanice" (181). Ovdje je ženska preokupacija i briga transponovana u san. Percepcija je pomućena i kada je sasvim već budna: "Probudila se, kad joj je dever tiho odškrinuo vrata. Za jedan trenutak ona ga *vide*, kao da je bio zakoračio u vis, u vratima, koja postadoše vidna" (181). Do Dafininih halucinacija dolazi usljed njene usamljenosti (svaki Crnjanskov lik je melanholično usamljen), i usljed samog položaja žene u neumoljivo patrijarhalnom društvu. Vaspitavana da bude moralna i žena trpilac, ona popušta nagonima iz dosade, postaje brakolomnica, i postaje za sebe „bedan stvor, *igračka*, stvar u kući" (186), „plakala je nad samom sobom...Žalila je sebe neizmerno" (182). U preziru sebe same, zaokupljena ostaje svojom nesrećom u toj sredini gdje vlada „nemaština, samoća i boleština" (197). Paradoks je unutar čovjekove kontradiktornosti mišljenja i djelanja. Dafini se zbog dispartnosti u vaspitanju i onog što je učinjela, kao i zbog nesretne spoznaje da može biti sretna i da može uživati, stvara tjeskobna borba u duši. Jer, ona „*stvar*, stvar je bila“, a „sva ta ljubav prema njoj, zar nije bila kao neka rasonoda te dvojice?" (197) Zato se u svakom normalnom životnom trenutku u njoj stvaraju halucinantne slike koje donose napetost i neizdrživost zbog takvog psihičkog stanja. „Otvorivši širom oči, ona tek sad *vide* da se nije za vremena spasla iz mraka, koji je beše opkolio, a kojeg se tako užasno plašila“, „Sa očima koje su htele da joj ispadnu iz očnih kapaka, ona *primeti* kako joj se beo čaršav, sa peći, približuje sve bliže...U isti mah, oseti da neko stoji iza zaves, u mraku; vide kako se iz pomrčine pojavljuje jedna ruka...*primeti* i drugu, koja joj beše zaobišla sa leđa i koja je hvatala i gnječila njene haljine na zidu, razbacavši ih po tlu. Vrisnuvši... ona pred zavesom *spazi* i trbuh, ogroman trbuh svoga muža, njegova usta i oči i nos, ceo njegov lik na belom čaršavu, krvav, sa preklananim grkljanom,

i crni klobuk, što je lebdeo nad tom glavom” (192,193). Priviđenja nastaju usljed sukoba u njoj, podsvjesnog pokajanja, straha, izdanog morala koji je guši. U snu, dalje, dolazi do nadrealističke eterizacije materijalnog, pa su pred njenim očima “*tekla i nebesa*” (194), a „oružje je *lebdelo* u zraku” (288).

I Arandelu Isakoviču se u slučajevima vezanim za njegov odnos prema Dafini javljaju halucinacije “kao u paklu” (164), „nekako kao u snu” (178). „Beogradski grad i šareni, turski trg, konji što se u vodi dave, velika i plava njegova kuća, blato i mreže, lađe i vrela, okrečena peć, *kovitlahu se više puta oko njegove glave*, ali su svaki put nestajali u potpunoj tišini tople izbe i u polumraku, u kom se ona videla jasno, kod prozora” (180). S druge strane, Dafina se Arandelu u jednom trenutku javlja i kao vještica: „pri samoj pomisli da je odbije, ona se dizala pred njim, strašna *kao neka veštica*, preteći, tako da mu je život postajao mrzak, čim bi se setio da ona može i kukati i prekoraovati” (297). Dakle, i san sa sobom nosi i lijepe i ružne vizije, što dokazuje postojanje sumatraizma unutar njega - kao sposobnosti prilagođavanja, ali i njegovo naličje - u svom odsustvu. U njemu je paradoks kao i u životu; jer život se u romanu odvija otegnuto, jednolično i sporo, a već u drugom trenu predstavlja se kao brzotečan i prolazan, baš “kao u snu“.

Sujevjerje i fatum

Veza čovjeka i apriornih sila, onih koje su mu i danas ostale logički neobjašnjive, moć *nečeg* ili *nekog* ko upravlja njegovom sudbinom reflektuje se kao preokupacija da se objasni, dokuči ili jednostavno kao nešto što ne da mira: kroz snove i halucinacije (npr. Vukov odnos sa davno umrlim ocem, Dafinin strah od posljedica svog nemoralna i njena briga za život muža koji je na vojni...), ali i kroz sujevjerje neprosvijedenog čovjeka koji vjeruje da je zlo otjelotvoreno u nečemu što kuša njegove namjere pa ih ovaj treba nastojati izbjeći. Ta energija arhetipskog u čovjeku stvara iskrivljenu sliku realnog. Realna slika izvan, čini da se unutar njega javlja znak koji najčešće daje u tački gledišta negativnu konotaciju (minusprisustvo sumatraizma). Vuk Isakovič pred odlazak na vojnu obalio je „čanak *osvećene* vodice i bosiljka“ s kojim je trebala žena „da ga *poškropi*” (123) za sreću. Ovdje uočavamo paralelizam sakralnog, onog što pripisuje vjera, ali i onog arhetipskog, sujevjernog - da to nije dobar znak pred put

i da se ništa dobro ne može u budućoj radnji očekivati. Disparatnost se ogleda u tome što vjera isključuje postojanje sujevjerja, jer ono predstavlja grijeh. Međutim, ono je u čovjeku toliko jako, gotovo kao i hrišćanska vjera. Zatim, nižu se događaji sa negativnom konotacijom. Kad su se Vuk i Arandel pozdravili, Vuk „uskoči u kola, *prosuvi* mladem brojanice po blatu” (128). Ovaj znak, predskazanje, praćeno je narodnim običajem da pri odlasku „nastade takvo *đipanje*, *kuknjava* i *dreka*,...*lelekanje* i *jaukanje* žena” (124). Ovome slijedi običaj da se pjeva i sviraju gusle otegnuto, naričući „jer mnogi izgiboše i jer se mnogi porazboljevaše” (260). Na taj način ne stvara se spokoj u njihovoj duši, već nov i žestok nespokoj, pa odlazak donosi jezivu tišinu.

Arhetipsko i nesvjesno sujevjerje, koje je i starozavjetno, ukorijenjeno duboko u čovjekovu psihu, oličeno je u odnosu spram lijepe, putene žene. Tu se žena gleda kao otjelotvoreno zlo koje u muškarcu izaziva iskušenje i nespokoj. Pa, Arandel „vide da mu je u kuću (brat) doveo *đavola*” (162), „...posle tih mirnih dana...poče činiti, u kući bratovljevoj, *zlo*” (163), „odnos njen prema deveru...bio (je) prilično *nadzemaljski*” (170), „Ruke svoje,... puštala je da mu se kraj vrata provlače, klize, previjaju *kao zmije*” (171). Motiv sudbine Arandela Isakovića nije interpoliran slučajno, jer on je trgovac, realist, ali već u sljedećem trenutku zaljubljen, žrtva sudbine, „igračka u rukama nekih nevidljivih i moćnih *sila*“, „uviđa da se to s njim poigrao neki skriveni, zli bog i da postoji jedna oblast u koju on sa svom svojom umešnošću i snalažljivošću ne može da izmeni ništa“¹¹. „Slučaj komedijant“, taj „zli volšebnik“, čini uzaludnim svaki čovjekov trud da učini nešto po svome i drži ga čvrsto u svojim rukama. Sva sila i trgovačka moć data mu je samo zato da bi mu je sudbina na kraju pretvorila u prah i ništa. Sva njegova umješnost i vještina nisu ga mogli spasiti od zlog udesa. Ljepota žene se, pak, ovdje shvata kao fatalnost, nemilosrdna, apsurdna sila; pa su Arandel i Dafina oslikani kao „crne senke na zidu” (178). A, čovjekova obmana je u tome da vjeruje da se ona može doseći „bez ičijeg znanja, kao u snu. I, naročito, bez ikakve nesreće” (172). Motivacija u pripovijedanju biva opravdana Dafininim halucinacijama pa joj se muž „noću javlja leteći na belom čaršavu” (169), a Vuk mora dobiti znak koji ne umije rastumačiti jer „jedan zec pretrča mu preko puta” (175). Spomenut ćemo i narodno vjerovanje da žena koja rađa ćerke postaje ružna, jer ove

¹¹ Nikola Milošević, *Zidanica na pesku. Književnost i metafizika*, Slovo ljubve, Beograd, 1978, str.222-223.

ispijaju majčinu ljepotu dok je trudna: „lepotica na glasu, proleptšala se još više, u prvoj godini braka...ona je posle porođaja slabila i ružnjala, postajala tiha, a okrutna...” (121-122).

Osjećaj malenkosti i bespomoćnosti često je prisutan unutar likova *Seoba*. Vuk Isaković osjeća „koliko pripada *drugome, nekome* što ga ovako šarenog i nadodoljenog vodi tamo-amo, zajedno sa tom vojskom...” (207), pa je „bio *poverovao* plaču i leleku, pri odlasku, i slutio da će mu ovo biti poslednji odlazak i da će u ovom ratu umreti” (208). Iako Vuk na kraju ne gine, što dokazuje nerealnost predskazanja i osjećaja, ovdje se akcenat stavlja na „nekog“ ko bi mogao predstavljati posrednika za postojanjem sudbine, fortune, ili, još prije, fatuma u značenju kobi. Vuk Isaković „uvide da mu je život prošao i da ga više popraviti ne može, kao ni nisku *sudbinu* svih tih, koji su bili pošli sa njim i koji se sad vraćaju, u svoje baruštine i blatišta” (356), „Sve to nije išlo ni po njegovoj želji, ni po njegovoj volji” (143). Sudbini obično posrednik biva „nečastivi“, Mefisto, đavo prozirnosti (hipotetički đavo) koji ima mogućnost upravljanja i modeliranja, neopaženog djelanja i oblikovanja situacija, reflektujući se u junakovoj ličnosti kao doživljaj, san, fantazija: „Trzajući se na konju, koji je neprestano bacao glavu, i, uplašen od *nečeg*, ustupao unazad, Isaković opet oseti tu *telesnu slast* pred napad...” (263).

Pripovjedačke situacije unutar romana: deskripcije, motivacioni tokovi, dramski sudari, postupci junaka, komunikacije (doduše poremećene), međusobni odnosi, veze i sudbine prožete su simbolikom prisustva Nečastivog, koji je neodređeno imenovan, prisutan i naznačen, ali ne i opisan, otjelotvoren, konkretan. On predstavlja nešto što je neminovno prisutno jer je dio života, ali koji ujedno smeta i ometa sumatraizam unutar tog života. Ovakva antisumatraistička vizija zna biti i aluzivno otjelotvorena, ali u tom slučaju ne opasnija od drugih konkretnih pojava. Baron Berenklaui prikazan je kao „stara baba, bojali su ga se kao neke *veštice*. Imao je grozne ruke, od samih kostiju, kojima ih je hvatao, a oblačio se skoro isključivo u crnu svilu i zlatom izvezen somot...” (244). Vizija Nečastivog javlja se i u trenutku kada se Dafini u smrtnom ropcu „pričini kao da je *vrag* ušao u kuću” (290). A kad je umrla nad glavu joj stavljaju „bezbroy venaca od *glavica luka i kukuruza*” (325). Uz to, smijeh je, po vjerovanju, đavolja manifestacija, pa su ljudi Dafinu zbog njenog smijeha „mrzeli...i strašili je se. Njenog *osmeha*” (167).

Narodne priče i uvjerenost u njihovu istinitost gradiraju psihička

stanja pojedinca, pa se sve zaogrće velom mistifikacije neobjašnjivog. Priča se o čudnovatim događajima koji su se desili dolaskom Dafine u kuću: „kako su konji hteli da udave Arandela Isakovića, tiskajući se oko njega i puneći mu usta svojim grivama dok se davio; kako su neke bube i mravi pojeli ruku sluškinje, koja je gospožu Dafinu obično češljala, i kako se, po kući, behu namnožile zmijske, što su se naročito kotile pod njenom posteljom. Uostalom, Ananija je bio *tvrd* *uveren* da će ona izlaziti iz groba i hodati po selu” (330). U percepciji ljudi dolazi do konkretizacije apstraktnih fenomena, pa oni vide Dafinin duh koji „kvari vodu, tamani stoku i čara, u grudi i u trbuhe, bolesti *koje nisu mogle da se protumače*“ (330). Toj opštoj pomahnitalosti stavlja se akcenat na noć „kad je mesečina... ona se *pojavi* jašući na jarmovima, penjući se na dudove. Neko je *vide* kako čuči na đermu,... bela i velika” (331). Atmosfera i dešavanja su usklađeni i do ludosti narodne gradirani, pa se počne pričati i o pojavi vampira-Dafine u čiji grob, kao kulminaciju svoje gluposti, zabijaju glogov kolac. Ali, i pored Ananijevog sujevjerja koje bi trebalo da se tu svrši, „provlačeći se kroz plot, čekao ga je međutim opet *vrag*, zakačivši ga gunjem za plot...” (335). S druge strane, Arkadijeva žena Stana, i sama vjerujući u vukodlake i vampire, u podzemna i natprirodna bića, u samrtnom strahu upada u blato i davi se sa ludim priviđenjem da joj se muž „beše digao iz vode i iz smrti beo, kao mlad bagrem...Ona ga je tražila okom na mestu gde ga nije bilo, i činilo joj se da ga *vidi* tamo, gde ga tada nije bilo” (337), „...u svom samrtničkom strahu i mislima, (ga je) samo *nashutila*, kao neki davni miris, samo u pričini *ugledala*, kao neku davno prošlu sen“ (338). Arkadijev duh se na kraju gotovo izjednačava u viziji njegove žene i samog pripovjedača, pa ga i čitalac vidi kako hoda štalom „gučući i tepajući milim rečima, koje je izgovarao kroz nos, konjima, preko oranica, nevidljiv i neznan, providan i lak, kao dim posle bitaka” (339).

Motiv sata, unešen u čudno okruženje tuđine, „ogroman, sa *gvozdenim* skazaljka, koji je neprekidno škripao, u kom se *nešto*, među užatima, neprestano kidalo...svojim *neshvatljivim*, velikim brojevima, nafarbanim u belom *krugu*...” (138) doprinosi atmosferi mističnosti. Jer, prolaznost koja svaki tren otkucava „u krugu“ tj. ponavlja se kao nešto što je vječno spram čovjekovog trošnog života, pod velom je zle, negativne oznake – sat je gvozdren, a gvožđe je „đavolov znak“¹². To je i logično,

¹² J. Chevalier & A. Gheerbrant, *Rječnik simbola*, Matica Hrvatska, Zagreb, 1989, str. 197.

jer u svakom čovjeku se stvara osjećaj strave i straha što mu jednog dana ipak mora doći kraj. Tako se motiv sata i prolaznosti još jednom pominje u trenutku kada se Vuk poslije trideset godina ponovo susreće s Princezom Majkom, „zagledan u tu nakazu... pred jednim velikim, drvenim satom” (232).

Igra i bajka

Pokazali smo kako je sudbina makrokosmička igra sa čovjekom koji svoju mikrokozmičnu auru brani snovima, neurotičnim i psihotičnim priviđenjima, i fantazmagoričnim doživljajima. Životna igra je opklada na intuiciju ili logiku, ili, pak, na život ili smrt. Junaci *Seoba* najčešće odstupaju od logike, oslanjajući se i uživajući u onom što je apriori, u zaumnoj igri gestova. Vuk Isakovič uživa „milujući ćerčicu... kao neki ostareo medved, sav nakinđuren, poče u kolima pred detetom da *skače i mumla i igra*. Dete poče da ga miluje rukama, hvatajući ga za srebrne kićanke na klobuku, smejući se, kroz plač” (128). Ova nijema igra Vuka Isakoviča i ćerke unosi Vuka u ono njegovo posebno stanje, pa „je kao nastavljaio da spava“, a „graktanje vrana, slušao je kao kroz san” (129). Za razliku od Vuka, njegova žena Dafina nema uspostavljenu vezu sa sopstvenom djecom, ona „ubrzo uvide da nema šta toj deci da govori, niti ima zašto da ih gleda. Posmatrajući ih, učiniše joj se blesava i tuđa” (190), jer „beše joj žao da su obe devojčice i da će i one, kad budu kao i ona, žene, toliko patiti” (196). Ali, iako sumatraističke igre nema između Dafine i njenih ćerki, između nje i Arandela danima traje jedna posebna *nijema igra*. Njihova fizička i psihička stremljenja se gotovo ulivaju, razlivaju i ogledaju kroz „promene u unutaranjem naponu jednog lika...u promenama unutaršnjeg napona drugog lika”¹³. U ovom odnosu Dafina se služi svojim tijelom, pa što je među likovima napetost veća, u tekstu su ponavljanja sve učestalija: „Pri njenom pokretu sav bi drhtao” (161), „Sve češće dodirivaše joj ruke, kosu, pleća, pa i pas” (163), „Pred njim, pre svega, ćutala je....” (170), „Za njega nije bio onaj kikut... Za njega je ona imala i drugi glas, i drugi pogled, celo jedno drugo biće“, „Stopalom svojim, koje se njemu činilo kao u snažnog anđela“, „Obilazila ga je hodom svojim snažnim... Ruke svoje, koje nikada nije spustila još na njegov vrat... Grudi svoje

---

¹³ Novica Petković, *Dva srpska romana (studija o Seobama)*, Književna zadruga, Beograd, str. 253.

prinosila mu je tako blizu...” (171). Dramski naboj u ulozi je konstrukcije teksta, koji se na taj način približava poetskom kazivanju. Igra psihofizičkih nagona doprinosi pripovjedačevoj igri i sumatraističkim stvaranjem veza između poezije i proze.

Kocka, taj vjerni đavolji pratilac, dovodi u iskušenje Vuka Isakovića, pa je zanešen ljepotom vitemberške princeze, „kockajući se, svako veče skoro, pri njenom stolu...morao da nauči da *igra i igrao je* vrlo dobro” (225). Ovakva igra unutar igre koja se iz retrospekcije nastavlja hronološki, pa Vuk nekada omađijan ljepotom Princeze Majke, sada, poslije trideset godina vidi je opet. Kulminacija je postignuta refleksijom ogledala, pa joj on govori „toliko ste se *promenili* i toliko ste ostareli“, „Vuk Isaković je bio tim nespretniji što je *u ogledalu*, pred kojim je stajala, video samoga sebe” (231). Ogledalo kao motiv ima funkciju pokazivanja nekog drugog svijeta, u koje se odražava život iza ogledala – jer ono što se vidi sada, preslikava se kao dvojniki – nekad. Na ovaj način ogledalo se pojavljuje kao upadljiv i nezaobilazan dio dekora. Igra ogledalom javlja se u romanu u cilju oneobičavanja junakove percepcije pa se sreće i u primjerima: Vukovog ogledanja - „Isaković je stajao dugo *pred velikim ogledalom* i gledao širok ožiljak rane, na desnom ramenu...kao i svoje debele, opuštene obraze” (141); izgleda puka koji „Neko vreme, u *blesku ogledala*, njima se učini kao da sede na nebesima, među zvezdama, na sjajnim mlečnim putevima, njihajući se lako” (237); ili Dafinina percepcija koja kroz prozor posmatra „stada na obali, koja su se *ogledala, glavačke*, u vodi” (287) i kada želi pred smrt pogledati sebe, pa „zaiska da joj se prinese *ogledalo*, ono isto ogledalo, *okovano u okvir od gvozdene cveće*” (291).

Priča o novoj Srbiji izmišljena je u svojoj osnovi ali motivisana da junaka ispuni zadovoljstvom, na neki način prerasta u bajku o obećanoj zemlji Rusiji: „U Rusiji biće mu svakako bolje!” (350) Suština bajke i jeste *priželjkivanje*, pa joj pisac daje karakter individualne zablude koja postoji isključivo radi utopijskog zadovoljenja mašte. „I ode rado, uveren da je to sve bedno i ništavno, a da je ono što ga u ratu čeka, silovito i svetlo i može da se završi nečim divnim, i za njega, i za sve te njegove ljude” (268). Utopijsko priželjkivanje gubi svoje iluzivno obilježje kada počinje da se odnosi na stvarnost. Takva tragikomičnost u uzaludnosti djelanja može se uporediti sa crtom donkijhotstva. Usamljenost postaje stalni pratilac junaka, ali baš paradoksalno tome, u „ostrvu samoće“ stvaraju se neslućene veze univerzalne komunikacije sumatraizma.

I ratni odnosi su predstavljeni u znaku igre. A u svoj toj gunguli „ni vojska neće učestvovati, nego samo jedna gomila ludaka i nesretnika, koji i nisu nizašto drugo tu” (241). Ratna igra nije ništa drugo nego nešto „zbrkano i čudno“ pa dobija konotaciju bajkovitog, nestvarnog, jer „trebali su da se biju sa *raznim* narodima, da se premeštaju u *razne* zemlje, što su imale tako *čudnovato* podneblje, *čudnovate* vode i šume i još *čudnovatije* običaje” (321), a sve se događa „kao u...pozorištu” (240). Dakle, ono što se dešava zbilja, dato je kao odbljesak igre, jer igra je sastavni dio životnih zbivanja; ona se zaista dešava i ima svoj poseban život. U takvoj igri čovjek je samo akter ali ne i njen kreator. On postaje lutka u pozorištu lutaka, a „njegovo saznanje (zbog toga) je ambivalentno, jer je bolno, ali mu je i prirodno“¹⁴. Ovaj svijet predstavlja ono jedino što je čovjeku na raspolaganju. Na ovaj način uspostavljena je veza života i igre, tj. veza koja mora biti između igre višeg i nižeg reda, jer rat vodi „jednu surovu igru viših sila koje vladaju među ljudima, igru neminovnu dok je dobra i zla u ljudima, jer ta igra je oživotvorenje više, kosmološke, borbe dobra i zla, svjetlosti i tame“¹⁵.

Rat i komunikacije

Zlokobna igra prerasta u pravu nesreću srpskog naciona. Kada se kaže: „Vi Srbi najradije birate posao vojnički” (145), tada ratni pohodi gube svoju primarnu, ekonomsku i egzistencijalnu uzročnost, i dobijaju „psihološko obilježje snažnog oslobođenja neke divlje, elementarne energije“¹⁶. Na taj način uzrok rata biva samo zlo u čovjeku, ono nagonско, instinktivno, ono arhetipsko, životinjsko, koje ga tjera u određenim uslovima da potisne svoju svijest i razum. Rat-sila postaje „velika ludorija“ (*Dnevnik o Čarnojeviću*) koja dovodi do „pijanstva jednog celog naroda“ (*Kod Hiperborejaca*). Tu su pokidane veze čovjeka i zajednice pa dolazi do nepovjerenja, izolacije individue, otuđenja, nerazumijevanja i nezainteresovanosti, opšte otupljenosti. Obezličanjem rata se stvara pogodno tlo da čovjek postane animalizovano i bezlično biće, čime se ističe izopačenost opšte, međusobne (ne)komunikacije: „pošto im nisu znali jezik, oni su im govorili *mumlanjem, jaukanjem, rikanjem i rzanjem*”

---

¹⁴ Milo Lompar, *Apolonovi putokazi*, Službeni list SCG, Beograd, 2004, str. 160.

¹⁵ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 75.

¹⁶ Isto, str. 11.

(137), „Držeći se na okupu, sve jedan do drugog, oni su se *klanjali, smešili...* gotovi da pobegnu” (235). Neartikulisani glasovi i naivna mimika, pa i po koje mehanički izgovoreno „vivat” (146, 265) akcentuju s jedne strane nerazumijevanje dva različita naroda pa i odsustvo te potrebe, a s druge strane uspostavlja se sumatraistička veza istog naroda tj. nespojivih ljudskih karaktera u jednom istorijskom trenutku. Frazama, vojnim usklikima i poklicima, praznim obećanjima, stvoreno je pogodno tlo da se mogu garantovati mnoga prava a da se istovremeno ne ostvari ništa. Vuk Isaković je svjestan toga ali do kraja ostaje omamljen i zaveden, jer se svaki neistiniti iskaz može besramno transformisati u privid istine. Tako laž neprekidno evoluirala. Pozdravi i vojni melodični uzvici (npr. “Vivat Maria Terezija!”), sadržani su u jedva dvije, tri riječi da bi se lakše zapamtili. Osim što je takav „govor“ lako usvojiti, lako prodire i automatski se ugrađuje u svijest, a zbog svoje zvanične forme izaziva strahopoštovanje. Ovakav odnos izaziva teškoće u komuniciranju s ljudima. Ali, to mu je cilj i svrshodnost. To je jezik koji istovremeno smiruje i plaši, daje priliku i uništava nadu. Ljudi su kroz (ne)komunikaciju preklapanja jezičkih kodova odljuđeni, i opet na neki način povezani kao podređeni i nadređeni, gonjeni i gonioci, dakle povezani su prividom prava.

Komunikacija, u pravom smislu te riječi, svedena je na minimum, automatizovana je. Minus-prisustvo žive riječi dovodi do njene „prozirnosti“ što komunikaciju čini gotovo nestvarnom i formalizovanom. U čitavom romanu, osim nekoliko usklika na njemačkom i to ironično iskrivljenom, postoji samo jedan redukovani dijalog, bolje reći monolog, gotovo unutrašnji, kada Vuk Isaković bunca pečujskom biskupu o prolaznosti, besmislu, Rusiji i pravoslavlju. Nihilistički stav jeste u tome da nije moguće saznanje o smislu egzistencije (praćeno negacijom tog smisla), pa Vuk postaje čovjek „bez ikakve želje da dalje živi” (353). Ovakvo „utrnuće osjećaja nalazimo kod Šopenhauera i stavu da se „sama ideja spasenja nalazi u mističkoj ekstazi, u umrtvljenju sebe, u preziranju života i sviju njihovih dobara, u duševnom miru bezželjnosti-bezvoljnosti“¹⁷. Ali, kako je Vuk Isaković čovjek prirode, to mu ne dozvoljava da srne u pad svoje ličnosti.

Unošenjem elemenata ruskoslovenskog jezika odaje se utisak onog što je prošlo, onog za što se čovjek hvata kao za svoje tlo, onog što mijenja

¹⁷ W. Windelband, *Povijest filozofije*, Zagreb, 1978, knj. 2, str. 201.

„nešto“ u čovjeku i daje mu dodatnu mekoću, sjetu, toplinu, nježnost. Ovaj jezik ima posebnu, duhovnu vezu sa likom Vuka Isakovića i posebnu simboliku vezanu za postupak melodizacije i semantike samog konteksta i dubinske strukture djela.

Odsustvo čovječnosti gura prisustvo čovjeka u nulti znak, pa vojnike “teraju po svetu *kao stoku i kolju*” (202). I ime *Vuk* je naziv divljači pa je on kao “medved” (ali čuva “jazbinu”). Epizoda šibanja Sekule, koji je time kažnjen zbog silovanja, dobija karakter grotesknog paradoksa. Njegov animalni poriv potisnut je kolektivnom animalizacijom onih koji treba u tom momentu da predstavljaju ljude. “Suci” čine da onaj koji je pogriješio i koji je kažnjen biva od njih samih toliko masakriran da mu kasnije nisu mogli razaznati “ni nos, ni usta, ni oči, ni uši” (149). “Bizarnost te slike podrazumeva zaprepašujuću blizinu u kojoj se nalaze, u životu ljudskom, tragedija i komedija, a ta blizina jeste: groteskna istina, fantastičan doživljaj, koji nije, nimalo, prijatan”¹⁸.

Dakle, prepreke nisu samo u disparatnosti jezičkih kodova zbog kojih se ljudi ne razumiju, već i u promjeni unutar njih samih. Oni su “*kao kurjaci*” (136) pa “pevahu vičući, a koračahu...kao hajka *gladnih pasa*, koje vode, pritegnute *na lancu* u lov” (132), s “nožem u zubima” (247) za vrijeme bitke “obasjani plamenom, ljudi u travi pričinjavahu (se) *kao zveri*” (211). Puk u trenucima kada je bez “čvrste ruke” dobija najviše elemente odsustva ljudskog. Stalna potreba i naviknutost da bude usmjeravan i vođen, čini da se kreće “dalje *kao stado*” i da diže “prašinu *kao stoka*” (201). I lik Vuka Isakovića je animalizovan. On je “kao neki *ostareo medved*” pa “skače i *mumla*” (128), on je sa “medveđom snagom” (182). Dafini se javlja “u strašnom obliku *žaba, zveri, i pacova*” (170). Jedan komesar iz romana je “*kao ćuran*, crven u licu i zelen u potiljku” (144). Rat mijenja i osjeća je među ljudima pa kad je Vuk Isaković pošao prvi put na vojnu, Dafina „prvi put oseti da je on gleda kao i neku *stvar* u kući...” (185). A Vuk Isaković „čemu ih (narod) nikada nije mogao naučiti, toliko ih je učio i nabijanju zidova kraj baruština i vrbaka, gde su oni radije stanovali u granju i šiblju, pod drvećem, pa i po zemunicama i kolibama“ (214). Obezličavanje ljudskog u tipiziranju puka se nastavlja i u primjeru: „Za njih nije trebao da brine; ni za njinu hranu, ni za njinu obuću. Spavali su mu u blatu... Niti su znali zašto ratuju, niti su ga pitali o tome, niti je morao što

---

¹⁸ Milo Lompar, *Apolonovi putokazi*, Službeni list SCG, Beograd, 2004, str. 166.

da objašnjava“ (242). Mada je Vuk često govorio puku „o velikomučeniku caru Lazaru“ (259) da ne zaborave ko su, naivni primitivizam nomada–ratnika oslikan je i iz tačke gledišta stranca barona Berenklaui koji im je pronikao u dušu: „Njemu ne samo da nisu bili pljačkaši, neobuzdani i razbludni, već naprotiv, činjahu mu se smireni i smerni, ozbiljni i skoro tužni“ (243). Međutim životinjski poriv nije samo u puku već i u svakom čovjeku uključenom u takvu stihiju, pa ovaj, zapadni, kulturni čovjek cijeni što su se „oni tukli grozno. Oni su *klali*. *Hvatali* za grudi, obarali i klali, *zadirući* rukom u grkljane, *cepajući* kože i meso kao krpe, *prebijajuć*i puškom rebra, ruke i kolena, *razbijajuć*i temena kao tikve“ (243). Zbog ovako postignutog cinizma prema čovjeku „od primjera“ u čitaocima se prema puku javlja jedino osjećanje žaljenja a ne osude. Pa, kad puk izgine u ratu, biva poređen sa zimom koja je došla, „*zavejan*... postade, tako, nevidljiv i skoro nečujan“ (341), „kao neko *strašilo* na snegu“ (344), „kao gomila *bolesnika*“ (346).

Homo duplex

Snovi i čuda, fantazije, sujevjerje, narodni običaji, igra i rat, motivisani su u kompoziciju romana paradigmom nonsensa. To dovodi do razgrađivanja junakovog lika na nekoliko komponenti. Antilogika nastala kao posljedica bježanja lika iz realnosti dovodi do nadrealističkih udvajanja i cjepkanja unutar ličnosti.

Lični život u romanu nadgrađen je upadanjem u egzistencijalno autsajderstvo dodirnuo mrežom nemoć, gubitka i praznine. Samoobmana se stvara iz potrebe da se učestvuje, pa i stvara nešto bolje radi čega vrijedi živjeti u „vremenu zla“. Zato čovjek M. Crnjanskog postavlja ideju ili apsolut sopstvenom životu, što jeste borba protiv epohalnog i egzistencijalnog nihilizma. Što je osjećaj praznine i uzaludnosti veći, to je unošenje u svijet sumatraizma veći i veza sa njim jača. Bunt, zaprepaštenje, čuđenje nad onim što vidi - jeste njegov znak disparatnosti unutar njega samog. Rat stvara u čovjeku osjećaj onoga što mora biti, ali i onoga što je sasvim odvojeno od njega. Oba segmenta ispunjavaju, pripadaju i čine taj život. Dvojtvo unutar ličnosti izaziva osjećaj da se dio lika „neumitno seli na mesto sa kojeg može samo samo da posmatra sebe, da postaje objekt

¹⁹ Isto, str. 231.

sopstvenih misli, da je odvojen od svake izuzetnosti¹⁹. „Sve je to prošlo tako besmisleno da se Vuku Isakoviću činilo jednako *kao da postoje dva Vuka Isakovića*: jedan koji jaše, urla, maše sabljom, gazi reke, trči po gunguli i puca iz pištolja...dok ubijeni padaju i ostaju na zemlji“; i drugi koji mirno, kao „senka, korača kraj njega i gleda i ćuti“ (252); „Videv se opet kao u *dva lica*, on je prolazio u mislima sav svoj život, proživješi, tako, nekoliko mirnih dana... u nekom polubudnom stanju“ (260); ili, pak, primjer gdje V. Isaković na svoja ratna djela gleda ošamućeno i neurotizovano, gotovo do ravnodušnosti obamrlo: „Ponižen,... prešao je Rajnu posmatrajući svoja dela kao da ih *neko drugi* čini, gazeći među lešinama... kao u snu“ (270). „Drugi“ koji se javlja uvijek „kao u snu“ (san je veza ta dva svijeta, medijum komunikacije između čovjeka i njegovog dvojnika), u svakoj kritičnoj situaciji, gospodar je situacije i daje joj jednu višu, nadrealnu, metafizičku dimenziju. „Postoje dva stanja, jednom kojem teži i drugi u kojem jeste i koje odlikuje duboka bol“²⁰. Stanjem ataraksije, lik Vuka Isakovića dospijeva u stanje duševnog mira i spokojstva, „zaštićenosti od oluja sveta – što se postiže nezavisnošću čoveka od spoljnog sveta, kao i savlađivanjem afekata, žudnji, strasti“²¹. Na taj način uspostavljena je ravnoteža i harmonija sebe sa sobom i sebe sa svijetom. U toj neusaglašenosti u junaku se javlja osjećaj lakoće, on postaje eterizovan, pa se stiče utisak nejednakosti njegovog fizičkog i psihičkog stanja: „on ceo takav, podbuo, težak, kao bure, postajao je *lak kao perće*“ (142), „Umoran i prazan, bio je *lak, kao i da nije imao tela*...oseti se topal, a *ne težak, kao i da ne jaše, kao i da ne postoji*, u tom nevidljivom vetru, koji ga je pratio s leđa“ (355). Ovom stanju je u paraleli postavljena tačka gledišta, postupkom oneobičavanja: „Ražalošćen, i u kolima, on je toliko se bio zaneo svojim mislima da mu se činilo, katkad, da *vidi* samog sebe kako leži na senu i kako ga voze. *Činjaše* mu se da sedi sam sebi do nogu, pod visokim jelama, i vidi svoje ogromne čizme i utegnute butine, kao i razdrjljene, kosmate grudi, čipke košulje i srebrne gajtane, kao i viseće, debele obraze i pljosnat nos. *Činilo* mu se da gleda u svoje velike, podbule žučkaste oči, sa tačkicama kraj zenica i da vidi i crni svoj ogrtač kojim je bio zagrnut. *Činilo* mu se kao da samog sebe razgovara“ (209-210).

Na ovakvo dematerijalizovano stanje nisu imuni ni ostali likovi

---

²⁰ Miloš Crnjanski, *Antologija kineske lirike i pesme starog Japana*, Narodna biblioteka Srbije, Bg., 1990, str. XXIV.

²¹ Petar Džadžić, *Kritike i ogledi*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1973, str. 277.

romana. U eterizovanom pejzažu gdje među „kolutovima zvezda, plavih, ljubičastih i žutih...su *tekla* i nebesa” (194), dešavaju se promjene u Dafini: „ona oseti, kako sve to što joj čula raspinje, *raste u vis*, kao nešto *bestelesno* i toliko krasno, da htjede zadivljeno da otvori oči i pogleda, šta je, ali klonu polako u nesvesticu” (230), ona vidi Arandela „kao da je bio zakoračio...*u vis, u vratima*” (181). I puku se u tom posebnom trenutku „učini kao da sede na nebesima, među zvezdama, na sjajnim mlečnim putevima, njihajući se *lako*” (237). Arandelu se, takođe, zaljubivši se u Dafinu, javlja novo otkrovenje – sumatraistička veza racionalne jave i neke skrivene metafizike: „Postojao je pak jedan *drugi život*, nevidljiv i neshvatljiv izgleda, u kome on nije mogao da uredi ni najmanje sitnice, a ipak je sve zajedno bilo tako sjajno, kao ta mesečina na putu, pred kolima, što se kao konci mrsila od neba do zemlje i od zemlje do neba. U tom životu, iako se sve događalo po nekoj bezumnoj, iznenađujućoj neočekivanosti, treperilo je sve od zvezdanih oblika događaja, koji su bili izvanredni i za telo i za dušu” (318). On pored Dafinine postelje osjeća „kao da se uznosi na nebo” (177), „kao uznesen, oseti da *lebdi* svojim još katkad ukočenim udovima” (178). Pa, i duh umrlog Arkadija dobija nematerijalno stanje, postaje „nevidljiv i neznan, *providan i lak*, kao dim posle bitaka” (339).

Simboli eteričnosti i materijalnosti utkani su u doživljaj svijeta likova što im omogućava da se ne „uprljaju“ zemaljskim gadostima i niskostima. Uzdizanje kao put ka vrijednosti veoma se često „srozava“ sa eteričnih visina u ateističku racionalnu prozračnost, dobijajući pragmatičnu konotaciju. „Ovo“ i „ono“ je gotovo izjednačeno, razlike svedene na minimum. To je filozofska podjela na fenomenom i noumenom, tj. „na fenomenalni i noumenalni svet, od kojih je prvi spoljnji, neposredno dat našim čulima, dok se drugi tek mišlju uspostavlja“²².

Smrt

Sumatraističku vezu dvojnika i samog načela dvojstva, nalazimo osim u odnosima čovjek–on sam, čovjek–čovjek, čovjek–priroda, čovjek–sredina, čovjek–san, i u odnosu poimanja života i smrti. Duša čovjeka koji

²² Novica Petković, *Dva srpska romana (studija o Seobama)*, Književna zadruga, Beograd, str. 186.

sanja, po primitivnom vjerovanju, napušta tijelo i luta da bi se kasnije u njega opet vratila. Ali, prilikom umiranja dvojnici se ne sastanu više nikad. Međutim, duša stvara sumatraističku vezu između umrlog i živih, tj. onog subjektivnog, osjećanog i objektivnog života: „U isti mah, skoro bez ikakve razlike, mogao je (Vuk I.) biti i u ovom svetu, sa visokim trvama, sa zelenim, brdima, u ovoj praznoj ulici, po kojoj su ubijeni ležali kao lutke šarene, ali i u onom drugom svetu, u tišini, *među mrtvima*” (282). „Crnjanski je svoje junake odvikavao od smrti i privikavao ih na prolaznost”²³. Oni su „davno bili *navikli* na sve to i...više ništa nije bilo čudno” (134). „Smrt nije samo komedija, već je – uprkos zastrašujućoj obuhvatnosti – dosadna, jer je nebitna”²⁴. Ona je sila onemogućavanja, pa se kod junaka javlja stav povlačenja. Međutim, u trenutku kad je smrt već izvjesna, Dafina panično ponavlja: „*Umreću, umreću!*” (127), plače „nad samom sobom” (183) i „htede da skoči od užasa i da vrisne” (289). U toj panici javlja se i nemirenje sa prolaznošću, nemoći, prazninom, gubitkom: „ona nikako nije verovala da joj se bliži *smrt* i da je to njeno sedenje kod prozora, lagano *umiranje*“, „upornim ćutanjem verovala je da će je lekari spasti i da će se oporaviti” (196). Stalna želja za „*nepomičnim i neprolaznim*” (200) biva često zamijenjena osjećanjem „da je sve *uzalud*” (198), a da se živi besmisleno „nit znaš zašto, nit krošto” (250). Vuk Isaković poslije Dafnine smrti osjeća razočaranost da između njih nema veza, da je ona umrla sasvim nezavisno od njegovog života, pa je „mislio da će onda i on propasti, odleteti jaukom nekud glavačke, u vodu, razdražen, očajan, osramoćen, prevaren...” (300). Zbog osjećanja krivice što na život ne može uticati i što se ono što jeste ne može promijeniti, nastaje u Vuku Isakoviću često apatično stanje u kojem je on „*bez ikakve želje* da dalje živi” (353). Smjena ravnodušnosti prema sopstvenom životu i stalne panike da se ni na što ne može uticati, dovodi do stvaranja unutrašnje sumatraističke dimenzije u čovjeku pa se sam sebi čini „kao neko ko je sanjao *strašan san*” (344).

Motivi starosti i zaborava javljaju se kao dio (anti)sumatraističke vizije. Kada Vuk Isaković poslije trideset godina vidi Princezu Majku počinje je izbjegavati: „Razlika između one koje se *sećao* i ove *sad*, beše tako užasna, da je celo veče išao po dvorani razrogačenih očiju i *kao bezuman, očajan* što je i ovo morao da preturi preko glave, želeći

---

²³ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 44.

²⁴ Milo Lompar, *Apolonovi putokazi*, Službeni list SCG, Beograd, 2004, str. 165.

neprestano da se sve to, što pre, svrši” (238). Ovdje se u junakovoju svijesti kao slika razvija materijalizacija prolaznosti uočena na ljudskom licu. Takve metamorfoze postoje i one su stalne kao što je ljudski život konstantan kao takav. Sumatraistička povezanost prošlog i sadašnjeg smrt čini još jačom (primjer je Vukov odnos prema mrtvom ocu), a evokacija uspomena i zaborav su posrednici, niti te veze. Dakle, život i smrt, prošlost i sadašnjost, vezani su sumatraističkom vezom – sjećanjem, dok je naličje te veze - zaborav. I ova dva aspekta imaju svoju pozitivnu i negativnu komponentu.

Ljubav i eros

U *Seobama* prisutan je lajtmotiv (možemo istaći da je to i lutajući motiv) ljubavi, predstavljen u svim svojim vidovima i naličjima (misli se na ljubav između muškarca i žene). Sukob morala i nemorala, ljubavi i strasti, često isključuje jedno drugo.

Između Vuka i Dafine postoji jedan poseban odnos, kao da ona njemu pripada, a on nečemu nadzemaškom. Dafina ga je uvijek željna: „Njen *zagrljaj*, njeni bezumni *napadi*, njeni dugi, neumorni *prsti*...Njeni *poljupci*, plahi i ludi” (122), „ona ga je *voljela* žarom“, „*ljubili* su se... *stiskali* se i *stezali* svaki čas“, ona je „sva podnadula od neprekidnih *ljubavnih noći*, neprospavanih i ogorčenih. Sva uplakana i uplašena da joj se neće vratiti, *ljubila* je muža, bez stida i nesito” (164), dok je za njega to *pakao*, on se „nabusito *branio*” (122). Dafina i pred smrt pita za njega „činilo joj se da bi sama njegova *prisutnost* bila dovoljna da njenu smrt...olakša” (290). Ona je zaljubljena u Vuka. Kada se udala za njega „*udisala* je tada mlada žena, prvi put, svog muža, *kao otrovana*” (120). Ponešena je njegovom ljepotom, snagom i sretnim početkom braka. Odnos u braku se mijenja zbog Vukovih drugih preokupacija (rat ruši u Vuku taj odnos), pa „kakovog je to uopšte imalo smisla što mu ona beše žena” (187). Mada, i tada još, trajala je među njima neka veza *tajanstvene slasti*, što beše nevidljiva i nedokučiva” (186). Pad ljubavi u Dafini nastaje kao posljedica nesretnog položaja žene u poremećenoj sredini i vremenu. Čini joj se da je „ljubav tako *bedna*” (188), a prazan život i dosada, „želela je da se to dogodi, prosto, od *dosade*, zbog *praznine* u kojoj, bezdanoj, činjaše joj se katkad da visi glavačke” (174), otvaraju put ka smrtnom grijehu

– njenom seksualnom odnosu sa djeverom. I tada Dafina voli svog muža a ne Arandela, ali u odsutnosti muža u djeveru vidi nešto muževo. Za čitavo vrijeme tog odnosa ona misli samo na to da ispuni svoj život, da ga proživi u potpunosti, željna ovozemaljskog života i uživanja, „*željna ljubavi*” (293). Ali, u tome joj smeta osjećaj griže savjesti zbog počinjenog grijeha i strah da od samoće, „*bedno* ostajanje i *čekanje* sad na jednog, sad na drugog“, zbog čega se osjeća da je „kao neka *razonoda* te dvojice” (197).

Odsustvo ljubavi snahe prema djeveru oponirano je istinskom prisutnosti ljubavi djevera prema snahi. Gradiranje osjećaja Arandela Isakovića prema Dafini išlo je od obične želje za ispunjenjem strasti zbog koje je „*drhta*“, „*bežao* kao...od napasti” (161) do želje „kako bi je čuvao, kako bi je *svud* sa sobom *vodio*, kako bi je odevao” (162) jer „to beše žena kakvu *nikada nije video*” (167). Zato, zbog osjećaja prave ljubavi, pred njenu smrt osjeća se „*kao izbeumljen*” (294), „*kao lud*“ misleći da ona smatra njega „za uzrok svoje *nesreće*” (295). Otvara se pitanje da li je grješna ljubav za druge, grješna zaista, i za onog koji voli. Nemoral je duhovni ili fizički. Akt koita može biti sam sebi svrha, pa mu čovjek ne može odoljeti, ili se preko njega zadovoljavaju neki nedostaci (slučaj gospože Dafine). Nemoral, kao u slučaju Arandela, paradoksalan je po svojoj prirodi. On sadrži kao i moral toliko topline u sebi i nježnosti da se približava pojmu čistote. Arandela je ovakva ljubav oplemenila, „Naviknut na razvrat...*zavole* svoju snahu pred njenu smrt, jednim čistim i oštrim osećanjem od kojeg se otimao i o kome dotle *nije imao ni pojma*. Prepirući se i sam sa sobom, oseti da se u njemu *zbiva nešto* što pre nije znao da se može zbiti” (297). Zato je on „strahovito *iznenaden*” (326) kad ona umre. Baš u takvom trenutku, prvi put, nimalo slučajno, Arandel vidi zvijezdu – što je u romanu njegov privilegovan trenutak, metafizički kvalitet, jer postaje jasno da Arandel nikad neće ostvariti svoju želju. On je pojačan slikom u kojoj se sadrži aluzija na kaluđerovo metanisanje, pa je Arandelova bol dok drži mrtvu Dafinu u naručje „*ljuljajući se nad njom*“ kao monah koji se previja „*nad kocem u zemlji*” (319). Užas i tragiku ima ova Arandelova ljubav jer u sebi nosi i grijeh i slast. Smrt joj daje posebnu jačinu i veličinu. Zato, otjelotvoreni nemoral kao preljuba, makar mu razlog bio opravdan kao u slučaju Dafine, mora biti kažnjen. Dok je tijelo žene s jedne strane pripovjedač „*ubio*“, s druge strane štiti muško tijelo koje je takođe po stranim zemljama bilo razvratno (Vuk Isaković), pa i dušu jer „ne pade mu na um da pomisli da ga žena, kod kuće, *vara*” (175). Ovim je kompoziciona motivacija opravdana, jer žena je tokom čitavog romana u patrijarhalnom društvu oličena kao

„stvar“, „krpa“. Jedinstvo tog kontraprincipa u patrijarhalnom nasljeđu, iskazana je i kroz dva tipa komunikacije: kosmološku i zemaljsku. Kosmološki vid komunikacije je pretrčavanje zeca preko puta (narodno tumačenje za znak nesreće). Zemaljska (ne)komunikacija između Vuka i Dafine ostvarena je preko zeca (aluzija na način parenja) i „simbolizuje pomamnu želju za tjelesnim užitkom“²⁵. Jedan vid komunikacije dešava se i u odnosu *ispred* i *iza* prozora. Prisustvo tijela i svijest o njemu sublimirana je u onoj tački u prostoru koju obilježava prozor. „Prozor je granica između tela kao koitusa i tela kao čežnje“²⁶. Vitemberška princeza nagnuta „*nad prozorom*“ ispušta „lančić iz ruku“, tako da on može „da se slobodno *nagne* nad njom, ne bi li primetio lančić u travi” (228). Erotski naboj se dešava tu, kod prozora, koji je „bio uzan“, pa se Vuk Isaković „pribi uz zid, da ne bi došao u *dodir* sa njenim telom” (228). Lančić iza prozora, igra strasti, povod je za dodir njihovih tijela. Do prozora strast se obuzdava, ali princeza „nadajući se...da vidi dole, u travi, izgubljeni nakit, ona se previjaše i najzad pokri lice rukama, osetivši kako se i on *naže* nad nju i kako *drhti*” (230). Dakle, oni prelaze granicu označenu prozorom, stid i suzdržavanje su ukinuti, pa se u samom tijelu javlja osjećaj odvajanja od njega samog, ukida se misao o njemu kao granici ka sebi. Zato, princeza „oseti, kako sve to što joj čula raspinje, *raste uvis*, kao nešto bestelesno i toliko krasno” (230). I iznemogloj Dafini se javlja u snoviđenju muž „*pod prozorom*“, ona dane provodi „*kod prozora*” (195). Međutim, tijelo se ne zaustavlja pred prozorom i dolazi do čina koitusa.

Može se reći da su likovi Miloša Crnjanskog na prelazu između moralnosti i nemoralnosti. U njihovim karakterima su sjedinjena oba ova antipoda. Ovakva sublimacija „uslovljena je željom tih ljudi za pravom ljubavlju, ali i njihovom nemoći da je... ostvare, što ih vodi u ostvarenje manje-više nemoralne ljubavi da bi kako-tako zadovoljili svoju čistu i iskrenu želju“²⁷. Zato je ovako shvaćena ljubav nešto više od bestidne pohote i daje joj metafizičku dimenziju. Ljubav je snaga i veza koja vodi iz egzotičnog u ezotični svijet sumatraizma.

²⁵ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 89.

²⁶ Milo Lompar, *Apolonovi putokazi*, Službeni list SCG, Beograd, 2004, str. 199-200.

²⁷ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 90.

Praelementi

Materijalni svijet se sastoji iz praelemenata: zemlje, vode, vazduha i vatre. Ovi oblici i njihove različite forme čine okruženje kojim se junaci *Seoba* kreću. Svaki *zemljani* oblik je u negativnom odnosu spram Isakovića i slavonsko-podunavskog puka: „*zemlja* je tamna, nevidljiva i kišovita” (119). Stanište puka je „*kraj groblja*” (133), to nije civilizovano mjesto, već „kopahu *rupe* da legnu” (133). Nemirenje sa postojećom situacijom i težnja za boljim životom ogleda se u trenutku kad Vuk Isaković, dok je na vojni, „beše sebi podigao *kolibu* od vrbovog pruća i trske“, ali je u nju „morao da se *zavlači* četvoronoške” (260). Kuća kao znak ima negativnu konotaciju svoje primarne uloge – zaštite. Iz tog razloga postoje seobe, čovjek traži bolje stanište. Kontrastna je slika zemlje u kojoj su stanovali Srbi „široka, barovita, sa maglama i vrućim isparenjem, sa *zemunicama* i *oborima u blatu*“ i slika nove zemlje, zapadne, koja je „sva zelena i hladna, tamnih šuma, sa proplancima nad kojima je nebo treperilo...” (205). Međutim, i među Srbima, izdvaja se kuća Arandela Isakovića: „*Ofarbana* plavo i žuto, dižući se nad okolnim, slanim krovovima, ispod nekih zgarišta i šančeva, na kojima se videla izdaleka, među vrbama” (158). Kuća na osami, „*opkoljena* dubokim jarkovima” (159), izdiže se izgledom nad sredinom u kojoj jeste. Ona djeluje kao jedino utočište u okruženju, pa se čini kao „*lađa, velika i zaostala u blatu*“ (159). Ako je kuća „*kao lađa*“ onda svojim naličjem aludira na stalna putovanja i seobe. Iako zaglavljena stoji na jednom mjestu, ovakvo poređenje podsjeća na vječitu spremnost za pokret i promjenu sredine. Međutim sumatraistički pad ovakve, jedine kuće koja na to zaista sliča (za razliku od ostalih koje su zemunice), biva u trenutku kada se u njoj desi grijeh. Pa, iako „ih niko ne vidi, između *četiri zida*“, i „sve ono čega se napolju bojao (A. Isaković), nije ni postojalo“, pa je „smeo da čini što hoće” (179), iako je prostor još uvijek odijeljen: „*Napolju* je zavijao vetar, pun laveža pasa, i šumela je voda... *Unutra* je bilo toplo i tako tiho” (180), iako se Dafina baš vezala za ovu kuću jer je „htela da se spase iz tih večitih bara, ostrva, blatišta” (183); paralelno sa Dafininim i Arandelovim grijehom i kuća na strani okrenutoj put rijeke propada. Zemlja i voda najčešće skupa daju svoje supstrate – blato, močvare, glib i trulež, koji se provlače romanom kao lajtmotiv u konotaciji antisumatraizma: „Magloviti vrbaci isparavaju... Šumi i huji baruština iza

mraka... Reka mutna je i neprohodna” (119), Arandela Isakovića kad se davi izvlače „sveg ulepljenog blatom” (176).

Voda – tečnost je element koji se u svojim različitim vidovima najčešće javlja. Njeno prisustvo jeste „simbol... postojanosti... izvor života, sredstvo očišćenja i središte obnavljanja”²⁸. U romanu je epifanijski interpoliran čitav jedan esej o vodi, rijeci. Voda se javlja kao jin i jang. Simbolika sadrži princip suprotnosti: „Jang je nebo, aktivnost, pozitivno, muško, čvrsto, jako, svetlo i dr.; jin je zemlja, pasivnost, negativno, žensko, popustljivo, slabo, tamno, i dr.”²⁹. Suprotnost je na polju stvarno – eterističko. Ovdje je rijeka i izvor zadovoljstva i moguće sreće, i izvor užasa i pada. Ona jedina ima pravo na to. Rijeka je voda, voda je i rijeka Dunav, i život, i rijeka Stix, i smrt: „Na jednu stranu je nedokučivo, kamo se ne može, a na drugu neumitna končina, kamo se mora – ka crnom bezdanu”³⁰.

Dakle, na vodi i s njom u vezi, u romanu se odigravaju događaji koji su povezani sa ljudskim sudbinama. Na vodi (rijeci) je i njihovo stanište: „ta se kuća beše zarila u *obalu Dunava*” (158). Tu se i poslovi završavaju, pa Arandel „najradije trgovaše *na vodi*” (161). Voda kao fluid neprekidnog proticanja, sumatraistički je uklopljen u ostale segmente romana (seobe, putovanja, ratove...). Ona postaje „medijum komunikacije čovjeka sa opštošću... Putem tog medijuma krenuće (Crnjanski) od pojedinačne sudbine svog junaka do opšteljudskog fatuma”³¹. Arandel se „*davi* u hladnoj vodi” (176) u kojoj mu se čini „da *tone*... glavačke... kroz tamu” (177). Dunav je i putokaz kojim ide slavonsko-podunavski polk, koji nestaje „nekud, u oblake” (321), i u svom imenu nosi prokletstvo rijeke koja guta tijela srpskog naciona. On je i veza onih bližnjih što su ostali u svojim zemunicama i onih koji su pošli na vojnu. Rijeka je tačka njihovog dodira, kontakta i stalnog podsjećanja jednih na druge. Ona je veza i u njihovim mislima, asocijacijama, njihova konstantna preokupacija. Dafina poslije preljube sa Arandelom ima osjećaj da „samo jedna sitnica još treba pa da se, sa te na izgled mirne površine *strmoglave* u tu mutnu reku, urlikom i

²⁸ Dž.K.Kuper, *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Beograd, 1986, str. 226.

²⁹ Džon Blofeld, *JI ĐING Knjiga promene*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1982, str. 45.

³⁰ Jeromonah Jovan Čulibrk, *Crno sunce, i oko njega krug*, Matica srpska, Beograd, 1991, str. 25.

³¹ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 27.

silom” (174,175). Ona je vezana za rijeku realno i metafizički. Stalno provodi vrijeme „uz rešetku prozora, pod kojim je neprekidno prolazio *šum vode*, što je oticala” (178), „*ćutala* je... kod prozora, *nad vodom*” (195). Voda je utjeha, ima magijsku moć duševnog smirenja, jedina stalnost u njenom životu, jer „ostavljaše je svud *samu, na vodi*” (185). Voda je vezana i za bolest: „ljudi mu se počеше *razboljevati*, od vode” (208). Tečnost je i *krv*. U ratu je sve „*zaliveno* krvlju” (235). Dafina umire „u *lokvi* krvi“ jer je iz nje „dve nedelje *oticala* krv“ dok kroz prozor „gleda od jutra do mraka *tok reke*” (194). Ovim, uspostavljena je veza i paralelizam proticanja rijeke, krvarenja iz utrobe i prolaznosti života. I suze su tečnost, kao voda, pa je Dafina „*plakala* nad samom sobom” (183). Ali, oponent tome su njene oči u čijoj tuzi je sadržana ljepota, one su kao da se „stiže na obalu *dubokog, modrog mora*” (167). Voda donosi i odnosi, poklanja i vraća živote. Ona je simbolička rijeka Stix koja spaja i razdvaja svijet jave i svijet makrokozma. Označava prolaznost, ali ne treba smetnuti s uma Šopenhauerovu misao da je najveća sreća čovjekova prolaznost (smrtnost).

Supstrati vode djeluju i odozgo iz *vazduha* u vidu kiše, oblaka, magle i snijega, sve u ulozi poremećaja sumatraističkih veza. Izazivaju melanholiiju, tmurna raspoloženja, potištenost i sputavaju vidike. Iako iz vazduha mogu izbijati negativni supstrati vode, pa je „sivo *nebo*, mutno, pred kišu” (276); on je ipak najčistiji i najtajanstveniji praelement. U povlaštenim prostorima uvijek je „*čist, plav svod*” (135), „*beskrajno plavetnilo*” (134), „*blistav vazduh*” (159), „na dnu neba, bilo se otvorilo *veliko plavetnilo*” (191), nad junacima „se *sijalo* nebo sasvim *bistro* i sasvim *bledoplavo*” (216). U „*liku*“ vazduha utkani su prostori o kojima likovi sanjaju. On daje životu ono što ga čini podnošljivijim i mogućim. Zagledanost u nebo čija se prozirnost i čistota graniče sa prazninom, vidiku pruža druge znakove koji ga ispunjavaju. Već naziv prve glave je „Beskrajni, plavi *krug*. U njemu *zvezda*” (119). Nebeski svod je označen beskrajem i zvijezdom koja ima konotaciju i simboliku ideala, stremljenja, sna kojem teže likovi *Seoba*, ali ga nikad ne dosegnu. Baš u tom nedosezanju je šakljljiva ljepota, jer ono što je dosegnuto prestaje biti privlačno. Zato, čovjek u djelu M. Crnjanskog mora ostati bez svoje zvijezde. Duša Vuka Isakovića poredi se sa nebeskim beskrajem, pa „mu se, u *duši*, kao u *beskrajnom krugu*, jednako ponavljahu misli o odlasku, odlasku nekud, u Rusiju“; a kao pokretač uvodi se znak zvijezde, „dotle mu je, zaspalom prvi put opet kod kuće, u telu drhtalo, *kao neka zvezda*, poslednje zrno nekadanje mladosti” (360). Rusija predstavlja rastojanje koje se nikad ne smanjuje, ali saznanje o uzaludnosti ne sprječava

Vuka da misli o budućnosti. Vezanost duše za nebo i ono što je nebesno, je ono što je liku potrebno kao spas, „*zvezdana tačka uma*” (359) nad haosom koji vlada realnošću: „Od sveg života, razmišljajući, ostadoše mu *svetle* u pameti i sad, samo one *sjajne, čiste zvezde*” (272). Zagledan u „*bezdanu visinu nad sobom*” (273), on osluškuje „neki *šapat*, kroz to zvezdano nebo, koji bi mu *šaputao* o neprolaznoj njegovoj određenosti da predvodi svoj puk” (275). Melanholični i usamljeni lik je stalno (u pozitivnom značenju) okrenut budućnosti ili prošlosti gdje su „*svetle, samo one čiste zvezde*” (355), a „*nebesa plava, vidna, visoka i zvezdana*” (316). Sadašnjost je bezdan i ona je samo veza između onog svijetlog što je bilo i onog u što se vjeruje da će biti.

U Arandelovoj percepciji Dafinine oči sadrže ove znakove: „Ona ga gledaše svojim *lepim, modrim očima* boje *čistog, zimskog, večernjeg neba*, mirno, kao da su se nad njima *sjale zvezde*” (172). Zvijezde i njen „*veliki, plavi pogled*” (326) još jednom zaista vidi u trenutku kad je gubi: „on je nad njom video...*plave krugove*, i u njima *zvezdu*“ (320). Zbog želje za Dafinom, kao i brat mu Vuk, Arandel postaje *vazdušni Odisej*, pa gledajući je „osetio (se) kao da se *uznosi* na nebo” (177). U trenutku izvrnute percepcije, kad upada u rijeku i davi se, „njemu u očima ostade samo *nebo*” (176). Nebo i zvijezde mogu biti i samo dio pejzaža, prirode, ali i tada imaju funkciju sumatraističke veze sa likovima romana: „*Nebo* je nad njima dugo...ostajalo svetlo, zasuto bledim, ali krupnim *zvezdama*, što su pred zoru postajale sitne, ali sjajne i ustreptale” (212). I elemenat *vatre* je provučen romanom. Ona gori dok se puk bori kao vjerni pratilac bitaka, ali ona gori i u krvi junaka – pokreće ih da žive, ali biva i njihova kob.

Osim zvijezde, čitavim djelom se provlače i simboli *Sunca* i *Mjeseca*. Sunce, čisto, sjajno, žuto, javlja se u onim posebnim stanjima junaka kao dio sumatraističke veze mikrokozma sa makrokozmom. Sunce znači penjanje, svjetlost, nadu, ljepotu, život, snagu...Vuk Isaković se osjeća uzvišeno i čuje zvuke „kao kroz *san*“ u trenutku kad je bilo „negde, bezmerno *daleko*, ali *ogromno, Sunce*” (129); „U moru trave, obasjane *Suncem*, opkopi i zidne varoši, zasađene drvećem, *lebdeli* su mu pred očima svako jutro“ (262). I Arandel Isaković primjećuje Sunce: „dok su (ga) vodili u kuću, sa visokog drvenog trema, spazi u *daljini* reku i *Sunce*” (311). Međutim, Dafina u svom samrtničkom ropcu ne vidi ljepotu Sunca i svjetlost, u njoj ona nestaje i biva zamijenjena tmurnim osjećanjem praznine: „*Sjaj Sunca ne vide* kako se razliva sa brda...koje beše navikla

da posmatra, sedeći kod prozora” (287). Dakle, njena vezanost za sunčevu svjetlost postojala je, ali je sada dio prošlosti - pad sumatraizma u Dafini.

Kao što Sunce djeluje bar na trenutak pozitivno na junake *Seoba* i njihovu dušu, tako i Mjesec, kao prefinjen poetski znak, ima umirujuće dejstvo. Opis prirode u noći priprema kulisu za dalja dešavanja: „*Mesečina*, jasna, bela kao inje, *popadala* je bila naročito na voćke, koje su se sve više videle što je noć bila tamnija” (137). Ljepota mjesečine u čovjeku stvara utisak prelaska i ulaza u drugi svijet, paralelan ovom realnom: „pa samo gleda *večeri* i vrtove, divne česme i vanredne lepote, zanosne, mirisne... dovoljno je samo ispružiti ruku, među tim *mesečinom obasjanim* ogledalima” (237). Ona pruža mogućnost i pomaže slavonsko-podunavskom puku, Vuk Isaković „spavao je danju, a *marširao* noću, *pri punom Meseću*” (219). Ali, ona i smeta: „u *mesečini*, posle ponoći, morali su da *leže* nepomično, da se ne bi odali, dišući jedan drugome u blatnjave opanke i oštre noževe, ne mičući glavom” (256). Mjesec ima hipnotičko dejstvo na čovječiju dušu, tada se gubi kontrola nad sobom. On opija, ima vezu sa „onim“ u čovjeku, pa se Arandelu „činilo u pijanstvu tako divno *priviđenje*, pa je potom utonuo još jednom u maglovito bezumlje, vozeći se kao u raj kolima, prema poljanama *u mesečini*” (315). Dafina gubeći vezu sa sobom i životom, gubi i osjećaj za djelovanje mjesečine: „*Nije se budila* ni kad nesta s neba i *srebrni deo Mesece*, koji je... od rane zore kod prozora, naročito rado zaticala u plavetnilu” (287). Romantičarski simbol Mjeseca ukazuje na njegovu polarnost i dvostruku usmjerenost. On je „sjedinjujući simbol što daje izražaj dvopolnosti arhetipa”³². Dakle, dva lica okrenuta su jedno prema drugom. Kao što opija i sladi dušu, tako može postati i najtamniji od svih simbola - crni Mjesec, pomagač zla s licem dobrog. Takav je portret Marije Terezije, koja plijeni svojom ljepotom, ali i surovošću: „U jednom ćošku pak, Marija, sa golom, lepom nogom, stavši na *zmiju* i na *Mesec*” (154). Takva je i slika tajanstvenosti koju mjesečina stvara: „Kad je *Mesec* izišao na ulicu, ceo se grad *naježio* od straha” (150), i mističnosti koju pojačava sujevjerje: „Sa *sekirom* i *kocem*, Ananija provuče se kroz plot, čim se *mesečina* javi” (333).

---

³² Carl Gustav Jung, *Psihologija i alkemija*, Naprijed, Zagreb, 1984, str. 485.

Religija (anti)sumatraizma

Crnjanski je u svojim književnim likovima stvorio plodnu vezu između magije i višestruke asocijativne imaginacije. Asocijativna veza ili povezanost fizički i prostorno nedodirljivih, udaljenih predmeta, bića i pojava, „stavljena je u poetsku magijsku ravan u kojoj svi imenovani elementi estetsko-poetskog niza participiraju“³³, ostvarujući tako jedno duhovno srodstvo. Distanciranju čulnih i duhovnih vrijednosti zbog spoljašnje, egzistencijalne eksploatacije ličnosti, suprotstavlja se ezoterična otvorenost duhovnih, eterično-spiritualnih prostora koji vode neprekidnom samouzdanju duše i samoprevazilaženju materijalnog i zemaljskog u subjektu. To mrežoliko povezivanje magijskog, psihološkog i emotivnog sa postojećim i bivstvujućim, omogućava psihičko preživljavanje. Sumatraizam i njegova negacija kao nepotpunost i nefunkcionalnost religije Crnjanskog počiva na azijskoj, budističkoj osnovi sinhroniciteta kao principa akauzalnih veza svjesne, individualno-psihološke ravni i nesvjesne, religijske ravni strukture likova *Seoba*. Ljubav i vezanost junaka za prirodu koju u svojoj duši miluju, grle, na koje utiče samo poneki čudesni detalj drveta, cvijeta, ptice, pejzaža, godišnjeg doba, vezuje se za bezgraničnu, budističku ljubav i miješanje svog bića sa prirodom. Vezanost čovjeka za prirodu, čije korijene nalazimo kod Bodlera u njegovom eterizmu, pa i još ranije u budističkoj tradiciji i prije dodira Crnjanskog sa haikai poezijom, ali sa čijim dodirima je doživljaj prirode postao još intenzivniji, jači. Na taj način oblici iz prirode ne samo da imaju totemski počasno mjesto, već gotovo i jedino istinski vrijedonosno mjesto u duši likova Miloša Crnjanskog. Umjesto slasti i strasti teži se miru i spokoju. Tome doprinosi prizma prelamanja i doživljaja unutar likova Mjeseca i mjesečine, vode na zemlji i zvijezde nad njom. „Uz neke sličnosti sa budističkim putnikom i skitačem, po brdima i poljima, Crnjanskov lualica ima i sve crte slovenskog zanesenjaka koji plovi i lebdi nad rekama i oblacima“³⁴.

³³ Zoran Gluščević, *Magijsko-utopijska horizontala i zvezdano-eterična vertikalna*, Prosveta, Beograd, str. 29.

³⁴ Miloš Crnjanski, *Antologija kineske lirike i pesme starog Japana*, Narodna biblioteka Srbije, Bg, 1990, str. XVIII.

Simbolizacija se nastavlja i kroz godišnja doba, usljed uslovljenosti mikrokozmičkog makrokozmičkim. *Proljećem* započinje i završava roman (paralela sa prstenastom kompozicijom), i najduže traje (tok romana je tu najviše zaustavljen). Ono unosi novu svjetlost u živote. Javlja se želja da se još jednom ode na vojnu i okuša sreća za budući život. Ono je praćeno svijetlim simbolima „*sunčanog i čistog jutra*“, pa je „*topal, prolječni dan*“, u kojem se izdiže „*red visokih jablanova*“ (129). Pominju se *golubovi* (159), *vrapci* (278), *laste* (274), *konji* (276), *rode* (158), „*beli oblaci bagremova*“ (163). Vuk u Dafininoj percepciji izgleda „*lep kao jelen u proletnom sutonu*“ (187-188). U evokaciji prošlosti, strast i zaljubljenost Vuka i vitemberške princeze dešava se u ovom godišnjem dobu. Ali, ni ono kao potpuna ljepota ne traje vječno. Kao znak s negativnom konotacijom uveden je motiv graktanja „*jata vrana*“ (121), ptica zloslutnica, pa i stalno prisutnih bara i magle. Čak je i brijeg koji ima uvijek značenje sretnog prostranstva uprljan, pa je on „*blatnjav breg*“ (125). A „*tok reke*“ je u paralelizmu postavljen sa Dafininim „*oticanjem krvi*“ (194). Na samom kraju, takođe je proljeće prikazano kao bipolarno godišnje doba: rijeka je mutna, stanište je još uvijek blato, čak i Vuk Isaković osjeća da u tim „*baruštinama, nema nikakvog smisla, ni veze*“ (348) i uviđa svoj konačni pad da mu se „*polkovnički čin nikad... dati neće*“ (350). Ali, s druge strane, Rusija još uvijek ne gubi sjaj ideala, i Vuk osjeća „*u sebi moć da proklija i nadnese nova bića nad vremena i nebesa*“ (360). „*Vuk Isaković koji se vrati s vojne nema istu ulogu kao onaj koji je na nju pošao: u beskrajnom kruženju, on je onaj koji još samo treba da nasljedniku u lutanju preda plavu zvijezdu, san o Rusiji kojom zvijezda vlada*“³⁵. Proljeće je, kao i život, igra stapanja i rastapanja koje se kreće u jednom krugu i uliva se jedno u drugo kao budistički princip jina i janga. Proljeće je prikazano kao najveća varka – magla, blato, snijeg kopni, razdvajanje bližnjih tišti. Pravo proljeće zapravo i ne dolazi. Ono ostaje tamo daleko gdje Vuk Isaković nikad stići neće.

Ljeto i *jesen* su gotovo spojeni. Unose još veću „*tragikomediju*“ u njihove živote. Težak zadah ljeta koje je puno boja i cvjetanja, „*pijanstvo od večernjeg vazduha*“ (313), vezuje se za nagone i životinjsku prirodu čovjeka (Arandel i Dafina – kraj romanse zbog njene bolesti i smrti, trulež usljed suše – trulež u utrobi). Jesen je u romanu najprisutnija. Ona se

---

³⁵ Jeromonah Jovan Čulibrk, *Crno sunce, i oko njega krug*, Matica srpska, Beograd, 1991, str. 24.

provlači i kroz druga godišnja doba ne dajući im da se realizuju u svojoj punoći. Ona je stalna, prisutna tokom čitave godine, a ostala godišnja doba se samo čine da poslije nje dolaze, teče žilama junaka, kroz vazduh i osjećaje – u trenucima njihovog sumatraističkog pada. To je vrijeme i toplih i hladnih dana, sunčanih i kišovitih, vrijeme otupljenosti, pa ona i „beše ranije došla nego inače“, ispunjena „bolešću, brigama i mukama” (284), i tada Vuk doznaje „da mu je žena, gospoža Dafina, umrla” (285).

Zima je vezana za bijelu boju – boju snijega, pa i boju Rusije, magiju bijele noći. Puk „je mnogo patio, od mećava i ciče zime” (340), i zavejan... postade, tako, nevidljiv i skoro nečujan” (341). Ali, misao o Rusiji znači „nešto svetlo, značajno” (355), pa treba otići u „tu bezgraničnu, zavejanu Rusiju” (356). Motiv leda je sumatraističko-hiperborejska čežnja za čistotom i nevinošću, mirom i hladnoćom kao zamrzavanjem i fiksacijom da održi ovaj emocionalni osjećaj nepromjenjenim. Sretna prostranstva obrazuju sloj metafizičkih kvaliteta i javljaju se kao „kristalizacioni centri kvalitativnih cjelina“ (Ingarden). Dakle, ove dvije zime, u dva različita kraja svijeta, sa različitim gledištima, djeluju kao pad i uspon sumatraizma.

Posredstvom imaginacije Vuk Isaković zamjenjuje represivnu stvarnost za stvarnost drukčijeg tipa, zbog čega dolazi do lakog osvajanja *prostora* koji djeluje na njegovo metafizičko čulo, pa ima utisak da je ušao u „drugi svet” (124) „lak kao perce” (142). Percepcija prostora data je kroz tačku prelamanja u Vukovoj svijesti, ističe se da je njihao „u neko nisko žbunje” (129). Prijedlozi *iza* i *pred* takođe odvajaju prostor: „Nesreća kao je bila ostala *iza* njega, *pred* njim je bila samo ta daljina” (130). Dešavanja romana vezana su „uz vodu” (142). Pregradu u prostoru označava voda, rijeka, pa III glava romana nosi naziv: „Dan i noć, proticala je široka, ustajala *reka... u njoj* njena sen” (158) ukazujući na dubinu koja se nalazi unutar rijeke kao drugi prostor, ali i dubinu značenja, simboliku dva prostora. I *vrata* postaju prostorni odjel, Dafina vidi Arandela „kao da je bio zakoračio, *u vis, u vratima*, koja postadoše vidna” (181). Stapanje prirode i lika u postoru istaknut je u trenutku kada je Vuku Isakoviću potreban bijeg. Zbog priče o katoličanstvu: „Otvoriše, širom, *vrata*, koja su dozvolila da uđu *među* njih, *iz vrta*, i bokori jorgovana, i bagremovi, i kestenovi, a da se *približe* plava brda i trepćuće zvezde” (154). Opažajna aktivnost lika mijenja izgled prirode koja dobija personifikovan, pokretan izgled (kretanje pejzaža). Priroda kao pokretač, kao terapijsko svojstvo na dušu Vukovu, oslikana je nadrealističkom percepcijom lika usljed

bola u stomaku (uzrok subjektivnog doživljaja): „Videvši iz kola, nad visokim brdima, kako prolaze oblaci, učini mu se da se *slivaju* dole” (208). Opijenost prirodom je toliko snažna, reflektuje naj snažnije osjećanje u čovjeku: „čist sjaj plavog neba *ukočio* mu je *oči*, tako da je ostajao dugo, nepomično, zagledan” (213) – osjećanje produženog sumatraizma. Dok poput Šeherezadine priče ili Askine igre spektakl u prirodi traje, traje i fascinacija u Vuku Isakoviču. Sumatraistička veza čovjeka i prirode ostvarena egzibicionističkim osvajanjem prostora i oduševljenje zbog toga omogućava liku da u „*sećanju*“ osjeti „*miris jelovih šuma*” (209), zbog osjećanja ispunjenosti čuje „*šapat* kroz *zvezdano nebo*“ (275). Priroda postaje mjesto gdje je samoobmana moguća pa postaje „vidljivo nevidljivo, a nevidljivo vidljivo” (210). Unutar prostora moguć je i pad sumatraizma pa Vuk Isaković usljed osjećanja praznine u sebi „ne primećuje voćke šta su bile zarasle čitave bregove, sa kojih su kao mirisna kiša već počeli da padaju cvetici” (221).

Eterična, pozitivna simbolika *životinjskog svijeta* vidno je utkana u priču. Primjećuje se srodnost i povezanost naročito Vuka Isakovića sa stvorenjima nebeskog bestijara. Najviše pomenut u romanu i nosilac određene simbolike je *konj*. Konj u tradicionalnom vjerovanju sadrži dvostrukost: javlja se i kao životinja mraka i pakla, jer smrt jaše na surom konju (simbol bjekstva od vremena), i kao sunčeva životinja čime je htovski karakter potisnut. Vuk Isaković gaji ljubav prema konjima i njihovoj brzini, žustrom osvajanju prostora (konji su brzonoga stvorenja iz piščevog sumatraističkog svjetlosno-eteričkog bestijara, na relaciji zemlja-vazduh). Osjećanje eteričnosi javlja se u trenutku kada Vuk razmišlja o Rusiji. Ova zemlja mu se čini „kao jedna velika, nepregledna, zelena poljana, po kojoj će *jahati*” (142). Njega zahvata „mudrost i spokojstvo, mir“ kada „jašući ma kud” (144) odlazi u svoje prostore sreće. Ono što povezuje njega sa konjima je lakoća osvajanja prostora pa otud osjećanje dematerijalizacije, ali i neki drugi, zaumni jezik svojstven i znan samo njemu: „oseti se topal, a *ne težak*, kao i da *ne jaše*, kao i da *ne postoji*, u tom nevidljivom vetru” (355). Ovome je suprotstavljeno hrišćansko razumijevanje patnje: „U svetu ima tako mnogo zla i patnje zbog toga što se u osnovi sveta nalazi *sloboda*. A u slobodi je dostojanstvo sveta i dostojanstvo čoveka. Zlo i patnja mogu se izbeći samo po cenu odricanja od slobode. Tada bi svet mogao biti

---

³⁶ Nikola Berđajev, *Ruska religijska filozofija i F. M. Dostojevski*, Književna reč, Beograd, 1982, str. 288.

prinudno savršen i srećan. Ali on bi tada bio lišen svoje bogolikosti. A ta bogolikost je pre svega u slobodi³⁶. Sloboda je u utrnuću osjećanja i postizanju meditativnog stanja u kojem čovjek ne misli ni o čemu drugom nego o svom spokoju i spoju sa prirodom. Konj je pomoćno sredstvo u tom spajanju. Konji su uvijek pokraj ljudi, i dok ovi spavaju (212). Oni su nešto više od običnih životinja, u kontrastu postavljeni spram slike ratne pustoši, „u tom paklu...pred *mirnim konjima*” (282). Veza s konjima može prerasti i u sarkastički pad u propast, obilježavajući na taj način duševnu putanju junakovog neizbježnog sloma. U slučaju kad se Arandjel davi u rijeci priča se: „kako su konji hteli da udave Arandjela Isakovića, tiskajući se oko njega i puneći mu usta svojim grivama dok se davio” (330). Ovakav pad se osjeća kao veći i tragičniji stoga što je prethodno pozitivna simbolika ovog bestijara data kao elan ka visinama, realnim ili simboličnim.

Manje istaknut u romanu je motiv *labuda*. On bi trebao predstavljati najsvjetlije oličenje duhovnih stremljenja ka visokim, čistim prostranstvima jednog ekstazno-eteričkog postojanja. (Treba spomenuti još jednu simboliku labuda po kojoj se ispod bijelog perja krije crno meso. Preplitanja krajnosti opet su prisutna – dobro i zlo, lijepo i ružno ne postoje zasebno, jedno ne isključuje drugo). Lađe „šarene, ofarbane“ liče na „*drvene labudove*“, ali sa „*previjenim gušama i širokim trbuhom*” (143). Slično poređenje je u rečenici: „ta se kuća beše zarila u obalu Dunava, među mnogim *drvenim, šarenim labudovima, šajkama sa izvijenim vratom*” (158).

Simboliku *medvjeda* već smo spomenuli. S jedne strane on označava težinu, tromost, pa je Vuk Isaković upoređen s njim „odvratan, kao neki *medved* u smradnoj pećini” (188). S druge strane Vuk se kao medvjed igra s ćerkicom što predstavlja pozitivnu stranu sumatraizma.

Uvođenje motiva *golubova*, takođe, ne predstavlja pojedinosti koje su samo dio dekora pejzaža, već ima simboličku komponentu. Oni su u „ulaz, nizak i pun *golubova*” od Arandjelove kuće u kojoj će biti smještena Dafina; kada ga izvlače iz Dunava u kojem se umalo nije udavio uz „lepršanje *golubova*” (177) dok ga Dafina čeka u kući; i u trenutku kada Dafinu sprovode u kovčegu, a „Arandjel Isaković, pod nekim krovom punim *golubova* obrati na sebe pažnju” (325-326). Golubovi su smješteni iznad Arandjelove glave u trenucima kada postoji neka vrsta veze Dafine i njega. Oni ulaze u saglasnost sa nebeskom modrinom u Dafininim očima: „njene oči bile su mu još u pameti. Veliki plavi pogled njen, ... koji je svetleo nad njom i koji nije gubio svoj *modar* sjaj u njenoj duši” (327).

Veza *golubovi-oči-nebo* u simboličkom nizu imaju opravdanu motivaciju: golubija boja slična je boji zimskog neba i Dafininih očiju; golubovi su ptice nebeskog prostranstva; oni simbolizuju ljubav; nalaze se uvijek iznad kućnog ulaza, gdje je i nebo, gdje su i uprte Dafinine oči. Ovakvo metonimičko povezivanje srećemo i na mjestu Vukovog epifanijskog raspoloženja u zvjezdanoj noći, „u tami krovova što su u dubini bili puni *golubova i lasta*“, osjeća da „mora da ima nečeg nebesnog za njega“ (274). Dakle, i ovdje postoji simbolička veza između golubova (ptica) i zvjezdanih nebesa.

Nastojanje likova da iz mračnih raspoloženja pronađu neku novu svjetlost doprinosi i uvođenje *sakralne flore*. U trenucima duhovnih otkrovenja zaboravljaju rat, grižu savjesti zbog nemorala, egzistencijalni jad, i pamte brijegove sa bagremovima, jablanovima, jorgovanima, vrbama (148,158), topolama (143). *Brijeg* stoji na razmeđu dva svijeta. Vezuje se za rijeku: „*Reka* što pod *bregom* šumi” (120), „obronak *brega* i pod njim *Dunav*” (121), „pod *bregom*...ta se kuća beše zarila u *obalu Dunava*” (158). *Brijeg* je i utočište, Vuk Isaković je „na *bregu* bio podigao *krov*” (143), „u varoši koja je pred njima, u *bregu*, bila *nepomična*” (280). To je granica ne toliko ezoteričnog svijeta sumatraističkih veza koliko svijeta racionalne jave.

Bagremovi ulaze iz egzoteričnog u ezoterični svijet pojedinca. Vuk Isaković osjeća da kroz vrata ulaze „*bagremovi*” (154). Oni se osjećaju u noći pod mjesecinom: „*Bagremovi* su mirisali i bube zujale svu noć” (218). U najžešćoj borbi u ratu, Vuk „vide na dnu vidika red *bagremova* i voćaka” (276). I Arkadijev duh se poredi sa bagremom: „Beše se digao iz vode i iz smrti, kao *mlad bagrem*” (337). Poređenje s bagremom prerasta u metonimiju i daje bagremu simboliku zagrobne biljke - veze dvaju svjetova. Bagrem služi metanisanju monaha pa se ovaj baca na „tvrd kolac od *mladog bagrema*” (309), pa na neki način je u službi vjere. Ima trenutaka kada pad sumatraizma u Vuku dovodi do toga da ovaj ne primjećuje „*plavo bagrenje*” (221).

Na Vuka jako utiče kao posrednik u stanje egzaltacije i miris *jorgovana*: „Odněkuda je dopirao *miris jorgovana* i mesečina jednog fenjera” (150), a „*bokori jorgovana*” (154) ulaze kroz vrata kada Vuk sjedi kod pečujškog biskupa (spoj sumatraizma i antisumatraizma).

Jablanovi se takođe pominju u određenoj funkciji. Vuk Isaković

zaustavlja „kola kod jednog reda *visokih jablanova*” (129), on ostavlja ženu i djecu pred polazak na vojnu „*među jablanovima*” (142). Oni podsjećaju na Isakoviče (*Druga knjiga Seoba*), dostojanstvene, ali nepomične. Dug je red jablanova, duga su i putovanja; ali oni stoje tu gdje jesu pa tu i puštaju svoje korijenje.

Sumatraistički semantički znaci su i *boje*. Funkcija određene boje je medijum nekih viših komunikacija. U *Seobama* su to najčešće svjetlosni efekti, igre sjenki, konstantnost nekih boja. Najčešće se pominju žuta i plava, što zapravo predstavlja simboličke oponente. Kuća Arandela Isakoviča „ofarbana (je) *plavo i žuto*” (158), dakle sadrži ovo (anti)sumatraističko dvojstvo. Percepcija lika je vezana za „*bezdan žutu... tamnu... mračnu i ledenu*” (176). Arandel je „*žut lik*“ smješten u „*plav kaftan*” (181). Čerka Vuka i Dafine je sa „*žutim očima*” (190). Rijeka je „*mutna i žuta*” (191). Ono zemaljsko, trošno, s negativnom konotacijom ima žutu boju, boju bolesti, ništavnosti. Plava boja je boja ekspresionizma, i vezana za pozitivnu konotaciju, pa je nalazimo u Dafininim očima „*boje mutne zimskog neba*” (315) (veza čovjeka i prirode), i nebu koje je plavo i „*svetlo*” (212) pa je tu „*čist sjaj plavog neba*” (213), „*beskrajni (je) plavi krug*” (119), zvijezde su „*sjajne, čiste...i srebrne*” (272). Česte su igre sjenki pa je „*prijatna hladovina*” (208), a „*Senke stvari bile su ogromne*” (178); kao i kontrasta bijele i crne boje. Dafina gledana Arandelovom tačkom gledišta je „*uvek bleđa*” (161), ona ima „*divno, belo telo*” (200) na „*beloj postelji*” (178); dok su ona i Arandel skupa „*crne senke... na zidu*” (178), a puk zbog nehigijene prate „*crne mušice*” (202).

Pripovjedački postupak

Ono što u *Seobama* iziskuje naročitu pažnju jesu znaci interpunkcije, način oblikovanja i upotrebe rečenica. Sumatraistička vizija utkana je u kompozicionu strukturu romana.

Roman ima prstenastu kompoziciju što ukazuje na zatvorenost narativne strukture, ali ne u potpunosti (Vukovo buđenje iz sna i uspavlivanje pri povratku). Prpovijedanje je u Er-form, što glavnog junaka udaljava od naratora i približava tekst klasičnom romanesknom

oblikovanju ljudskih sudbina. Međutim, narator je često približen junaku, pa nerijetko i izjednačen s njim kao „alter ego“ junaka. To je uspostavljeno naročito minus-prisustvom žive riječi (u romanu nema pravog dijaloga). Pripovjedač posebno u prvoj i posljednjoj glavi ne samo da ponavlja sintagme, rečenice, već i cijele pasuse, što za roman kao proznu vrstu nije uobičajeno, npr.: „Tako je, godine 1744, u proleće, Vuk Isaković pošao na vojnu” (131) i „Tako se 1745, u početku leta, Vuk Isaković vratio sa vojne” (360). Primjećuje se da ponavljanja sadrže i momenat obrtanja tj. promijenjen je smjer zbivanja. Primjeri su i da je Vuk Isaković „mirno išao u rat” (130), a na kraju „vraćao se iz rata” (354); ili, na početku se želi Dafine osloboditi, a na kraju je pored njega Ananijeva kći. Igra unutar rečeničnih nizova se nastavlja metatetičkim i inverzivnim mijenjanjem reda riječi ili izostavljanjem zareza, ili se pak ponavljaju samo djelovi rečenica pa ih ne možemo nazvati doslovnim. Interpunkcija, u svojstvu estetskog i značenjskog, predstavlja unošenje nereda u izvjesnu, logikom i sintaksom ograničenu strukturu. Ona, iako pomoćno sredstvo unutar same semantike, ima velike mogućnosti. Uočljivo je da zarezi imaju melodijsku funkciju, što prozu čini bližom prozodiji, tj. Crnjanski prozaista koristi tehniku Crnjanskog liričara. Upotreba zareza kao signala za naročit razmještaj sintaksičkih pauza, postponiranja determinativa, nije samo na nivou melodijske ritmizacije, već punktuiranje izraza predstavlja dio ritmičnog, semantičkog pomjeranja i premještanja: „Vuk Isaković beše otišao, a za njim nestaju i slike njenog prošlog života, već mutne, i sva ona brda što ih ne vide poslednji put, na rastanku s njime” (198). Jezičke jedinice raščlanjene su kao u stihovima. Kao što se ima čudan osjećaj lebdenja u zraku, tako je i „pripovedanje ostalo bez težišta“ kao „jedan čudni ritam“³⁷. Parcelacija rečenice dovodi do stvaranja novih intonacija i akcenata na polju jezičkih jedinica. Stvara se posebna semantika jezičkih elemenata koji ne bi bili do te mjere primijećeni bez njihove akcentuacije zarezom. Postponiranje determinativa stvara neobičan sklop unutar rečenice: „Bilo joj je ravnodušno da li će to, na neki način, doznati čak i muž, tamo, negde, daleko, u svetu” (191), ili parcelacija rečenice: „Decu je bila dala sluškinjama; samo pred mužem držala ih je na krilu. Sa osmehom.” (167) Ovakvo korištenje jezika je ogranak sumatraizma, jer se sumatraizam ili eteričnost s jedne strane prenosi na kontekst i semantiku direktno, a s druge, prožima oblik, tj. motivacijom oslobođenja pjesničkog jezika na ritmički

---

³⁷ Milo Lompar, *Apolonovi putokazi*, Službeni list SCG, Beograd, 2004, str. 212.

preuređenu rečenicu labave strukture prenijetu iz stiha u prozu. U govorne nizove proze utkane su ritmičke jedinice, što dovodi do „prozaizacije poezije i poetizacije proze“³⁸. Vršiti se zbližavanje stiha i proze, lirike i romana, pa roman ima jak lirski naboj. Žanrovska razlika je donekle poništena, kao da je dekanonizovana, uvedena u „minus-postupak“ (J.M.Lotman), lirsko se uvodi u čitaočevo vidno polje. Sintaksa lirike, s jakom ritmičko-intoniranom konfiguracijom, s raspodjelom i razmiještanjem jezičkih jedinica unutar same rečenice, unešena je u prozu i roman. I sami naslovi izdvojeni zasebno, kao pjesnička cjelina, sadrže simboliku sumatraizma na kompozicionom i značenjskom nivou. Emotivno i poetsko prethode misaonom i metafizičkom. Iako nisu odijeljeni, već komplementarni, melodijski i emotivni sloj podređeni su poetskoj dimenziji.

Zaključak

Život kao „slučaj komedijant“ učinio je „roman školjkom što čuva biser, a nas daruje mogućnošću da pod svetlom prèđe...taj biser brusimo do savršenstva“³⁹. Ovaj biser-roman ukazuje na ranog Crnjanskog koji kroz prizmu prelamanja u junacima teži nebeskim visinama i borealnoj svjetlosti, uzvišenoj ideji, čija čar jeste baš u tome što ostaje samo naslućena ali ne i ostvarena. Vuk Isaković iako ideal nije dosegao u potpunosti, jer ideal predstavlja simbol nedostižnosti, ipak je ostvario sebe – uspostavio novu zavičajnost za narod koji se odvojio od matice. A u „zrnu mladosti“ sadržane su čestice zvjezdane svjetlosti koje zrače *u* i *za* budućnost.

Kroz znakovnost koja čini sumatraističko viđenje, pisac je ponudio jedan način izlaza iz situacija koje smetaju psihi da se izbori sa stvarnošću (nametnutim životom) na putu dostizanja svog cilja. Sumatraizam postaje univerzalija u književnom opusu Miloša Crnjanskog. To nije „zanos jednog trenutka, nego permanentna preokupacija“⁴⁰ i stvar sposobnosti prilagođavanja. Predstavlja nužnost postojanja u čovjeku, jer veze spolja samo su refleksije onog što je uspostavljeno unutar duše. Zato, te bi veze trebale predstavljati pozitivne, opšte komunikacije disparatnih spojeva.

³⁸ Novica Petković, *Roman Miloša Crnjanskog*, Književna reč, 6, br. 91, 25. decembar 1977, str. 13.

³⁹ Isto, str. 13

⁴⁰ Željko Bojović, *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Biblioteka Dijalog, Beograd, 1995, str. 34.

Međutim, kako sumatraizam čini *ideju apstraktnih veza*, on sa sobom nosi i negativnu konotaciju sebe samog kao sopstveno naličje. Elemente antisumatraizma ili sumatraističkog pada nalazimo u *Seobama*, mada ovaj roman, u globalu, predstavlja njegov uspon. Kao takav, on djeluje katarzično jer vrši emocionalnu egzaltaciju i pražnjenje (spokoj usljed optimističkog kraja).

Sumatraizam, dakle, predstavlja povezanost svih kontradikcija u svijetu i čovjeku u jedinstveni apsolut. Takva ljepota različitosti obnavlja se iz sebe same i traje dok traje čovjek oslobođen temporalnosti. U momentu apsurdnosti stvara se neophodna inverzija u liku i iznenađenje u čitaocu (postupak oneobičavanja). Na taj način uspostavljene veze postaju istovremeno i čovjekova sloboda tj. njegova misao o njoj. Jer, oslobođen čovjek stvarnih preokupacija, problema i ironično-grotesknih spoljašnjih faktora, u žudnji za mirom i spokojem, postaje zaista dematerijalizovan i eteričan u svojoj nezavisnosti i zaštićenosti od "oluja sveta".

Tina BRAIĆ

**THE POETICS OF (ANTI)SUMATRISM IN CRNJANSKI'S
NOVEL *THE MIGRATION***

Summary

Miloš Crnjanski presented his poetical programme- sumatism through semiotic quality of discourse in his work "Seobe". He also offered to us, readers, a way out of the situations which disrupt a soul to win over reality (imposed life) on its way to achieving its goal. Sumatism is not a momentary rapture, but the preoccupation of an individual and a matter of ability to adapt. Its existence in a man is necessary, because relations from the outside are only the reflection of what is established inside one's soul. Sumatism, becomes and presents connection of all contradictions in the world, as well as in a man, in a unique absolute. Such beauty of diversity is renewed within itself and lasts until a man freed from temporality exists.

Literatura

- Bahtin, Mihail: *Riječ u romanu*, studija, Moskva, 1975.
- Bojović, Željko: *Sumatraizam Miloša Crnjanskog*, Rad, Beograd, 1995.
- Crnjanski, Miloš: *Antologija kineske lirike i pesme starog Japana*, Narodna biblioteka Srbije, Beograd, 1990.
- Crnjanski, Miloš: *Poezija*, Prosveta, Beograd, 1966.
- Crnjanski, Miloš: *Seobe I*, Prosveta, Beograd, 1966.
- Čulibrk, Jovan: *Crno sunce, i oko njega krug*, Matica srpska, Beograd, 1991.
- Delez, Žil; Gatari, Feliks: *Kafka*, prevela Slavica Miletić, Novi Sad, 1998.
- Dž.K.Kuper: *Ilustrovana enciklopedija tradicionalnih simbola*, Nolit, Beograd, 1986.
- Džadžić, Petar: *Kritike i ogledi*, SKZ, Beograd, 1973.
- Džadžić, Petar: *Prostori sreće u delu Crnjanskog*, Nolit, Beograd, 1976.
- J. Chevalier & A.Gheerbrant: *Rječnik simbola*, Matica hrvatska, Zagreb, 1989.
- Književno delo Miloša Crnjanskog*, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1972.
- Koljević, Nikola: *Klasici srpskog pesništva*, Prosveta, Beograd, 1987.
- Leovac, Slavko: *Poezija i tradicija*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1995.
- Lompar, Milo: *Apolonovi putokazi(eseji o Crnjanskom)*, Službeni list SCG, Bg, 2004.
- Lompar, Milo: *Crnjanski i Mesfistofel, o skrivenoj figuri Romana o Londonu*, Filip Višnjić, Beograd, 2000.
- Milošević, Nikola: *Književnost i metafizika, Zidanica na pesku II*, Filip Višnjić, Bg, 1996.
- Milošević, Nikola: *Metafizički vid stvaralaštva Miloša Crnjanskog*, Duga, Beograd, 1966.
- Milošević, Nikola: *Roman Miloša Crnjanskog*, Srpska književna zadruga, 1970.
- Milošević, Nikola: *Zidanica na pesku, Književnost i metafizika*, Slovo ljubve, Bg, 1978.
- Petković, Novica: *Dva srpska romana(studija o Seobama)*, Književna zadruga, Beograd, 1988.
- Petković, Novica: *Lirske epifanije Miloša Crnjanskog*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1996.
- Petrov, Aleksandar: *Poezija Crnjanskog i srpsko pesništvo*, Nolit, Beograd, 1988.
- Popović, Milenko: *Crnjanski između dva sveta*, Književna zadruga Draganić, Beograd, 1984.
- Popović, Radovan: *Život Miloša Crnjanskog*, Prosveta, Beograd, 1980.

Tina Braić: Poetika (anti)sumatraizma u romanu *Seobe* Miloša Crnjanskog

---

Razgovori, *Ispunio sam svoju sudbinu, Miloš Crnjanski*, priredio Zoran Avramović, Narodna knjiga, Beograd, 1971.

Rečnik književnih termina, Nolit, Beograd, 1985.

Škreb, Zdenko & Stamać, Ante: *Uvod u književnost*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb, 1983.

Teorijsko-estetički pristup književnom delu Miloša Crnjanskog, Zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 1997.

Tomaševski, Boris Viktorovič: *Teorija književnosti*, prevod M.Kašanina, Kultura, Bg, 1985.

Uspenski, Boris: *Poetika kompozicije i semiotika ikone*, Nolit, Beograd, 1979.

Vučković, Radovan: *Poetika hrvatskog i srpskog ekspresionizma*, Svjetlost, Sarajevo, 1979.

PRIKAZI I OSVRTI

Agnieszka SPAGIŃSKA-PRUSZAK

Sveučilište u Gdanjsku

UDK 811.163.4'26(497.16)

RECENZJA KSIĄŻKI

**Przemysław Brom, *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*,
Wydawnictwo Akademii Techniczno-Humanistycznej,
Bielsko Biala, 2007.**

Przemysław Brom w swojej książce pt „*Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*” podjął niezwykle aktualny obecnie i interesujący problem czarnogórskiego standardu w aspekcie zjawiska dyferencjacji językowej południowej Słowiańszczyzny po rozpadzie Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Jugosławii oraz związanego z nim procesu wyłaniania autonomicznych języków narodowych z dotychczasowej serbsko-chorwackiej wspólnoty językowej. Książkę zadedykował wybitnemu czarnogórskiemu językoznawcy Vojislavovi Nikčevićovi. Ten przedwcześnie zmarły w ostatnich miesiącach minionego roku profesor wykładający na Wydziale Filologicznym Uniwersytetu w Nikšiću był autorem podstawowych, pionierskich prac gramatycznych, ortoepicznych, słownikowych, historyczno-etymologicznych (w powiązaniu z historią języka), etnogenetycznych, typologicznych i dialektalnych dających podstawy socjolingwistycznej tożsamości, kodyfikacji oraz standaryzacji języka czarnogórskiego. Jednocześnie należał on do niestrudzonych, cierpliwych propagatorów idei autonomii języka czarnogórskiego, działającym od wielu lat na rzecz uznania jego statusu.

Monografia ta stanowi pierwsze tak obszerne opracowanie w polskiej literaturze slawistycznej kontrowersyjnego etnolektu, jakim jest język czarnogórski. Problem jego autonomii, standaryzacji, dążenia do prawnego uregulowania statusu, budzą nadal wiele emocji, nie tylko

w społeczeństwie Czarnogóry, ale i wśród językoznawców, zwłaszcza południowosłowiańskich. Niejednokrotnie bywa traktowany jako zespół lokalnych dialektów języka serbskiego, czy jego południową wersję. W związku z tym niejednokrotnie podważano zasadność wyodrębnienia czarnogórskiego jako języka niezależnego. Proces wyodrębniania się języka czarnogórskiego nadal trwa, dynamika i znaczenie procesów dyferencyjnych nie maleje, sytuacja językowa nie jest w pełni ustabilizowana, a status czarnogórskiego do końca nie jest jasny.

Nieuznawanie czarnogórskiego jako samodzielnego języka powodowało, że stał się on od niedawna obiektem szerszych badań lingwistycznych, a dotychczasowe analizy wchodziły przede wszystkim w zakres dialektologii, choć w ostatnich latach również socjolingwistyki.

Jako podstawowy cel książki Przemysław Brom postawił sobie „próbę charakterystyki języka czarnogórskiego, jego historii i historii narodu, jak również scharakteryzowanie stanu świadomości językowej i narodowej Czarnogórców”. Zamierzenia badawcze autora były więc ambitne, a badania w tym zakresie można uznać za pionierskie. Słuszna wydaje się być metoda badawcza, jaką obrał autor, którą cechuje interdyscyplinarne podejście do tematu w którym obok zagadnień lingwistycznych ważną rolę odgrywają problemy historyczne, polityczne i socjologiczne.

Założenia badawcze autora doskonale wpisują się w szeroką problematykę współczesnych tendencji kulturowo-językowej dyferencji Europy. Obserwujemy bowiem ogólnoeuropejskie zjawisko akcentowania tożsamości i świadomości narodowej wyrażonej nie tylko poprzez odrębne terytorium, wspólną historię, ale i poprzez odrębny język traktowany jako obligatoryjny czynnik istnienia narodu.

Poszukując przyczyn rozprzestrzeniania się powyższych zjawisk na zdawać by się mogło, ustalonej już językowej mapie świata, źródło emancypacji języków można upatrywać w szerzących się humanistycznych poglądach, iż każdy język reprezentuje społeczne i ogólnoludzkie bogactwo niepowtarzalne w swojej indywidualności. Istnieje niepodważalne prawo każdego etnosu do mówienia w swoim języku, do życia tradycjami swojej kultury. O ewolucji językowej decydują głównie pozalingwalne czynniki, a przede wszystkim ścisła więź języka z poczuciem tożsamości. Pojęcie tożsamości z kolei według wybitnego socjologa Antoniny

Kłóskowskiej wiąże się z autoidentyfikacją. Służy ono jednostce oraz zbiorowości wyznaczeniu miejsca w świecie, w przestrzeni społecznej oraz zakorzenieniu w sensie społecznym, geograficznym, historycznym i kulturowym.

Spośród tożsamości zbiorowych szczególną rolę odgrywa tożsamość narodowa, której zasadniczym elementem jest narodowa kultura symboliczna oraz język, który we wspólnocie odgrywa fundamentalną rolę. Decydująca w tym przypadku wydaje się być społeczna wola podtrzymywania odrębności grupowej. Warto podkreślić równocześnie szczególną rolę języka, uznawanego najczęściej obok historii, sztuki, tradycji, zwyczajów za podstawowy wyznacznik tożsamości narodowej. Pełni on funkcję nie tylko komunikacyjnego kodu, ale również niezwykle ważną funkcję społeczno-symboliczną oraz identyfikacyjną, bo jednoczącą jednostkę ze społecznością narodową.

Wymienione tendencje są szczególnie wyraźnie widoczne w skomplikowanej sytuacji komunikacyjnej byłej Jugosławii, w której usamodzielniały się z serbsko-chorwackiego trzy języki (serbski, chorwacki, bośniacki), a proces ten jeszcze trwa w przypadku czarnogórskiego. Języki te są do siebie bardzo podobne, zwłaszcza jeśli weźmiemy pod uwagę ich strukturę i budowę gramatyczną ze względu na wspólną bazę dialektu nowosztokawskiego. Odrębne języki narodowe kształtujące odrębne normy w takiej rzeczywistości językowej, w której użytkownicy mogą się swobodnie porozumiewać, bywają traktowane sceptycznie.

U podstaw językowej dyferencjacji języków powstałych po rozpadzie serbsko-chorwackiego leży jeden system językowy o zasadniczo wspólnym kształcie, realizowany w przeszłości na kilka sposobów, różniący się po części odrębnymi zjawiskami językowymi (prozodycznymi, morfologicznymi, składniowymi, leksykalnymi), które niekiedy można sprowadzić do kwestii ich frekwencji. Dlatego w dalszej perspektywie może być zachwiane kontrowersyjne, choć szeroko stosowane kryterium *wspólnej porozumiewalności* lub *wzajemnej zrozumiałości* w stosunku do języków powstałych po rozpadzie serbsko-chorwackiego (przez niektórych lingwistów jest traktowane za podstawę klasyfikacji języków na odrębne standardy językowe).

Mimo nieprecyzyjności wymienionego kryterium nie można podważyć oczywistego faktu, że w ramach języków powstałych po

rozpadzie byłej Jugosławii istnieje wzajemna zrozumiałość, czyli kryterium komunikacyjne jest zachowane. Ale trzeba podkreślić, że wszystkie języki „postserbsko - chorwackie” znalazły się w przełomowym okresie, a różnice się systematycznie pogłębiają. Sprzyjają temu radykalne innowacje wprowadzane zwłaszcza przez chorwackich i czarnogórskich normatywistów. Dlatego szczególnie istotne jest uwzględnienie obok językoznawczego punktu widzenia, również kryteriów socjolingwistycznych przedstawiających społeczne warunki funkcjonowania języka. Wyodrębnione języki są potwierdzeniem narodowej tożsamości, urzeczywistnieniem prawa etnosów do suwerenności państwowej i własnego języka. Język pełni funkcję nie tylko komunikacyjnego kodu, ale również niezwykle ważną funkcję społeczno-symboliczną oraz identyfikacyjną, bo jednoczącą jednostkę ze społecznością narodową.

W kontekście omówionych problemów można stwierdzić, że autor realizując cel rozprawy podjął trafną decyzję bardzo szerokiego spojrzenia na czarnogórski standard. Definiując jego status wziął pod uwagę zarówno opis języka jako pewnego systemu znaków, a jednocześnie uwzględnił charakterystykę języka w aspekcie zjawiska społeczno-politycznego. Zabieg taki pozwolił P. Bromowi wskazać na pozycję czarnogórskiego w aspekcie socjolingwistycznym.

Z przyjętej metodyki pracy bezpośrednio wynika kompozycja książki.

Przejdziemy obecnie do bardziej szczegółowego jej opisu. Książka składa się z trzech zasadniczych rozdziałów.

W rozdziale pierwszym zatytułowanym *Przemiany społeczno-polityczne na Bałkanach i ich konsekwencje dla języka czarnogórskiego* autor scharakteryzował zwięźle w ujęciu historycznym tendencje unifikacyjne sztokawskiego obszaru językowego, które doprowadziły do powstania ponadnarodowego języka serbsko-chorwackiego oraz znaczenie tego faktu dla języka czarnogórskiego. Wskazał na społeczne uwarunkowania funkcjonowania języka czarnogórskiego omawiając trzy elementy: 1) Tradycję językowo-piśmienniczą 2) Uwarunkowania społeczne 3) Sytuację narodu czarnogórskiego w republice Czarnogóry. Analizując stosunek tożsamości kulturowej i języka w Czarnogórze autor rozważa problem języka czarnogórskiego jako niezależnego bytu

i związanej z tym polityki językowej w czasie SFRJ oraz wskazuje na fakt, że zagadnienia językowe zawsze reprezentowały szersze problemy społeczne oraz polityczne.

Autor przedstawił także współczesną sytuację sztokawskiego obszaru językowego na początku XXI wieku oraz zachodzące procesy socjolingwistyczne w których zwrócił szczególną uwagę na język czarnogórski w aspekcie walki o tożsamość narodową Czarnogórców. Postawił również ważne pytanie: w jakim stopniu każdy z „postserbsko-chorwackich” języków jest już językiem standardowym?. Autor w odpowiedzi podał kryteria na podstawie których etnolekt może osiągnąć status narodowego języka standardowego. Do cech narodowego języka standardowego za Daliborem Brozovićem zaliczył poliwalentność, kodyfikację, status języka urzędowego dla wszystkich członków narodu. Za warunki zaś, które musi spełniać język standardowy traktuje: posługiwanie się nim przez dużą grupę użytkowników, którzy są świadomi tego, że język jest dla nich elementem identyfikującym oraz istnienie warunków umożliwiających kodyfikację normy językowej i jej zastosowanie w procesie kształcenia, a ponadto stabilność w czasie i przestrzeni.

W tym miejscu przyjdzie stwierdzić, że klasyfikacja języków świata jest po dziś dzień jednym z najaktualniejszych, a jednocześnie najtrudniejszych zagadnień lingwistyki. Tutaj też wydaje się być najwięcej spornych problemów językoznawstwa. Czyli brak precyzyjnego kryterium, precyzyjnej miarki pozwalającej odróżnić etnolekt ze statusem odrębnego języka od etnolektu ze statusem dialektu czy wariantu języka. Przypisanie jakiegś odmianie statusu języka bądź dialektu czy wariantu tradycyjnie było i jest wynikiem decyzji o charakterze raczej politycznym niż językoznawczym. Identyfikacja języka jest rzeczą trudną ponieważ brak kryteriom wystarczającej precyzji i wystarczającej wiarygodności.

Prób wydzielenia lingwistycznych kryteriów pozwalających na odróżnienie dialektu od języka było kilka, ale zazwyczaj łączą się one z kryteriami ekstralingwistycznymi, których znaczenie staje się coraz bardziej decydujące. Istnieje grono językoznawców hołdujących poglądom na język standardowy jako na twór gramatycznie (systemowo) jednolity i opozycyjny wobec innego. Ale należy wziąć pod uwagę, że języki mogą się różnić nie tylko pod względem struktury, lecz powinny być uwzględnione również kryteria polityczne, socjolingwistyczne, literackie. Zatem języki mogą się różnić pod względem historii powstania, zakresu

użycia, wzajemnych relacji, stopnia kodyfikacji, tradycji literackich, istnienia formy literackiej danego etnolektu, (wzorem użycia staje się język pisarzy uznanych za klasyków), istnienia dzieł literatury światowej na dany etnolekt, pod względem żywotności, przez co rozumiany jest stopień rozszerzonej stosowalności etnolektu (tj możliwości wyrażania idei wykraczających poza komunikację życia codziennego), a także zasięgu, przez lingwistów praskich zwanym bywa intelektualizacją, czyli takim stopniem rozwoju, który umożliwia tworzenie precyzyjnych twierdzeń abstrakcyjnych. Intelektualizacja przechodzi przez trzy stopnie: a) zrozumiałości (na poziomie języka potocznego), b) określoności (na poziomie praktycznych zastosowań technologicznych), c) precyzji (na poziomie języka naukowego).

Z punktu widzenia języka czarnogórskiego szczególnie ważny jest fakt, że każdy standardowy język zwłaszcza z punktu widzenia socjolingwistycznego decyduje o językowej samoidentyfikacji społeczności, a co za tym idzie, spełnia ważne funkcje: 1) *jednoczącą* - łączy różne dialekty, umożliwia identyfikację jednostki z szerszą zbiorowością, w tym wypadku ze społecznością narodową 2) *separującą* - przeciwstawia się innym językom narodowym, określa narodową tożsamość 3) *prestizową* - posiadanie języka standardowego świadczy o wyższej organizacji społecznej, możliwości założenia narodowego państwa, umożliwia równouprawnienie w stosunku do innych języków 4) *funkcję ramy odniesienia* - dostarcza on skodyfikowanych norm będących miarą poprawności, umożliwia ocenę, zarówno odmiany używanej przez siebie, jak i przez innych, czyli pozwala w pewnym sensie na uświadomienie sobie istnienia normy

W przypadku języka czarnogórskiego szczególnie trudnym zagadnieniem jest określony stopień kodyfikacji i standaryzacji, a w konsekwencji stwierdzenie autonomii i rozgraniczenia na polu językowym, ponieważ rozgraniczenie na polu ekstraligwistycznym w zasadzie już się dokonało.

Konieczny jest zatem dalszy zespół działań normatywnych, stabilizujących normę językową, a jej kodyfikacja polega na wyborze jednego z istniejących w języku wariantów (gramatycznego, słownikowego, stylistycznego) i uznanie go za obowiązującego w określonym obiegu komunikacyjnym. Według lingwistów praskich język powinien mieć plastyczną stabilność, to znaczy określone normy

zawarte w gramatyce i słowniku, wzmocnione przez kontrolę nad mową i sposobem pisania (szczególnie w procesie edukacji), a z drugiej strony pewien mechanizm umożliwiający jego modyfikację i rozwój. Jednakże niezwykle skomplikowanym zagadnieniem jest kwestia sztywności bądź luźności normy przy uwzględnieniu kryteriów zewnątrzjęzykowych.

Szkoda, że tego interesującego zagadnienia autor szerzej nie rozwinął i nie wskazał na bardziej szczegółowe kryteria wyodrębnienia odrębnego, samodzielnego języka w aspekcie teoretycznym oraz nie odniósł ich do języka czarnogórskiego.

Rozdział drugi *Kształtowanie się państwowości czarnogórskiej - rys historyczny* omawia krótko, ale wyczerpująco najważniejsze fakty z dziejów Czarnogórców ukazane przez pryzmat dążeń niepodległościowych. Autor sięga od przodków Czarnogórców (VI w.n.e), poprzez wiek IX-XI czyli okres dukljański pierwszego państwa czarnogórskiego, panowanie Nemanjićów (1186-1353), dynastię Bałšićów (1356-1427), Crnojevićów (do 1498), omawia panowanie władcyków, rządy Petra II Petrovića Njegoša (1830-1851), księcia Danilo Petrovića (1852-1860), Nikoli I Petrovića (1860-1918), zjednoczenie Czarnogóry i Serbii (1918), opis sytuacji w Czarnogórze po II wojnie światowej aż po czasy najnowsze, kiedy to w przeprowadzonym w 1992 roku referendum niepodległościowym większość głosujących opowiedziała się za pozostaniem w związku z Serbią, z którą Czarnogóra utworzyła Związkową Republikę Jugosławii. Autor kończy rozdział omówieniem najnowszych dziejów Czarnogóry, która w 2003 roku przekształcona została w luźniejszy związek pod nazwą Serbia i Czarnogóra, a w 2006 roku w wyniku referendum w trakcie którego 55,5 % głosujących opowiedziało się za niepodległością Czarnogóry, parlament proklamował niepodległość otwierając nowy rozdział w historii państwa.

Rozdział trzeci *„Język czarnogórski na przestrzeni dziejów”* wskazuje trafnie na bezpośrednią zależność między określoną fazą rozwoju języka a sytuacją społeczno-polityczną narodu, która determinuje jego rozwój. Periodyzację rozwoju języka czarnogórskiego i analizę jego rozwoju autor oparł przede wszystkim na pracach wspomnianego czarnogórskiego językoznawcy Vojislava Nikčevića. Omówiona zatem została krótko *era przedhistoryczna* od momentu pojawienia się ludzkich osad na terytorium dzisiejszej Czarnogóry do IX wieku n.e (a w niej wyróżniono okres przedślowiański z etapem iliryjskim oraz rzymsko-bizantyńskim i słowiański z etapem prasłowiańskim oraz południowosłowiańskim).

Znacznie szerzej została przedstawiona przez autora zasadnicza dla rozwoju języka *era historyczna* (od IX wieku do dzisiaj). Era ta obejmuje, jak podaje autor, pięć okresów: *dukijański*, *zetski* (wtedy język Czarnogórców funkcjonuje pod wspólną nazwą *języka słowiańskiego*, bądź jest określany jako nasz (*naški*), *przedvukowski*, (od odzyskania przez Zetę utraconej pod panowaniem Nemanjićów suwerenności państwowej w 1360 roku) z dwoma etapami: *etapem języka pisanego i etapem języka standardowego*. Następny okres to *przejściowy* (1830-1900), który cechuje oddalenie się czarnogórskiego języka narodowego od tradycji w wyniku działalności Vuka Karadžića oraz jego reformy językowej. I wreszcie okres *vukowski*, kiedy w latach 1900 – 1923 na określenie języka używanego w Czarnogórze stosowano termin *język serbski*, a w czasie istnienia Królestwa SHS jako język urzędowy stosowano termin *serbsko-chorwacko-słoweński*. W ramach tego okresu mgr Brom analizuje *etap Belića*: (1923-1944 z oficjalną nazwą *język serbsko-chorwacki\chorwacko-serbski*) i *etap współczesny* (1944- - do współczesności). Autor zwraca zwłaszcza uwagę na nazwę *język czarnogórski*, która szczególnie często zaczyna się pojawiać w połowie lat 60-tych. Analizuje z jednej strony powolny proces odradzania języka dzięki środowiskom skupionym wokół czarnogórskiego PEN Klubu, Macierzy Czarnogórskiej i Czarnogórskiego Towarzystwa Niezależnych Literatów. Z drugiej natomiast - przedstawia postawy odnoszące się do sytuacji językowej w Czarnogórze zgodnie z tradycyjnymi założeniami Karadžića i Belića, opierającymi się na tezie, że język Czarnogórców jest elementem języka serbskiego czy serbsko-chorwackiego.

Autor słusznie zauważył i wyodrębnił współcześnie dwa konkurujące stanowiska w tej kwestii i dwie opcje: z jednej strony są ci, których celem jest eliminacja cech różnicujących czarnogórski od serbskiego, z drugiej ci, którzy uznają istnienie samodzielnego języka czarnogórskiego opartego na tradycjach literackich Petra I, Petra II Petrovića Njegoša, Stefana Mitrova Ljubišy i Marka Miljanova Popovicia. Druga opcja była początkowo w mniejszości i miała wielu przeciwników, a jej zwolennicy - status desydentów. Autor omawia problemy z taką sytuacją związane a w szczególność uwagę zwraca na lata 90-te, które stały się okresem większej swobody w opisywaniu języka czarnogórskiego i zapoczątkowały prace kodyfikacyjne. P. Brom kończy rozdział analizą niejednoznacznej i naznaczonej piętnem polityki sytuacji językowej na początku nowego stulecia, po zadeklarowaniu przez Czarnogórców w

referendum wyjścia z układ federacyjny z Serbią.

Wypada zgodzić się z autorem, że problem prawnego uregulowania statusu języka czarnogórskiego jako języka urzędowego w niepodległym państwie wydaje się być przesądzony. Po zadeklarowaniu bowiem w 2006 roku w referendum niepodległości państwowej i proklamowaniu jej przez parlament zapewne wkrótce Czarnogórcy doprowadzą do uznania czarnogórskiego za język urzędowy, chociaż, jak słusznie stwierdza autor, nie będzie to proces łatwy.

Ostatni rozdział, czwarty: „*Cechy charakterystyczne języka czarnogórskiego w zestawieniu z językami bośniackim, chorwackim i serbskim*” jest jednym z obszerniejszych. Przechodzimy zatem do kolejnej części książki - opisu języka jako systemu znaków.

Autor dokonuje opisu metodą konfrontatywną, poprzez porównanie z trzema innymi językami „postserbsko-chorwackimi” opartymi na sztokawskiej podstawie dialektalnej. Zabieg ten umożliwił na zauważenie obok nieuniknionych cech podobnych, bo wspólnych dla ponadnarodowej normy sztokawskiej wydobyć i pokreślić cechy charakterystycznych tylko dla czarnogórskiego. I te właśnie czarnogórskie elementy językowe, które już zostały częściowo skodyfikowane jako standardowe, a także grupa regionalnych zjawisk językowych, o mniejszym zakresie występowania, potraktowane przez autora jako element literatury i historii języka narodowego, są głównym obiektem badań rozdziału. Materiałem językowym, który został poddany analizie i z którego zaczerpnięto część przykładów jest utwór *Gorski vijenac* Petra II. Petrovicia Niegoša w wersji źródłowej potraktowanej jako wzorcowa dla współczesnego języka czarnogórskiego.

W rozdziale tym autor prezentuje charakterystykę podstawowych płaszczyzn lingwistycznych: fonetycznej i fonologicznej poprzedzone charakterystyką pisma, morfologicznej, składniowej i leksykalnej, a zakończył przedstawieniem głównych zasad pisowni języka czarnogórskiego (ortografia).

Omawiając „*Alfabety*” Przemysław Brom krótko omówił równoległe występowanie dwóch alfabetów: *abecedy* i *azbuki*. Szkoda jednak, że równocześnie nie wskazał na wprowadzone nowe litery (znaki) np. *š, ž*, które nie występują w żadnym z alfabetów trzech porównywanych języków (serbskiego, chorwackiego, bośniackiego), choć wspomniał,

że obydwa alfabety mają znaki zapożyczone m.in. z alfabetu polskiego. Szkoda również, iż autor nie określił jaki fonem jest oznaczany przez poszczególne znaki graficzne, jaki element dźwiękowy symbolizuje każda litera, podając tylko, że alfabety są „najbliższe optymalnej zasadzie fonologicznej mówiącej o tym, iż jednemu fonemowi odpowiada jeden znak”.

W zakresie fonetyki i fonologii P. Brom opierając się na licznych przykładach wskazał na różnice języka czarnogórskiego w porównaniu z językiem serbskim, chorwackim i bośniackim w zakresie ilości fonemów, ich występowania, wymowie w odpowiednich pozycjach w wyrazie uwzględniając także zależność od rodzaju akcentu. Ponadto zaobserwował rodzaje i odmienność procesów fonetycznych, które zaszły i nadal zachodzą na obszarze języka czarnogórskiego oraz szczegółowo je omówił.

W zakresie morfologii P. Brom dokonał konfrontatywnego, systematycznego przeglądu oraz charakterystyki odmiany i budowy odmiennych oraz nieodmiennych części mowy: rzeczownika, czasownika, przymiotnika, zaimka, liczebnika, przysłówka, przyimka, spójnika, partykuły zwracając uwagę na charakterystyczne tendencje odróżniające czarnogórski od pozostałych trzech języków.

W kolejnym podrozdziale autor przedstawił zwięźle specyficzne cechy systemu syntaktycznego, określił odmienny od serbskiego, chorwackiego i bośniackiego sposób łączenia się wyrazów w zdaniu i przewagę określonych konstrukcji.

W podrozdziale „*Leksyka*” P. Brom podaje zakres słownictwa, zdaniem autora, rdzennie czarnogórskiego, leksemy, które są „elementem normy użytkowej i częściowo wchodzi w skład obecnego standardu”. Szkoda, że autor nie wyjaśnił bardziej szczegółowo, które z podanych leksemów wchodzi w skład obecnego czarnogórskiego standardu, a które są regionalizmami i na jakiej podstawie można to stwierdzić. Odpowiedzią mogą być źródła na których się Autor opierał. Z uwagą powyższą łączy się następna.

Niewątpliwie interesująca i cenna jest zgromadzona lista ponad dwustu charakterystycznych czarnogórskich leksemów, którą podał autor. Niejasny jest jednak przyjęty sposób prezentacji tego słownictwa. W poprzednich częściach pracy autor konsekwentnie porównywał system języka czarnogórskiego z systemami pozostałych trzech języków „postserbs

kochorwackich”. W tej części autor jakby z przyjętej metodyki zrezygnował. Wypada w tym miejscu jednak dodać, że płaszczyzna leksykalna stanowi w analizach języków wyodrębnionych z serbsko-chorwackiego szczególnie trudne zagadnienie ponieważ w wielu przypadkach trudno o wyznaczenie bezdyskusyjnej granicy pomiędzy leksyką serbską chorwacką, bośniacką czy czarnogóorską przede wszystkim ze względu na wspólny rozwój tych języków i sztokawskie podłoże dialektalne. Sądzę, że omawiany problem jest daleki od normalizacji i w obecnej chwili otwarty.

Niemniej autor powinien przyczynę zmiany przyjętej w poprzednich podrozdziałach metodyki w tym podrozdziale uzasadnić czy opatrzyć komentarzem. P. Brom podaje zatem leksem czarnogórski, nie porównuje już go jednak z ekwiwalentami w serbskim, chorwackim i bośniackim, ale określa znaczenie posługując się albo definicjami opisowymi w języku czarnogórskim np. *ljeporječiv-koji lijepo zbori, koji o drugima lijepo zbori da bi im se dodvorio* albo tłumaczy na jeden z konfrontowanych języków np. *legacija - ambasada* (serbskie, nie podaje przykładowo odpowiednika chorwackiego *veleposlanstvo*) albo wreszcie definiuje podając szereg ekwiwalentnych wyrazów-synonimów: np. *bastadur – umješan, sposoban, odvažan, hrabar čovjek, pregalac*. Autor nie wyjaśnia jednak jakiego języka podane leksemy - ekwiwalenty dotyczą i z jakich materiałów autor podane wyjaśnienia uzyskał. Odpowiedzią mogą być zapewne źródła leksykograficzne na których się autor opierał albo materiał źródłowy wyekscerpowany z *Gorskog vijenca* Njegoša z komentarzami. Szkoda również, że autor nie pokusił się o pewną głębszą analizę zgromadzonej leksyki, choćby jej systematyzację poprzez wydzielenie określonych grup, na przykład tematycznych.

Ostatni podrozdział poświęcił P. Brom omówieniu procesu kodyfikacji w zakresie zasad ortograficznych i działalności Rady Kodyfikacji Języka Czarnogórskiego i Historii Literatury powołanej w 1995 roku.

Książkę zamyka bogata bibliografia licząca ponad dwieście różnojęzycznych pozycji bibliograficznych, głównie polskich, chorwackich, serbskich, bośniackich i szczególnie cennych, bo mało znanych w polskiej slawistyce - czarnogórskich oraz ciekawy *Aneks*, który zawiera mapy terytorium Czarnogóry na przestrzeni dziejów oraz 15 cennych kserokopii, w tym: prawnych dokumentów, z różnych okresów historycznych począwszy od XIV wieku, okładkę pierwszej drukowanej

księgi (1494 rok) w Cetinje, równocześnie będącej pierwszą drukarnią na terenie południowej Słowiańszczyzny itp.

Imponującą bibliografię można byłoby jeszcze jednak wzbogacić o pewne publikacje. Wymieńmy ich kilka: ukraińska Васльєва Л.: *Штокавські літературні мови: проблеми становлення, розвитку, сучасний стан*, Львів 2002, s.341, tej samej autorki *Мовна ситуація на теренах колишнього сербохорватського ареалу, соціолінгвістичний та генеалогічний аспекти проблеми*, W: Slavica Tarnopolensia 1999, n.6, s.84-85, polskie Molas J: *Chorwacka dyskusja o statusie i nazwie języka*, W: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 40\2005, s.463-481, Warszawa, Spagińska-Pruszk A.: *Język –naród-państwo (dylematy językowe narodów Jugosławii)*, W: *Riječ*, god.11, sv.1, Rijeka, 2005, s 79-89, a także warto by było poznać wywiad z Norwegiem, Svenem Meneslandem, profesorem Uniwersytetu w Oslo: *Crnogorski jezik bio bi najbolje rješenje*, W: *Pobjeda*, 21.10, 2006.

Posumowując rozważania na temat książki P.Broma chciałabym podkreślić, że podejmuje ona niezwykle aktualny obecnie, mało zbadany problem badawczy. Przy tym trudnym, ambitnym zadaniu, jakie postawił przed sobą autor, warto wskazać, że praca jest poznawczo szczególnie inspirująca, a autor wykazał się znajomością zagadnień analizowanych w oparciu rozległą literaturę przedmiotu. Autor opracował zagadnienie wieloaspektowo. Ukazał różnorodne uwarunkowania historyczne, historyczno-literackie, polityczne, etniczne, psychologiczne, kulturowe, socjolingwistyczne i ich rolę w procesie kształtowania języka czarnogórskiego. Ukazał związek między zjawiskami społecznymi a funkcjonowaniem języka etnicznego, a także ich wpływ na zróżnicowanie język ów narodowych. O wartości książki decyduje również zebrany materiał językowy wskazujący na specyficzne cechy standardu czarnogórskiego odróżniające go od pozostałych języków wyodrębnionych z serbsko-chorwackiego.

Praca stanowi pierwsze tak obszerne opracowanie standardowego języka czarnogórskiego w polskiej slawistyce. Wypełnia zatem wyraźną lukę w opracowaniach monograficznych języków „postserbsko-chorwackich” stanowiąc zarazem oryginalny wkład do badań językoznawczych.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«

UDK 821.163.4.09(497.16)

**PRILOG RAZRJEŠENJU CRNOGORSKIH
KNJIŽEVNO-KRITIČKIH I METAKRITIČKIH
PROBLEMA**

(Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006.)

*Moja generacija pisala je o knjigama. Nevolja je bila u tome što smo svi bili bliski prijatelji. Brzo smo odustali od toga – od književne kritike, ne od prijateljstva. Jer, jedini način da neko napiše kompetentan tekst o vašoj knjizi bio je da to napiše vaš prijatelj. Ostalo su bili gremlini koje je proizvodio Filozofski fakultet u Nikšiću – bića mozga ispranog pravoslavljem i nacionalizmom, koji su kao kakva ideološka policija pretraživali tekstove tražeći u njima trag anti-srpstva i anti-pravoslavlja, a potom ispisivali tekstove koji su markirali uljeza i neprijatelja, kao krik i upereni kažiprst u **Invasion of the Bodysnatchers**.*

Andrej Nikolaidis (Sarajevske sveske, 17/2007)

Situacija na polju kulture u Crnoj Gori neodoljivo podsjeća na jednu priču poznatu studentima nauke o književnosti. I ne samo njima. Ta priča tiče se one smjene *arhaične* literature, *arhaičnih* poetika - *modernim* (ovaj pojam treba uslovno gledati), *avangardnim* djelima. Umjetnički su tekstovi u datom trenutku stvorili tačku usijanja, a zahvaljujući temperaturi u atmosferi koja ih je okruživala, nastalo je topljenje svih legura koje su ušle u sastav krutih i krtih šablona tumačenja umjetničkog djela. Nova, *revolucionarno* nova književnost zahtijevala je drugačije analitičko-

sintetičke obrasce, a u vrelin *kovačnicama* XX vijeka sazdani su temelji svim aktuelnim *školama*, iz čijih su klupa krenule književno-teorijske i književno-kritičke ideje. Epilog te priče donio je refrensko naravoučenije u definiciji - *umjetnički tekstovi uzrokuju metajezik*.

Bez nadahnute, *inspirativne* književnosti nema ni kritike ni teorije. U svim drugim slučajevima, kada umjetnicima puteve krči kritika ili teorija, nije zbor o prirodnim procesima.

Posve je drugačije sa metakritikom. Jer, metajezik je, uprkos njegovoj umjetničkoj dimenziji (manjoj ili većoj, koja zapravo zavisi i od individualnih sposobnosti *metajezičara*) u svojoj suštini vrlo plastična tvorevina. Dovoljno je zagledati se u tu *riječ* (*metajezik*), pa shvatiti kako se na supstanciju onoga što ta riječ označava može uticati spolja, a da tom procesu nimalo ne zasmeta *neprirodnost* njegova smjera. Dakle - nije neprirodno uticati na *metajezičara*, ali je *najprirodnije* kada taj proces krene sa metakritičke instance.

Pitanjima, *postoji li crnogorska književna kritika i koji su uzroci stanja u kome se ona nalazi*, valja pridodati korpus pitanja čiji će odgovori posredno ali i vrlo precizno dijagnosticirati boljke *metajezika* u Crnoj Gori. To su pitanja koja fokusiraju problem postojanja crnogorske metakritike. Jer, i ukoliko pogriješimo što zbog nedovoljno razvijene novinske i časopisne (uslovno rečeno građanske) kritike zanemarimo onaj mali broj književnih kritičara koji sa univerzitetskih instanci ne *domišljaju* o suvremenoj crnogorskoj književnosti, onda se sa punim pravom i cjelovitom argumentacijom svima može reći da je crnogorska metakritika mrtva! Ne zato što nema metakritičkih pokušaja, već zato što oni apsolutno ne obavljaju nikakav posao za književnu kritiku – ne daju joj smjernice. To nužno vodi ka nedovoljno funkcionalnoj književnoj kritici. A nefunkcionalna književna kritika je isto što i mrtva književna kritika! Ne zato što takva ne daje smjernice za nastanak umjetničkih tekstova - to joj, kako smo već kazali, i ne bi smio biti zadatak – već stoga što nema usvojenu kritičku aparaturu za ocjenjivanje suvremene književnosti, modernih umjetničkih tekstova. Razumije se, voljeli bi da u Crnoj Gori to nije slučaj, već da je po srijedi ono isto nerazumijevanje anahrone kritike za avangardne tekstove, ali sada – tekstove crnogorskih suvremenih književnika. Sve i da je tako, moraće crnogorski književnici pričekati na kritiku koja će adekvatno vrjednovati njihova djela, moguće da će čekati i duže od svojih kolega sa početka ove priče.

Dakle, u Crnoj Gori gorući je problem – problem *čitanja*.

Pokušaćemo to ilustrovati jednim jednostavnim poređenjem: više od vijeka prošlo je od pojave hrvatskih romana u kojima je salonska gospoda pokušavala da pronade reporterske izvještaje o vlastitoj spoljašnosti i karakteru, a sličan građanski sindrom Crnu Goru zahvatio je tek u posljednjoj deceniji drugog milenijuma, šireći se brzinom ekcema po svim strukturama društva.

Jedna od rijetkih naučnica koja je prepoznala i označila sve faze inkubacije pomenutog virusa je doc. dr Tatjana Bečanović. U svojim izlaganjima, bilo da je riječ o govorima na promocijama najnovijih književnih ostvarenja¹ ili izlaganju referata kojim *sondira* starije crnogorske tekstove, Bečanović nastupa bespoštedno po sve anahrone, bolje reći nenaučne pristupe beletristici.

Studija «Poetika Lalićeve trilogije», koju je objavila Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, kao 12. knjigu Odjeljenja umjetnosti i 53. knjigu edicije *Posebna izdanja (Monografije i studije)* izdanak je upravo tog naučnog dometa. Riječ je o doktorskoj disertaciji Tatjane Bečanović, koja je na osnovu recenzija akademika Novice Petkovića i akademika Radomira V. Ivanovića primljena na sjednici Odjeljena umjetnosti CANU 20. oktobra 2006. godine. U toj knjizi autorka iznosi novo tumačenje Lalićeve trilogije, u koju spadaju romani *Zlo proljeće*, *Lelejska gora* i *Hajka*.

Polemišući sa anahronim tumačenjima Lalićeve proze, autorka se u uvodu studije, između ostalih, osvrnula na pojedine konstatacije Ilije Pavićevića, koji je u svom radu pokušao da elemente naracije u Lalićevim romanima poistovjeti sa realnošću. Taj momenat istakla je kako bi ukazala na jedan od ključnih problema *čitanja*.

«Navedenim geografskim činjenicama teško da može biti određen ma koji romaneskni prostor. Čini nam se da ovakvo tumačenje ozbiljno narušava modelativnost i uslovnost romanesknog prostora koji kao takav postoji isključivo u okviru predočene, fiktivne zbilje i funkcioniše samo kao jedan od elemenata narativne strukture, što znači da ga ne smemo tražiti i prepoznavati u stvarnim geografskim toponimima.»²

Za razliku od mnogih svojih prijethodnika, autorka polazi od teorijskih toposa ka hirurški preciznoj obradi Lalićevih narativnih svjetova, u kojima je prepoznala čitave nizove istovjetnih elemenata.

¹ Jedan takav nastup imala je u decembru 2007. godine, u nikšičkoj Sali 213, gdje je pokušala da publiku odvratiti od pozitivističkog iščitavanja romana "Epilog crnogorske hronike. Jevanđelje po Amfilohiju" pisca Novaka Kilibarde.

² Tatjana Bečanović, *Poetika Lalićeve trilogije*, CANU, Podgorica, 2006, 13.

To saznanje poslužiće za uspostavu kriterija novog tumačenja, koje se ograđuje od suvremenih previda postojanja Lalićeve trilogije. Otud i zamjerka “metodološkoj jednostranosti” autorke Božene Jelusić, čija je interpretacija zahvatila samo jedan sloj teksta i samim tim ignorisala postojanje trilogije.

“Prilikom ove klasifikacije nisu uzeta u obzir osnovna, konstitutivna obeležja svake narativne strukture kao što su: pripovedačka situacija, sistem tačaka gledišta, kompoziciona načela, organizacija hronotopa, modelovanje likova, pripovedački postupci i tehnike, što je dovelo do toga da se u istu grupu svrstaju *Svadba* i *Lelejska gora*. Zatim, proglašavajući *Zlo proljeće* za mit proleća, *Lelejsku goru* za mit leta, *Raskid* za mit jeseni, a *Hajku* za mit zime, autorka implicitno nameće i redosled iščitavanja i povezivanja tih romana za koji mislimo da je pogrešan, jer u potpunosti ignoriše jedinstveno semantičko polje koje obrazuju romani *Zlo proljeće*, *Lelejska gora* i *Hajka*, čime se narušava kontinuitet narativnog vremena, kao i relativno kompaktan hronotop uspostavljen u tim romanima.”³

Autorka studije “Poetika Lalićeve trilogije” potom objašnjava svoj metodološki pristup, naglašavajući da izdvajanje vezivnih elemenata i narativnih postupaka koji omogućavaju integrisanje Lalićevih romana u višu narativnu strukturu, omogućava rekonstrukciju poetike “novonastalog semantičkog sistema”, koja i počiva na poetičkim konstantama pomenutih romana.

Usljediće detaljna analiza romana *Zlo proljeće*, *Lelejska gora* i *Hajka*, odnosno analize pripovjedačkih situacija, organizacije vremena i prostora, govornih modusa, frazeoloških tački gledišta, modelovanja likova i kompozicionih principa. Strpljivo se oslanjajući na književno-teorijsko pojmovlje, postupno, korak po korak autorka prelazi preko svih slojeva, potkrjepljujući konstatacije navođenjem primjera iz pomenutih romana.

U tom pogledu naročito je interesantan komentar koji se tiče pripovjedačke situacije u *Zlom proljeću*, a njime se kaže da “odsustvo sveznanja produkuje znatnu dozu neizvesnosti u razvijanju događajnog toka, smanjuje redundancu teksta, to jest otvara prostor entropiji, pri čemu napetost recipijenta u iščekivanju razrešenja raste jer on nije u poziciji da zna više od samih likova, učesnika u zbivanju.”

“Lažna motivacija i, s njom u vezi, iznevereno očekivanje, kao vrlo efektni narativni postupci, takođe su zasnovani na odsustvu sveznanja, a autor

---

³ Ibid., 13-14.

Zlog proljeća ih veoma uspješno koristi. Osim toga, ovakva pripovedačka situacija stvara u romanu veliki broj mesta neodređenosti, a to su oni delovi teksta za čiju je realizaciju neophodna pojačana aktivnost čitaoca, koji je prinuđen da ih popunjava na osnovu svog čitalačkog kapaciteta i indicija datih u tekstu.”⁴

Otkrivajući recepte pripovjedačkih situacija Lalićeve trilogije, u studiji se jednako nastavlja obračun sa arhaikom recepcije djela koje čine trilogiju. Autorka navodi da je “kvaziautobiografska forma romana u prvom licu” često navodila književne kritičare da Lalića “poistovete sa likom naratora Lada Tajovića i pripišu mu mnoge njegove stavove i razmišljanja, što je pogrešno i nedopustivo jer Lalića, kao pisca i ličnost koja postoji van narativne strukture treba razlikovati čak i od autora njegovih romana”.

“Naime, pisac trilogije koju izučavamo je isti, to je Lalić, ali autor *Zlog proljeća* bitno se razlikuje od autora *Hajke* po svojoj autorskoj poziciji i izabranim pripovedačkim postupcima, primenjenim narativnim tehnikama i, uopšte, po koncipiranju fiktivne zbilje i načinu njenog posredovanja. Autora opet treba razlikovati od pripovedača ili naratora koji je samo jedan od elemenata romaneskne strukture, pa je stoga tvorevina autora, njegova konstrukcija.”⁵

Zanimljivo je i viđenje stvaranja glavnog lika u romanu *Zlo proljeće*, autorskog pribjegavanja vještom baratanju tehnikom vremenskih dimenzija.

“Postupak udvajanja narativnog vremena sasvim je uobičajen kad se pripovedanje u prvom licu zasniva na sećanju, odnosno retrospektivnoj tehnici. Opozicija između ove dve vremenske ravni manifestuje se prvenstveno u vrednosnom, ideološkom stavu koji se prema njima zauzima. Tako se prošlost modeluje idilično, sa naglašenom težnjom ka idealizaciji tog vremena i sa izrazito pozitivnim vrednosnim stavom. Prema sadašnjosti se pak zauzima negativan vrednosni stav a sve predmetnosti, posebno likovi, podležu deformaciji koju donosi vreme sadašnje, vreme *zlog proljeća*. Tako nastaje potpuni nesklad u mentalnom i emotivnom sklopu Lada Tajovića *nekad* i *sad*, koji se dalje projektuje na modelovanje ostalih likova — Džane, Ive, Jura Jeremića i drugih. (...) Na paradigmatškoj ravni teksta uspostavljen je oštar kontrast između dva Ja: onoga koje se seća i onoga koje je predmet sećanja. Ja koje se seća, pod uticajem traume, rastrojeno je i

⁴ Ibid., 34.

⁵ Ibid., 36.

gnevno, pa se kroz takvu emotivnu prizmu u narativnoj sadašnjosti prelama čitav svet prikazanih predmetnosti. Nasuprot tome, predmet sećanja je nevino i čisto, detinje Ja koje izrasta u zdravog i buntovnog mladića sa naprednim idejama i idealima u koje još uvek ne sumnja. Tako se lik Lada Tajovića udvaja, a između njegovog sadašnjeg i nekadašnjeg Ja uspostavlja se pripovedna tenzija koja u znatnoj meri uslovljava i komponovanje same romaneskne strukture.”⁶

Autorka zaključuje time da Mihailo Lalić pokazuje naglašenu sklonost ka cikličnoj organizaciji svog književnog opusa, a kao primjer ne navodi samo trilogijski ciklus (*Zlo proljeće*, *Lelejska gora* i *Hajka*), već i kasniju tetralogiju o Peju Grujoviću, koju čine romani *Ratna sreća*, *Zatočnici*, *Dokle gora zazeleni* i *Gledajući dolje na drumove*.

“Trodimenzionalni tekst trilogije nastaje kao semantičko ukrštanje i ulančavanje tri relativno samostalna teksta. Dakle, njena sintagmatska osa organizuje se kombinovanjem tri autonomne strukturne jedinice u okviru kojih postoje autonomni sistemi ulančavanja, odnosno posebne sintagmatske ose. Tako problemi nastaju već prilikom definisanja okvira trilogije. Naime, početak romana *Zlo proljeće* ne može se jednostavno odrediti kao prološka, a kraj *Hajke* kao njena epiloška granica, jer se između tih okvira ne obrazuje jedinstven siže.

Na sintagmatskoj osi tekst trilogije se organizuje na principu prisajedinjavanja ekvivalentnih segmenata, to jest romana, ali na njihovo ulančavanje utiču i neka dopunska uređenja koja su po tipu rečenična, jer nameću određena ograničenja procesu ulančavanja i uslovljavaju poziciju svakog pojedinačnog romana u trilogijskom nizu. Naime, kombinovanje romana u trilogijskom ciklusu uslovljeno je dopunskim ograničenjem koje nameće jedinstveni temporalni niz formiran na nivou trilogije, pa bi svaka kombinacija koja odstupa od redosleda: *Zlo proljeće*, *Lelejska gora* i *Hajka*, poremetila celovitost i kompaktnost semantičkog polja trilogije.”⁷

“Poetika Lalićeve trilogije” je studija koja upostavlja novu trajektoriju ka nesvodivom pripovijedanju. Provjerenim teorijskim materijalima ova znanstvena arhitektonika sazdala je most do Lalićeve riječi i ostavila malo prostora za eventualne korekcije (valja, razumije se, ignorisati neizbježne tehničke, štamparske propuste). Posmatrano sa metodološke “tačke gledišta”, riječ je o jedinjenju koga čine svojstva

---

⁶ Ibid., 43-44.

⁷ Ibid., 207-208.

mnogih čvrstih elemenata, prije svih onih koje dopiru iz jezgra semiotičke škole.

Činjenica da autorka često varira, ili ponavlja pojedine definicije mogla bi se razumjeti kao jedna od rijetkih nedostataka ovog naučnog štiva, ali samo ukoliko se ne bi istakla funkcija takvog postupanja. Osjećajući da se analiza jednog sloja primakla kraju i da je tim procesom označena svaka njegova čestica, autorka se variranjem ranije izrečenog suda uspjele izvlači iz zamke koja bi je odvela u isprazno teoretiziranje i vraća se na početak, da prikupi snagu za poniranje u novi sloj narativne strukture...

Književno-kritička *riječ* Tatjane Bečanović nesumnjivi je prilog razrješenju problema u crnogorskoj književnoj kritici. Dobra vijest je da pod njenom dirigentskom palicom (Bečanović je, napomenimo i to, prodekan za postdiplomske studije) na Filozofskom fakultetu u Nikšiću stasavaju nove književno-kritičke snage, koje lagano oštre svoja pera. To je najava boljih dana za tretman suvremene crnogorske književnosti, koja je u pomenutoj deceniji sa pravom stekla južnoslovensku afirmaciju.

Sa druge strane, crnogorskim čitaocima (onima koji manje vjeruju hrvatskim, bosansko-hercegovačkim, ili sprskim književnim kritičarima i koji tragaju, ne zvuči li to paradoksalno, za domaćom književno-kritičkom potvrdom suvremene crnogorske književnosti) ne preostaje ništa drugo do da strpljivo sačekaju generaciju novih kritičara. Strpljivo, jer, treba li reći koliko je, uprkos višedecenijskom radu Univerziteta i CANU, nerasvijetljenih polja istorije crnogorske književnosti.

Vladimir VOJINOVIĆ (Podgorica)

Filozofski fakultet – Nikšić

Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje »Vojislav P. Nikčević«

UDK 811.163.4'282.2(497.16:28)

URBANDIJALEKTOLOŠKI PRVIJENAC

(Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*,
ICJJ »Vojislav P. Nikčević«, Cetinje 2007.)

Doktorska disertacija lingviste dr Adnana Čirgića svjedoči o tome da u Crnoj Gori žive i rade i oni naučnici čiji će djelo biti od koristi nadolazećim generacijama studenata lingvistike, ali i drugih naučnih disciplina, poput književnosti, antropologije, etnologije... Na oko 400 stranica knjige koja nosi naziv *Govor podgoričkih muslimana*, Čirgić je smjestio vrijednu lingvističku građu, koja je metodološki prilagođena konceptima savremenih lingvističkih studija.

Knjiga *Govor podgoričkih muslimana* tretira segment skupine crnogorskih govora zetsko-podgoričkog dijalekta, koji, kako pokazuje i Čirgić, ima određena fonološka, morfološka, sintaksička i leksička odstupanja. Riječ je o govoru vjerske muslimanske skupine, za koju je ustvrđeno da se po navedenim odstupanjima razlikuje od ostalih govora tog dijalekta. U radu su ponuđeni kriteriji za lingvističko dokazivanje postojanja određene skupine govora, a u prilog tvrdnji da je riječ o značajnom naučnom štivu ide i podatak da je u crnogorskoj lingvistici ovo jedan od prvih sistematičnijih opisa gradskoga govora. Ujedno, *Govor podgoričkih muslimana* je prva studija koja proučava jezik podgoričke dijaspore u Skadru.

Rad je metodološki usklađen dijalektološkom opisu, budući da je Čirgić na nekoliko punktova snimao predstavnike tog govora, te proučavao stare, mahom administrativne zapise, i upoređivao ih sa govorima susjeda i sa crnogorskim književnim jezikom. Uočavajući sličnost podgoričkog i tuškog govora, Čirgić je birao informatore iz te dvije sredine, ali i iz Skadra.

“Za ovaj rad birani su što stariji govorni predstavnici, tako da je najstarija ispitanica imala 108, a najmlađa 68 godina. Uz to, vodili smo računa da to budu tipični govorni predstavnici i informatori relevantni za rad ove vrste. Tako smo birali one ispitanike koji nijesu boravili van svoga mjesta rođenja, kao i čiji su roditelji i babe i dedovi, takođe, porijeklom odavde, kako ne bismo u rad unijeli neke karakteristike koje nijesu odlika govora o kojemu je riječ. Njihova imena i mjesto rođenja i boravka, kao i godine starosti, nalaze se na kraju rada u *Prilozima*. Možda je od najvećega značaja u ovom pogledu to što smo u Skadru snimili staricu od preko 90 godina koja je kao sedmomjesečna beba odvedena iz Podgorice u Skadar i više se nikad nije vratila u rodni grad. Protiv svih očekivanja, ona je tečno govorila svojijem maternjim, crnogorskim jezikom jer je, iako je cio život provela u Skadru, tim jezikom govorila sa svojim roditeljima i starijom sestrom. Dakle, govorila je jezikom kakav je u Podgorici bio u upotrebi prije oko 130 godina.

Za informatore birali smo žene jer, kako je već rečeno, ovaj govor najbolje se očuvao kod njih iz razloga koji su ranije pomenuti. Moramo posebno izdvojiti staricu Hajriju Krpuljević Smajović od preko devedeset godina, koja je, slijepa, nepokretna i teško bolesna, nesebično pomogla da odgovori na sva pitanja koja su joj postavljena. Nažalost, nije dočekala da se ovaj rad završi.

Folklorista Ajdin Rakić ustupio nam je neka dokumenta koja je imao u svojoj privatnoj kolekciji, pjesme koje je bilježio na ovim prostorima i kod naših iseljenika u Turskoj, kao i video snimak Šerife Rakić, jedne od informatorki, na čemu smo mu vrlo zahvalni.”¹

Govoreći o leksici ovog govora, autor je iznio i tumačenja prošlosti jednog dijela crnogorskih muslimana, navodeći kako bi bilo teško razvrstati leksiku koja je tipična samo za podgoričke muslimane, ali ne i za hrišćansko podgoričko stanovništvo. Autor iznosi viđenje tog problema i konstatuje da bi znatno teži proces bio klasifikacija leksikona karakterističnog za govorne predstavnike o kojima je riječ, a nepoznat ili atipičan za ostale crnogorske muslimane.

“Glavna distinktivna obilježja u pogledu leksike (vezano podgorički govor) su svakako orijentalizmi, i to prije svega oni koji nijesu opšteprisutni

---

¹ Adnan Čirgić, *Govor podgoričkih muslimana*, ICJJ »Vojislav P. Nikčević«, Cetinje, 2007, 13-14.

u crnogorskim govorima. Pa i takva leksika uglavnom je istovjetna sa onom koja je u upotrebi kod ostalih muslimana u Crnoj Gori. (...)

Podgorički muslimani su se u prošlosti većinom bavili trgovinom. Položaj ovoga grada koji je po vezivao Skadar sa Hercegovinom omogućavao je uspješnost takvih poslova. Osim toga, bavljenje trgovinom bilo je unosno jer su brda oko Podgorice bila naseljena uglavnom pravoslavnim stanovništvom koje je ovđe dolazilo radi trgovine. Kao trgovci, Podgoričani su dolazili u kontakt sa jezički bliskim narodima iz okruženja (Bosna, Hercegovina, Hrvatska, Srbija), kao i sa okolnim albanskim stanovništvom. Sve je to, naravno, uticalo i na jezik, na njegovo rječničko obogaćivanje, na razne glasovne i druge jezičke promjene i sl. Podgorički muslimani su prije islamizacije bili uglavnom hrišćani slovenskoga porijekla. Tokom viševjekovne turske vladavine (u Podgorici od 1474. do 1879., a u Tuzima i Skadru do 1912.) oni su u svoj jezik primili mnoge turcizme, odnosno orijentalizme, koji su se očuvali i do danas. To su uglavnom riječi iz turskog, arapskog i persijskog jezika, a u njihov jezik su ušle preko turskoga kao jezika posrednika.”²

Nakon uvoda, u kome se osvrnuo na društveno-istorijske okolnosti, jezičke promjene uslovljene društvenim okolnostima, informatore, građu, ime jezika i cilj istraživanja, Čirgić je iznio rezultate ispitivanja akcenatskog stanja, fonetskih, morfoloških i sintaksičkih osobina govora o kome je riječ. Posebno vrijedan segment doktorske disertacije je Rječnik, koji je nedavno štampan i kao posebna monografska publikacija. Osim Rječnika, dragocjeni su i mnogobrojni govorni, književni i arhivski prilozi, budući da Čirgić čitaocima nesebično nudi svu sakupljenu građu, zahvaljujući čemu se bez napora može osluhnuti duh i dah arhaizama koji polako iščezavaju iz crnogorskih govora.

“S obzirom na okolnosti, govor za koji smo se opredijelili lagano iščezava. Mlađe generacije, što pod uticajem školstva i medija, što pod uticajem govora većinskoga pravoslavnog stanovništva, kao i zbog zajedničkoga života i sve češćega miješanja stanovništva (bračnoga, prijateljskog i svakoga drugog), pošeduju vrlo malo jezičkih specifičnosti njihovih bližih i daljih predaka. One karakteristike koje se nijesu povukle pred pomenutim većinskim govorom, prije ili kasnije ustuknuće pred sve većom prevlašću standardnoga jezika, jer su mlađi naraštaji mahom

² Ibid., 136.

obrazovani i na najvišem nivou. Kad je u pitanju govor podgoričkih iseljenika u Skadru, mora se konstatovati da se on čuva uglavnom samo kod najstarijih slojeva stanovništva jer je dugo zatvorena albansko-crnogorska državna granica doprinijela odsustvu želje kod mlađe i srednje generacije za učenjem maternjega jezika njihovih roditelja. Nestajanjem najstarijih govornih predstavnika, nestaju i njihove najbitnije jezičke specifičnosti. Konzervirane podgoričke jezičke osobenosti koje su se čuvale u naših iseljenika u Skadru bile su posljednja prilika da se opiše ovaj govor u izumiranju.”³

Knjigu *Govor podgoričkih muslimana* objavio je Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje “Vojislav P. Nikčević” sa Cetinja. Glavni i odgovorni urednik izdanja je prof. dr. sci Milorad Nikčević, a recenzentsku komisiju činili su akademik Milan Moguš, prof. dr. sci Ljiljana Kolenić, prof. dr. sci Rajka Glušica, prof. dr. sci. Loreana Despot i preminuli akademik Vojislav P. Nikčević.

---

³ Ibid.,17.

SADRŽAJ

Đurović, Žarko L. – Osvrt na stavove o naučnome doprinosu akademika Vojislava P. Nikčevića -----	5
Nikčević, Vojislav P. – Crnogorska redakcija staroslovjenskoga književnog jezika i Miroslavljevo jevanđelje -----	53
Pulević, Vukić. – Glasovi <i>ś</i> i <i>ž</i> u crnogorskoj toponimiji -----	75
Tokarz, Emil. – Język czarnogórski w dzisiejszej rzeczywistości językowego zróżnicowania południowej słowiańszczyzny -----	95
Nikčević, Milorad. – Jagićevo izdanje Marijinskog jevanđelja -----	103
Brom, Przemysław. – Współczesne europejskie tendencje językowe na przykładzie sytuacji języka czarnogórskiego -----	127
Kolenić, Ljiljana. – Frazeologija u hrvatskim jezikoslovnim člancima -----	135
Čemalović-Dilberović, Elvira. – Odnos normativa prema religijskoj leksici -----	161
Čirgić, Adnan. – Fonetsko-fonološke razlike između crnogorskoga i srpskog jezika-----	171
Bońkowski, Robert. – Pismo Czarnogórców – historia i współczesność -----	191
Chłopek, Dorota. – Scenes with English prepositions <i>out</i> and <i>in</i> expressed in Polish, Slovene and Montenegrin (selected semantic and pragmatic aspects) -----	203
Banjević, Aleksandra. – Jezici u kontaktu i jezičko posuđivanje – adaptacija posuđenica -----	217
Feruga, Krzysztof. – Konceptualizacja <i>gniewu</i> w języku czarnogórskim-----	237
Radoman, Aleksandar. – O problemu periodizacije crnogorske srednjovjekovne književnosti -----	245

SADRŽAJ

Durić, Rašid. – Bosanski stilemi u <i>Bašti sljezove boje</i> i <i>Bojovnici i bjegunci</i> Branka Ćopića -----	263
Nikčević-Batrićević, Aleksandra. – Prevazilaženje žanrovskih granica: Melvilov Tomo kao junak romanse -----	295
Vojinović, Vladimir. – Omaške u vezi s bibliografijom Milovana Đilasa-----	313
Đurović, Žarko L. – O crnogorsko-hrvatskim primorskim odnoša- jima -----	319
Mišković, Sanja. – Posmodernistički okvir Pekićevih tekstova (I) ----	343
Braić, Tina. – Poetika antisumatrazma u romanu <i>Seobe</i> Miloša Crnja- nskog -----	367
Spagińska-Pruszk, Agnieszka. - Recenzja książki -----	413
Vojinović, Vladimir. – Prilog razrješenju crnogorskih književno-kritičkih i metakritičkih problema -----	425
Vojinović, Vladimir. – Urbandijalektološki prviijenac -----	433

TABLE OF CONTENTS

Đurović, Žarko L. – Reflecting the Attitudes About the Scholarly Contribution of Academician Vojislav P. Nikčević -----	5
Nikčević, Vojislav P. – Montenegrin Redaction of Old Church Slavic Literary Language and <i>Miroslav's Gospel</i> -----	53
Pulević, Vukić. – The Sounds <i>ś i ž</i> in the Montenegrin Toponymy -----	75
Tokarz, Emil. – The Montenegrin Language in the Present Reality of Language Diversification Among the Southern Slavic Populations -----	95
Nikčević, Milorad. – Jagić's Edition of «Mariinsko evanđelje» -----	103
Brom, Przemyslav. – Contemporary European Language Tendencies on the Basis of the Montenegrin Language -----	127
Kolenić, Ljiljana. – The Frazeology in the Croatian Articles on Linguistics -----	135
Ćemalović-Dilberović, Elvira. – The Relation of Normative and the Religious Lexicon -----	161
Čirgić, Adnan. – Fonetic and Fonological Differences between Montenegrin and Serbian Language -----	171
Bońkowski, Robert. – The Montenegrin Alphabet – History and the Present Time-----	191
Chłopek, Dorota. – Scenes with English prepositions <i>out</i> and <i>in</i> expressed in Polish, Slovene and Montenegrin (selected semantic and pragmatic aspects) -----	203
Banjević, Aleksandra. – Languages in Contact and Linguistic Borrowing: Adaptation of Loanwords-----	217

TABLE OF CONTENTS

Feruga, Krzysztof. – The Image of Anger in the Montenegrin Language-----	237
Radoman, Aleksandar. – About Periodization of Montenegrin Medieval Literature-----	245
Durić, Rašid. – The Bosnian Stylemas in Branko Ćopić’s Novels <i>The Mallow Coloured Garden</i> and <i>Fighters and Fugitives</i> -----	263
Nikčević-Batrićević, Aleksandra. – Trespassing the Generic Boundaries: Melville’s Tomo as a Hero of Romance -----	295
Vojinović, Vladimir. – Certain Omissions in Reference to the Bibliography of Milovan Đilas -----	313
Durović, Žarko L. – About Montenegrin and Croatian Coastal Relations -----	319
Mišković, Sanja. – The Postmodern Framework of Some Texts by Pekić (I) -----	343
Braić, Tina. – The Poetics of (Anti)sumatristm in Crnjanski’s Novel <i>The Migration</i> -----	367
Spagińska-Pruszkak, Agnieszka. - The Review on Doctoral Dissertation on Montenegrin Language by Przemyslaw Brom-----	413
Vojinović, Vladimir. – The Supplement for the Solution of Certain Montenegrin Literary-Critical and Metacritical Problems -----	425
Vojinović, Vladimir. – The Urbandialectological Firstborn -----	433

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

Izdavač
Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“
Cetinje

Za izdavača
Žarko L. Đurović

Lektura i korektura
Aleksandar Radoman

Tehnička obrada
Darko Đurović

Štampa
IVPE - Cetinje

Tiraž
500

*CIP – Каталогizacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81(497.16)

*LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja / urednik Adnan
Čirgić . - God. 1, br. 1 (2008) - . - Cetinje
(Ivanbegova 57) : Institut za crnogorski jezik i
jezikoslovlje "Vojislav P. Nikčević", 2008 (Cetinje
: IVPE). - 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 - 2951/2).